

UDK 930.85(497.6)
908(497.6)

ISSN 2566-3429

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

4 - 2018

Serijski broj 3

MOSTAR - ZAGREB, 2018.

HERCEGOVINA

Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe
Journal of cultural heritage and history

IZDAVAČ / PUBLISHER

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru - Studij povijesti

Faculty of humanities and social sciences
University of Mostar - Department of History

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER
Ivica Musić

SUIZDAVAČ / CO-PUBLISHER

Hrvatski institut za povijest - Zagreb
Croatian Institute of History - Zagreb

ZA SUIZDAVAČA / FOR THE CO-PUBLISHER
Jasna Turkalj

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Marina Beus (Sveučilište u Mostaru), Lovorka Čoralić (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Božo Goluža (Sveučilište u Mostaru), Dijana Korać (Sveučilište u Mostaru), Ivica Lučić (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Dijana Pinjuh (Sveučilište u Mostaru), Ljiljana Rajković (Sveučilište u Mostaru), Ivica Šarac (Sveučilište u Mostaru), Jasna Turkalj (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Ante Uglešić (Sveučilište u Zadru)

ZNANSTVENO VIJEĆE / SCIENTIFIC COUNCIL

Mladen Ančić (Sveučilište u Zadru), Rajko Bratož (Slovenska akademija znanosti in umetnosti - Ljubljana), Milko Brković (Zadar), Bruna Kuntić-Makvić (Sveučilište u Zagrebu), Davor Marijan (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Zlatko Matijević (Hrvatski institut za povijest - Zagreb), Miroslav Palameta (Mostar), Dinko Šokčević (Magyar tudományos akadémia - Budapest), Gianluca Volpi (Università degli studi di Udine), Petar Vrankić (Universität Augsburg)

GLAVNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF

Božo Goluža

ZAMJENICI GLAVNOGA UREDNIKA / ASSOCIATE EDITORS

Dijana Korać, Ivica Lučić

LEKTORICA / PROOFREADING

Martina Arapović

ENGLISKI TEKST / ENGLISH TEXT

Marijana Sivrić

GRAFIČKA PRIPREMA

Dragana Zovko

NASLOVNA STRANICA

Miro Raguž

UDK oznake / UDK marks

Knjižnica Filozofskog fakulteta Mostar, Sanja Ledić

Tisak / Printed by

Fram-Ziral, Mostar

Časopis izlazi jedanput godišnje. Cijena pojedinoga primjerka je 10 KM (40 KN)

Žiro račun: 3381002202661957, UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar

Devizni račun u EUR: UniCredit Bank, Kardinala Stepinca b.b., 88000 Mostar,

SWIFT: UNCRBA 22, IBAN: BA39 3380 6048 1936 7345, broj računa: 15001617101

Adresa uredništva: Filozofski fakultet, časopis Hercegovina, Matice hrvatske b.b., BiH - 88000 Mostar

E-pošta: hercegovina@ff.sum.ba; casopis.hercegovina@gmail.com

Telefon: +387 36 355-400; Fax: +387 36 355-401

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima

Naklada / Edition: 300 primjeraka

Časopis je referiran u: / The periodical is referenced in:

CEEOL - Central and Eastern European Online Library (www.ceeol.com)

Hrčak - Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske (www.hrck.hr)

Slavus - Slavic Humanities Index (www.slavus.ca)

Sadržaj

Članci / Articles	5
IVANKA RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ, <i>Nikolo intaglio kao primjer značenja i važnosti dragoga kamena i njegove imitacije u staklu u antičkom periodu</i>	7
IVICA PULJIĆ, <i>Biskupije Gornje Dalmacije na splitskim saborima 925. i 928. godine</i>	31
SNJEŽANA VASILJ, <i>Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali, Općina Ravno. Revizija istraživanja iz 1957. godine</i>	49
MIROSLAV PALAMETA, <i>Reljefni prikazi kola na stećcima</i>	87
DIJANA KORAĆ - RUŽICA MIRKOVIĆ, <i>Stećci u Općini Čitluk</i>	117
NINA ČULJAK, <i>Grad Vratar (Sutiska) na putu Via Drine</i>	173
RUDOLF BARIŠIĆ, <i>Filip Zubčević i Josip Vasiljević - svjetovni svećenici iz Hercegovine školovani u Zagrebu</i>	201
PETAR VRANKIĆ, <i>Izbori i imenovanja biskupâ u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine (1878. - 1918.) na primjeru biskupa fra Alojzija Mišića (1912.)</i>	243
MARINA BEUS, <i>Pola stoljeća hrvatske politike (1895. - 1945.) u korespondenciji između Dominika Mandića i Jere Jareba</i>	287
JELA SABLJIĆ VUJICA, <i>Poetika antižurnalizma u esejima A. B. Šimića</i>	305
Razno / Miscellaneous	325
DON ANĐELKO BABIĆ, <i>Dr. Petar Čule - životni put</i>	327

Recenzije i prikazi / Recensions and Book Reviews	357
JOHANNES GROHE - GREGOR WURST - ZVJEZDAN STRIKA - HERMANN FISCHER (Hrsg.), <i>Begegnung der Kirche in Ost und West im Spiegel der synodalen Strukturen, Historisch-theologische Beiträge. Festschrift zum 70. Geburtstag von Petar Vrankić</i> (Ratko Perić)	359
<i>Bosanski ban Tvrtko "pod Prozorom u Rami", Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Prozoru 11. kolovoza 2016., TOMISLAV BRKOVIĆ (ur.) (Ana Zadro)</i>	365
FAZILETA HAFIZOVIĆ, <i>Kliški sandžak; Od osnivanja do početka Kandijskog rata (1537-1645. godine)</i> (Ana Zadro)	370
MILENKO KREŠIĆ, <i>Vrijeme lomova: katolici jugoistočne Hercegovine od 10. do početka 17. stoljeća</i> (Dijana Pinjuh)	372
SRĐAN RUDIĆ - SELIM ASLANTAŞ (ur.), <i>State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule</i> [Država i društvo na Balkanu prije i poslije uspostave osmanske vlasti] (Anđelko Vlašić)	378
LJERKA ŠIMUNKOVIĆ, <i>Problematika prevođenja povijesnih dokumenata na talijanskom jeziku</i> (Goran Mijočević)	383
SINIŠA MALEŠEVIĆ, <i>Države-nacije i nacionalizmi. Organizacija, ideologija i solidarnost</i> (Goran Mijočević) ...	386
VLADIMIR KECMANOVIĆ, <i>Dva krsta i jedna krv</i> (Anton Šarac) ...	390
ANTON ŠARAC - ANTE LUBURIĆ (prir.), <i>Katolička Crkva u Nevesinju i Gornjoj Hercegovini. Od pokušaja osnutka samostalne župe do 2000. godine: govore nam dokumenti</i> (Ivica Glibušić)	399
In memoriam	403
Boško Marijan (1956. - 2014.)	404
Tomislav Anđelić (1937. - 2018.)	419

Članci

Articles

Nikolo intaglio kao primjer značenja i važnosti dragoga kamena i njegove imitacije u staklu u antičkom periodu

IVANKA RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ
Neovisna djelatnica
10-3020 Van Horne
H3S 1R2, Montréal, Québec
Canada
E-pošta: ivanka_rn@outlook.com

UDK: 739.2
Prethodno priopćenje
Primljeno: 14. veljače 2018.
Prihvaćeno: 30. svibnja 2018.

Sažetak

Interdisciplinarnim istraživanjem, prvenstveno gemologije i arheologije na primjeru nikolo intaglija, ukazujemo na važnost dragoga kamena u antičkom periodu. Ujedno pratimo pojavnost imitacije u staklu nikolo intaglija i ukazujemo na moguće simboličko značenje imitacije.

Ključne riječi: gemologija; arheologija; nikolo; dragi kamen; stakleni intaglio.

Uvod: o dragom kamenu, njegovoj uporabi, formi i metodologiji istraživanja

Dragi kamen korišten je za izradu arheoloških artefakata, prvenstveno intaglija, kameja i sitne, najčešće portretne plastike, što objedinjujemo zajedničkim imenom gliptika, te kao važan, često primarni dio nakitnih cjelina, prstenja, ogrlica, narukvica, naušnica, te broševa, fibula ili pojasnih kopči. Također dragi kamen je čest i veoma važan dio dekoracije sakralnih ili profanih objekata poput križeva, relikvijara, knjiga, ikona, vladarskih kruna ili utilitarnih objekata različite namjene.

Dragi kamen može biti ukrašen tehnikom urezivanja - intaglio ili je likovna kompozicija izražena u plitkom reljefu - kameja, ili ponekad u visokom reljefu, najčešće u formi poprsja kao sastavni dio kompozicije jednoga prstena u cijelosti oblikovanoga od jednoga komada dragoga kamena, a također i kao minijatura skulptura, najčešće glava ili bista. U svim slučajevima poliranje je završna etapa obrade materijala.¹

Nadalje, dragi kamen može biti oblikovan kao kabošon ravne ili blago konveksne baze, najčešće ovalnoga oblika i kupolaste gornje površine ili rezan u različitim oblicima i varijacijama konveksnih ili ravnih ploha. Uglavnom slobodnog, ne sasvim pravilnog oblika ovalne ili kuglaste forme, dragi kamen je najčešće korišten kao samostalni element, perla. Samo je poliran i probušen kako bi bio ugrađen u nakitnu cjelinu uz pomoć žice ili korišten kao sastavni dio niza jedne ogrlice ili privjesak naušnice. Dragi kamen također može biti facetiran, što znači da je površina kamena obrađena u formi faceta, odnosno oblikovana plohamo pravilnoga geometrijskog oblika, istih ili različitih dimenzija.²

Ponekad je ovaj dragocjeni materijal korišten u izvornoj, prirodno formiranoj i tipičnoj kristalnoj formi poput smaragda, što znači u

1 GRASSIN GEOFFROY, "Le travail des gemmes au XIIIe siècle dans la Doctrina poliendi pretiosos lapides", u: *Cahiers de civilisation médiévale*, 42(166), 1999., str. 111-137. U ovom srednjovjekovnom tekstu detaljno je opisana i tehnologija obrade dragoga kamena zabilježena u kronološki znatno ranijim pisanim izvorima.

2 RUSLAN I. KOSTOV - OLGA PELEVINA, "Complex Faceted and Other Carnelian Beads from the Varna Chalcolithic Necropolis: Archaeogemmological Analysis", u: *Geoarchaeology and Archaeomineralogy*, R. I. KOSTOV - B. GAYDARSKA - M. GUROVA (ed.), Sofia, 2008., str. 67-72.

formi heksagonske prizme, ili poput dijamanta u formi oktaedra nevelikih dimenzija. Također, dragi kamen može biti rezan u geometrijskim oblicima, koji naliče prirodnim kristalnim formama različitih minerala, koji su vjerojatno bili ishodište inspiracije za ovakvo oblikovanje. Izabrani geometrijski oblik ne mora biti i vrlo često nije odraz tipične kristalne forme u kojoj se mineral sreće u prirodi.³

Nadalje, kao što smo spomenuli, različite forme dragoga kamena mogu biti perforirane i uz pomoć žice ugrađene u jednu nakitnu cjelinu. Također, dragi kamen može biti učvršćen, odnosno stavljen u posebno pripremljena ležišta koja svojim oblikom prate jedinstveni oblik svakog kamena, a formirana su metalnim ramom koji pridržava kamen na također metalnoj podlozi koja je gradivni dio nekog objekta ili nakita.

Svi navedeni oblici mogu biti izrađeni od prirodnoga dragog kamena. Kada promjene podrazumijevaju samo oblikovanje i poliranje, takav materijal, budući da nije promijenio izvorne karakteristike, opisujemo kao prirodni dragi kamen. Zatim, artefakti mogu biti rađeni od dragoga kamena koji nosi tragove izvjesnih modifikacija, odnosno tretmana, gdje su na umjetni način, djelovanjem čovjeka, promijenjene neke od karakteristika prirodnoga materijala kako bi on postao atraktivniji. Vrlo često tretman podrazumijeva promjenu intenziteta boje ili promjenu izvorne boje prirodnoga dragog kamena. Takve preinake potrebno je identificirati i ukazati, kada je to moguće, na vidljive ili ponekad samo pretpostavljene modifikacije. Također, česte su imitacije određenih vrsta dragoga kamena. Imitacije mogu biti rađene u prirodnom materijalu, najčešće korištenjem druge vrste prirodnoga dragog kamena koji je jeftiniji ili pristupačniji na tržištu, ili korištenjem umjetnoga materijala, poput stakla.⁴

Uobičajeno, svi navedeni oblici dragoga kamena rađeni su rezanjem jednoga, cjelovitoga komada minerala. Međutim, postoje i slučajevi kada je jedan artefakt, kao što to može biti višeslojna i višebojna

3 RUSLAN I. KOSTOV "Pentagon-dodecahedral and icosahedral artifacts in Antiquity: 3D five-fold symmetry applied to cultural heritage", u: *Annual of the University of Mining and Geology St. Ivan Rilski, Humanitarian sciences and Economics*, 57/IV, Sofia, 2014., str. 23-26; LOUIS MALLERET, "Classification et nomenclature des 'perles' archéologiques en fonction de la symétrie minérale", u: *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient*, 51/1, 1963., str. 117-124.

4 CORNELIUS S. HURLBUT - GEORGE S. SWITZER, *Gemology*, A Wiley-Interscience Publication, New York - Toronto, 1979., str. 1-5, 103-108.

kameja, rađen od više komada dragoga kamena, najčešće iste vrste, ali različite boje. Takav dragi kamen nazivamo kompozitnim, preciznije, to može biti dublet ili triplet ovisno o broju slojeva koji spajanjem komponiraju materijal. Ovi asamblaži, što je također ime koje se koristi, mogu djelovati veoma uvjerljivo i neophodna je pažljiva gemološka analiza. Zanimljivo je spomenuti da mnoge vrste imitacija, tretmana i asamblaža imaju kontinuiranu povijesnu prisutnost od antike do danas, o čemu svjedoče i pisani izvori.⁵

Bilo likovnom porukom koju nosi jedan intaglio ili općim stilskim karakteristikama objekta čiji je sastavni dio dragi kamen, specifičnim načinom obrade ili jednostavno kakvoćom svoje materije, dragi kamen nosi poruke vremena, društva, vjerovanja, društvenoga statusa svoga vlasnika, ukazuje na trgovačke putove i razmjenu kako materijalnih tako i nematerijalnih vrijednosti, govori o kakvoći prirodnoga resursa iz kojega potječe, o tehnološkom razvoju i razmjeni ideja, prožimanju stilova, mitova i religija. Stoga, da bismo mogli sagledati i znanstveno interpretirati sve informacije koje nosi dragi kamen, potrebno je pristupiti istraživanju s polazišnoga aspekta više disciplina, prirodnih i humanističkih znanosti. Polazeći od artefakta kao materijalnoga dokaza čiju pripadnost određenom vremenu potvrđuje arheološka metoda istraživanja ili analogna stilska analiza, zatim gemološke identifikacije vrste i kakvoće materijala, te iznimno složenoga znanstvenog procesa arheogemoloških analiza kojima je cilj identificirati zemljopisno podrijetlo ili rudnik iz kojega potječe određeni dragi kamen, dobivamo višeznačne rezultate. U takvom interdisciplinarnom pristupu problematici, korištenjem različitih metoda istraživanja, svi dobiveni pojedinačni rezultati znanstveni su doprinos podjednako arheologiji, gemologiji i arheogemologiji.

Uključujući informacije i nomenklaturu koje nose povijesni pisani izvori pokušavamo komparativnim interdisciplinarnim metodama, koristeći suvremene nazive, identificirati dragi kamen u kojemu su izrađeni artefakti. Stilski i kronološki određeni, prioritetno arheološkom metodom istraživanja, ti objekti izrađeni u dragom kame-
nu materijalni su pokazatelj određenoga vremena i prostora, pa tako

5 MICHAEL O'DONOGHUE (ed.), *Gems, Their Sources, Descriptions and Identifications*, Elsevier, Amsterdam - Tokio, sixth edition, 2006., str. 531-536, 545-547, 720-721, 729-732.

možemo reći da je arheologija na znanstvenom portalu povijesnoga ishodišta gemologije i neizostavno arheogemologije.⁶

U tekstu koji slijedi akcentirat ćemo važnost dragoga kamena i pokušati ukazati na moguće simboličko značenje imitacije dragoga kamena. Izabrali smo kao primjer nikolo intaglio, i imitaciju u staklu nikolo intaglija.⁷ Ujedno ukazujemo na važnost i zadatost korištenja imena nikolo koje se veže isključivo uz ovaj kromatski specifičan oniks (Slika 1).

I. Stakleni intaglio: terminologija i tehnologija izrade

Staklo je najčešće korišten materijal za izradu imitacija dragoga kamena. Staklo može biti svih boja i svih razina prozirnosti, od prozirnog, poluprozirnog do neprozirnog.⁸ Također staklo može biti kori-

6 Najiscrpniji antički izvor informacija o dragom kamenu jest *Naturalis historia* PLINIJA STARIJEG (CAIUS PLINIUS SECUNDUS, 23. - 79. god. poslije Krista), čiju trideset sedmu knjigu posvećenu gemama citiramo u ovome radu: PLINIE L'ANCIEN, *Histoire naturelle, Livre XXXVII*, E. de SAINT-DENIS (prijevod i komentar), Les Belles Lettres, Paris, deuxième tirage 2003., gdje je uz prijevod na francuskom jeziku tiskan i latinski original.

7 Zahvaljujemo recenzentima na pozornosti koju su posvetili ovome radu i uputama koje doprinose jasnijoj i boljoj prezentaciji ove teme. Ukazano je na neprihvatljivost imena "nikolit", te smo isključili iz teksta napomenu o rijetkoj uporabi ovoga imena. Također ne koristimo riječ "varijetet" kako bi bilo jasno da je nikolo ime koje se koristi za oniks specifične boje, a nije posebna vrsta kamena. Posebno želimo istaknuti naputak recenzenta da je neophodno konzultirati rad ERIKE ZWIERLEIN-DIEHL, *Antike Gemmen und ihr Nachleben*, Berlin - New York, 2007., str. 308, koji može doprinijeti proširenju naših spoznaja o ovoj temi. Mi, na žalost, nismo u mogućnosti konzultirati preporučeni rad. Slobodni smo ukazati na članak iste autorice naslovljen "Gem Portraits of Soldier-Emperors", u: CHRIS ENTWISTLE - NOËL ADAMS (ed.), *Gems of Heaven, Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200-600*, The British Museum, 2011., str. 149-162, sl. 38, 40. U istoj publikaciji ukazujemo na fotografije nikolo intaglija ili njegove imitacije u staklu, kako bismo dodatno istaknuli važnost nikolo intaglija i važnost identifikacije u smislu korištenja imena ovoga koloristički specifičnog oniksa kojeg nazivamo nikolo (str. 76, 102, 111, 118, 121, 128, 197, 229, 250, 254, 260), <http://britishmuseum.org/pdf/Gems_of_Heaven_online.pdf> (10. 4. 2018.)

8 U opisu dragog kamena i pojednako stakla, važno je precizirati transparentnost - prozirnost, odnosno razinu u kojoj određeni materijal propušta svjetlo i analogno omogućava vidljivost nekoga objekta, teksta, slike smještenoga iza ili ispod danog materijala. Materijal je transparentan ili proziran kada je predmet ili tekst gledan kroz taj materijal jasno vidljiv, odnosno čitljiv.

šteno u višeslojnim i višebojnim kompozicijama, neovisno o tomu jesu li one horizontalno koloristički slojevite ili je polikromija izražena na površini staklenoga intaglija, u geometrijski pravilnim poljima, pravocrtnim ili valovitim trakama ili pojasevima. Tako, staklo može imitirati i transparentnost i boju određenoga dragog kamena, što ovaj umjetni materijal čini vrlo podesnim za izradu imitacija.⁹

U većini slučajeva moguće je prepoznati vrstu dragoga kamena imitiranoga u neprozirnom staklu, uspoređujući imitaciju s postojećim repertoarom prirodnoga dragog kamena korištenoga u proizvodnji intaglija, kao što su ahata ili oniks. Međutim, u slučaju specifičnih staklenih višebojnih intaglija, rađenih u kombinaciji plavo-bijelo-zelenih pravilnih površina, standardno istoga tona i intenziteta plave i zelene boje, uvijek neprozirnoga stakla, upitan je izvor inspiracije njihove standardizirane polikromnosti. Uobičajeno je u arheološkoj literaturi precizirati boju i razinu prozirnosti kada su u pitanju intagliji rađeni u jednobojnom staklu, što je primjereno, imajući na umu da nije uvijek moguće pretpostaviti koji je od dragocjenih prirodnih materijala korištenih u gliptici zapravo imitiran. Također, u nakitu, često je jednobojno, negravirano staklo, ponekad ugrađeno zajedno sa skupocjenim prirodnim dragim kamenom.

Primijećeno je da pojmovi "staklo" i "staklena pasta" nemaju ujednačenu uporabu u stručnoj literaturi čija je tematika gliptika. Da bi se izbjegle nejasnoće, predloženo je korištenje pojma "stakleni intaglio" za sve kopije intaglija rađenih u ovom materijalu u antičkom periodu i analogno, "staklena pasta" za sve intaglije rađene u ovom materijalu u novodobnom periodu.

Plinije Stariji u trideset sedmoj knjizi *Naturalis historia* koristi izraz *vitrum* govoreći o staklu kao materijalu za izradu imitacija dragoga kamena.¹⁰ Ističući navedene informacije koje nalazimo kod Plinija Starijeg, predloženo je korištenje termina "stakleni intaglio" za intaglije antičkoga perioda, što mi slijedimo u ovome radu.¹¹

9 Napomenimo da su boja i transparentnost dvije neovisne karakteristike. Na primjer, dragi kamen svijetloplave boje može biti ili proziran ili poluproziran ili neproziran. Stoga uz boju i razinu prozirnosti treba biti dio deskripcije materijala.

10 Plin. *NH* 37.83, 98, 112, 117.

11 ALESSANDRA MAGNI - GABRIELLA TASSINARI, "Gemme vitree, paste vitree, matrice vitree, gualche osservazione margine dello studio delle raccolte glittiche di Verona e Como", u: *Alti del primo convegno interdisciplinare sur vetro nei*

Ukažimo na još neka iznimno važna zapažanja vezana za višestruku problematiku staklenih intaglija. Jedno od pitanja vezano je za dataciju imitacije u staklu. Upitno je jesu li stakleni intagliji istovremeni originalnom intagliju, odnosno njegovu likovnom prikazu koji kopiraju. Ponekad, primjetna je velika vremenska razlika između kreacije originalnog intaglija u prirodnom dragom kamenu i reprodukcije njegova slikovnog prikaza, zapravo kopije u staklu. Napomenimo, prioritetna je likovna kompozicija određenog intaglija koja će poslužiti za produkciju replika, dok odabir kakvoće stakla za izradu intaglija ne uvjetuje imitaciju specifičnoga dragog kamena, iako je primijećeno da se izvjesni motivi učestalije povezuju s određenom vrstom dragoga kamena i analogno njihovom imitacijom u staklu. Jednostavnije rečeno, staklom se imitira bilo koji dragi kamen, a likovni prikaz staklenog intaglija jest replika dobivena otiskom i stoga istovjetna originalnoj kompoziciji intaglija rađenog u dragom kamenu.¹²

Najčešće su za proizvodnju staklenih intaglija korišteni kalupi u terakoti u koju je motiv bio utisnut korištenjem originalnog intaglija izrađenog u dragom kamenu, otiskom novca ili uz pomoć matrice. Također poznati su i kalupi izrađeni u bronci. Nakon što je proces rada u kalupu završen, dodatno su oblikovani ili obrađivani rubni dijelovi intaglija. Najbolji primjerci staklenih intaglija bili su retuširani kako bi detalji figuralnoga prikaza bili jasniji.¹³

beni culturali e nell'arte di ieri e di oggi, Parma, (2008.) 2009., str. 98, citirajući izneseni prijedlog Erike Zwierlein-Diehl koja definira kao "glasgemmen" replike u antičkom periodu i "glaspasten" kada su one produkt novodobnog perioda, što ima talijansku analogiju "gemme vitree, paste vitree"; IVA KAIĆ, "Intagliji iz zbirke Franjevačkog samostana u Imotskom", u: *Istraživanja u Imotskoj krajini, Znanstveni skup Imotski (2011.)*, Hrvatsko arheološko društvo, sv. 29, Zagreb, 2015., str. 42 i bilj. 2, na hrvatskom jeziku, "staklo i staklena pasta", u navedenom kronološkom određenju.

- 12 HÉLÈNE GUIRAUD, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule (Territoire français) 48e supplément a Gallia*, Paris, 1988., str. 44, 46, o imitaciji u staklu i odabiru dragog kamena koji se imitira.
- 13 H. GUIRAUD, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule*, str. 33, sl. 11d, gdje je više kalupa različitog likovnog repertoara sačuvano na jednom komadu terakote iz Belgije, T. 2d; bilj. 22, 23, ukazujući na matricu iz Ordona, koja nosi reljefni prikaz "Rog izobilja".

Kao primjer staklenoga intaglija, odnosno imitacije dragoga kamena u staklu, izabrali smo nikolo. Nikolo je crni ili tamnosmeđi oniks s tankim bjeličasto-svijetloplavim slojem.¹⁴

Nikolo je bio korišten isključivo za izradu intaglija. Nikolo intaglio rezan je na dva načina, koji, čini se, imaju i okvirni kronološki slijed. Imitacije u staklu nikolo intaglija također formom i koloristički oponašaju originalni nikolo intaglio.

II. Nikolo - *nicolo*: o imenu i boji

Nikolo je oniks, odnosno dvoslojni, mikrokristalasti kvarc (kremen), čiji gornji sloj ima specifičnu bjeličasto-svijetloplavu boju, a donji sloj je tamnosmeđe ili crne boje.¹⁵ Evidentan je izraziti kontrast ovih paralelnih horizontalnih slojeva. Koloristička različitost i pravilnost paralelnih slojeva tipična je za oniks općenito. Koloristička kontrastnost bila je osobito cijenjena. Jedino oniks poznat pod imenom nikolo ima ovu specifičnu kromatsku kombinaciju svijetloplavog gornjeg sloja i izrazito tamnog donjeg sloja (Slika 1).

Ime ovoga koloristički specifičnoga oniksa, nikolo - *nicolo*, dolazi od talijanskoga *onico* u značenju "mali oniks".¹⁶

U arheološkoj znanstvenoj literaturi uobičajeno se koristi ime nikolo za ovaj kromatski specifičan oniks. Brojan među arheološkim nalazima, nikolo je korišten za izradu intaglija, ali podjednako brojno zastupljen i kao imitacija u staklu.

Mi ćemo u daljnjem tekstu koristiti isključivo naziv nikolo, koji poput naziva sardoniks ili karneoloniks jasno određuje ovaj koloristički specifičan oniks.¹⁷

14 M. O'DONOGHUE (ed.), *Gems*, str. 833, "Nicolo - black or dark brown onyx with thin bluish white layer".

15 MAJA VRKLJAN - VERA BABIĆ - JASENKA TAKSIĆ, *Mineralogija*, Udžbenik za srednje škole, Školska knjiga, Zagreb, 1998., str. 236, ime minerala "kvarc ili kremen"; M. O'DONOGHUE (ed.), *Gems*, str. 833.

16 HODDER M. WESTROP, *A Manual of Precious Stones and Antique Gems*, London, 1874., str. 46, 104, ime nikolo dolazi od talijanskoga u značenju "mali oniks"; CHARLES W. KING, *Antique Gems: their origin uses and value, as interpreters of ancient history, and as illustrative of ancient art*, London, 1860., str. 11-13, potvrđuje isto mišljenje, napominjući da je vezivanje imena ovoga specifičnog oniksa s osobnim imenom umjetnika "Nicolo" neosnovano.

17 REMZA KOŠČEVIĆ, *Arheološka zbirka Benko Horvat*, Muzej suvremene umjetnosti Zagreb i Institut za arheologiju Zagreb, Zagreb, 2000., str. 62-92, navodimo kao

U iznesenim prijedlozima o mogućem antičkom imenu nikolo, uspoređujući ga s vrstama dragoga kamena sličnih karakteristika koje opisuje Plinije Stariji, iznesena je pretpostavka da je moguće nikolo istovjetan antičkom dragom kamenu koji Plinije naziva *aegyptilla* čije ime ukazuje, kako nam nadalje pojašnjava autor, na njegovo podrijetlo iz Egipta.¹⁸

Bogati arheološki nalazi nikolo intaglija ukazuju na popularnost ovoga dragog kamena, dodatno potvrđenu brojnim nikolo imitacijama u staklu. Kako precizira Héléne Guiraud, najveći broj imitacija u staklu imitira upravo nikolo.¹⁹

III. Nikolo intaglio i imitacija u staklu nikolo intaglija: oblik

Način rezanja nikolo intaglija podrazumijeva dva osnovna oblika. U oba slučaja, u načelu, površine gornjeg i donjeg sloja su ravne i paralelne. Razlika je izražena u načinu rezanja bočnih strana, gdje su one ravno rezane pod pravim kutom, ili skošene, rezane pod ostrim kutom. U prvom primjeru vidljiva je na površini samo plava boja gornjeg sloja nikolo intaglija. Drugim načinom rezanja istaknuta je kromatska kontrastnost kamena. U pogledu odozgo plavi sloj u centru okružen je tamnim sada vidljivim donjim slojem nikolo oniksa.

primjer izvanredne kolekcije nikolo intaglija. Svi nikolo (nicolo) intagliji identificirani su, nedovoljno precizno, kao oniks. (Napomenimo, oniks je mikrokristalasti kvarc (kremen) koji ima paralelne pravocrtne slojeve različitih boja.) Sve imitacije nikolo intaglija identificirane su kao "staklena pasta - imitacija nikola". Nikolo jest oniks specifične boje bjeličasto-svijetloplavoga sloja i izrazito tamnog smeđeg ili crnog sloja. Upravo nikolo, a ne bilo koji oniks, ima iznimnu važnost u rimskodobnoj gliptici i neophodno je koristiti ime nikolo u cilju jasne komunikacije. Nedostatak deskripcije, boje i brojnosti slojeva, ne dopušta razmišljanje o mogućim "različitim originalima" koji su imitirani u staklu ili o mogućem postojanju nikolo imitacije u prirodnom materijalu, promjenom boje (tretmanom) prirodnoga oniksa. Poznata je nikolo imitacija u staklu tamnoplave i plave boje, te crne i svijetloplave boje, što nadalje može voditi ka razmišljanju o prirodni imitiranoga originala. Imitiran u staklu može biti nikolo ili oniks kojemu je promijenjena boja i koji imitira nikolo. Vidjeti tekst koji slijedi i bilješke 25, 26.

18 GISELA M. A. RICHTER, *Catalogue of Engraved Gems, Greek, Etruscan and Roman*, Rome, 1956., str. 36; H. M. WESTROP, *nav. dj.*, str. 104, također poistovjećuje nikolo s antičkim kamenom *aegyptilla*; Plin. *NH* 37.148, opisuje *aegyptilla* kamen kao "[...]uoligus autem nigra radice, caerulea facie; nomen a loco". Pojasnimo, *caerulean*, ili *caerulean*, opisuje se kao plava boja širokog tonaliteta između plave i azurne, odnosno azurne i nebo plave.

19 HÉLÈNE GUIRAUD, *Intailles et camées romains*, Picard, Paris, 1996., str. 37.

Napomenimo da postoje još neke minorne oblikovne karakteristike a izražene su u rezanju bočnih strana. Te različitosti su najvjerojatnije uvjetovane načinom ugradnje kamena u prsten, i ne utječu na spomenute dvije osnovne vizualne karakteristike nikolo intaglija.

Najčešće, likovni prikaz urezan je na plavom sloju čitavom njegovom debljinom, te je tako intaglio kompozicija očitovana kao crno na plavom. Također kompozicija može biti plitko urezana tako da ne doseže do donjeg tamnog sloja, te je površina intaglija u cijelosti ili gotovo monokromno plava. Uz navedeno, istaknimo, Arheološki muzej u Zagrebu posjeduje, ako ne izniman, svakako neuobičajen primjerak nikolo intaglija čije lice čini tamni sloj te je likovna kompozicija izražena kao plavo na tamnom.²⁰

Prema H. Guiraud, najčešći način rezanja nikolo intaglija ističe kromatsku razliku na površini intaglija (Tabla 1, sl. 4-6). S kraja Republike ili u doba Augusta, odabrani oblik (Tabla 1, sl.1-3) otkriva samo gornji plavi sloj.²¹

Nikolo postaje popularan kamen za izradu intaglija počevši od 1. st. pos. Kr. i posebno u 2. st. pos. Kr. (Slika 2, 3). Tematski, prevladavali su figuralni prikazi božanstava, heroja i ratnika. Likovna kompozicija, duboko urezana, prikazana je kao tamna kontura na karakterističnoj nikolo svijetloplavoj površini. Početkom Carstva ovaj kamen oblikovan je na način da su rubovi rezani pod pravim kutom, dakle vidljiva je bila samo plava površina.²²

Imitacije u neprozirnome staklu prate svojim načinom oblikovanja originalni nikolo intaglio imitirajući jedan gornji svijetli plavi sloj

20 Zahvaljujem dr. sc. Ivi Kaić koja mi je skrenula pozornost na ovaj primjer nikolo intaglija, koji je izvorno, autorski prezentiran kao dio tematske studije njezina doktorata. Također zahvaljujem dr. sc. Kaić na iznimnoj susretljivosti i vremenu koje je posvetila našem razgovoru koji je meni osobno pomogao da sveobuhvatnije sagledam složenu problematiku gliptike, kako s arheološkoga, kronološko-stilsko-ikonografskoga aspekta istraživanja, tako i s povijesno-gemološkoga aspekta promatranja (identifikacija, imitacija i evaluacija dragog kamena kroz povijest) što je akcentirana tematika moga istraživanja.

21 H. GUIRAUD, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule*, str. 29, 31, sl. 9, P1-3, P5; crteži (I.R.N.), Tabla 1, bazirani su na povijesnom pregledu i grafičkom prikazu H. Guiraud i fotografijama intaglija. Napomenimo, ovo je shematski prikaz, jer postoje i druge različitosti u rezanju bočnih strana nikolo intaglija koje nisu prikazane.

22 H. GUIRAUD *Intailles et camées romains*, str. 32, sl. 17.

i ispod njega tamni sloj. Prve imitacije u staklu potječu iz Augusto-va doba.²³ Ovi stakleni intagliji, imitacije nikolo intaglija, rađene su po uzoru na postojeće nikolo intaglije (Slika 4, 5). Također, često, urezani motiv odabranoga tematskog prikaza ne doseže do donjeg tamnog sloja stakla, tako da je slikovni prikaz monokromno plave boje. Uobičajeno rađeni s puno pažnje, stakleni intagliji svijetloplave boje imaju finu površinu, koju je moguće "usporediti s porculanom", kako je istaknuto.²⁴

Ponekad nikolo imitacije imaju donji sloj rađen u staklu tamnoplave boje. Tamnoplava boja donjeg sloja nije tipična za prirodni nikolo, te ova činjenica, budući da imitacija u staklu teži idealnom oponašanju originala, navodi na mogućnost zaključka o postojanju dvoslojnih oniks intaglija čija boja je modificirana određenim tretmanom, kako bi bili slični nikolo originalu. Hélène Guiraud donosi potvrdu postojanja nikolo intaglija imitiranih tretmanom prirodnoga oniksa citirajući zaključke stručne analize nikolo intaglija trezora Eauze (Gers). Konstatirano je da je plava boja "nikolo intaglija" neprirodna, odnosno da je produkt tretmana prirodnog dvoslojnog oniksa sive i bijele boje.²⁵ Svakako je zanimljivo, uz imitaciju u staklu, postojanje i nikolo imitacije i u prirodnom kamenu poput ove bazirane na promjeni boje koloristički drugačijeg (manje atraktivnog) oniksa. Primijenjen je, u antičkom periodu dobro poznat, tretman "šećer i kiselina", kojim je šećer, nakon što je u otopini meda i vode apsorbiran u porozni kamen, karboniziran djelovanjem kiseline termičkim postupkom.

23 *Isto*, str. 37, sl. 85.

24 H. GUIRAUD, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule*, str. 44, sl. 378, 432, 449.

25 Nismo uspjeli pronaći izvorno izvješće ili fotografiju ovih intaglija. Vjerujemo da buduće pažljive gemološke analize muzejskih kolekcija mogu otkriti slične primjerke tretmana oniksa, koji imitira nikolo. Ukazujemo na primjer intaglija iz Male Mlake "donjeg gotovo crnog sloja i gornjeg nešto svjetlijeg zatvoreno plavog" koji je upitno identificiran kao staklo, uz preporuku laboratorijske analize za preciznu identifikaciju. Autorica B. Migotti primjećuje mnoge tehničko-stilsko-kronološko-ikonografske karakteristike tipične za rad u kamenu i koje je teško povezati s procesom tipičnim za produkciju imitacija u staklu. Mi možemo samo pretpostaviti, jer nismo vidjeli materijal, da je moguće u pitanju nikolo imitaciji u prirodnom kamenu, tretmanom promjene boje prirodnog oniksa. BRANKA MIGOTTI, "Novopronađeni rimskodobni intaljo iz Male Mlake (Turopolje)", u: *Opuscula archaeologica*, vol. 25, 2001., str. 80-81, 85-86 i bilješka 4. Moja zahvala dr. I. Kaić koja mi je skrenula pozornost na ovaj znanstveni rad.

Tako je karbonizirani šećer, sada crne boje, zapravo učinio izvorno svijetli oniks sivog i bijelog tona znatno tamnijim i sada sličnijim, ali ne identičnim, originalnoj nikolo boji.²⁶

Svi navedeni detalji o ranim imitacijama nikolo intaglija, osobito činjenica da su uvijek imitirana oba sloja staklenog intaglija, odnosno obje boje, iako je bio izložen pogledu samo gornji sloj, nesumnjivo ukazuju na važnost imitacije i akcentiraju nastojanje da imitacija bude što je moguće ljepša i što je moguće sličnija idealnoj ljepoti prirodnog kamena. Prilikom izbora i kupovine intaglija sve vizualne karakteristike materijala, u ovom slučaju koloristički vrlo specifične i indikativne za nikolo, bile su vidljive i stoga zasigurno važne budućem korisniku intaglija. Kao što smo već ukazali, ovi precizno rađeni stakleni intagliji koji imitiraju nikolo intaglije datirani su u Augustovo doba i vjerojatno su imali visoku tržišnu vrijednost.²⁷

Na prijelomu s 2. na 3. st. pos. Kr. intenzivirana je produkcija imitacija nikolo intaglija u staklu, gdje su oba koloristička sloja vidljiva (Slika 5). Svijetloplavi gornji sloj stakla, koji nosi likovni prikaz, okružen je tamnim donjim slojem naglašeno ističući koloristički kontrast. Sada je to serijska produkcija uglavnom lošije kvalitete, granulaste površine pune rupica. Često je likovna kompozicija nedovoljno jasna, a plava boja gornjeg sloja slabijeg je intenziteta.²⁸ Arheološki je potvrđen nalaz velikog broja ovakvih staklenih intaglija, datiranih u prvu polovicu 3. st. pos. Kr. U literaturi se često navodi nalaz dvadeset staklenih intaglija koji imitiraju nikolo intaglije nađenih u rimskom legionarskom kastrumu u Bonu i petnaest takvih staklenih intaglija vezanih uz nalaz sarkofaga Marcia Donata iz Narbone.²⁹

26 H. GUIRAUD, *Intailles et camées romains*, str. 40, citirajući D. SCHAAD (ed.), *Le trésor d'Eauze. Bijoux et monnaies du IIIe siècle après J.-C.*, Toulouse, 1992.; Opis Plinijevog osvrta o ovom tretmanu (Plin. *HN* 37.195), uz neophodne dodatne komentare, donosi KURT NASSAU, "The Early History of Gemstone Treatments", u: *Gems and Gemology*, 20/1, Gemological Institute of America, 1984., str. 24; Također detaljniji osvrt na izvorni antički tretman i njegovu primjenu u 19. stoljeću daje C. W. KING, *nav. dj.*, str. 11-13.

27 H. GUIRAUD, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule*, str. 33 i bilj. 36; Tab. 2, 28a, str. 217-218, navedena su 24 imitacije u staklu nikolo intaglija gdje je vidljiv samo gornji plavi sloj, u odnosu na 149 staklenih intaglija gdje su na površini vidljiva oba kromatska sloja.

28 H. GUIRAUD, *Intailles et camées romains*, str. 37, sl. 11, 51, 66, 73.

29 A. MAGNI - G. TASSINARI, *nav. dj.*, str. 100, uz navedenu literaturu; H. GUIRAUD, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule*, str. 69, bilj. 105, Tab. 1,

Istražujući primjere staklenih intaglija koji imitiraju nikolo, H. Guiraud ukazuje na zanimljiv primjer originalnog primjerka intaglija koji je poslužio za izradu kalupa, što je ujedno omogućilo praćenje trgovine i distribucije staklenih replika. Tako je na primjerima staklenih intaglija koji imitiraju nikolo intaglije, datiranih u sredinu 3. st. pos. Kr. potvrđeno da svi potječu od istoga originala iz 1. st. pos. Kr., perioda tipičnog za procvat bukolikih prizora.³⁰

Kako je primijećeno, distribucija staklenih intaglija rađenih uporabom kalupa, s početka 3. stoljeća, povezuje nalaze takvih staklenih intaglija rađenih u Francuskoj s analognim artefaktima rađenim u Njemačkoj.³¹

Važno je naglasiti da je Keln centar proizvodnje stakla zapadnih provincija Carstva, osobito masovne produkcije staklenih imitacija nikolo intaglija, koje su bile distribuirane širom sjevernih provincija Rimskoga Carstva, uključujući i Noricum na istoku.³²

Zanimljivo je akcentirati neke od zaključaka koje iznosi Hélène Guiraud na primjerima artefakata iz Galije 3. i 4. st. pos. Kr., a koji su istovremeno odraz strujanja na području čitavoga Carstva. Kako to ističe autorica, a općenito je primijećeno u znanstvenoj literaturi, smanjena je produkcija intaglija i podjednako uporaba dragoga kamena. Izražena je prisutnost staklenih intaglija koji imitiraju nikolo. Prema mišljenju autorice, ova situacija još nije znanstveno, u cijelosti objašnjena.³³ Proizvodnja intaglija vidljivo je smanjena krajem 3. st.

3a.8a.10a.12a.; GERTRUD PLATZ-HORSTER, "Seals in Transition: their Change of Function and Value in Late Antiquity", u: CHRIS ENTWISTLE - NOËL ADAMS (ed.), *Gems of Heaven, Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200-600*, The British Museum, 2011., str. 222.

30 H. GUIRAUD, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule*, str. 73.

31 HÉLÈNE GUIRAUD, "Intaglios and Cameos from Gaul in the 3rd and 4th Centuries AD", u: CHRIS ENTWISTLE - NOËL ADAMS (ed.), *Gems of Heaven, Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200-600*, The British Museum, 2011., str. 129. Rasprostranjenost ovih intaglija ukazuje na liniju komerca potvrđenu arheološkim nalazima kako u Njemačkoj, tako i u Francuskoj. Detaljan pregled ovih intaglija donosi H. GUIRAUD, *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule*, str. 73, sl. 445, 446, 447; A. MAGNI - G. TASSINARI, *nav. dj.*, str. 102, uz iscrpnu bibliografiju, osobito ističući važnost ovih nalaza.

32 G. PLATZ-HORSTER, *nav. dj.*, str. 222.

33 H. GUIRAUD, "Intaglios and Cameos from Gaul in the 3rd and 4th Centuries AD", str. 127.

pos. Kr., vjerojatno kao odraz ekonomske krize očitovane u Carstvu, što je posljedica barbarskih upada. Također, analogno, smanjena proizvodnja intaglija u dragom kamenu očitovana je, čini se i poteškoćama da se dođe do izvora dragoga kamena.³⁴ Međutim, odgovor na pitanje, zašto je dragi kamen "gotovo nestao" u kasnoantičkom periodu, još uvijek zahtijeva dodatna istraživanja.³⁵

Gotovo u pravilu u bogatim ostavama datiranim u 4. st. pos. Kr. imitacije u staklu nikolo intaglija, nađene su zajedno s prirodnim nikolo intaglijima uz također prisutne intaglije rađene u drugim vrstama kamena. U istom periodu imitacije dragoga kamena u negraviranom staklu ugrađene su u nakit zajedno sa skupocjenim prirodnim smaragdima i biserom.³⁶

Kako je to očitovano na primjeru dragocjenog oniksa nikolo, od samoga početka izrade nikolo intaglija, imitacija nikolo intaglija u staklu prati formom i tehnikom likovnoga prikaza originalni nikolo intaglio. Nesumnjivo kontinuitet uporabe ukazuje na važnost i vrijednost nikolo oniksa, ali isto tako čini se ne možemo umanjiti niti važnost ili značenje nikolo imitacije u staklu.³⁷

Treba naglasiti da objekti rađeni u dragom kamenu, najčešće intagliji, ali podjednako i imitacija intaglija u staklu, nikada nisu hotimice uništavani i često su korišteni kao spolije u povijesnom kontinuitetu, iako drugačijega kulturološkog okružja i vjerovanja.

IV. Dragi kamen i njegova imitacija: važnost i simbolika

Navedeni primjeri staklenih intaglija, njihova brojnost i rasprostranjenost, koju smo akcentirali na primjeru prirodnoga dragocjenog oniksa nikolo i njegove imitacije u staklu, ukazuje na važnost i zna-

34 GEMMA SENA CHIESA, "Myth Revisited: the Re-use of Mythological Cameos and Intaglios in Late Antiquity and the Early Middle Ages", u: CHRIS ENTWISTLE - NOËL ADAMS (ed.), *Gems of Heaven, Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200-600*, The British Museum, 2011., str. 229.

35 G. PLATZ-HORSTER, *nav. dj.*, str. 221.

36 H. GUIRAUD, "Intaglios and Cameos from Gaul in the 3rd and 4th Centuries AD", str. 128, sl. 6-7, stakleni intagliji iz trezora Eauze, Gers.

37 H. GUIRAUD, *Intailles et camées romaines*, str. 36-41, daje pregled uporabe stakla, ističući važnost toga materijala za izradu intaglija

čenje imitacije dragoga kamena i očito višeznačne poruke koju ona može nositi. Jedan aspekt promatranja važnosti staklenoga intaglija je društveno-povijesni i analogno-ekonomski, što znači da je imitacija znatno jeftinija i pristupačnija na tržištu. Zsigurno je od veće važnosti vjerovanje u postojanje zaštitne magijske moći imitacije, što je, moguće, uvjetovalo i tržišnu ponudu. Imitacija u staklu nalik je originalnoj tvari, prirodnom dragom kamenu i njegovu slikovnom prikazu, koji imitacija, poput originala, također nosi.³⁸

Važnost i vrijednost dragoga kamena potvrđuje kontinuitet uporabe antičkih intaglija, kako u kasnoj antici, tako i u srednjem vijeku, gdje poganska ikonografija, zastupljena na intaglijima, biva viđena na drugačiji način, sada primjereno duhu novog kršćanskog vremena i vjerovanja.

Ukažimo na zanimljiv primjer nikolo intaglija iz Augustova doba, na kojemu je vidljiva samo svijetloplava površina s urezanim crnim figurama dva satira, koji je ugrađen u prsten jednog franačkog plemića, nađen kao grobni prilog, datiran u prvu polovicu 6. st. pos. Kr.³⁹ Slični primjeri su mnogobrojni. Poput intaglija rađenih u prirodnom kamenu, imitacije nikolo intaglija u staklu imaju kontinuitet uporabe.⁴⁰

Na kraju osvrta o ovome iznimnom dragocjenom kamenu, nikolo oniksu, kojeg smo uzeli kao primjer, i svakako podjednako značajnim njegovim imitacijama u staklu, specifične kromatske game plavog i izrazito tamnog tona, hipotetski ukazujemo na moguće smjernice u razmišljanju o vrijednosti i značenju imitacije dragoga kamena.

Nastojimo pojasniti složeni odnos simboličkoga značenja tvari dragoga kamena i slikovnoga prikaza koji dragi kamen nosi prezentirajući, veoma sažeto, publicirane zaključke istraživanja i analize dva pisana izvora. Jedan je lapidarij *Cyranides*, a drugi je medievalni

38 Mišljenje o magijskoj moći stakla, odnosno imitacije dragocjenoga kamena u staklu i imitacije općenito, poznato je u stručnoj literaturi. Mi ćemo pokušati ukazati na moguće objašnjenje ovakva vjerovanja.

39 G. PLATZ-HORSTER, *nav. dj.*, str. 226, sl. 6, muški prsten iz groba 1782, Krefeld-Gellep.

40 GENEVRA KORNBLUTH, "Roman Intaglios Oddly Set: The Transformative Power of the Metalwork Mount", u: CHRIS ENTWISTLE - NOËL ADAMS (ed.), *Gems of Heaven, Recent Research on Engraved Gemstones in Late Antiquity c. AD 200-600*, The British Museum, 2011., str. 253, sl. 19, disk-fibula s ugrađenim staklenim intaglijom koji imitira nikolo s prikazom Viktorije.

tekst čiji autor je bizantski filozof Michael Psellos. Oba teksta bazirana su na znatno ranijim pisanim izvorima i tematski se osvrću i na pitanje odnosa likovnog prikaza, neovisno o njegovoj ikonografskoj temi, u odnosu na snagu i moć materije određenoga dragog kamena na kome je urezana likovna poruka.

Lapidarij *Cyranides* kompilacijski je rad o medicinskim i magijskim osobinama biljaka, ptica, riba, četveronožaca i dragoga kamena. Latinski prijevod grčkog originala pripada imperijalnom periodu.⁴¹

Istražujući odnos medicine i religije na magijskim gemama, Maria G. Lancellotti prezentira informacije zapisane u lapidariju *Cyranides*. Prema navedenom tekstu, dragom kamenu je pripisano nepromijenjeno terapijsko djelovanje, što je trajna karakteristika stvari dragoga kamena. Dodavanjem određenog likovnog prikaza ta karakteristika biva "još izraženija i uvećana tako da vlasnik toga dragog kamena, sada ima specifične osobne dobrobiti, značajnije od jednostavnih tjelesnih učinkovitosti".⁴² Također, autorica u kontekstu iste tematike citira i tekst *Orphic lithica*, vjerojatno iz 2. st. pos. Kr., koji ukazuje na činjenicu da je dragi kamen u biti svoje materije, neovisno o tome ima li "sliku" već po samoj svojoj prirodi jedan element koji posreduje s božanstvom.⁴³

Osvrnimo se na jedan važan i složen koncept filozofskoga razmišljanja poznat kao *sympatheia* koji je imao značajne uplive na način razmišljanja i viđenja specifičnih karakteristika dragoga kamena kako u antičkom društvu, tako i ranokršćanskom, te dalje u širokom vremenskom rasponu uključujući bizantsko kršćansko društvo 11. stoljeća. Katerina Ierodiakonu povijesno analizira ovaj složeni filozofski koncept od antičkih filozofa preko neoplatonista nadalje, akcentirajući način njegove prilagodbe i aplikacije kroz traktate bizantskoga filozofa Michaela Psellosa u 11. stoljeću.⁴⁴

41 Prema istraživanjima koje donosi MARIA GRAZIA LANCELLOTTI, "Medecine et religion dans les gemmes magiques", u: *Revue de l'histoire des religions*, 218/4, 2001., str. 436 i bilj. 38.

42 *Isto*, str. 437-438 (pod nazivom *lapidaires Cyranides*, u literaturi se spominje i kao *Kyranides*).

43 *Isto*, str. 434, 451, bilj. 96, pod naslovom *Lapidaire d'Orphée*.

44 KATERINA IERODIAKONU, "The Greek Concept of Sympatheia and its Byzantine Appropriation in Michael Psellos", u: PAUL MAGDALINO - MARIA MAVROUDI (ed.), *The Occult Science in Byzantium*, La pomme d'or, Geneve, 2006., str. 97-117.

Iako smo već ukazali na kolorističku preciznost s kojom su rađene kopije intaglija u staklu, slijedeći uzore nikolo originala, važno je ponovo se podsjetiti. Antje Bosselmann-Ruickbie osobito naglašava činjenicu da su umjetnici i lapideri proizvođači gema, bili svjesni važnosti konceptualnoga odnosa između stvari ili materijalnoga i vizualnoga, što je zapravo bit koncepta koji se može primijeniti na mnoge magijske i religijske aktivnosti.⁴⁵

Navedena zapažanja važna su za razumijevanje principijelne ideje spomenutoga i filozofskoga koncepta *sympatheia*.

Prema filozofskome konceptu *sympatheia* "sličnost proizvodi sličnost", a stvari koje su jednom bile u kontaktu nastavljaju djelovati jedna na drugu i na distanci iako je fizički kontakt prekinut.⁴⁶

Razmišljajući o značenju ovoga filozofskog načela čija je idejna prisutnost, više ili manje konceptualno modificirana, dugog trajanja i uz to u kulturološki i religijski različitom okružju, ukazujemo na moguće objašnjenje kojim bi značenje imitacije jednoga dragog kamena imalo istovjetnu snagu djelovanja kakvu nosi izvorni, prirodni dragi kamen. Kao odabrani primjer u ovome radu, uzeti su nikolo intagliji rađeni u prirodnom kamenu i evidentno ne od manje važnosti, imitacije nikolo intaglija u staklu. Veliki broj ovakvih staklenih intaglija potvrđuje postojanje vjerovanja u značenje i specifičnu zaštitnu moć ove imitacije, koja zasigurno nadilazi njezinu realnu materijalnu vrijednost.

Tako, u našem hipotetskom tumačenju filozofskoga koncepta *sympatheia*, imitacija u staklu nosi sličnost, znači stakleni intaglio koji imitira nikolo sličan je, po karakteristikama, nikolo prirodnom kamenu. Slikovna poruka koju uvijek nosi intaglio, dobivena je otiskom originala rađenoga u dragom kamenu. Originalni dragi kamen zajedno sa slikovnim prikazom, bio je u kontaktu s medijem koji služi za proizvodnju intaglija u staklu, te tako i nadalje, sada na distanci i

45 ANTJE BOSSELMANN-RUICKBIE, "The symbolism of Byzantine Gemstones: Written Sources, Objects and Sympathetic magic in Byzantium", u: ALEXANDRA HILGNER - SUSANNE GREIFF - DIETER QUAST (ed.), *Gemstones in the First Millennium AD*, Mainz, 2017., str. 300; M. G. LANCELLOTTI, *nav. dj.*, str. 442, isto značenje u kontekstu strategije medikalne učinkovitosti.

46 K. IERODIAKONU, *nav. dj.*, str. 97; A. BOSSELMANN-RUICKBIE, *nav. dj.*, str. 300-301, koristi termin "sympathetic magic" u istom značenju.

posredno, prenosi snagu djelovanja izvorne materije. Tako imitacija dragoga kamena, slična originalu, noseći uz to i kopiju slike originalnoga intaglija, posjeduje sve nevidljive energetske karakteristike poput originala.

Svakako ova pretpostavka zahtijeva daljnja istraživanja koja će prvenstveno biti bazirana na gemološkoj analizi stilski i kronološki određenih muzejskih artefakata i osobito na identifikaciji imitacija dragoga kamena, uz podjednako važne informacije koje nose pisani izvori, te filozofske i antropološke studije.

***Nicolo intaglio* as an Example of Significance and Symbolism of Gems and Their Glass Imitation in the Ancient World**

Summary

An interdisciplinary approach to the research of gemmology and archaeology has discovered a variety of information which simultaneously enrich the achievements of both disciplines. This paper highlights the importance of gems, especially in the Ancient World. From the gemmological aspect, a gem is natural if all of its natural features are preserved. Also, we describe gems with some of their original characteristics modified in certain treatments, most frequently the change of natural gem colour. Furthermore, we show how the imitations of gems are created with the use of natural or artificial materials.

Nicolo is taken as an example. It is onyx, of specific bluish white upper layer and very dark brown or black lower layer. It is assumed that *nicolo* can be identified with the antique stone that Pliny the Elder called *aegyptilla*. *Nicolo* became popular stone for *intaglio* carving at the time of the Empire, especially since the Augustan era, and was continuously used until the late antiquity. At the same time, imitations of *nicolo intaglio* in glass were produced which, with the colour (light blue and black combined) and the shape, followed the changes of the cutting techniques of the original *intaglio*. The main changes of shape were shown in a variety of *nicolo* cutting methods, with one or both colours of the stone being visible on the surface. When the edges are cut at right angles, only the upper blue layer of stone is visible on the surface of the *intaglio*. *Nicolo intaglio* with the edges cut at acute angles can contrast the colours of both layers of the stone. As a result, the blue colour in the centre, always containing a picture, is surrounded by darker colours of the lower layer of the stone.

Glass imitations of *nicolo intaglio* were found in the combinations of light blue and dark blue. Dark blue colour is not typical for natural *nicolo* or natural onyx in general. With the "sugar-acid" treatment, the onyx of grey and white colours was changed to resemble *nicolo* onyx, and probably this atypical colour combination of different blue shades was imitated in glass. It is believed that precious stone has a supernatural protective power manife-

sted in its specific substance and its invisible energy. The long continuity of making and using *nicolo intaglio* and their imitations points to the importance of this precious stone as well as its imitation. We would like to point out that an imitation, same as natural precious stone, possesses the equal supernatural power.

A philosophical concept of *sympatheia* was taken as an example, according to which "likeness produces similarity", meaning that the objects which were once in contact continue to impact each other at a distance, even though physical contact was interrupted. Thus, according to the philosophical concept of *sympatheia*, the glass imitation shows resemblance, i.e. a glass *intaglio* that imitates *nicolo*, is similar to *nicolo* stone. The picture message which is always present in *intaglio*, was obtained by imprint of an original precious stone. Thus, the original precious stone, together with the picture, was in contact with a medium used to produce glass *intaglio*, and therefore, even at distance and indirectly, conveys the acting power of the original substance. Consequently, the imitation possesses all the invisible energy features as the original.

Certainly, this assumption requires further research, primarily based on the gemmological analysis of stylistic and chronological typology of the museum artefacts and the identification of precious stone imitations, with equally important information from written sources as well as philosophical and anthropological studies.

Keywords: gemmology; archaeology; nicolo; gems; glass intaglio.

Slika 1. Nikolo (*nicrolo*): mikrokristalasti kvarc osobite polikromije tamnosmedeg (na slici) ili crnog i svijetloplavog sloja; prirodni oblik s poliranom površinom reza, 9,5 x 7 x 2,5cm, (fotografija R. Nikolić)

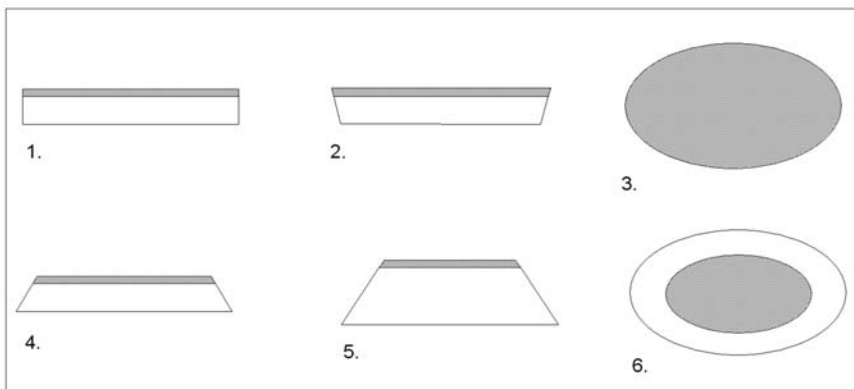

Tabla 1. Grafički prikaz načina rezanja nicrolo intaglija: sl. 1, 2, oblici koji ističu monokromno plavu površinu sl. 3; sl. 4, 5, oblici koji ističu nicrolo polikromiju plavog sloja u središtu i tamnog na rubovima sl. 6.

Slika 2. Nikolo intaglio, 15 x 13 mm, 1. st. prije Kr., (prikaz ratnog broda), London, British Museum, reg. number: 1865.0712.195
Ljubaznošću Courtesy © Trustees of the British Museum

Slika 3. Nikolo intaglio, 14 x 11 x 4 mm, 1. - 2. st. pos. Kr., (prikaz Herakla i Telefa), The J. Paul Getty Museum, object number: 82. AN.162.57
Ljubaznošću Digital image courtesy of the Getty's Open Content Program

**Slika 4. Staklo - imitacija nikolo intaglija, 11 x 10 x 2 mm, bez datacije (prikaz ratnika).
Ljubaznošću Muzeja suvremene umjetnosti Zagreb,
Arheološka zbirka Benko Horvat inv. br. 550.
Izvor: Remza Košćević, Arheološka zbirka Benko Horvat, kat. 68, Muzej suvremene
umjetnosti Zagreb i Institut za arheologiju Zagreb, Zagreb, 2000.**

Slika 5. Staklo - imitacija nikolo intaglija, 10 x 7.5 x 3.5 mm, 2. - 3. st. pos. Kr.,
(prikaz Venere Victrix).

Ljubaznošću Muzeja suvremene umjetnosti Zagreb,
Arheološka zbirka Benko Horvat inv. br. 552.

Izvor: Remza Košćević, Arheološka zbirka Benko Horvat, kat. 43 Muzej suvremene
umjetnosti Zagreb i Institut za arheologiju Zagreb, Zagreb, 2000.

Biskupije Gornje Dalmacije na splitskim saborima 925. i 928. godine

IVICA PULJIĆ
Župni ured Neum
Trg Gospe od Zdravlja 1
BiH - 88390 Neum
E-pošta: don.ivica.puljic@tel.net.ba

UDK: 262.3(497.5 Dalmacija)"09"
Pregledni rad
Primljeno: 9. veljače 2018.
Prihvaćeno: 30. svibnja 2018.

Sažetak

Pobjedom kralja Tomislava nad Bugarima i dobra suradnja s papom Ivanom X. (914. - 928.) i Bizantom stvorili su nove okolnosti koje su omogućile pristup i uređenju crkvenoga ustroja na istočnoj obali Jadrana. Biskupi dalmatinskih gradova, na čelu sa splitskim nadbiskupom, bojali su se da ih kralj Tomislav ne podrigne svom hrvatskom biskupu sa sjedištem u Ninu, koji je do tada vršio jurisdikciju u gotovo cijeloj hrvatskoj državi. To nisu htjeli prihvatiti pa su uložili mnogo truda da se samo obnovi antičko stanje u okviru Salonitanske metropolije. Ono im jamči i povratak negdašnjih prostora njihove jurisdikcije. Međutim, pod udarom načela da se sve vrati kako je bilo prije poremećaja crkvenog ustroja u vrijeme seobe naroda i ratova koji su uslijedili, osim Ninske biskupije našle su se u opasnosti i još neke. Na saboru 928. spomenute su tri biskupije istočno od Splita, Stonska, Dubrovačka i Kotorska, od kojih se, neočekivano, samo Stonskoj ne osporava pravo na opstojanje iako se ovom prigodom ona prvi put spominje u dokumentima. Kako je daleko većega značenja bio spor oko Ninske biskupije, sporu u vezi biskupija južno od Splita naša historiografija nije posvećivala puno pažnje.

Ključne riječi: Gornja i Donja Dalmacija; Dubrovačka biskupija; Stonska biskupija; Kotorska biskupija; Epidaurska biskupija; splitski sabori 925. i 928.

1. Gornja Dalmacija (*Dalmatia Superior*)

Pojam Gornja Dalmacija (*Dalmatia Superior*) i Donja Dalmacija (*Dalmatia Inferior*) ima svoju povijest od ranocarskoga doba. Na prvi pogled ne zvuči logično da se područje južno od Dubrovnika zove "Gornja", a područje Splita i Zadra "Donja" Dalmacija. Podloga za podjelu mogao je biti reljef pokrajine, ali možda i prirodni fenomen morskih struja koje "teku" istočnom obalom Jadrana od juga prema sjeveru i time znatno olakšavaju plovidbu svih vrsta plovila od juga prema sjeveru što je u stara vremena bilo od velike važnosti.¹

Prva u povijesti poznata zemljopisna podjela istočnojadranske obale dogodila se desete godine prije Krista, kada je Ilirik podijeljen na Gornji (*Illyricum Superior*) i Donji (*Illyricum Inferior*). Od II. stoljeća umjesto Ilirik (*Illyricum*) za pokrajinu se uglavnom upotrebljava naziv Dalmacija. U izvorima se i ona dijeli na Gornju i Donju Dalmaciju pa je pluralni oblik (*Dalmatiae*) veoma čest, gotovo redovit. Gornja Dalmacija uskoro dobiva naziv Praevalitana (*Praevalis*), ali se i dalje u vrelima češće upotrebljava pluralni oblik: Dalmacije (*Dalmatiae, Dalmatiarum*).²

Granica između Donje i Gornje Dalmacije tijekom povijesti znatno se mijenjala, kako u civilnom tako i u crkvenom pogledu. Tako npr. već car Konstantin VII. Porfirogenet (r. 905., naslijedio carsku krunu 913., umro 959.) kaže da je Dubrovnik bio metropola Budve, Kotora i Risna.³ Toma Arcidakon gornjodalmatinskim biskupima zove "sve biskupe od Dubrovnika na gore"⁴ kada piše kako su se "gotovo svi" utopili u oluji putujući na sabor u Split, pa poimenično navodi kotorskoga, barskoga, ulcinjskoga i svačkoga biskupa! Za Dukljanina je "a loco Dalme... ad Valdevino" Bijela Hrvatska ili "Dalmatia inferior" te piše da je kralj područje od "Dalme usque Bambalonam civitatem, quod nunc dicitur Dyrrachium, Croatiam Rubeam vocavit quae et superior Dalmatia dicitur". Istu podjelu prati i Hrvatska kronika: "od

1 Pučanstvo susjedne Hercegovine i danas govori "gore u Dubrovniku" iako je grad na moru kao i Split.

2 MIHO BARADA, "Dalmatia Superior", u: *Rad JAZU*, 270, Zagreb, 1949., str. 93-113; DOMINIK MANDIĆ, *Crvena hrvatska u svjetlu povijesnih izvora*, ZIRAL, Chicago - Rim, 1973., str. 108-125.

3 U djelima *De thematibus* i *Vita Basilii* (prema: M. BARADA, *nav. dj.*, str. 95, bilj. 12).

4 TOMA ΑΡΧΙΔΑΚΟΝ, *Kronika*, "Čakavski sabor", Split, 1977., str. 45, pogl. XV.

Dalme do Valdemina prozva Hrvate Bile, što su Dalmatini Nižnji. I još od mista Dalme do Bandalona grada, ča se sada zove Drač, dotla prozva Gornju Dalmaciju".⁵

U vrijeme održavanja splitskih sabora 925. i 928. godine, vrijeme vladavine kralja Tomislava, u spisima se također navodi pluralni oblik "Dalmacije",⁶ i isto tako u pismima papa Ivana X. 925. i Leona VI. 928. u kojima se potvrđuju zaključci saborâ.⁷ Dalo bi se zaključiti kako saborski oci drže sve biskupije na istok od Splita, tj. Stonsku, Dubrovačku i Kotorsku, ili barem Dubrovačku i Kotorsku, gornjo-dalmatinskim biskupijama.⁸ U nešto kasnijem vremenu za metropolitansko pravo u Gornjoj Dalmaciji početak će višestoljetna borba Dubrovnika i Bara za metropolitansku vlast nad biskupijama Gornje Dalmacije.⁹

5 VLADIMIR MOŠIN, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950., str. 54; FERDO ŠIŠTIĆ, *Letopis popa Dukljanina*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1928., str. 306.

6 "Tempore Joannis pape sanctissimo consulatu peragente, in provintia Croatorum et Dalmatiarum finibus Tamisclao rege et Michaele in suis finibus presidente duce", u: NADA KLAIĆ, *Historia Salonitana maior*, posebna izdanja SANU, knj. 399, Odeljenje društvenih nauka, knjiga 55, Naučno delo, Beograd, 1967., str. 98 (dalje: *HSM*).

7 Potvrđujući odredbe sabora iz 925. papa Ivan X. upotrebljava pluralni oblik: "in ecclesiis Dalmatiarum" te kada piše kako ninski biskup sebi želi prisvojiti "primatum Dalmatiarum". MARKO KOSTRENIĆ - JAKOV STIPIŠIĆ - MILJEN ŠAMŠALOVIĆ, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. I., (*Diplomatički zbornik*, I.), JAZU, Zagreb, 1967., str. 35 (dalje: *CD*, I.), Oblik "Dalmatiarum" upotrebljava i papa Leon VI. potvrđujući zaključke sabora iz 928. godine. *CD*, I., str. 38-39.

8 *CD*, I., str. 37.

9 O sporenju Dubrovnika i Bara za metropolitansko pravo postoje mnogobrojni kako izvori tako i literatura, primjerice: STANOJE STANOJEVIĆ, *Borba za samostalnost Katoličke Crkve u nemanjičkoj državi*, Davidović, Beograd, 1912.; IVAN MARKOVIĆ, *Dukljansko-barska metropolija*, Tisak Antuna Scholza, Zagreb, 1902.; IVAN JOVOVIĆ, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Nadbiskupski ordinarijat - Bar, Bar, 2004.; DOMINIK MANDIĆ, "Osnutak dubrovačke metropolije", u: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1963., str. 266-283; IVICA PULJIĆ, "Uspostava Dubrovačke metropolije", u: *Tisuću godina Dubrovačke metropolije*, NEDILJKO A. ANČIĆ (prir.), Crkva u svijetu Split, Dubrovnik, 2001., str. 15-56.

2. Crkvena organizacija u Dalmaciji i Hrvatskoj 925. i 928. godine

U vremenima prije splitskih sabora događala su se velika politička previranja, vodili su se brojni ratovi i sklapani raznoliki savezi. U ratovima i sukobu hrvatskih vladara s Bizantom vlast dalmatinskih gradova kao i jurisdikcija njihovih biskupija svedena je gotovo na gradske zidine.¹⁰ O uspješnom ratu humskoga kneza Mihaela, koji se jedini od velikaša imenom spominje na splitskim saborima, protiv Bizanta svjedoči natpis u Stonu na kojem stoji da je on hrabro izvojevao pobjedu nad "Grkom Pacifikom" i svim "Romanima".¹¹ Slijedio je rat s moćnim bugarskim carem Simeonom nad kojim je kralj Tomislav izvojevao pobjedu koja je išla na ruku Bizantu pa je to dovelo do stvaranja novih političkih odnosa na istočnoj jadranskoj obali.

Spis, u povijesnoj znanosti poznat kao *Historia Salonitana maior* (HSM), kao uvod u održavanje sabora za to novo stanje, kratko kaže da se događa kada je papinsku službu obavljao Ivan X. (914. - 928.), u provinciji Hrvatâ i Dalmacijâ konzulsku vlast kralj Tomislav, a u svojim krajevima predsjedao knez (*dux*) Mihael.¹² Je li Bizant Dalmaciju povjerio na izravnu upravu kralju Tomislavu u stvaranju prijateljskoga ozračja nakon pobjede nad Bugarima, povjesničari se ne slažu,¹³ iako bi se to moglo zaključiti iz nekih vijesti u saborskim spisima. Svakako je nakon ratova došlo do pregovora, u čemu sudjeluju i Bizant i Papa, pa i do određenih promjena u međudržavnim i crkvenim odnosima, u čemu je kralj Tomislav igrao važnu ulogu. Dalmatinski se biskupi nisu bez temelja bojali da ih kralj Tomislav podvrgne svome biskupu, jer je imao političku moć po kojoj je mo-

10 Papa Leon VI. potvrđujući zaključke sabora iz 928. godine piše za biskupe gradova da im se ne može svesti "parochia inter muros ciuitatis", CD, I., str. 39.

11 Više je autora dalo prijedlog čitanja spomenutoga natpisa. Najprihvatljiviji je ponudio IVAN OSTOJIĆ, "O Mihajlovu natpisu u Stonu", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, XIV., Split, 1962., str. 34-39.

12 HSM, str. 98. Treba istaknuti pluralni oblik Dalmacijâ kao i to da Mihael u svojim krajevima predsjedao. Naša historiografija vrlo "šaroliko" piše o ovom vremenu: Usp. TOMISLAV RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Školska knjiga, Zagreb, 1997., str. 36-39; NADA KLAIĆ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Globus, Zagreb, 1990., str. 77-78.

13 Usp. npr.: FERDO ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1975., str. 117; NADA KLAIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb, 1971., str. 292; ISTA: *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, str. 78 i dr.

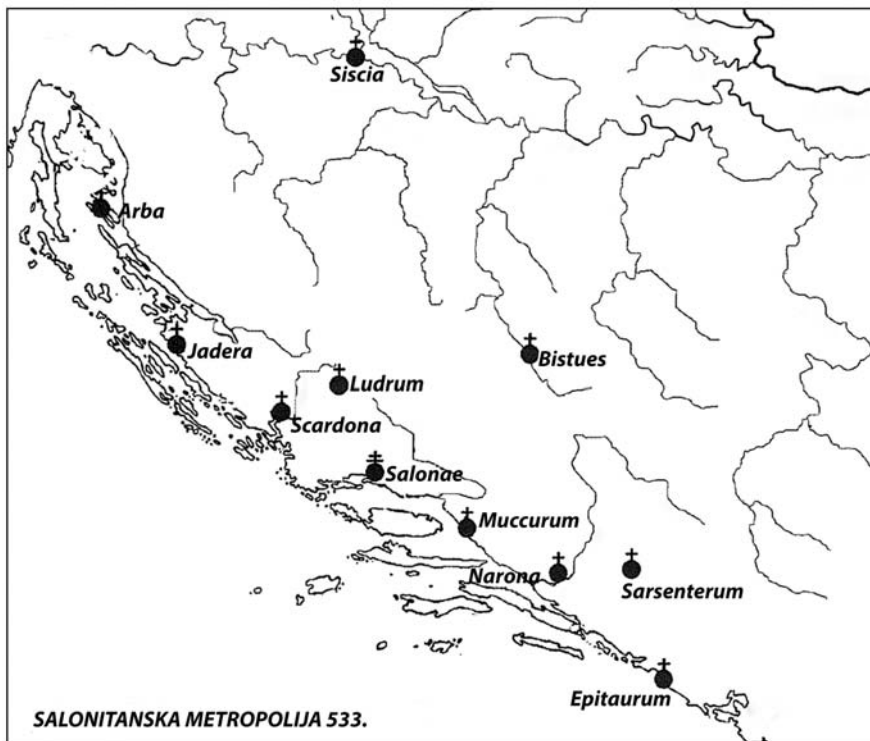
gao to učiniti. O svojevrsnom političkom jedinstvu snažno govori upravo pristup organizaciji crkvenoga ustroja na cijelom području Hrvatske i Dalmacijâ,¹⁴ što je bilo svakako osnaženo potporom Bizanta i Pape. Dalmacija ipak ne će još zadugo postati sastavni dio hrvatske kraljevine.

Ipak kralj Tomislav nije, kako izgleda, mogao nametnuti crkveni ustroj po svojim željama na širim prostorima pa da pod jurisdikcijom njegova hrvatskog biskupa budu i biskupi dalmatinskih gradova. A u Mihaelovoj kneževini, po svemu sudeći, crkvenu je vlast vršio biskup Stona. Dalmatinski biskupi u saborskim zaključcima 925. jasno govore o svojoj opravdanoj bojazni da ih kralj u promijenjenim političkim okolnostima ne bi podvrgao svom biskupu. Zato su odmah krenuli u akciju da to po svaku cijenu spriječe. Pri tome unaprijed kažu da, ako "kralj i prvaci Hrvata" odluče svom biskupu podvrgnuti sve biskupije, u tom slučaju ne će nikakve crkvene poslove obavljati na području kraljevstva!¹⁵ Prema ustaljenim zakonima gotovo od dobivanja slobode za vrijeme cara Konstantina, a osobito u stoljećima koja su slijedila, crkveni je ustroj uglavnom slijedio onaj civilni pa bi, da je riječ samo o temi Dalmaciji, zadarski biskup imao pravo da se oko Zadra organizira metropolija.¹⁶ Međutim, dalmatinski biskupi nisu mogli na to ni pomišljati pa su izabrali drugi put, ne samo kako bi spriječili hrvatskoga kralja i velikaše da ih podvrgnu svome biskupu, nego još više kako bi pod svoju jurisdikciju vratili prostore koji su nekada bili u njihovoj jurisdikciji. Zato su upravo jednoglasno tražili da se obnovi stanje kakvo je bilo "u starini" (*antiquitus*), to jest da se zapravo samo obnovi Salonitanska metropolija sa sjedištem u Splitu. Zato se u saborskim spisima uporno naglašava to načelo "starine", što nije riječ o običnoj starini, nego o starini iz kasnoantičkoga doba, iz vremena negdašnje Salonitanske metropo-

14 N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, od str. 78; ISTA, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, od str. 293.

15 CD, I., zaključak br. XII., str. 32.

16 Takva je praksa bila u Crkvi već od Nicejskoga sabora 325. godine. Usp. DANIEL MANSI, "Concilium niceanum", I., can. 4, u: *Conciliorum amplissima collectio*, Paris, 1903., str. 679. Nada Klaić piše da je zadarski biskup "kao biskup metropole imao najviše prava na primat". N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, str. 80, 83. I papa Ivan X. pojedinačno oslovljava od svih sufragana uza splitskoga nadbiskupa samo zadarskoga biskupa: "...confratri nostro Ioanni, sancte salonitane ecclesie archiepiscopo, et Formino episcopo omnibusque suis sufraganneis episcopis", CD, I., str. 35.

lije. U saborskim spisima se uostalom stalno govori o Salonitanskoj crkvi i nadbiskupu. Budući da su u *HSM* uklopljeni i akti pokrajinskih salonitanskih sabora iz 530. i 533. godine,¹⁷ opravdano je pretpostaviti da su upravo oni bili osnova za to. Obnovom Salonitanske metropolije ne samo da bi metropolitanska vlast bila u njihovim rukama, nego bi se postigao i onaj drugi cilj, svakoj bi se od njih vratila

17 *HSM*, str. 76-85. Usp. i MILAN IVANIŠEVIĆ, "Povijesni izvori", u: *Salona christiana*, Split, 1994., str. 159-161. Je li se na saborima raspravljalo i na temelju drugih izvora ne znamo. U zaključcima sabora 928. spominje se "Delminensis ecclesia" koje nema u aktima salonitanskih sabora, ali je 533. bilo određeno da područje "delminense" dobiva *episcopus Muccoritanus* pa je i ovdje moguće kao i u slučaju municipija *Stantino*, koji je temelj priznanja Stonske biskupije kao baštince biskupije *Sarsenterensis*. O problemu postojanja biskupije *Delminensis* (kasnije Duvanjske biskupije) usp.: ANTE ŠKEGRO, *Na rubu opstanaka - Duvanjska biskupija od utemeljenja do uključenja u bosanski apostolski vikarijat*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2002.; ANTE ŠKEGRO, "Toboznja Delminijska biskupija. The alleged Diocese of Delminium", u: *Opuscula archaeologica*, 2007. - 2008., str. 283-302.

jurisdikcija u hrvatskom zaleđu koju su imali u kasnoantičko doba. Saborski oci 925. godine izričito traže već u prvom zaključku da se sve vrati u stanje kakvo je nekada bilo.¹⁸ I papa Leon VI., potvrđujući zaključke sabora, piše 928. godine da se "parochia" biskupije ne može svesti na gradske zidine i u tom kontekstu poimenično spominje biskupije Osor, Rab, Dubrovnik i Split.¹⁹

3. Stonska biskupija na saborima nije bila sporna²⁰

Na saboru iz 928. određuje se da biskup Nina izabere jednu antičku biskupiju: Skradinsku, Sisačku ili Duvanjsku, ili, na svoju propast, sve tri, jer Nin nije od starine (*atiquitus*) imao biskupa nego samo arhiprezbitera pod biskupovom jurisdikcijom.²¹ U potvrdi zaključaka ovoga sabora papa Leon VI. određuje da ninski biskup Grgur uzme samo Skradinsku biskupiju jer njegova biskupija nije od starine nego je nastala u zemlji Hrvata "u kušnji vremena" (*probitate temporum*).²²

Međutim, ako bi se obnovilo stanje kakvo je bilo u starini, u Salonitanskoj metropoliji, u pitanje se dovodi pravo na opstojnost još nekih biskupija. U zaključku sabora iz 928. navode se istočno od Splita biskupije Stonska, Dubrovačka i Kotorska.²³ Sasvim neočekivano pravo na opstojnost po načelu starine ne osporava se jedino stonskom biskupu koji se ne spominje u doba Salonitanske metropolije. Dosljedno se iz ovoga mora svakako zaključiti da su saborski oci na te-

18 CD, I., str. 31.

19 CD, I., str. 39.

20 O Stonskoj biskupiji: ANTE DRAČEVAC, "Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija", u: *Tisuću godina trebinjske biskupije*, Studia vrhbosnensia, II., Sarajevo, 1988., str. 83-90; IVICA PULJIĆ, "Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji", u: *Povijest hrvatskog Počitelja*, Humski zbornik, II., Čapljina - Zagreb, 1996., str. 88-150. ISTI, "Stonsko-humska biskupija i počeci kršćanstva u Humskoj zemlji", u: *Hercegovina*, 8-9 (16-17), Mostar, 2002./2003., str. 23-30. VINICIJE LUPIS, "Pregled povijesti stonske biskupije od osnutka do 1541. godine", u: *Tisuću godina uspostave Dubrovačke (nad)biskupije*, Crkva u svijetu Split, Dubrovnik, 2001., str. 197-217; ISTI, "Povijesni pregled zahumske (stonske) biskupije od početaka do 1300. godine", u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I., str. 133-154.

21 CD, I., str. 39.

22 *Isto*.

23 "...ecclesie vero alie, que in oriente habentur, id est Stagnensis, Ragusitana et Catharitana", CD, I., str. 37.

melju nekih njima poznatih dokaza za Stonsku biskupiju držali da je bez sumnje postojala od starine (*atiquitus*). Jedino moguće objašnjenje toga postupka moglo bi biti u tome što se odlukom salonitanskoga metropolitanskog sabora iz 533. godine novoutemeljenoj biskupiji *Sarsenterensis* (*Ecclesia Sarsenterensis*) dodjeljuju bazilike u nekoliko municipija, među njima i u municipiju "Stantino".²⁴ Slijedi logičan zaključak da se biskup biskupije *Sarsenterensis* u vrijeme seobe naroda samo sklonio na sigurnije mjesto vlastite biskupije, odnosno u svoju župu Ston, kao što su to činili i neki drugi biskupi (npr. biskup Epidauruma u Ragusium ili u Risan pa u Kotor, a nadbiskup Salone u Split unutar zidina Dioklecijanove palače). Tako je antička biskupija *Sarsenterensis* izgleda preživjela metež seobe naroda izmještajem sjedišta u prilično zaštićeni Ston koji nije bio na putovima prodora barbara. Od bule pape Benedikta VIII. iz 1022. godine ona se sve češće naziva biskupijom Huma (Zahumlja, Humske zemlje), što je područje koje je bilo pod jurisdikcijom biskupa *Sarsenterensis*.

Poseban status Stonske biskupije dade se izvesti i iz spomenute potvrde pape Leona VI. koji tvrdi da se jurisdikcija biskupije ne može svesti na gradske zidine pa poimenično nabraja biskupe: zadarskoga, osorskoga, rabskoga, dubrovačkoga i splitskoga, dok se stonski biskup ne spominje. Smije se zaključiti da se to nije na nju ni odnosilo. Naime, Ston je u prethodnim ratovima s Bizantom osvojio moćni knez (*dux*) Mihael (Višević), o čijoj pobjedi svjedoči, kako je već rečeno, spomenuti stonski latinski natpis. *HSM* navodi, što je također već rečeno, da Mihael u vrijeme kralja Tomislava "predsjeda u svojim krajevima".²⁵ Vrlo je vjerojatno da je Mihael i sjedište svoje kneževine prenio u Ston i da je stonski biskup to prihvatio te nesmetano obavljao biskupsku službu, ne samo u Zahumlju, nego i u svim prostorima Mihaelove kneževine koja je sezala, po svemu sudeći, daleko na jug. Zato nije čudno što papa, među biskupima čija je jurisdikcija svedena na gradske zidine, navodi i *Ragusium* - Dubrovnik. Kako saborski spisi u drugim tekstovima više ne spominju poimenično kneza Mihaela, nego općenito pišu o "kralju i prvacima Hrvata", očito je među njima i Mihael, možda s nešto više autonomije i ovlasti.

24 O sjedištu kasnoantičke biskupije *Sarsenterensis*, koje je očito bilo u Tocu u istočnom dijelu Hercegovine, usp. IVICA PULJIĆ - ANTE ŠKEGRO, "The diocese of *Sarsenterensis*", u: *Arheološki vestnik*, 5, Ljubljana, 2006., str. 219-241; IVICA PULJIĆ - ANTE ŠKEGRO, "Sarsenterska biskupija", u: *Povijesni prilozi - historical contributions*, 25, Zagreb, 2006., str. 1-50.

25 *HSM*, str. 98.

Da je on u sklopu Tomislavove hrvatske države, proizlazi i iz toga što papa Ivan X. 925. godine upućuje *jedno zajedničko* pismo Tomislavu i Mihaelu. Taj status kneza Mihaela posredno potvrđuje i mletački kroničar Ivan Đakon koji piše da je Mihael zarobio Petra, sina mletačkoga dužda Patricijaka kada je na povratku iz Konstantinopola htio proći "hrvatskim krajevima".²⁶

Stonska će biskupija na saboru 928. izgubiti neka svoja novostečena područja, jer sabor određuje da kotorski i dubrovački biskupi međusobno pravedno podijele područje koje je očito prije u ratovima s Bizantom potpalo pod jurisdikciju stonskoga biskupa. Možda je tomu razlog da se Stonska biskupija češće naziva biskupijom Zahumlja, Huma nego Stona.

4. Na saborima se raspravljalo o pravu na postojanje Dubrovačke i Kotorske biskupije

Dubrovačka i Kotorska biskupija ne spominju se u aktima salonitanskih metropolitanskih sabora 530. i 533. godine. Akte sabora iz 530. godine, uza salonitanskoga nadbiskupa Honorija II. potpisuju biskupi *iadertinus* (zadarski), *arbensis* (rabski), *siscianus* (sisački), *epitauritanus* (epidaurski - danas Cavtat), *scardonitanus* (skradinski), *naronitanus* (danas Vid kod Metkovića), *bestoensis* (o čijem se lociranju povjesničari ne slažu) i maktaritanski *mactaritanus* (čije je lociranje također još uvijek nesigurno) te neki salonitanski prezbiteri kao i prezbiter *sarniensis* (možda senjski).²⁷ Akte sabora iz 533. godine potpisali su, uza salonitanskoga nadbiskupa Honorija II., također i biskupi *Iadertinae ecclesiae* (Zadarske), *Arbensis ecclesiae* (Rabske), *Siscianae ecclesiae* (Sisačke), *Naronitane ecclesiae* (Vid kod Metkovića), *Bestoensis ecclesiae*, *Sarsenterensis ecclesiae*, *Muccorensis ecclesiae* (Makarske) i *Ludroensis ecclesiae* te biskup *Paulus episcopus*.²⁸

26 FRANJO RAČKI, "Documenta historiae chroaticae periodum antiquum illustrantia", u: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, Zagreb, 1877., str. 388.

27 RADOSLAV DODIG - ANTE ŠKEGRO, "Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni", u: *Povijesni prilozi*, 35, Zagreb, 2008., str. 16-17; ANTE ŠKEGRO, "Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine - analiza", u: *Archaeologia Adriatica*, 3, Zadar, 2009., str. 191-204, passim.

28 R. DODIG - A. ŠKEGRO, "Akti crkvenih sabora", str. 21-22.

Na Salonitanskom saboru 533. ne spominju se biskupije *Absarensis*,²⁹ *Velclensis*, *Delminensis*, *Stagnensis*, *Ragusitana* i *Catharitana*. Sabor-ski spisi iz 928. godine drže, dakle, spornim postojanje Dubrovačke i Kotorske biskupije, a za ostale spomenute biskupije zakonito je postojanje priznato iako se ne spominju u spomenutim aktima salonitanskih sabora 530. i 533. godine, očito na temelju nekih drugih njima poznatih izvora... Možda su biskupi neke od njih Paulus i Savianus,³⁰ kojima se ne navodi biskupija na saboru 533. godine. Svakako u novije vrijeme s velikom je sigurnošću dokazano da je *Sarniensis ecclesia* zapravo Senjska biskupija.³¹

Iako najnovija iskapanja i istraživanja govore o starijem vremenu nastanka Dubrovnika,³² on se u više starih izvora izravno ili neizravno smatra nasljednikom Epidauruma.³³ Zato ne čudi činjenica što

29 Ova se biskupija spominje na sedmom ekumenskom, tj. Drugom nicejskom saboru, 787. godine. D. J. MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Firenca i Venecija 1759. - 1798., sv. 13, str. 373-374; JEAN DARROUZÈS, "Listes épiscopales du concile de Nicée (787)", u: *Revue des études byzantines*, 33 (1975.), str. 68, prema: RADOSLAV KATIČIĆ, *Uz početke hrvatskih početaka. Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*, Književni krug, Split, 1993., str. 34.

30 HSM, str. 85

31 HSM, str. 85, bilj. 323; FERDO ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije*, čest 1 (do godine 1107.), Naklada Kr. Hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, Zagreb, 1914., na str. 161 potpis "Vitalis presbyter Sarniensis ecclesie" za koga u nekim rukopisima piše "sarnitensis" čita kao "Sarsenterensis ecclesie" kao i više drugih autora. Njegovo i mišljenja drugih autora prije i poslije njega vidi: ANTE ŠKEGRO, "Sarnienska dijeceza (*Sarniensis Ecclesia*)", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija - svezak 37, Split, 2010., str. 247-263; DARKO NEKIĆ, "Senjska biskupija u srednjem vijeku", u: *Senjski zbornik*, 24, Senj, 1997., str. 32-34.

32 ANTUN NIČETIĆ, *Nove spoznaje o postanku Dubrovnika: o njegovu brodarstvu i plovidbi svetoga Pavla*, Dubrovnik, 2005. Usp. ANTE ŠKEGRO, "The Diocese of Epitaurum - *Ecclesia Epitauritana*", u: *Histria antiqua: časopis Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju. Journal of the International Research Centre for Archaeology*, sv./vol. 18, Pula, 2009., str. 203-216; ANTE ŠKEGRO, "Epitauraska biskupija (*Ecclesia Epitauritana*)", u: *Zbornik radova Ivice Žile*, Matica hrvatska - Ogranak Dubrovnik, Dubrovnik, 2011., str. 101-120.

33 RAVENNATIS ANONYMI, *Cosmographia et Gvidonis Geographica* (ed. M. PINDER - G. PARTHEY, Aalen, 1962., IV., str. 16, 114: Anonimni Ravenski kozmogra donosi: "Epitaurum id est Ragusium", a Gvidonova Geografija: "Epitauron ubi nunc est Ratisium". Car Porfirogenet kaže da "Rausijci" drže "grad zvan Pitaura". Usp. KONSTANTIN PORFIROGENET, *O upravljanju Carstvom* (ur. MIRKO MAĐOR), Dom i svijet, Zagreb, 2003., str. 69-71, 252-253. Bula pape Benedikta

dubrovački biskup tvrdi kako je njegova biskupija zapravo biskupija *Epidauritana* i prema tomu ima pravo postojanja.

Epidaurum je vjerojatno naselje iz doba grčke kolonizacije naše obale kada više kolonija na našoj obali dobiva ime po imenima grčkih nositelja te kolonizacije (kao npr. Korčula, Vis, Hvar i dr.). Osim imenom s grčkim gradom Epidaurusom na Peleponezu (o čijoj važnosti dostatno govori kazalište s 14.000 sjedišta!) vjerojatno ga veže i štovanje božanstva Asklepiosa (lat. *Aesculapius*), ali nekih jačih dokaza za njegov razvoj prije dolaska Rimljana gotovo da i nema.³⁴ Za vrijeme vladavine Rimljana on se ubrzano razvija u gradsko naselja kojega kao putnu postaju uz jadransku obalu bilježe antički itinerari i mape te postaje središte širega područja.³⁵ Rimska se vlast ovdje utvrdila barem od 135. godine, a osobito od 47. prije Krista. Uz brojne natpise i druge nalaze o njegovu značenju svjedoči gradski vodovod po kojemu i drugim kanalima kroz polje nose ime Konavli.

Kršćanstvo se na području Epidauruma ukorijenilo veoma rano, iako o tome nemamo pažnje vrijednih dokaza u nalazima. Ipak, ovu tvrdnju dostatno potkrjepljuje legenda o sv. Hilarionu (na cavtatskom i dubrovačkom području pod imenom Ilar, 291. - 371.) koja govori kako je taj svetac čudotvorac jedno vrijeme života proveo i u okolini Epidauruma. Životopis mu je napisao dvadesetak godina poslije njegove smrti i sv. Jeronim. Ovo dakako upućuje da je kršćanstvo na epidaurskom području bilo nazočno i vjerojatno već prilično orga-

VIII. iz 1022. naslovljena je "archiepiscopo Pitabritane sedis e ciuitate Labusedi", CD, I., str. 61-62. Najstariji dubrovački kroničar Milecije donosi najstariju dubrovačku tradiciju: "...ex Epuidauro... ubi nunc est urbs Rhagusina", NATKO NODILO, u *Monumenta historiam Slavorum meridionalium spectantia*, XIV., str. 174. Dukljanin kaže: "Epitaurum quod nunc dicitur Ragusium", vidi: V. MOŠIN, *nav. dj.*, str. 54; F. ŠIŠIĆ, *nav. dj.*, str. 306; T. ΑΡΗΘΑΚΟΝ, *Kronika*, piše za stanovnike razorenog Epidauruma: "Sagradili su Dubrovnik i nastanili se u njemu", izd. Čakavski sabor, str. 37; *HSM*, str. 92 i dalje. Usp. i ŽELJKO RAPANIĆ, "O početcima i nastajanju Dubrovnika. Naknadna razmišljanja", u: *Starohrvatska prosvjeta*, 40, Split, 2013., str. 81-126; RADOSLAV KATIČIĆ, "Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa", u: *Starohrvatska prosvjeta*, 18, Split, 1988., str. 5-38.

34 Usp. NENAD CAMBI, "Antički Epidaur", *Dubrovnik*, 3, 2006., str. 185-217; PETAR LISIČAR, "Prilozi o poznavanju Epitaura", u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 4, Zadar, 1966., str. 25-43.

35 IVO BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, ANUBiH, Djela, knjiga LXVI., Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo, 1988., str. 76-87.

nizirano tijekom druge polovice IV. stoljeća.³⁶ Od dobivanja slobode kršćanstva, a osobito od Nicejskoga sabora 325. godine, Crkva nastoji, kako je rečeno, svoju organizaciju uskladiti s državnom, što se odredbama kasnijih pokrajinskih i općih sabora (osobito sardičkog iz 343. ili 347. godine) dosljednije provodi. Da se i u našim krajevima na to budno pazilo svjedoče akti i salonitanskih i splitskih sabora. Osobito se budno pazi na rang naselja u kome se uspostavlja sjedište biskupije i crkvene pokrajine metropolije. Za naš predmet od osobite je važnosti činjenica da spomenuti Salonitanski sabor 533. godine ističe kako su saborski oci budno razmotrili crkvene propise s obzirom na uspostavu biskupija, koje se ne osnivaju u malim mjestima³⁷ da se ne bi omalovažio ugled i čast biskupa, ali i to da su još marljivije razmotrili ("diligentius pertractemus") u kojim se mjestima biskupi moraju posvetiti ("debeant consecrari").³⁸ Epidaurum se u rimsko doba brzo razvija u emporij "najjači između Neretve i Rhizonitskog zaljeva"³⁹ pa je kao takav rano dobio status naselja u kome se "mora" uspostaviti biskupija, kao i u drugim većim gradovima u Dalmaciji. Prvi spomen *Ecclesiae Epitaurane* ipak je tek na Salonitanskom saboru 530. godine. Na saboru je sudjelovao, i akte potpisao, biskup Fabricianus. Epidaurski biskup se spominje i u pismima iz vremena pape Grgura I. Velikog (590. - 604.) i konfliktnih salonitanskih nadbiskupa Natalisa i Maksima.⁴⁰

Seoba naroda je i za Epidaurum bila veoma razorna. Toma Arcida-kon zgodno piše kako je Epidaurum opsjedanjem veoma oslabljen, i oslabljen zauzet, zauzet i pretvoren u pustoš.⁴¹

36 A. ŠKEGRO, *The Diocese of Epitaurum*, str. 204.

37 Ovu odredbu doslovno ponavljaju saborski oci 925. pa se u II. zaključku kaže: "iuxta decreta partum non licet in modicis ciuitatibus uel villis episcopus stantui...", *CD, I.*, str. 31.

38 *HSM*, str. 82. Na tom saboru su posvećena tri nova biskupa "in Sarsentero, Muccuro et Ludro". Uza sve to marno preispitivanje saborskih otaca, papa Vigilije (537. - 555.) izgleda nije bio zadovoljan Honorijevim postupkom, kako svjedoči njegovo prijekorno pismo đakonima Rustiku i Sebastijanu iz 550. godine! Prema: M. IVANIŠEVIĆ, *nav. dj.*, str. 162.

39 I. BOJANOVSKI, *nav. dj.*, str. 80.

40 A. ŠKEGRO, *The Diocese of Epitaurum*, str. 203-204.

41 T. ARHIĐAKON, *Kronika*, str. 37.

Zbunjuje činjenica što saborski oci 925. godine tvrde za dubrovačkoga i kotorskoga biskupa da im je "mani(fe)ste una sedis".⁴² Ta "jedna" antička biskupska stolica za ova dva grada može biti jedino Epidaurska biskupija pa je očito i kotorski biskup kao i dubrovački branio svoje zakonito postojanje u nasljedstvu epidaurskoga biskupa. A prvi autentični spomen Kotorske biskupije jest sudjelovanje njezina biskupa Ivana na sedmom općem, drugom Nicejskom saboru 787. godine.⁴³ U vrijeme salonitanskih sabora Kotorska biskupija ili nije postojala ili je bila u sastavu neke druge metropolije. U oba slučaja na splitskim saborima morala se osloniti na neku biskupiju koja je na saborima 530. i 533. godine postojala u blizini Kotora, a bila je u sastavu Salonitanske metropolije. Na spomenutom Nicejskom saboru 787. sudjelovali su, uza spomenutoga kotorskog biskupa Ivana, i salonitanski nadbiskup Ivan te biskupi osorski i rapski. Među natpisima u Kotoru navodi se i natpis biskupa Ivana iz 805. godine.⁴⁴ Kotorski se biskup na splitskim saborima nije oslonio na neko vrelo iz vlastite povijesti jer se na splitskim saborima odlučuje o obnovi Salonitanske metropolije u kojoj nema spomena kotorskoga biskupa, a upravo se zbog toga nespominjanja ukida pravo ninskoga biskupa na postojanje pod tim imenom, bez obzira kada mu je utemeljena biskupija. Kotorski se biskup ne oslanja ni na Risansku biskupiju jer se ni ta biskupija ne spominje u sastavu Salonitanske metropolije pa joj ni to ne bi koristilo. Osobito je zanimljivo što se Kotorska biskupija ne naslanja na Maktaritansku biskupiju čiji biskup Viktor potpisuje akte salonitanskih sabora 530. godine, a Marcellus akte iz 533. godine,⁴⁵ jer se u novo doba poistovjećuje *Catharitana* (Kotorska) i *Mactaritana/Martaritana ecclesia*.⁴⁶

42 CD, I., str. 31.

43 R. KATIČIĆ, *nav. dj.*, 27-34; ANTE ŠKEGRO, "Maktaritanska/Martaritanska biskupija", u: *Bosna franciscana*, 32, Sarajevo, 2010., str. 131-132.

44 Usp. A. ŠKEGRO, *Maktaritanska/Martaritanska biskupija...*, str. 134 i bilj. 127 na istoj stranici.

45 HSM, str. 81, 85.

46 ANTE ŠKEGRO, "The Diocese of Mactaris/Martaris (Ecclesia Mactaritana/Martaritana)", u: Zbornik radova sa Znanstvenog skupa *Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština*, 1, u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače, Split, 2009., izdanje: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2010., str. 195-205.

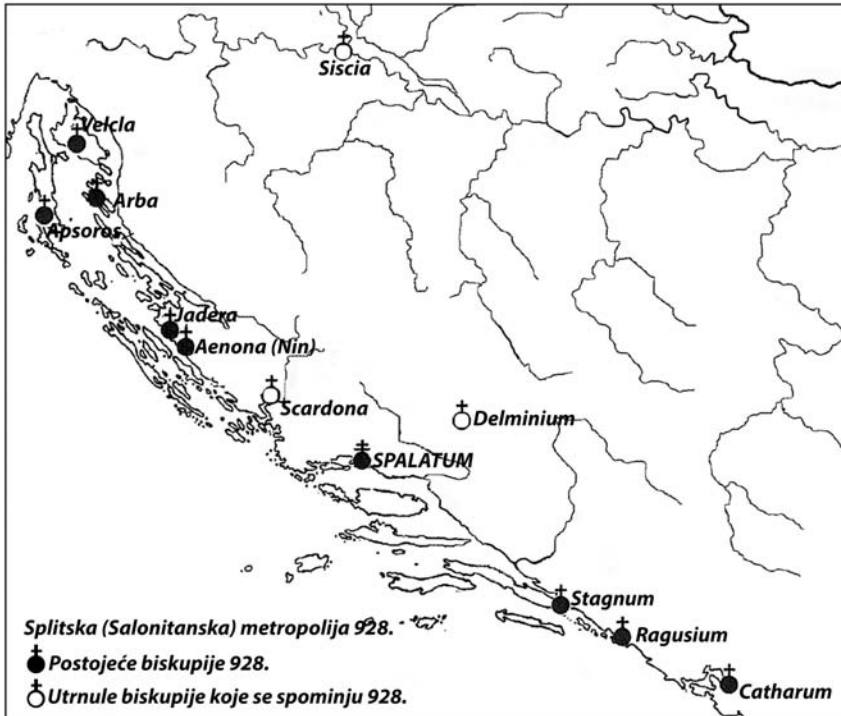
Jurisdikcija se kotorskoga i dubrovačkoga biskupa inače u nekoliko navrata kroz povijest ispreplitala, pa i sam se Cavtat dugo nalazio u jurisdikciji kotorskoga biskupa. Ima mišljenja da se zapravo biskup iz Epidauruma najprije sklonio u Risan pa u Kotor.⁴⁷ Vjerojatno je to na saborima i tvrdio kotorski biskup na temelju nekih dokaza koje je prikazivao ili na temelju tradicije.

Da su saborski oci prijeporu Dubrovnika i Kotora posvetili veliku pažnju, svjedoči i to što su o tome donijeli rješenje u VIII. zaključku, a o biskupu Nina tek u XI.-XII.! U članku VIII. saborski oci donose prilično diskutabilno rješenje. U njemu se kaže da je, kada je riječ o dubrovačkom i kotorskom biskupu, riječ o jednoj biskupiji s dva biskupa. Određuje se da tu (jednu) biskupiju sada oba biskupa pravedno podijele, sačuvavši joj ipak jedinstvo na taj način što će po smrti jednoga biskupa onaj drugi njome upravljati dok se imenuje novi.⁴⁸ Da saborski oci spase obje biskupije posegnuli su, dakle, za rješenjem koje se ne temelji ni na teologiji ni na praksi Crkve. Prema svetopisamskom tekstu biskupa se drži "anđelom" određene Crkve (usp. Otk 1-3), a u crkvenoj praksi biskupovo jedinstvo s biskupijom je zaručničko. Tako ova formulacija da jedna biskupija (saborski oci kažu da to ostaje i dalje na neki način na snazi) ima dva biskupa! Slikovito to znači da zaručnica ima dva zaručnika! Uvijek je biskup bio biskupom samo jedne biskupije ili dviju ako su kanonski ujedinjene u jednu. Uza svoju biskupiju biskup je mogao upravljati i drugom biskupijom, ali ne kao njezin biskup nego kao upravitelj. Spomenuto neuobičajeno objašnjenje saborskih otaca do te je mjere neuobičajeno da neki povjesničari ne daju latinskom tekstu dostatnu pažnju pa govore kako je riječ o jednom biskupu za dvije biskupije! Zaključak jasno govori o dotadašnjem *postojanju* dvojice biskupa (dubrovačkoga i kotorskoga) na *samo jednoj* priznatoj biskupskoj stolici za obojicu.⁴⁹

47 "Rose, koje dubrovačke papinske povelje spominju uvijek uz Kotor (civitatem Catharinensem seu Rose), možda je bio prva etapa u seljenju epidaurskog biskupa iz Epidauruma u zaštićeni Kotor." MILORAD MEDINI, u: *Starine dubrovačke*, Dubrovnik, 1935., str. 193.

48 "VIII. De episcopis Ragusitano et Catharitano, quorum mani(fe)ste una sedis dignoscitur, ipsam diocesim equa lance inter se diuidant ita, ut si unus dicte ecclesie pastor obierit, donec ordinetur episcopus residens ipsius ecclesie ecclesiasticarum curam geret". *CD*, I., str. 24.

49 Foretić npr. piše da je do tada Dubrovnik i Kotor jedna biskupija sa sjedištem u Dubrovniku, a sada se dijeli u dvije: "Fino allora Ragusa e Cattaro facevano un solo vescovato, evidentemente colla sede a Ragusa, e da allora in poi se devono

Tako se poimenično u aktima Splitskoga sabora iz 928. godine uza Splitskoga metropolitu poimenično navode nesporne biskupije *Arbensis*, *Velclensis*, *Absarensis*, ugašene *Sisciana*, *Scardonitana*, *Delminensis* te sporne *Ragusitana* i *Catharitana* čije je postojanje ozakonjeno.

Papa Leon VI. je iste godine potvrdio zaključke sabora iz 928. godine,⁵⁰ pa je time na neko vrijeme riješen problem crkvenoga ustroja u Dalmaciji i Hrvatskoj, ali samo do novih sporova s Bizantom koji će inicirati uspostavu novih biskupija i osobito višestoljetna sporenja Dubrovnika i Bara za sufragane i metropolitansko pravo nad biskupijama u Gornjoj Dalmaciji.

dividere in due vescovati..." VINKO FORETIĆ, "La Chiesa di Ragusa (Dubrovnik) in rapporti alla chiesa di Spalato (Split)", u: *Vita religiosa morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei secc. X-XI*, Padova, 1982., str. 408.

50 CD, I., str. 38-39.

Dioceses of Upper Dalmatia at the Church Councils of Split in 925 and 928

Summary

The victory of King Tomislav over Bulgaria resulted in good relations between Croatia and Byzantium, which made it possible for the Church to achieve unity about the establishment of a unique church province in Dalmatia and Croatia. The Dalmatian bishops reasonably feared that the empowered King Tomislav, who after the victory over the Bulgarians gained the affection of Byzantium, and the title of "consul", according to *HSM*, would subjugate them to his Croatian bishop in Nin, whose jurisdiction during the previous conflicts with Byzantium spread almost to the city walls of some dioceses. In the area where, according to church acts, duke (*dux*) Mihael (Visevic) ruled with a certain autonomy, the same position to the bishop of Nin in the north was to be held by Mihael's bishop of Ston, which reduced the jurisdiction of the Bishop of Dubrovnik and Kotor to the narrow city region. Although, according to the positive church and state regulations, the ecclesiastical organization was followed by the civilian one, Dalmatian bishops did not require the establishment of the ecclesiastical province around Zadar, the capital city of Dalmatia, which they certainly would not have gained anyway, so they put all their efforts to establish a new church structure in Croatia and Dalmatia (Upper and Lower) gathered around the Archbishop of Split as the successor of the ancient Salona. Returning to the ancient position (*antiquitus*) would bring them even more desirable convenience: restoring jurisdiction over the wider territories of the Croatian state that were lost at the time of hostilities with Byzantium. That is why Dalmatian bishops persistently sought from Popes John X and Leo VI to just rebuild the late antique Salonitan metropol, in which they finally succeeded. However, there was a new difficulty because some of the existing dioceses were not mentioned under the name of Salonitan metropol, i.e. to the east of Split there were three dioceses mentioned: Ston, Dubrovnik and Kotor. Unexpectedly, the right to exist was not questioned only to the Diocese of Ston, which, by the way, was mentioned here for the first time in an authentic document. It can hardly be interpreted differently except that it was clear to the Council Fathers that it was, actually, the diocese of Sarsenterensis to which Ston was assigned on the occasion of

its founding in 533, and in which his bishop withdrew during the migrations.

Since the Dubrovnik and Kotor bishops were not mentioned as the *suffragans* of the ancient Salonitan Metropoly at the Salonitan councils in 530 and 533, the bishops of these two cities struggled for the jurisdiction over an ancient diocese within the Salonitan metropoly, which could only be Epitaritan diocese. The jurisdiction was endorsed to both bishops with a somewhat unusual formulation that it was, actually, a diocese with two bishops which they now needed to share justly preserving its unity, so that after the death of one of the bishops the other may govern the diocese until the new bishop is appointed. Thus, all disputes were resolved and a new church structure was established in Dalmatia and Croatia around the archbishop of the metropoly in Split, until some new times and wars when the situation would change again.

Keywords: Upper and Lower Dalmatia; Dubrovnik Diocese; Ston Diocese; Kotor Diocese; Epidaurus Diocese; Church Councils of Split in 925 and 928.

Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali, Općina Ravno

Revizija istraživanja iz 1957. godine

SNJEŽANA VASILJ
Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: snjezanasasilj0@gmail.com

UDK: 902.2(497,6 Crkvina)
Stručni rad
Primljeno: 5. travnja 2018.
Prihvaćeno: 30. svibnja 2018.

Sažetak

U ovom radu prikazani su rezultati revizije arheoloških istraživanja lokaliteta Crkvina u Zavali, Općina Ravno. Od 2016. do 2018. godine istraživani su ostatci dviju crkava sv. Petra, za koju se veže kamena plastika zanimljivoga ikonografskoga karaktera predromaničke i romaničke provenijencije, crkva sv. Petke s nizom novih i zanimljivih arhitektonskih i graditeljskih rješenja i nekropola s 41 ukopnim mjestom.

Ključne riječi: Ravno; Zavala; Crkvina; crkva sv. Petra; crkva sv. Petke; predromanika; romanika; srednji vijek; kasni srednji vijek.

Sl. 1. Arheološki lokalitet Crkvina

Arheološki lokalitet Crkvina, poznat i kao Petkovića,¹ s ostacima crkve sv. Petra i crkve sv. Petke te većom nekropolom s 23 kamene ploče (stećka), nalazi se u Zavali, malom mjestu smještenom nešto iznad južnoga ruba kraškoga Popova polja u Općini Ravno. (Sl. 1) Zauzima prostor nižega zaravnjenoga humka između brda Ostrog i Završje, nedaleko od zgrade bivše željezničke stanice i pravoslavnoga manastira s crkvom Vavedenja Presvete Bogorodice, neposredno uz lokalnu prometnicu Ravno - Zavala - Slano. Prometnica je izgrađena 1890. godine i s 12 km dužine probija se kroz prirodni prosjek spajajući ovaj dio neposrednoga jadranskog zaleđa s njegovom obalom.

Zanimanje znanstvene javnosti za ovaj lokalitet traje već dugo, još od davne 1890. godine kada je Hristifor Mihajlović, tada iguman Ma-

1 Jozo Zovko, "Ubikacija crkve sv. Petra Apostola u Zavali", u: *Ravno, Popovo*, Humski zbornik, III., Ravno - Zagreb, 1997., str. 85. U tradiciji katoličkoga i pravoslavnoga stanovništva ovoga kraja ime Petkovića veže se za sv. Petku, po vjerovanju ženu sv. Petra.

Sl. 2. Ploče oltarske pregrade. Fotografije Muzeja Hercegovine, Trebinje

nastira u Zavali, skrenuo pozornost na zanimljivu kamenu plastiku crkvenoga namještaja s bogatim reljefima raznovrsnih apstraktnih i figuralnih motiva predromaničke i romaničke provenijencije koji se izravno vežu za crkvu sv. Petra.² (Sl. 2) Lokalitet nije prestao privlačiti pozornost ni nakon arheoloških istraživanja 1957. godine. Iako

-
- 2 HRISTIFOR MIHAJLOVIĆ, "Manastir Zavala i pećina Vjetrenica", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja* (dalje: GZM), 2, Sarajevo, 1890., str. 271; VLADIMIR ĆOROVIĆ, "Hercegovački manastiri, Zavala", u: *Starinar*, Serija III., 1, Beograd, 1923., str. 224; LJUBO KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930., str. 118; LJUBO KARAMAN, "Starohrvatska umjetnost u Bosni i Hercegovini" u: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Napredak, Sarajevo, 1942., str. 613; SMAIL TIHIĆ - ĐURO BASLER, "Crkva sv. Petra u Zavali", u: *Peristil*, II., Split, 1957., str. 109-111; ĐURO BASLER, *Kršćanska arheologija*, Crkva na kamenu, Mostar, ²1990., str. 119; TOMISLAV MARASOVIĆ, "Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji", u: *Prilozi istraživanja starohrvatskoj arhitekturi*, Split, 1978., str. 44, sl. Ia, br. 47; sl. 3a, br. 4; MILJENKO JURKOVIĆ, "O bizantskom utjecaju i autohtonosti nekih likovnih rješenja na predromaničkoj plastici Bosne i Hercegovine", u: *Radovi Instituta povijesti umjetnosti*, 11, Zagreb, 1987., str. 107-113; VINKO DIONIZIJE LASIĆ, *Pleterni ukras: od najstarijih vremena do danas, njegov likovni oblik i značenje*, ZIRAL, Chicago, 1995., str. 748-749; J. ZOVKO, "Ubikacija crkve sv. Petra Apostola u Zavali", u: *Ravno, Popovo*, Humski zbornik, III., Ravno - Zagreb, 1997., str. 81-88; JOZO ZOVKO, "Starohrvatska crkva sv. Petra Apostola u Zavali", str. 89-117; JOZO ZOVKO, "Još o starohrvatskoj crkvi sv. Petra Apostola u Zavali", u: *Ravno, Popovo*, Humski zbornik, III., Ravno - Zagreb, 1997., str. 119-126; MIROSLAV PALAMETA, "Simbolika kamenog namještaja iz crkve sv. Petra", u: *Ravno, Popovo*, Humski zbornik, III., Ravno - Zagreb, 1997., str. 129-140; IVICA PULJIĆ, "Stariji katolički sakralni objekti na području Popova", u: *Ravno, Popovo*, Humski zbornik, III., Ravno - Zagreb, 1997., str. 147; MIRIJANA OKILJ, *Manastir Zavala*, Besjeda, Banja Luka, 2015., str. 18-20; PERO PRAŠTALO, "Novi podaci o manastiru Zavala", u: *Glasnik srpskog arheološkog društva*, vol. 20, br. 19, Beograd, 2003., str. 185-196.

su rezultati istraživanja predočeni već 1959. godine³ (Pl. I), ostala su otvorena brojna pitanja. Da su bila opravdana, potvrdila su aktualna arheološka istraživanja. Realiziraju se u okviru Projekta Općine Ravno uza suradnju i podršku Ministarstva znanosti i sporta Federacije BiH i Komisije za nacionalne spomenike BiH.⁴ Izvedba spomenutoga Projekta podrazumijevala je reviziju prethodnih istraživanja zbog čega je trebalo rekognoscirati prostor lokaliteta i okolnoga područja, izvršiti uvid u zatečeno stanje i registrirati promjene do kojih je u međuvremenu moglo doći.

Što se crkve sv. Petra tiče, ustanovljeno je da se radi o zapuštenom (zaraslom u različito raslinje) i u određenoj mjeri devastiranom lokalitetu. Podnica je na više mjesta bila oštećena, nedostajalo je ulazno stubište registrirano u zapadnome zidu crkve i jedna od dvije kamene ploče (stećka) ukomponirane u njezin prostor. (Pl. I, Objekt I, sl. 1, 2) Određene promjene su zamijećene na i oko crkve sv. Petke. (Pl. I, Objekt II) Uklonjen je oktogonalni stup koji se, osim u crkvi sv. Petra, nalazio i ovdje te nadgrobno kamenje koje je M. Vego zatekao na tom prostoru.⁵ Uvidom u fotodokumentaciju iz 1996. godine do koje smo došli, uočeno je da su određene promjene izvedene i na samoj crkvi. Na predočenim fotografijama jasno je vidljivo da je u međuvremenu dograđen dio apsida, a neke su preinake potvrđene i na jugoistočnome dijelu same crkve. (T. I, sl. 1, 2) Iako je ovaj zahvat najviše izveden, apsida je zadržala svoj karakterističan potkovičasti oblik koji, zanimljivo, ranije nije evidentiran. U literaturi je prikazana kao apsida polukružnoga oblika.⁶ (T. I, sl. 3-5)

Oštećenjima nisu bili izloženi samo sakralni objekti nego i lokalitet općenito. Koliko je moguće zaključiti, radi se o oštećenjima nastalima izrazitim fizičkim djelovanjem posebno na njegovoj zapadnoj strani. Izvedeni radovi insinuiraju da se možda radilo o pokušaju probijanja pristupnoga puta platou s crkvama. Tim je potezom zasječen veći dio humka što je dovelo do znatnoga oštećenja nekropole s

3 MARKO VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", u: GZM, XIV., Sarajevo, 1959., str. 179-201.

4 Projektni cilj je ovaj zanimljiv arheološki kompleks uz pećinu Vjetrenicu i pravoslavni Manastir s crkvom Vavedenja Presvete Bogorodice, već prepoznatih turističkih atrakcija, predstaviti kao cjelovit kulturni i turistički potencijal Općine Ravno.

5 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 196.

6 *Isto*, str. 198.

te strane lokaliteta. Ukazale su se konstrukcije grobova iz čega se u trenutku uvida u stanje terena pretpostavilo postojanje neke starije nekropole u koju su naknadno ukomponirani crkveni objekti i nekropola stećaka. To je navelo ovaj lokalitet promatrati na tragu razmišljanja J. Zovke. On je već 1959. godine, razmatrajući situaciju na Crkvinu u Zavali, pretpostavio da su oba sakralna objekta zapravo podignuta na umjetno nasutom humku koji "...je nastao nagomilavanjem ruševina i nanosom zemlje kroz stoljeća... sv. Petke baš na samom vrhuncu humka, a sv. Petra na rubu humka i svršetka brda".⁷ Iako prilike na terenu ukazuju i na to, konačni zaključak će se tek moći donijeti nakon rezultata cjelovitih istraživanja.

Sl. 3. Stećak s reljefom

7 J. ZOVKO, "Još o starohrvatskoj crkvi sv. Petra Apostola u Zavali", str. 125.

Na površini lokaliteta sačuvana je nekropola stećaka s ukupno 23 nadgrobna spomenika (stećka), većinom masivne nadgrobne ploče i samo dva u obliku sanduka.⁸ (Pl. II) Ukrašena je samo jedna kamena ploča veličine 2,36 x 1,50 x 0,45 m. (Sl. 3) U plitkom reljefu, na površini oivičenoj jednostavnom bordurom, isklesan je štit sa sedlom i mač ispod njega s nakrsnicom i jabukom u karakterističnoj maniri druge polovice 15. st.⁹ Nekropola, kao ni drugi objekti na ovome lokalitetu, nije ostala pošteđena. Oštećenja su vidljiva na svim spomenicima. Osim što su fizički stradali, ugroženi su i statički. To se odnosi na nadgrobne ploče raspoređene na kosini sa sjeverne strane humka - neke od njih su već skliznule sa svojih ležišta.

Crkva sv. Petra

Sl. 4. Crkva sv. Petra

- 8 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško topografski pregled*, Sarajevo, 1971., str. 395. Iako Š. Bešlagić ukupno spominje 28 stećaka: 18 ploča, 9 sanduka i 1 stup, na terenu se danas nalaze samo dva sanduka (jedan prelomljen), dok se oktogonalni stup, u trenutku početka istraživačkih radova, nalazio u apside crkve sv. Petra; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Popovo*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1966., str. 49.
- 9 MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965., str. 235. T. LVIII, 36, 37; T. LIX, 2, 8, 18, 30, 31, 33; T. LX, 4, 5, 7, 14, 15, 21, 22, 23; T. LXII, 1, 2, 3.

Zbog važnosti koju je dobila tijekom istraživanja 1957. godine, ova se crkva prva našla i u procesu novih istraživanja.

Crkva sv. Petra jednobrodna je pravokutna građevina orijentirana u smjeru istok-zapad s apsidom na istočnoj i ulazom na zapadnoj strani.¹⁰ (Pl. I, Objekt 1; Pl. II, A) Crkva je s apsidom duga 12,47 m na sjevernoj strani a na južnoj 12,36 m i 6,50 m široka (vanjske mjere). Apsida je 4,60 m široka, 2,80 m duboka (vanjske mjere), uz opasku da je zid na južnoj strani 0,15 m kraći. (T. II, 1) Općenito, debljina zidova varira. Dok je debljina sjevernoga zida 0,46 m, južni varira od 0,39 m debljine na njegovoj zapadnoj do 0,59 m na istočnoj strani. I sa zapadnim zidom situacija je slična, od 0,47 m na sjeveru širi se do 0,62 m na jugu. Slična je situacija i sa zidovima apside. Za razliku od južnoga zida kojemu debljina iznosi 0,47 m, debljina sjevernoga doseže 0,73 m. Odstupanja na zapadnome zidu gotovo su neznatna i iznose samo 6 cm. Na sjevernoj strani debljina je 0,54 m, a na južnoj 0,48 m. Na sredini ovoga zida nalazi se otvor nekadašnjih vrata, registriranih već tijekom prvih istraživanja, od kojih je sačuvan prag dužine 0,86 m s utorom za vrata te dijelovi dovratnika.¹¹ (Pl. I, sl. 1, 2; T. II, 2) Zanimljivo je da ulaz nije bio u nivou poda crkve. Zapravo se u crkvu silazilo stubama koje su, kako je u međuvremenu konstatirano, nestale. Zidovi sačuvani od 0,60 do 0,70 m visine rađeni su pravokutnim blokovima dobro obrađenoga lokalnog vapnenca, različite veličine. Međusobno su vezani kvalitetnom žbukom (smjesom vapna i sitnoga pijeska) i slagani u pravilne redove. Tijekom konzervatorskih radova sačuvana su i obnovljena tri, u zapadnome zidu četiri reda blokova. U sjevernom zidu vidljiv je jedan dodani zid, ubačen kako se ne bi izgubila postignuta linija redova.

Na podu crkve sv. Petra su, iako s izvjesnim oštećenjima, vidljive kamene ploče kojima je bio popločan. To se posebno odnosi na prostor apside, inače nešto izdignutijeg u odnosu na *quadratum populi* (prostor za vjernike), gdje su ploče vidljivo bile vezane žbukom. (T. II, 1) Upečatljivo je i to da standardni temelji nisu registrirani. Za razliku od zidova koji su svojom stopom oslonjeni na živu stijenu, s južne i djelomično sa zapadne strane ovoga objekta, neuobičajeno su sa sjeverne i zapadne, postavljeni izravno na nasip od većih kamenih blokova s kojima je niveliran teren na kojemu je crkva sagrađena. To

10 U određenim parametrima dimenzije će, zbog suvremenih mjerenja, biti revidirane. To se posebno odnosi na širinu zidova na južnoj strani građevine.

11 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 181, Plan, sl. 1 i 2.

je postalo vidljivo već s početkom istraživanja u sjeverozapadnom dijelu crkve, posebno u prostoru apside gdje je nasip debljine do 0,60 m uklonjen do žive stijene. Umjesto temelja čitavom dužinom su između stope zida i nasipa, kao odrađeni tampon, postavljeni veći, bolje obrađeni kameni blokovi ili masivne kamene ploče uza zid čvrsto vezane kompaktnom žbukom. (T. II, 3-6)

Jedno od pitanja vezanih za ovu crkvu je način na koji je mogla bila pokrivena. Zanimljivo, kamene ploče kojima je, prema isključivoj tvrdnji M. Vege, crkva biti pokrivena, tijekom istraživanja nisu registrirane. Umjesto njih, pronađeno je dosta fragmenata pokrovnog crijepa. Na nekima od njih su vidljivi ukrasi izvedeni potezima prsta. (T. IX, 2) Iako s izvjesnom zadrškom, moguće je razmišljati da se materijal u tu svrhu mogao proizvoditi u nekoj od radionica Dubrovačke Republike. Na ovo će pitanje, u svakom slučaju, trebati dati konkretnije odgovore.

Tijekom istraživanja 1957. godine nije se razmatrala mogućnost istraživanja crkve ispod razine poda. Tek su, prema izvješću M. Vege, istražena četiri groba s nadgrobni pločama.¹² Osim njih, kako je naglašeno, drugih grobova nije bilo. Ipak, radovi do kojih je tijekom zadnjih istraživanja 2016. i 2017. godine došlo to u znatnoj mjeri demantiraju. Naime, na čitavoj površini crkve, ispod njezine podnice, nalazili su se grobovi podignuti u dva nivoa. Istražen je ukupno 21 grob.

Iako su se u većini grobova nalazili kosturni ostatci samo jedne osobe, izuzetaka je ipak bilo. Dok su u grobu br. 2 bile sahranjene dvije osobe, u nekim grobovima pronađeni su kosturni ostatci više osoba: u grobu br. 37 četiri, grobu br. 4 šest i grobu br. 8 sedam osoba. (T. III, 1- 4) Kako se u tim slučajevima radi o masi nasumice nabačenih kostiju, nije se moglo utvrditi da se radi o sahranjenim osobama, pa je preostalo zaključiti da se radi o kosturnicama. Činilo se da je grob br. 4, zbog pronađenoga krovnog crijepa na njegovoj zapadnoj strani, gdje se uobičajeno nalazi glava, prvotno bio namijenjen jednoj osobi. Međutim, kako takav ukop nije registriran, pretpostavljeno je da je iz nekog razloga prenamijenjen u kosturnicu. (Sl. 5)

U tom kontekstu zanimljiv je i grob br. 11. S lijeve strane ovoga groba u predjelu nogu dozidana je minijaturna kosturnica veličine 0,73 x 0,20 x 0,35 m (označena kao 11(1) u koju je bio pohranjen, odnosno složen kompletan kostur odrasle osobe. (Sl. 6b) Osim odraslih, u crkvi su sa-

12 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 182-183.

Sl. 5. Grob br. 4 s krovnim crijepom na zapadnom dijelu groba

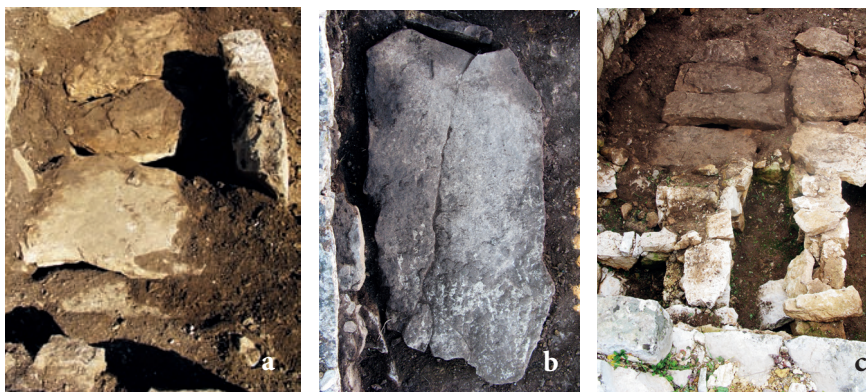
hranjivana i djeca. Istražena su četiri dječja groba, od kojih su dva (br. 38 i 39) u apsidi neposredno ispod njezine podnice. (T. III, 4)

Grobovi su u većini slučajeva bili orijentirani u smjeru zapad - istok, s glavom na zapadu i nogama prema istoku. Izuzetci su rijetki: grob br. 1 bio je orijentiran u smjeru jug-sjever (s glavom na jugu i nogama prema sjeveru), grob br. 2 u smjeru sjever-jug (s glavama dvaju pokojnika na sjeveru), dok je dijete u grobu br. 39 bilo sahranjeno s glavom na istoku i nogama prema zapadu. Iako su položajem bile orijentirane u smjeru istok-zapad u kosturnicama položaj kosturnih ostataka nije bilo moguće odrediti.

Što se arhitektonskih karakteristika pronađenih grobova tiče, radi se isključivo o kamenim konstrukcijama, no zamijećene su razlike u obliku, načinu gradnje i materijalu koji je korišten. (Sl. 6) Posebno se izdvajaju grobovi pravokutnoga oblika rađeni od većih ili manjih kamenih ploča koje se koriste za oblaganje groba i njihovo pokrivanje. Primjera je mnogo. Takvi su grobovi br. 4, 7, 8, 9, 12, 41. Veći broj grobova ipak odstupa od te sheme, npr. grobovi br. 1, 2, 3, 5, 6, 10, 11, 38, 39. Oni su više-manje nepravilnoga oblika. Neki su od njih, poput groba br. 10, u obliku blagoga trapeza. Ove grobne konstrukcije

Sl. 6. Konstrukcije grobova br. 2a, 11(1b) i 36c iz crkve sv. Petra

Sl. 7. Pokrivne ploče na grobovima br. 8a; 36b i 37c.

rađene su od različitih, većih ili manjih kamenih blokova, dobro ili tek grubo obrađenih. To se više odnosi na grobove u donjem nivou kao što je grob br. 3 - nepravilne je konstrukcije, vidno proširen u sredini, građen u suhozidnoj tehnici s grubo obrađenim kamenim blokovima naslaganim u dva reda. U srednjem dijelu groba nalazila se poprijeko postavljena kamena ploča, vjerojatno naknadno kako bi nosila konstrukciju gornjega groba.

Istraženi grobovi najčešće su prekriveni kamenim pločama. (Sl. 7) Nekad samo s jednom, ali u tom slučaju većih dimenzija, primjerice grobovi br. 8 i 9 ili grob br. 16 gdje je pokrivna ploča bila duga gotovo 2 m. Najčešće se ipak koriste tri, iako ima grobova i s više ploča.

Sl. 8. Grob br. 9, kosturni ostatci fiksirani u sloju žbuke

Nekad se radilo i o dva reda pokrivnih ploča. To znači da se dno gornjega našlo na pokrivnim pločama donjega groba ili da su pokrivne ploče donjega jednostavno poslužile za pod groba iz gornjega nivoa. Što se podnica ovih grobova tiče, u tu se svrhu osim ploča, često lomljenih, koristi kamen i zemlja.

Pri konstrukciji grobova koristila se i žbuka, ali zamjetno različite kakvoće - od porozne s većom primjesom krupnijega pijeska, koja se danas vidno osipa, do vrlo kompaktne kao kod grobova br. 1, 9 ili 11(1). U ovom kontekstu se izdvaja grob br. 9, zapravo, za razliku od ostalih, znatno veća grobnica dimenzija 2,30 x 1,17 x 0,57 m, obložena masivnim, dobro obrađenim kamenim pločama međusobno povezanim žbukom. (Sl. 8) Grobnicu je prekrivala samo jedna nadgrobna ploča površine oko 3 m². S ovakvim karakteristikama doima se kao da je pripadala nekom ugledniku. U svakom slučaju radilo se o osobi koja je iznenada umrla, na što ukazuje u grobu zatečeno stanje. Naime, kosti pokojnika su većinom pronađene fiksirane za pod groba što može značiti da je pokojnik sahranjen u tek sagrađenu i svježe ožbukanu grobnicu. I devastirana je na čudan način. Može se pretpostaviti da je netko grobnicu otvorio netom nakon sahrane pri čemu je, vjerojatno pri pokušaju otuđenja nekoga predmeta, došlo do promjene položaja lubanje zbog čega su se, osim stražnjega dijela lubanje i njezina lijeva polovica našle u žbuci.

Sl. 9. Fragment staklenoga predmeta u žbuci groba br. 9

Sl. 10. Grob br. 41

Isti čin potvrđuje i donji dio staklene posude koji je kao i kostur ostao u žbuci neposredno uz kosti lubanje. (Sl. 9) Grobnica je tad ili nekad naknadno zatvorena. O tomu svjedoči materijal kojim je lijepljena, a koji se znatno razlikuje od žbuke, u tu svrhu prvotno korištene.

Bilo je i drugih grobova različitih konstrukcija. Jedan od njih je i grob br. 41, zapravo grobnica ispod monumentalnoga stećka veličine 2,09 x 1,14 x 0,30 m, ukomponirana u nivou poda ove crkve, prekrivena dvama redovima masivnih pokrivnih ploča izravno ispod stećka. Iako je registrirana i istražena 1957. godine, zanimljivo je da su u njoj između dva kamena bloka ostala neoštećena lubanja.¹³ (Sl. 10)

S obzirom na okolnosti nalaza, grob br. 40 mogao bi se pokazati važnim. Pronađen je u prostoru ispod apsida u vrlo plitkom sloju zemlje i drobljenoga kamena, neposredno uza živu stijenu, nakon što je uklonjen nanos velikih kamenih blokova bez (za ovaj lokalitet uobičajene) grobne konstrukcije. (Sl. 11) Kako su većim dijelom kosturni ostatci, orijentirani u smjeru zapad - istok, ostali ispod kamenoga nasipa ispod istočnoga zida apsida, zbog čega grob nije bilo moguće cjelovito istražiti, čini se opravdanim promatrati ga izvan konteksta ostalih ukopa u prostoru ove crkve. Iako to iziskuje podrobnije razjašnjenje, moguće da se radi o starijem grobu koji se u trenutku izgradnje crkve našao ispod njezinih temelja.

Sl. 11. Kosturni ostatci iz groba br. 40

13 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 182.

Iako ih je bilo opravdano očekivati, isključimo li krovni crijep iz kosturnice br. 4 i dno staklene posude iz grobnice br. 9, priloga u istraženim grobovima nije bilo. Može se reći da je u 21 istraženom ukopnom mjestu arheološki materijal potpuno izostao. Razloga je sigurno više i trebat će im posvetiti više pozornosti. Ono što je za sada evidentno jest da su svi grobovi, gotovo bez izuzetka, pretrpjeli izvjesna fizička oštećenja. Da se radi o namjernim radnjama otuđenja pohranjenih predmeta možda svjedoče devastacije, evidentirane na lubanjama i prsnom dijelu kostura. Razlog je mogao biti broj grobova koncentriranih u malom prostoru ili to da su neki postavljeni na dva nivoa (stariji u donjem i mlađi u gornjem). U takvim okolnostima, kada se novi grob mogao naći iznad nekoga donjega groba, moglo je doći do devastiranja tih grobova, dislociranja kosturnih ostataka ili njihova pohranjivanja u kosturnice.

Iako se čini da rezultati predočenih istraživanja ne pružaju dovoljno argumenata crkvu sv. Petra promatrati izvan vremena rane romanike kako se do sada preferiralo, stanje na terenu u izvjesnoj mjeri to demantira. Naime, tlocrt crkve, pravokutna apsida, njezina veličina i način gradnje, dopuštaju razmišljati da se, iako svjesni kako mnoge analize tek treba napraviti, ovdje moguće radi o nešto mlađem sakralnom objektu kasnoga 13. ili ranoga 14. stoljeća.

Crkva svete Petke

Sl. 12. Crkva sv. Petke

Sl. 13. Crkva sv. Petke (zatečeno stanje)

Crkva sv. Petke (Sl. 12) drugi je sakralni objekt na lokalitetu Crkvina uključen u program aktualnih arheoloških istraživanja.

Radi se o jednobrodnoj građevini malih dimenzija, 5,90 m dužine i 5,65 m širine (vanjsko mjerenje), s karakterističnom potkovičastom apsidom širine 2,13 m i 1,80 m dubine. (Pl. I, Objekt 2; Pl. II, B) Unutar nje se vidi poprečni zid zbog kojega ovaj, inače mali prostor, izgleda podijeljen na dva dijela.¹⁴ (Sl. 13)

Zapravo, zid je ostatak neke starije građevine, a u ovom slučaju, jednostavno, prolazi kroz crkvu i ispod njezina sjevernoga zida s 1,40 m dužine, 0,65 m širine i od 0,30 - 0,60 m visine izlazi izvan njezinih gabarita. Ulaz u crkvu, koji bi se mogao očekivati na zapadnom zidu, nije pronađen. Iz nekog razloga je izgleda zazidan, a na mjestu gdje se nalazio kameni blokovi su vidljivo izvan njegove linije. (T. IV, 2)

14 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 180. Ovaj zid ne bi trebalo promatrati u kontekstu crkve sv. Petke. M. Vego je, analizirajući ga s profiliranim utorom za vrata, sekundarno ugrađenim u njega, izrazio sumnju da se vjerojatno radi o dijelu neke druge građevine, što je tijekom ovih istraživanja i potvrđeno.

M. Vego je jedan ulaz registrirao u južnom zidu crkve neposredno uz luk apside. Osim što je definirao širinu otvora od 0,70 m, spominje stubu širine 0,45 m koja je, po njemu, olakšavala ulaz u crkvu.¹⁵ (Pl. I, Objekt II, I) Na žalost, danas to nije moguće potvrditi. Čini se izvjesnim da je ulaz nestao tijekom intervencija koje su se, prema dostupnom fotomaterijalu, (T. I, 1 i 2) mogle dogoditi nakon 1996. godine.

Za razliku od crkve sv. Petra, ova crkva je građena puno skromnije, a pritom se o mnogo čemu nije vodilo računa. Jednostavno ukomponirana u prostor svojom je površinom djelomično preslojila postojeću nekropolu i dijelove starije arhitekture. Dio nekropole, u ovom slučaju masivne nadgrobne ploče našle su se ugrađene u zidove ili su poslužile za osiguravanje njezine statike. To se vidi u konstrukcijama sjevernoga i zapadnoga zida te na jugozapadnom i jugoistočnom uglu ove građevine. (Pl. II, B; T. IV, 1,2)

Kameni blokovi od kojih je građena su neujednačeni, posebno u južnom zidu, lošije obrađeni i u zidove ovlaš ugrađeni. (T. IV, 4) Uz to, u sjeverni zid su uklopljena dva stečka: prvi, onaj uz apsidu, veličine 1,93 x 1,16/0,95 x 0,40 m i drugi, do njega, veličine 1,87 x 1,07/1,11 x 0,37 m. (Pl. I, Objekt II) Na grobovima ispod njih (taj prostor zbog statike građevine nije moguće istraživati) zamijećene su određene intervencije pri čemu je korištena cigla i žbuka. (T. IX, 5) Koliko se pri gradnji malo vodilo računa, potvrđuju i neujednačene debljine zidova. Variraju od 1,60 m, koliko je iznosila debljina apside na južnoj strani, do 0,99 m na njezinoj sredini. (T. I, 3-5) Ista pojava je registrirana i na zidovima: dok je debljina južnog 1,17 - 1,04 m, sjevernog je 1,22 m, a zapadnog tek 0,50 m.

S ovakvim karakteristikama crkva sv. Petke, po M. Vegi, nije bila vrijednije zdanje. Za razliku od crkve sv. Petra, tijekom istraživanja, nije joj posvetio dovoljno pozornosti. Zidove koje je registrirao (spominju se tri) (Pl. I, Objekt II, II, III i IV), zbog materijala i načina gradnje sličnim onima crkve sv. Petra, pripisao je nekom većem samostanu kojeg povijesna vrela ne spominju.¹⁶ S novim istraživanjima okolnosti su se promijenile osobito u odnosu na zid III (Pl. I, Objekt

15 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 197.

16 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 197. datira je u sredinu 18. st., u vrijeme kada po njemu pravoslavni kaluđeri dolaze u posjed ovoga kompleksa. U svakom slučaju nije nastala prije kraja 16. ili početka 17. st., na što ukazuju srednjovjekovne nadgrobne ploče ukomponirane u njezine zidove i temelje.

II, III). Na zapadnoj strani dio je novootkrivene crkve, dok na prostoru uz apsidu nije registriran. U tom kontekstu promatrana je i zatečena nekropola s nizom, kako je istaknuto, različitih nadgrobnih spomenika i fragmenata oktogonalnih stupova koji su mogli biti dio jednoga takvog objekta. Zatečeno stanje se, ipak, 1957. godine nije činilo toliko izazovno da ga je bilo potrebno nastaviti istraživati.

Upravo su te informacije, nakon što su tijekom aktualnih arheoloških istraživanja u nekim segmentima potvrđena na terenu (neke su, razumljivo, izostale ili su se pokazale drukčijima) pružile razlog i bile izazov ne samo za nastavak istraživanja nego i za cjelovit prikaz ovoga lokaliteta kroza sve njegove faze i komponente.

Prema rezultatima novih istraživanja, prostor crkve sv. Petke, u odnosu na crkvu sv. Petra, pokazao se znatno složenijim. Razloga je više - niz arhitektonskih elemenata, kako onih tijekom 2016. godine registriranih izvan njezinih gabarita ispred zapadnoga i sjevernoga zida, tako i onih uočenih 2017. godine, a zatim istraženih. Razumljivo, takve okolnosti utjecale su da se ova crkva pokazala iznimno vrijednom.

Što se istraživanja prostora crkve tiče, realizirana su nakon što su uklonjene kamene ploče njezine podnice, većim dijelom sačuvane u apsidi i u manjoj mjeri na prostoru ispred nje, te s aktivnostima koje su podrazumijevale istraživanje grobova u crkvi i oko nje. (Sl. 14;

Sl. 14. Grobovi u crkvi sv. Petke

T. X, 1-3) Od ukupno 20 registriranih grobova, devet se nalazilo u samoj crkvi (br. 16, 17, 18, 19, 20 i 22, tri su nedostupna), a jedanaest izvan nje (br. 21, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 33, 34 i 35). U četiri groba su bila sahranjena djeca, od kojih jedno u apsidi. Unatoč nastojanjima, tri groba su ostala nedostupna. Dva jer su se nalazila jedan ispod drugoga izravno ispod stope južnoga zida, a treći u grobnici ispod stećka u jugozapadnom kutu crkve. (T. IV, 3) U ovom slučaju svaki vid intervencije ugrozio bi statiku većega dijela objekta.¹⁷

Između istraženih grobova ističe se grob br. 22, ugrađen u samo središte karakteristične potkovičaste apsise. (Sl. 15) Radi se o, za ove prilike, kvalitetno urađenom dječjem grobu, pravilnoga pravokutnog oblika obloženoga obrađenim kamenim pločama. Za razliku od njega, grobovi br. 18, 19, 20 nisu toliko pažljivo rađeni jer su se u trenutku njihove gradnje graditelji očito morali prilagođavati raspolo-

Sl. 15. Dječji grob br. 22 u apsidi crkve sv. Petke

¹⁷ Čini se primjerenim ovom prigodom pozornost skrenuti upravo na ovaj stećak, posebno zbog uloge koju ima i ugroženosti kojoj je izložen. Naime, zbog klimatskih (ne)prilika, koje su upravo ovih godina iznimno izražene (ekstremno vruća ljeta i neuobičajeno, za ovo podneblje, hladne zime), stećak je već značajno oštećen i vjerojatno će, ukoliko se to u međuvremenu nije dogodilo, zbog pukotina koje su se na njemu ukazale, doći do pucanja, pa je potrebno žurno intervenirati i zaštititi ga.

živom prostoru i grobove uklapati između arhitektonskih elemenata sačuvanih u ovoj crkvi.

Provedena istraživanja, posebno nakon što su uklonjeni spomenuti grobovi,¹⁸ iznjedrila su dijelove do tada neevidentiranih građevina. Iako su, zbog preklapanja postojećih zidova, djelomično još uvijek nedostupni, omogućili su na prostoru ovoga sakralnog objekta definirati tri građevna sloja s ostacima triju crkava:

- U prvom, sakralni objekt registriran je već tijekom istraživanja 1957. godine. Radi se o najmlađoj, vjerojatno novovjekovnoj crkvi (po predaji crkva sv. Petke), koja se uklopila u prostor neke starije, definirane u drugom građevnom sloju.
- Drugi građevni sloj po načinu gradnje i potkovičastom apsidom crkve u njemu ukazuje da se radi o nekoj starijoj romaničkoj građevini iz 11. st.?
- U trećem, građevno najnižem sloju, istraženi su ostaci trolisne predromaničke crkve iz 9. st.?

Sl. 16. Trolisna crkva s predvorjem ispod konstrukcije crkve sv. Petke

18 Do ovih rezultata se došlo tijekom istraživanja u travnju ove godine.

Crkva je orijentirana istok - zapad, ima tri apside i predvorje na zapadnoj strani. (Sl. 16) Istražene su dvije - sjeverna i južna dok je istočna, zbog arhitekture gornjih - mlađih objekata, djelomično nedostupna. Apside su duboke 1,40 m, a raspon od jednoga do drugoga luka iznosi 2,5 m. (T. VI, 1-4) Zidovi su masivni, debljine 0,60 - 0,70 m (na spojevima do 1 m) i 0,40 m visine južne do tek 0,20 m sjeverne apside. Zidani su s manjim, nešto grublje obrađenim kamenim blokovima i pločama, međusobno vezanim s dosta kompaktnom žbukom.

Što se predvorja ove crkve tiče, istraženo je tijekom 2017. godine. (T. V, 1-5) Nalazi se uz vanjsku stranu zapadnoga zida crkve, točnije uz njezin sjeverozapadni ugao gdje je prije toga istražen niz grobova (br. 14, 15, 16, 21, 24, 25, 26, 27, 29 i 31). Čine ga dva, dobro sačuvana, masivna zida od 0,30 - 0,60 m sačuvane visine i 0,50 - 0,65 m debljine koja definiraju prostor veličine 4,20 x 3,10 m (vanjske mjere). Na njemu su dva otvora postavljena jedan nasuprot drugoga na zapadnoj širine 1,80 m i na istočnoj 1,75 m, gdje se sužava prema zapadnom zidu postojećega objekta s kojim čini prostor veličine 1,75 x 1 m. Da se kroz njega odvijala komunikacija, potvrđuju četiri sačuvane stube: 1.) neposredno uza zapadni otvor dužine 2,75 m i 0,10 m visine, 2.) u smjeru istoka odmaknuta od prve 1,55 m: duga 1,75 m i visoka 0,14 m, 3.) dimenzija kao druga i 0,60 m dalje od nje i 4.) također 1,75 m duga, 0,17 m visoka i 0,45 m dalje od treće.

Iako se radi o dvije cjeline jednoga objekta, dio crkve s apsidama i predvorje za sada nisu spojeni. Razlog je zapadni zid crkve sv. Petke ispod kojega se nalazi dodirna točka - prolaz ili vrata koja bi povezala ove dvije arhitektonske cjeline.

Unatoč postignutim rezultatima, neka pitanja u kontekstu istraživanja objekata još uvijek su aktualna. Jedno od njih je uloga južnoga zida, inače s najvećom elevacijom u ovom kompleksu (Pl. I, Objekt II, III; T. IV, 4) i zid koji presijeca crkvu sv. Petke te, kako smo ustanovili, ispod sjevernoga zida izlazi izvan njezinih gabarita. (Pl. I, Objekt II, zid IV) O njima će se, kao i o brojnim drugim pitanjima, sigurno trebati dosta razmišljati.

Osim predočenih objekata, u crkvi sv. Petke i u prostoru oko nje istražen je niz grobova koji osim brojnošću, svojim položajem, oblikom, načinom gradnje, brojem osoba sahranjenih u njima - kao i u slučaju crkve sv. Petra - pružaju mogućnost steći potpuniju sliku o ovome lokalitetu. Što se njihove konstrukcije tiče, ipak se, unatoč određenim prilagodbama uvjetovanim položajem, arhitekturom ili mjestom na

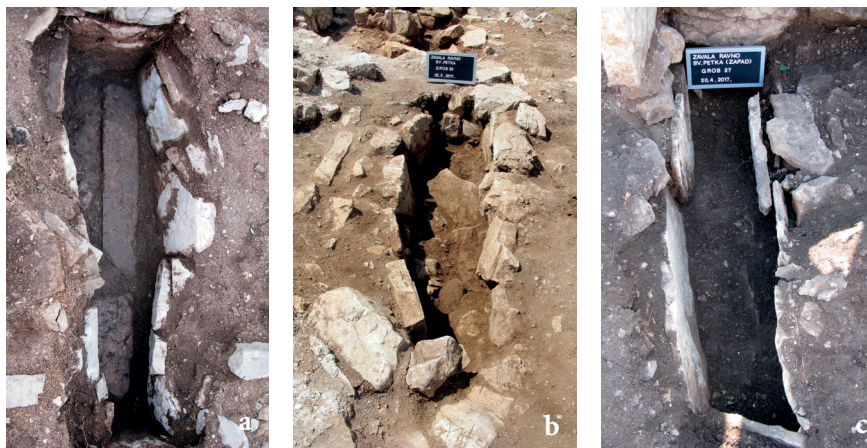
Sl. 17. Grobovi br. 26a, 31b, 32c

kojem se nalaze, znatnije ne razlikuju od ostalih grobova s ovoga lokaliteta. (Sl. 17) Čini se da je, ipak, nešto više onih nepravilne forme ili u obliku trapeza (primjer grob sl. 17, br. 31b). Rjeđi su pravilni pravokutni grobovi poput dječjeg groba br. 22 u apsidi ove crkve.

Grobove, kako je predočeno, definiraju kamene konstrukcije (često one s kamenim pločama kao obložnicama, u nekim slučajevima većim, ali uvijek prilagođenim veličini groba) ili veći i manji kameni blokovi (nekad obrađeni tek toliko da bi se uklopili u određeno mjesto). (Sl. 18) Zanimljivo, što ranije nije bio slučaj kod grobova crkve sv. Petra, u neke od ovih grobova bili su ugrađeni blokovi sedre kao kod groba br. 19 gdje su pravilni, dobro izrezani blokovi upotrijebljeni sekundarno. (T. IX, 1) Zbog činjenice da se u zoni ove crkve, posebno njezinu zapadnom dijelu, našlo više blokova sedre, nameće se zaključak da su pripadali prethodno opisanoj crkvi čiji su pojedini dijelovi mogli biti sagrađeni od ovoga materijala. (T. IX, 3)

Konstrukciju nekih grobova dopunjavale su pokrivne ploče različitih veličina i debljina, kao kod grobova br. 17, 18, 19, (T. X, 1-3) ali uz opasku da su one iz crkve sv. Petra ipak bile znatno veće. Najčešće su složene jedna do druge, iako ima i određenih odmak, posebno u slučajevima kada se radi o grobovima na dva nivoa, što ni ovdje nije rijetkost.

Računa se vodilo i o njihovim podnicama. (Sl. 18) U više slučajeva dno groba prekrivale su manje ploče ili se radilo o sloju ploča, drobljenoga kamena, šljunka i zemlje. Nekad je, kao u slučaju groba br. 17, grob prilagođen arhitekturi tako što je jednostavno položen

Sl. 18. Konstrukcije grobova br. 33a, 17b, 35c uz crkvu sv. Petke

na kamenu gredu, sekundarno ugrađenu u prvu stubu, prethodno opisanoga, ulaznoga prostora trolisne crkve. (Sl. 18a) Žbuka se kao vezivni materijal različito koristila, u grobovima u crkvi češće (grob br. 19), a u onima izvan nje rjeđe. U takvim slučajevima radilo se o onoj lošije kakvoće s više krupnijega šljunka zbog čega danas, uslijed djelovanja atmosferilija, vidno propada.

Glede orijentacije grobova u ovom slučaju, većinom su orijentirani u smjeru istok-zapad, s glavom na zapadu i nogama prema istoku, uz određene odmake. U grobovima br. 14, 17, 20, 21 umrle osobe su bile sahranjene u smjeru sjever-jug s glavom na sjeveru dok u grobu br. 31 u kom su bile sahranjene dvije osobe lubanje uopće nisu pronađene. Radi se o grobu koji je, pri fizičkoj devastaciji lokaliteta, oštećen sa zapadne strane. Inače, dvojni ukopi su također registrirani u grobovima br. 26, 27, dok je grob br. 18 poslužio kao kosturnica.

Grobove dosada istražene u ovoj crkvi kao i općenito na ovome lokalitetu karakterizira nedostatak nalaza. Iako se i ovdje može raditi o namjernim devastacijama, neki grobovi poput br. 25 i 34 ipak predstavljaju iznimku. Grob br. 25, pronađen je u novoistraženom predvorju trolisne crkve, s vanjske strane zapadnoga zida crkve sv. Petke. Zanimljivim ga čini epigrafski spomenik s natpisom u sedam redova, ugrađen u dno njegove konstrukcije. Iako se radi o fragmentu nekog većeg spomenika, sekundarno upotrijebljen u ovome grobu, svakako će biti predmetom opsežnih analiza. (T. VII, 1-3)

Drugi grob br. 34 pronađen je s vanjske strane sjevernoga zida crkve sv. Petke. (Sl. 19) Radi se o rijetkom, cjelovito sačuvanom grobu.

Osim što nije devastiran, zanimljivim ga čini sloj zemlje i kamenja s tragom paljevine zamijećen s lijeve strane kosturnih ostataka na mjestu gdje se uz kost lijeve potkoljenice nalazio pohranjen donji dio keramičke posude, vjerojatno trag nekog pogrebnog obreda. Dovoljan razlog zbog kojega je na ovaj ukop potrebno dodatno skrenuti pozornost.

Sl. 19. Grob br. 34 s fragmentom keramičke posude

Slične pojave registrirane su uza susjedni grob br. 33, ispred sjevernoga zida crkve, na prostoru uz njezin zapadni zid, točnije u sjeverozapadnom kutu uz novootkrivenu apsidu te posebno u prostoru predvorja trolisne crkve. (T. IX, 4) Zbog sloja paljevine (debljine oko 0,30 m) stječe se dojam da se ovdje radilo o većem vatrištu gdje je vatra gorila duže vrijeme ili o posljedicama većega požara. Javlja se i nešto južnije, uz grob br. 26, gdje je zamijećen trag paljevine na površini veličine 1 m². Zanimljiv je i stoga što je u njemu pronađeno i nešto fragmenata keramike.

Osim ovom prigodom iznesenih rezultata aktualnih arheoloških istraživanja, prostor crkve sv. Petke zanimljivom čini još jedan arhitektonski objekt - grobnica smještena uz apsidu ove crkve na njezinoj jugoistočnoj strani. (T. VIII, 1-3) Radi se o grobnici pravokutnoga tlocrta 2,10 m dužine, 0,70 širine i 1,05 m dubine s vrlo vješto i kvalitetno urađenim zidovima i možemo reći savršeno izvedenim

bačvastim svodom, urađen s pravilno rezanim kamenim pločama međusobno povezanim čvrstom žbukom. Sličnu grobnicu spominje M. Vego, ali sa sigurnošću ne možemo utvrditi radi li se o istoj. Naime, iako kaže da se (grobница koju spominje) nalazi ispod podnice apside na južnoj strani, te da dio groba prelazi u prostor izvan zidova apside, nedovoljno objašnjava s koje strane je istraživana.¹⁹ Slično je i s podatkom da su u grobu bile *poremećene kosti* i da u njemu nije bilo priloga. Istina, u grobnici su pronađeni kosturni ostatci, ali triju osoba, devastirani u zapadnome dijelu grobnice gdje su se nalazile lubanje. U ovom slučaju preostaje nadati se da će buduća istraživanja i o ovome moći više reći.

Drugih nalaza u grobovima kao i općenito na ovome lokalitetu nije bilo. Izuzetak je tek nekoliko dubrovačkih, mađarskih i venecijanskih novaca koji, uz opasku da su pronađeni u istraživanom prostoru, osim svoje numizmatičke vrijednosti, ne pružaju mogućnost izravnijega očitovanja posebno ne po pitanju kronološkoga određenja ovoga lokaliteta. Trenutačno, cilj ovoga rada to i nije. O tome će se, posebno imajući u vidu potencijal ovoga lokaliteta, znanstveno moći očitovati tek kada arheološka istraživanja budu cjelovito završena i urađene analize relevantne za sve segmente ovakva kompleksnog nalazišta. Uostalom, ostatci istraživanih crkava s nizom različitih, iznimno vrijednih i u okruženju rijetkih arhitektonskih elemenata i graditeljskih rješenja i nekropolom zasigurno to i zaslužuju.

19 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 198.

Archaeological Site of Crkvina in Zavala, Municipality of Ravno

Revision of the 1957 Research

Summary

The Ravno Municipal Project on the valorisation of Zavala through a complete tourist offer included the revision of the archaeological research at the Crkvina locality, where in 1957 two sacral buildings, the church of St. Peter and the church of St. Petka were explored.

The church of St. Peter, a single-nave rectangular structure oriented east-west with an apse to the east and entrance to the west side, 12.27 m in length and 5.11 m in width with a rectangular apse 3.05 m wide and 2.81 deep, known for its interesting pre-Romanesque and Romanesque interlace and figurative plastics, and the church of St. Petka, a single-nave structure of small dimensions, 5.45 m long and 3.40 m wide, with a horseshoe apse 2.13 m wide and 1.80 m deep.

The justification of 2016 research (still ongoing) was proved on the ground. It included the space of both churches and parts of the necropolis including 24 tombstones (*stecak*). The result was a series of different, extremely valuable and, for the area, rare architectural and construction elements.

A total of 41 graves were explored, 21 in the church of St. Peter, of which 4 children graves and three ossuaries, due to configuration of the terrain raised in two levels, and other 20 graves in and around the church of St. Petka. As a rule, with certain exceptions, they were oriented westward with the heads toward the west, the feet toward the east. As far as their construction is concerned, they were usually rectangular although there could be irregular shapes (in the church of St. Petka due to the architectural adjustment) or, rarely, in the shape of a trapeze. They were coated with stone slabs, or larger and smaller stone blocks, in some cases with plaster. Stone slabs, most often three, were also used to cover the main door of St. Peter's church, where, curiously, some cover slabs of the lower gravestone served at the same time as the floors of the upper level graves.

More interesting, however, was the architecture of the explored objects. While for St. Peter's church there have been no new artefacts that would allow us to observe it differently or outside the Romanesque time, St. Petka's church, which was not included into 1957 research, has yielded a number of new and unexpected architectural elements. Based on the research results, at the site of this sacred object there were three layers with the remains of three churches:

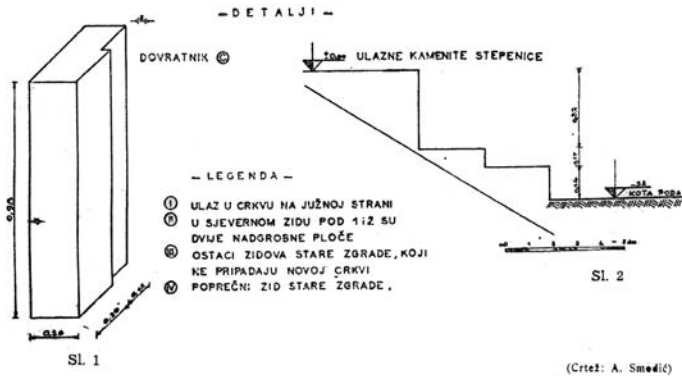
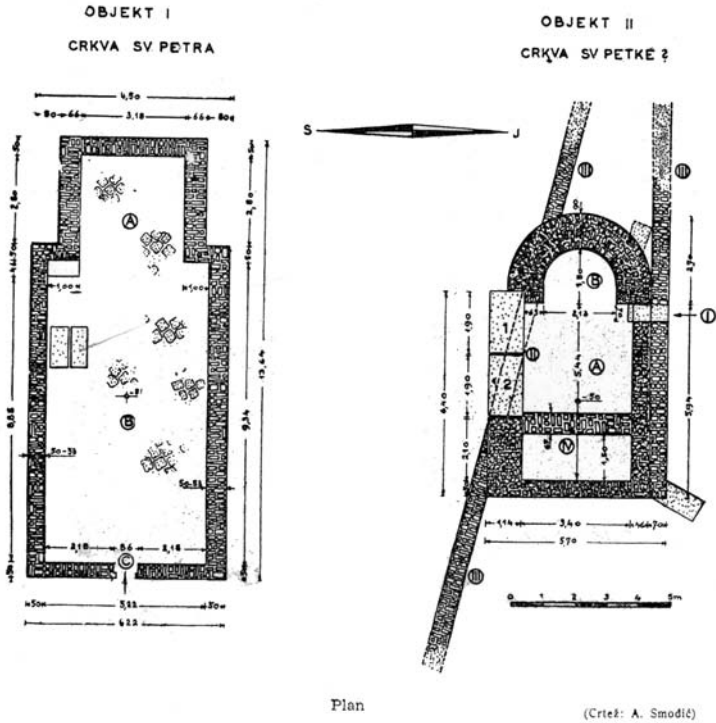
- The first one was registered even during the 1957 exploration. It is the youngest, probably a modern-day church (according to tradition, St. Petka's church), which adapted to the space of an older one, defined in the second building layer.

- The second building layer, by the way of construction and the horseshoe apse of the church, can be defined as an older Romanesque building from the 11th century.

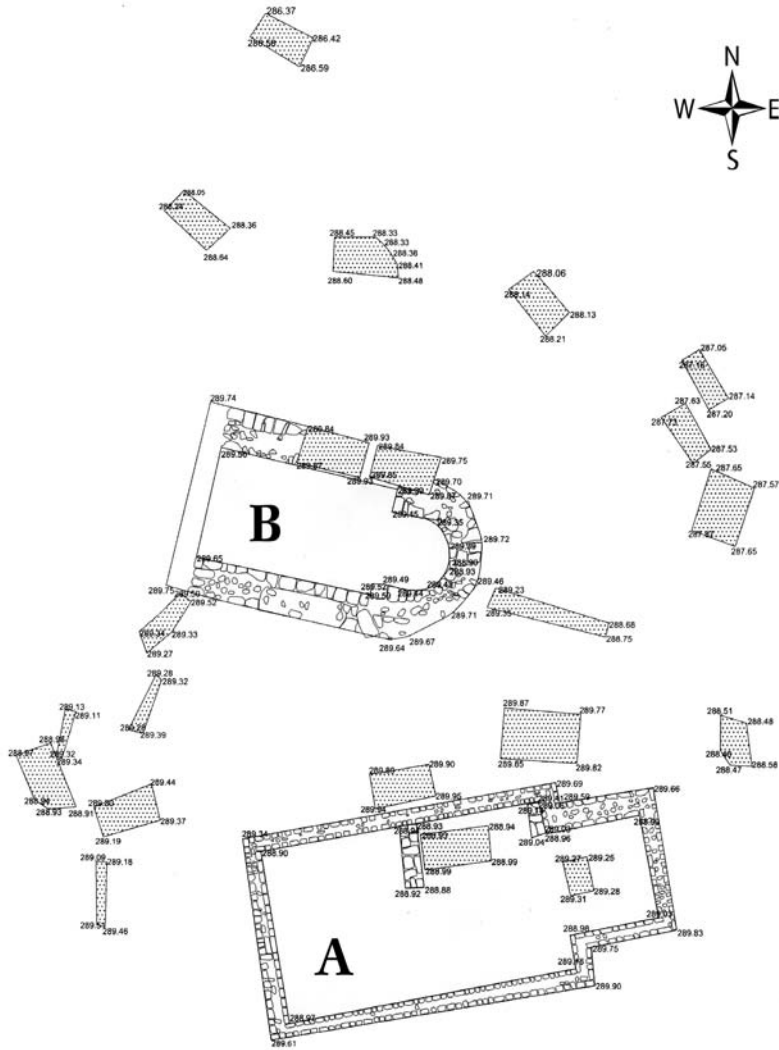
- In the third, the lowest construction layer, the remains of a trefoil pre-Romanesque church from the 9th century were explored.

Apart from the architecture and interesting burial solutions, there were almost no other findings at this excavation site. Some Dubrovnik, Hungarian and Venetian coins found here, except for their numismatic value, did not contribute to the chronological determination of this locality. Considering the potential of this locality, it will be possible to scientifically present the results only when archaeological research is completed and all relevant analyses done in all segments of this complex site.

Keywords: Zavala; Ravno; Crkvina; St. Peter's church; St. Petka's church; Pre-Romanesque; Romanesque; Middle Ages; Late Middle Ages.

Plan 1 - M. VEGO, *Arheološka istraživanja u Zavali*, 1959., str. 181.

Plan 2 - Arheološki lokalitet Crkvina, Zavala

TABLA I

Stanje arheološkoga lokaliteta Crkvina 1996. (arhiv TZ Općine Ravno)

Apsida crkve sv. Petke 1-3

TABLA II

1: Apsida crkve sv. Petra

2: Vrata crkve sv. Petra

3/4: Temelji

5/6: Nasip ispod temeljne stope crkve sv. Petra

TABLA III

Ukopi u crkvi sv. Petra

TABLA IV

Konstrukcije zidova crkve sv. Petke

TABLA V

Predvorje trolisne crkve 1-5

TABLA VI

Crkva sv. Petke, arhitektura s dijelovima apsida

TABLA VII

Grob br. 25 s epigrafskim natpisom

TABLA VIII

Grobnica s bačvastim svodom ispred apside crkve sv. Petke

TABLA IX

1: Blokovi opeke i sedre ugrađeni u konstrukciju groba br. 19 u crkvi sv. Petke

2: Krovni crijep s prostora crkve sv. Petra

3: Blok sedre s prostora crkve sv. Petra

4: Sloj paljevine

5: Opeke i žbuka na grobu ispod stećaka u crkvi sv. Petke

TABLA X

Pokrivne ploče na grobovima br. 17 i 18a, 26b i 19c iz crkve sv. Petke

Reljefni prikazi kola na stećcima

MIROSLAV PALAMETA
E-pošta: miropal@yahoo.it

Ksenija Palameta, crteži

UDK: 398
726.825.04

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 2. svibnja 2018.
Prihvaćeno: 30. svibnja 2018.

Sažetak

Članak o motivu kola na kasnosrednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima, koje obično zovemo stećcima, ima nakanu osvjetliti naznačenu problematiku iz semiološke perspektive analizirajući reprezentativne uratke na već poznatim i tek otkrivenim spomenicima. Uz to namjerava preispitivati rezultate dosadašnjih proučavanja i utvrditi nove rezultate. Pri tome polazi od nekoliko općeprihvaćenih stajališta, ponajprije da su ti spomenici preostali dio iz devastiranoga i izgubljenoga kulturološkoga konteksta; da je matični prostor u kome su se ti spomenici pojavili, dakle srednjovjekovna Bosna i Hum, bio otvoren, posebno prema gradovima u primorju, ali i europskim kontinentalnim središtima; da tijekom cijeloga europskog srednjeg vijeka svi ideološki i svjetonazorski obrasci izrastaju i oblikuju se isključivo na kršćanskoj vjerskoj podlozi, što je iznimno važno za kulturu smrti i odnos prema njoj; da su kopizam i citatnost odlika svakoga stvaralaštva u tom vremenu i da najkvalitetnije likovne kompozicije na stećcima nisu projektirane samo na jednu stranu spomenika, nego se često radi o poliptihalnoj projekciji.

Ključne riječi: kontekst; znak; ples; eshatologija; stećak.

Predstava kola ostala je do danas najmanje osvijetljeno ikonografsko područje vezano za reljefne motive s kasnosrednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika, bez obzira na volju i zanimanje istraživača. Sam naziv kolo za tri i više ljudskih silueta slične stilizacije koje se drže za ruke na tim spomenicima denotira folklornu razinu pa je etnologija u mnogim radovima postala odgovarajuće područje iz kojega se pokušavala objasniti njihova pojava i smisao. Rezultati većine tih zanimanja mogli bi se svesti na odgovore o lociranju i prebrojavanju ili na pitanja jesu li ta kola muška, ženska ili mješovita; koji je broj plesača i kreću li se ona "naoposun" ili naopako, što bi upućivalo na ilustracije pogrebnoga kola, koje se navodno izvodilo u "balkanskim prostorima".¹ Potraga za preživjelim performansima folklornih zabava i igara koje su sličile po nekoj pojedinosti na isklesane kompozicije smatrani su važnim doprinosima. Da su ti otkriveni primjeri uglavnom izvan područja stećaka, kod jednoga autora čak na Borneu, nikoga nije zabrinjavalo. Iskorak iz folklornih okvira bio je istraživanje arhivskih podataka o zabavama i igrama mladeži, uglavnom u sakralnim prostorima, u primorskim i mediteranskim gradskim komunama, ali ni ti rezultati po naravi svoje tematike nisu unijeli bilo kakvo novo svjetlo pod kojim bi likovna problematika stećaka postala jasnija.

Za srednjovjekovnim likovnim predstavama kola izvan stećaka nije se posezalo, možda zato što takva likovna građa autorima nije bila poznata ili su pojedine predstave sa svojim jasnim interpretacijama kolidirale s njihovim unaprijed zamišljenim značenjima reljefnih uradaka. Ipak, povorke svetaca, isklesane na portalima sjevernotalijanskih i francuskih romaničkih crkava kako promatraju Krista na nebeskom prijestolju ili pri uzašašću, često izgledaju kao kola zanesenih igrača. Kada bi se izdvojila kamena greda iznad vrata Miègeville u bazilici Saint-Sernin u Toulouseu, na kojoj su apostoli ispod lunete koja prikazuje upravo Kristovo uzašašće, teško bi bilo zaključiti da se ne radi o plesačima koji plešu uzdignute glave u jedinstvenom ritmu pokreta (Sl. 1). Tek ključevi u ruci jednoga od tih likova, atribut sv. Petra, upućivao bi na njihov identitet.

1 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Kupres, srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*, V., Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih vrijednosti BiH, Sarajevo, 1954., str. 184-185; IVAN MUŽIĆ, "Vlasi i starobalkanska pretkršćanska simbolika jelena na stećcima", u: *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija - svezak 36, Split, 2009., str. 334; DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Stećci bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Rabić, Sarajevo, 2009., str. 73, 207.

Sl. 1.

Sličan dojam ostavlja i jedna kompozicija u *Mletačkom zborniku*,² bosaničkom rukopisnom zborniku, ispred teksta Djela apostolskih (Sl. 2). Jedanaest izduženih i shematiziranih ljudskih likova u dugim haljinama-togama, naslikanih plošno s uzdignutim pogledom prema vrhu sljedeće stranice rukopisa iznad početka Djela apostolskih, podsjećaju sugestivno na kola s kamenih spomenika.

Sl. 2.

Da prizor nije dio jedinstvenoga diptiha i da likovi nemaju iscrtanе gotičke aureole, on bi se jednostavno mogao interpretirati kolom. Dakako, to nije ni kor pjevača ni kolo s plesačima, nego jedanaest apostola koji slijede pogledom pravac kažiprsta dvojice kerubina iznad njih prema bosonogom Kristu na cvjetnom prijestolju s početka sljedeće stranice, kao na reljefu iz Toulousea. Činjenica da je slikar

2 SIMONETTA PELUSI (izd.), *Novum Testamentum Bosniacum Marcianum. Cod. Or. 227*, Editoriale Programma, Verona, 1991.

u oba navedena primjera koncipirao kompoziciju u formi povorke ili kola kako bi joj unutar tematskoga konteksta pridružio određeno značenje, nije ni najmanje neobično, posebice u romaničkoj tradiciji koja se prepoznaje i u kompoziciji reljefnih predstava na kasno-srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima. Odsutnost prostorne i uvažavanje vertikalne perspektive posebno pridonosi takvim dojmovima. Postoje prizori kola s prizorima lova na jelena u jedinstvenim kompozicijama, kao na stećku s Mirkove kose kod Kalinovnika,³ što iz perspektive suvremena promatrača i njegova horizonta očekivanja izaziva nedoumicu o autorskoj intenciji. Tu je isklesano devet ljudskih silueta kako se drže za ruke iznad košute i dva jelena u trku, pa se u prvom dojmu toga istog promatrača pojavljuje asocijacija na hajkače koji usmjeravaju lovinu. Prisjeti li se u tom trenutku da je autoru toga prizora bio uzor možda neki salonitanski rimski sarkofag, čiji je agonistički prizor lova na istu divljač kopirao netko davno po pravilima svoga likovnog poimanja, razdvajajući ljudske i životinjske likove i u duhu spomenute perspektive, pomislit će se da na tom spomeniku možda i nisu prikazani očekivani plesači.

Likovnih predstava s istom temom ima cijeli niz, lošije i kvalitetnije izradbe, odnosno različite stilizacije. Jedan od najljepših niski je sanduk s najranijega dijela nekropole na Radimlji (Sl. 3). Njegov majstor je iz radionice koja je izrađivala spomenike u širokom potezu donjohercegovačkih nekropola od Neretve do vrela Trebišnjice, prepoznatljive po skladnim likovima ljudi i životinja u plitkom reljefu, stiliziranim u maniru gotičkih minijatura. On je istu temu obradio u triptihalnoj formi i prelomio je na tri strane spomenika. Razdvojio je kolo na dvije jednake skupine sudionika koje uokviruju središnji prizor s košutama u bijegu od psa prema skrivenom strijelcu što ih sačekuje na rubu slike. Sva tri dijela objedinjuje ista i prepoznatljiva trolisna bordura s gornje strane.

Sl. 3.

3 MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965., XCVI., br. 26.

Navedeni primjeri upućuju da uspostavljeni kriteriji svrstavanja likovnih predstava na stećcima u pojedine skupine nisu pouzdani. U tom smislu dovoljno je spomenuti nekoliko spomenika iz najpoznatijega kataloga koji je sastavila Marian Wenzel. Ona je cvjetni friz čiji se listovi spajaju na spomeniku Ljupka Vlasnića iz Troškota svrstala u predstave ženskoga kola (XCIII, 10), a u mješovito kolo predstavu s jednoga stećka na Blidinju, na kojemu, uz još dvije ljudske siluete, muškarac zamahuje mačem prema dječaćkom liku, držeći ga lijevom rukom za kosu (XCVI, 29), što bi moglo predstavljati prikaz pokolja nevine dječice kao na skulpturama brojnih romaničkih kapitela. Ni predstava od tri lika s astralnim simbolima oko glave na još jednom blidinjskom spomeniku (XCIV, 10), kao ni nejasna kompozicija na sanduku iz Podgradinja u Gornjem Hrasnu (XCVI, 10), ne bi se dale prepoznati kao kolo. Pristupi li se i nedvosmislenim piktogramima kola na stećcima iz perspektive znaka, onda će samo biti sigurno da je utvrđen označitelj, dok značenje valja tek dekodirati iz užega i širega konteksta, čime će se članak baviti do svoga kraja.

Srednjovjekovni likovni i kulturološki kontekst

U literaturi o stećcima reljefne predstave kola nisu se temeljitije dovodile u bilo kakav suodnos s likovnim tradicijama srednjega vijeka. Tek asocijacije na mrtvački ples (*dance macabre*) pri tom djeluju uglavnom kao ekspresije koje bi trebale jamčiti autorovu upućenost u problematiku. One nemaju ni u jednom slučaju ulogu dozivanja bilo kakvih podudarnosti ili čak otklanjaju moguće dodirnice. Ipak, predstave plesa i kola u likovnoj srednjovjekovnoj umjetnosti nisu rijetkost kao što se mislilo. Naprotiv, susreće se i u palačama i u crkvama, na freskama, platnima i u kamenoj plastici. U oslikanim rukopisima profanoga i pobožnoga sadržaja, na njihovim rubovima kao osobita dekoracija ili kao ilustracija teksta. Tako se samo u oksfordskom rukopisnom *Romanu o Aleksandru*,⁴ vrlo popularnom srednjovjekovnom štivu, nalazi petnaestak minijatura izvrsnoga flamanskog iluminatora Jehana de Grisea koje prikazuju kolo u različitim stilizacijama i oblicima (Sl. 4). Naslikane na marginama, neovisno o sadržajima teksta, one su čiste autorske kreacije koje bi se mogle interpretirati imaginarijem o vašarskom zabavnom životu zapadnjačkoga svijeta XIV. stoljeća.

4 *Roman o Aleksandru*, Oxford, Bodleian Library MS. Bodl. 264, fol. 97v.

Sl. 4.

Međutim, prikazi kola u brojnim iluminiranim rukopisima *Romana o ruži* (*Roman de la Rose*), koji se pripisuje Guillaumeu de Lorrisu, prikazuju redovito niz mladića i djevojaka kako se drže za ruke u plesnom pokretu (Sl. 5). Središnja muška figura ima krunu na glavi i uzdignuta anđeoska krila. Nema sumnje da prikaz plesnih pokreta i odjeće odražava stvarnu igru i modu XIV. stoljeća otmjenoga plemićkog zapadnjačkog svijeta, ali ta minijatura iz *Romana o ruži*, koja se obično zove *Ples u Deduovu vrtu*,⁵ nema konačnu namjeru prikazati takve činjenice, iako su sadržane u njoj, nego predočiti alegoriju mladosti kojom upravlja krilati Amor.

Sl. 5.

5 GUILLAUME DE LORRIS, *Roman de la rose*, Bibliothèque nationale de France, Galica, fr 1567, f, 7r.

Posve je razumljivo da se u ljubavnoj romanesknoj problematici, odnosno njezinu kontekstu, pojavi takva likovna kompozicija. Premda pokreti tih krhkih mladenačkih figura podsjećaju na siluete plesača s nadgrobnih kamenih spomenika po Hercegovini, nezamislivo je da se tim reljefnim predstavama pripisuje neko slično značenje, jer funeralni kontekst s nedvojbenim kršćanskim eshatološkim poimanjem upućuje na posve drugačiji smisao.

U srednjovjekovnim iluminiranim rukopisima i u slikarstvu predrenesanse pojavljuje se taj isti motiv s jasnim eshatološkim smislom. U Teodorovu psaltiru (*Theodore Psalter*) iz XI. st. prikazana su petorica svetaca s teškim zlatnim aureolama kako u živom pokretu tijela i udarajući dlanom o dlan plesom izražavaju doživljaj rajskoga blaženstva (Sl. 6).⁶

Sl. 6.

Iz istoga stoljeća je i bogato ilustriran rukopis komentara Ivanove Apokalipse u kojem se na nekoliko mjesta prikazuju svetački likovi u plesu.⁷ U jednoj kompoziciji trinaest svetačkih figura s isprepletenim rukama na prsima igraju kolo (Sl. 7), ispod njih deset likova s aureolama i u drugačijem rasporedu plešu, dok je na dnu stranice prikazan vodeni bezdan s bezbojnim osuđenim dušama.

6 *Teodorov psaltir*, Add MS 19352, f. 158r.

7 BEATO DE LIÉBANA, *Posljednji sud*, Madrid, Biblioteca Nacional Espana, Ms Vit. 14.2, f. 251.

Sl. 7.

Očito je da ona kola iznad te vizije pakla ilustriraju rajске просторе. Dva kola djevojaka, iz XIV. st., koje je naslikao Andrea Buonaiuto u bazilici Santa Maria Novella (Sl. 8) sastavni su dio zidne alegorije *Put spasa*, pa se njihovo značenje oblikuje upravo u tom značenjskom kontekstu.

Sl. 8.

U vrijeme kada se motiv kola intenzivno pojavljuje na stećcima južnoga pojasa, dakle tijekom prve polovice XV. st., slika Fra Angeliko svoje anđeosko kolo (Sl. 9) u kompoziciji Posljednjega suda i Giovanni di Paolo svoju kompoziciju pet anđela koji plešu (Sl. 10). I jedan i drugi autor motivom kola predočavali su kršćansku viziju rajskoga blaženstva.

Sl. 9.

Sl. 10.

I u rukopisima duhovnoga i pobožnoga sadržaja zapadne, prvenstveno gotičke minijaturene stilizacije susreću se naslikani plesni prizori. Tako u *Psaltiru kraljice Marije*,⁸ nazvanom po njegovoj prvoj poznatoj vlasnici, nekoliko se ilustracija daje interpretirati kolom ili korom (Sl. 11 i 12). Jedna od njih prikazuje kolo djevičanskih svetica koje plešu uz pratnju anđeoske lutnje, a drugu s četiri mladića koji se drže za ruke u laganom plesnom pokretu prate dvojica trubača.

Sl. 11.

Sl. 12.

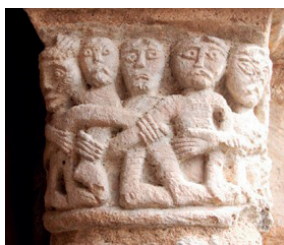
Oba prizora vrlo slične kompozicije naslikao je darovit i nepoznat majstor iz XIV. st. kao i druge minijature slične provenijencije, ali je razlika u pojedinostima. Plesači nemaju aureole, ni muzikanti anđe-

8 *Psaltir kraljice Marije (The Queen Mary Psalter)*, Royal MS 2 B VII, f. 201r; f. 229r.

oska krila kao plesačice i njihov glazbeni pratilac. Stoga se njihovo značenje ne može jasno odrediti, premda im kontekst pobožnih pjesama osigurava duhovnu protežnost.

Posve je razumljivo da u svim navedenim primjerima likovni motiv kola oblikuje svoje značenje, odnosno ulogu znaka, u čvrstoj vezi s osnovnom idejom cjeline u kojoj se nalazi. Profani kontekst nesumnjivo naglašava u tom motivu profano značenje, a religijski, u ovom slučaju kršćanski kontekst, sanktificira tu profanu osnovu i pridaje joj odgovarajući simbolički i ezoterični smisao. Srednjovjekovna kultura smrti nije imala samo jasan kršćanski predznak, nego je sve u vezi s njom bilo prožeto kršćanskim svjetonazorom. Čak i stari pretkršćanski elementi, ukoliko su preostali, bili su posve kristijanizirani i odvijali su se u duhu eshatološkoga pogleda na vječnost, posebno oni koji se javno manifestiraju. Stoga ne djeluje dovoljno uvjerljivo interpretirati predstave kola na kasnosrednjovjekovnim spomenicima kao profanu pojavnost.

Na kapitelima francuskih (Sl. 13) i sjevernotalijanskih romaničkih crkava mogu se vidjeti reljefne predstave koje se doimaju kao kola. U središnjoj lađi Svetoga Mihovila (San Michele) u Cremoni jedna je takva skulptura (Sl. 14). Među sačuvanim romaničkim kapitelima iz stare opatijske crkve sv. Andrije od otoka u Brindisiju jedan je isklesan s desetak ljudskih figura koje se drže za ruke oblikujući klasičnu predstavu kružnoga kola (Sl. 15), čiji plesači gledaju prema vani. Takav plesni performans može se vidjeti jasno i na kasnijim likovnim prikazima u rukopisnim kodeksima, ali i na našim kasnosrednjovjekovnim spomenicima.

Sl. 13.

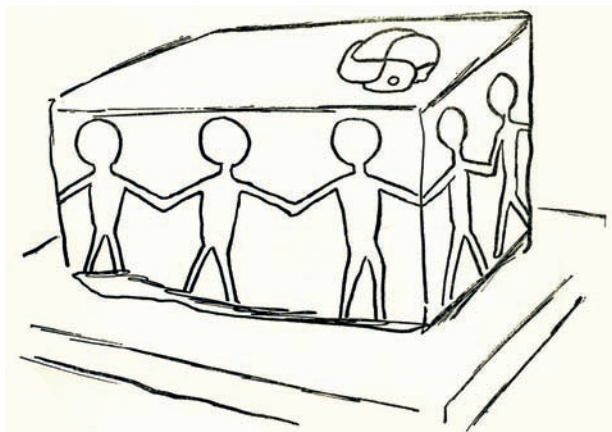
Sl. 14.

Sl. 15.

Ta skulptura iz X. st. po svojoj je figuralnoj zamisli bliska stećku na manjoj nekropoli *Na Mašete* na obroncima Kamešnice iznad Voštana kod Trilja, na čijim je bočnim plohama isklesano u dubokom reljefu kolo od desetak plesača. Vjetrovi i zime izgledili su tu planinsku nadgrobnu skulpturu pa se na njoj ne daju prepoznati bilo kakvi

tragovi individualizacije likova, ali je posve izvjesno da je zatvoreno kolo, kao i na brindizijskom kapitelu, okrenuto prema vani. Dakako, suvišno je i spominjati da su bilo kakve činjenične poveznice moguće između ta dva reljefna prikaza na podatnoj mramornoj podlozi i nepredvidivoj krečnjačkoj četvorini, koje dijeli najmanje četiri stoljeća, osim romaničkoga imaginarija na koji se oslanjao i majstor stečka s Kamešnice. On ili njegov učenik klesao je nadgrobni spomenik s istim motivom i rasporedom plesača u duvanjskom Prisoju na Steljcima, pa se ta dva uratka dozivaju i nadopunjuju. Svakako je važno da spomenik u Prisoju iznad prizora kola na sve četiri bočne strane, na gornjoj ravnoj plohi ima isklesanu reljefnu svastiku (Sl. 16), iskonski sunčani piktogram i starokršćanski oblik križa, pa se njegova predstava u toj kompoziciji doživljava kao središte kola, dajući mu astralno, odnosno nebesko značenje.

Sl. 16.

U cijelom srednjem vijeku postoji naglašen moralistički odnos prema kolu kao vidu društvene zabave. Ocjene se temelje na stajalištima ranih kršćanskih učitelja prema kojima je središte kola sam sotona. *Melius fodere et arare, quam choreas ducere* (Bolje kopati i orati nego kolo voditi!). Izricane su zabrane, objavljivane naredbe na raznim mjestima, a za klerike *sub poena suspensionis!* Možda su se ta moralno-kršćanska gledišta na životnu praksu izrazito nepovoljno odrazila na likovnu obradu toga motiva diljem Europe. Stoga iznenađuje učestalost, čak dominantnost toga motiva u popisu reljefnih ukrasa na kamenim nadgrobnim spomenicima iz XIV. i XV. st. u neposrednom jadranskom zaleđu od Cetine preko cijele Hercegovine, pred vratima trebinjskoga, dubrovačkoga, stonskoga i splitskoga biskupa.

Ta rigorozna moralna poimanja plesa također su tema srednjovjekovnih minijaturista. U takozvanom *Franjevačkom misalu*,⁹ bogato oslikanom tijekom XIV. st., duhovito je prikazano kolo s moralističkom kršćanskom protežnošću (Sl. 17). Naime, sam Krist prati plesače pokazujući prstom na djevojku koja je malo podigla svoju dugu haljinu.

Sl. 17.

U *Brevijaru ljubavi*,¹⁰ moralističkoj zbirci tekstova koju je napisao franjevac i trubadur Matfre Ermengau prikazano je kolo (Sl. 18) koje vodi đavao uz trubačku pratnju njegovih paklenih drugova.

Sl. 18.

⁹ *Franjevački misal*, Oxford, Bodleian Library, MS Douce 313, fol. 164v.

¹⁰ *Brevijar ljubavi*, (*Breviari d'Amor*), British Library, Royal 19 C I, fol. 204v.

Nesumnjivo je da se takvo kritičko stajalište odnosi na suviše slobodne izvedbe plesa u srednjem vijeku, na stvarne performanse koji su u nekim slučajevima održavali veze s poganskim plesnim performansima. Međutim, postoje i posve drugačija, svakako kršćansko-simbolična poimanja, koja navode da makar neke kompozicije na stećcima ne shvate mimetički, nego simbolično. Zapravo, dovoljan je samo jedan citat iz Honorijeve *Gemma animae*, koji se i referira na bit funeralnih obreda: "Dva kora (kola) onih koji pjevaju psalme označavaju anđele i duhove pravednika, koji hvale Gospodina skoro uzajamnim glasom. Ograde u kojima stoje označavaju mnoge stonove u kući Gospodnjoj (Iv 14). Što ponekad iz kora, odnosno kola s procesijom k nekom oltaru idu i ondje pjevaju stojeći, označava duše koje odlaze iz ovoga života, Kristu pristižu i u društvu anđela Bogu zajedno pjevaju." (*Duo chori psallentium designant angelos, et spiritus justorum, quasi reciproca voce Dominum laudantium. Cancelli in quibus stant, multas mansiones in domo Patris (Joan. XIV) designant. Quod aliquando de choro cum processione ad aliquod altare vadunt, et ibi in statione canunt, significat quod animae de hac vita euntes, ad Christum perveniunt, et in consortio angelorum Deo concinunt*).¹¹ Čini se da brojni stećci s prizorom plesača sugeriraju po svemu prije na tu kršćansku osnovu, a time, posve logično, i na misao da likovne obrasce tih ukrasa nisu improvizirali neuki kovači i klesari, nego u kršćanskoj likovnosti obrazovane osobe.

Metodološko polazište

Interpretiranje likovnih prizora na stećcima iz perspektive još uvijek aktualne teorije odraza, rigidnoga pozitivističkog prežitka, kao registriranje prizora iz svakodnevnoga života gdje pripada i onaj općeprihvaćeni zaključak o posmrtnom kolu. Upravo zahvaljujući motivu kola, posebice u kombinacijama s prizorima dvoboja, stvoreno je najstarije pučko objašnjenje tih likovnih kompozicija i samih stećaka kao mjesta tragičnoga sukoba svatova koji su se pobili jer se jedni drugima nisu htjeli skloniti s puta ili su išli po istu djevojku, pa su izginuli i na tom mjestu pokopani. Stoga se za brojne nekropole govorilo da su to svatovska groblja. Tako se i za dvije odvojene skupine stećaka *Na Mašete* iznad Voštana (Kamešnica) pričalo da su groblja sukobljenih svatova, na Gorici kod Stoca i na drugim mjestima.¹² Ta

11 HONORIUS AUGUSTODIENSIS, *Gemma animae*, Patrologia Latina, 172, 588.

12 ANTE ŠKOBALJ, *Obredne gomile*, Sveti Križ na Čiovu, 1970., str. 315.

predaja, potaknuta upravo reljefnim prikazima kola, etnološkim činjenicama i davnim valjanim etičkim normama u obraćanju na javnome mjestu, ima u sebi više sustavnosti i privlačnosti od spomenute teorije odraza, osobito zato što polaze od likovne kompozicije kao semantičke činjenice koja upućuje na nešto drugo. Zapravo ta folklorna interpretacija, bez obzira na njezinu narav domišljene predaje, podrazumijeva motiv kola na stećcima indeksnim znakom, kao što ga teorija odraza podrazumijeva ikoničnim. Ostaje još treća mogućnost interpretacije da je to simbolički znak, odnosno nebesko ili anđeosko kolo, kako sugerira Marian Wenzel uz nekoliko spomenika i tvrdi Ante Škobalj. Izvan tih mogućnosti ne može se govoriti o znaku, ali može o pukoj dekoraciji i ispunjavanju praznoga prostora plohe frizovima koji u izvornom smislu nemaju strukturu znaka. Dakle, ako je kolo na spomeniku u izvornom smislu bilo ikonički ili simbolički znak, onda je bilo moguće da tom označitelju isklizne ili se jednostavno zaboravi njegovo *označeno*. U tom slučaju nastaje metamorfoza u kojoj sam piktogram nadomješta ispražnjenu ljušturu smisla pretvarajući indeksni, odnosno simbolični znak u ikonički, prema kome kolo označava, kako hoće sljedbenici teorije odraza, kolo iz svakodnevnoga života pokojnika. Međutim, na stećcima postoje kompozicije s kolom u kojima pojedini likovni elementi otklanjaju spomenutu ikoničku odrednicu i podupiru simboličku vrijednost znaka, makar u izvornoj crtačevoj zamisli. U svjetlu toga semiološkog pristupa sve one podudarnosti etnološke naravi nisu interpretirale značenje, nego samo stilizaciju označitelja, njegovu piktogramsku protežnost. Iz te perspektive nije uvijek bitan broj plesača, koji često diktira veličina kamene plohe ili klesarov izbor, niti je važno je li razigrano ili statično, ide li na jednu i drugu stranu. Nisu ni podjele na muške i ženske igrače uvijek točne, niti mogu dekodirati poruku.

Kolo i križ

Jedan od sljemenjaka s Piska iz Budimira, ukrašen reljefnim prikazima na svim bočnim ploham, jasan je primjerak izvornoga likovnog nadahnuća (Sl. 19). Na njegovu zapadnom pročelju ispod dominantne svastike, staroga sunčanog simbola i ranokršćanske inačice križa, koja zauzima središte gornjega dijela plohe s trokutastim zabatom, tri su figure koje se drže za ruke. U sredini je figura u dugoj haljini, a njezini bočni pratioci s ispruženim slobodnim rukama drže za ruke iste takve figure prikazane na bočnim stranama spomenika, na jednoj pet a na drugoj četiri silute igrača, pa svi zajedno predstavljaju

jedinstveno kolo od dvanaest figura, a prelomljeno na tri plohe spomenika. Na južnoj bočnoj plohi ispod opisane kompozicije uklesan je još jedan red igrača u istom položaju, čiji broj nije moguće odrediti zbog oštećenosti spomenika. Možda se radi o četiri figure, kako ih prikazuje M. Wenzel.¹³ Također, sa sjeverne bočne strane ispod prvoga igrača jedna je samostalna figura s uzdignutim rukama, koje su produžene i zašiljene na krajevima, pa se može pomišljati da su to zapravo predmeti koje taj lik podiže u svojoj egzaltiranoj zaigranosti.

Sl. 19.

Reljef je od atmosferilija istrošen da bi se uočila bilo kakva nijansa ili prijelaz. Dakle, ta jedinstvena i na tri plohe prelomljena kompozicija ima sedamnaestak ljudskih figura u igri, što dovodi u pitanje vjerodostojnost poznatih statistika o broju figura u predstavama kola na stećcima, koje su se zasnivale na prikazivanju stanja samo na jednoj plohi. Prelamanje jedinstvene kompozicije kola na više ploha spomenika može se naći i na drugim nekropolama. Možda je najbližnja takva predstava kola, daleko bolje očuvana, s malo poznate nekropole iz Hodova kod Stoca (Sl. 20) na kojoj je kolo prelomljeno na zapadno pročelje od tri figure, s istim mješovitim rasporedom kao u Budimi-

Sl. 20.

13 MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, XCV., br. 2.

rima, i na sjevernu plohu sa sedam plesača koji dopiru do cvjetnoga istostraničnoga križa na istočnom začelju.¹⁴

Na Voštanima je uostalom kolo od deset figura uklesano i raspoređeno razlomljeno na sve četiri strane jednoga sanduka, do sada neprimijećenog. Primjera ima još od Duvna do stolačkih nekropola, međutim, posve je dovoljan taj budimirski primjerak koji garantira da je njegovom konačnom ukrašavanju prethodila jedinstvena kompozicija u jednoj ravni.

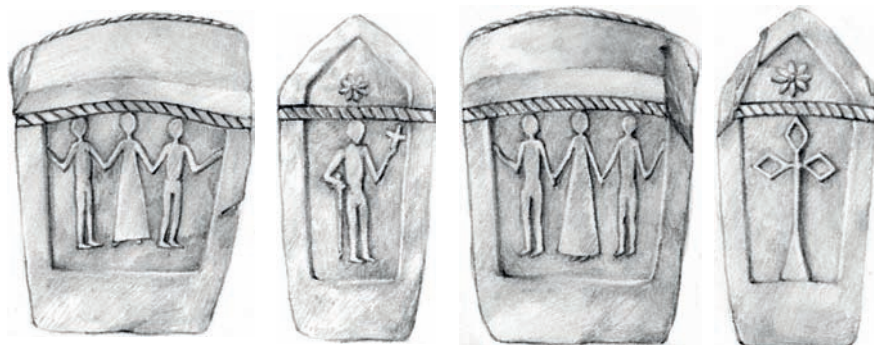
Na uskoj plohi začelja prikazan je vitez konjanik s uzdignutom desnicom i ljevicom, savijenom na boku, dok mu koplje i konja za uzde pridržava pješak. Iznad konjanika je uklesana nejasna pojedinost koju je teže identificirati. U sličnim predstavama na drugim stećcima ponekada je tu usječen lik mladoga mjeseca. Sama za sebe ta kompozicija podsjeća snažno na slične kompozicije u srednjovjekovnim rukopisnim kodeksima gdje redovito predstavlja cjelovit portret naručioca, odnosno vlasnika knjige. Međutim, u kontekstu predstave s cijeloga spomenika konjanik bi mogao biti sam pokojnik koji je krenuo na posljednje putovanje. On je okrenut prema kolu ispod sunčanoga križa s odloženim kopljem i uzdignutom rukom pozdravlja one koji ga s veseljem sačekuju.

In paradisum deducant te angeli

Analizira li se prizor onoga kola od sedamnaest sudionika, prelomljenoga na tri strane budimirskoga stećka u kontekstu sličnih kompozicija, primijetit će se da je njegov nukleus trijada s pročelja iznad koje stoji križ u obliku svastike, što svojim i kršćanskim i pretkršćanskim odrednicama sugerira prostore u kojima će duša pokojnika, kao na rimskim stelama iz istoga kraja, naći svoje konačno boravište. Na jednoj ploči s Ciste figure u istom rasporedu ispod jednostavnoga križa središnja su likovna kompozicija. Na jednom sljemenjaku u Hodovu kod Stoca na pročelju je također trijada koja prerasta na bočnoj strani u niz figura, a na začelju završava cvjetnim križem koji po tim elementima sugerira simboliku rajskih prostora. Na spomenicima s Poljanica iz Biska trijade se pojavljuju na bočnim stranama i predstavljaju osnovne likovne jedinice u reljefnoj kompoziciji (Sl. 21). Središnja figura s pročelja spomenika s križem u ruci,

14 MIROSLAV PALAMETA, "Stećak za Peru Marijanovića", u: *Stolačko kulturno proljeće*, Godišnjak za povijest i kulturu, IX., Stolac, 2011., str. 73-77.

koja predstavlja po tom atributu nekoga od svetaca, s križem također isklesanim na začelju, otklanja profanost kola i kristijanizira ga u potpunom smislu.

Sl. 21.

Pogledaju li se još jednom kompozicije tih elegantnih likova na stećcima s Poljanica iz Biska, vidjet će se da na druga dva spomenika pratioci središnje figure pridržavaju atribute uzvišenoga. Desni je pratilac u oba slučaja s mačem, a lijevi jednom s ljiljanom (Sl. 22), a drugi put s grančicom palme (Sl. 23).¹⁵ Lik s palmom pojavljuje se na istom stećku u dvije različite stilizacije. Jednom je to cijela palmina grana, a na suprotnoj strani vitez sa štitom i mačem drži u ljevici modeliranu palmovu mladicu (Sl. 24) koju nose kršćanski mučenici gotičke stilizacije, kao oni na portalu sv. Ciriaka u Anconi.

Sl. 22.

Sl. 23.

Sl. 24.

15 ANTE MILOŠEVIĆ, *Stećci i Vlasi, Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni*, Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture, Split, 1991., str. 18-47.

Stilizirani ljiljani i križevi u samostalnom položaju na tim spomenicima samo potkrjepljuju kršćanski identitet likova, koji se daju prepoznati kao djevci i djevice, anđeli i mučenici.

Očito je da ti isklesani prizori nisu nadahnuti razbludnim i neprirodnim igrama koje osuđuju srednjovjekovni propovjednici, niti ilustriraju prizore iz svakodnevnoga života pokojnika. U svim tim spomenutim izvedbama prije bi se moglo uočavati ispravnost Škoba-ljeve interpretacije. Takvo naslućivanje na osnovi dijelom sačuvana semantičkoga konteksta može usmjeriti ezetorijski misao da se trijadu s pročelja kao polaznu cjelinu sagleda kao ilustraciju onih riječi pogrebnoga obreda: *U raj odveli te anđeli i pri tvom dolasku primili te mučenici (In paradisum deducant te angeli, in tuo adventu suscipiant te martyres)*, a cijelu kompoziciju kao nastavak toga teksta u kojoj se spominju mučenici i sveci nebeski.

Crux triunfans

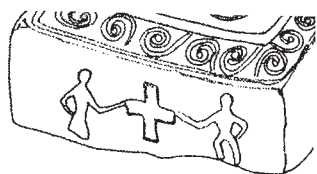
Slična predstava koja se također iščitava kao kolo, premda nema nikakvo etnološko uporište, isklesana je na sjevernoj bočnoj strani sljemenjaka iznad Voštana (Sl. 25). Četiri siluete koje u rukama drže uzdignute križeve i jednu palmu ili buket cvijeća radio je isti klesar kao i susjedni spomenik s kolovođom i tri igračice, koji je upravo interpretiran.

Sl. 25.

Ta kompozicija posve jasno pokazuje da se u njezinoj osnovi pojavljuje dva puta ponovljen isti prizor, koji je klesar imao u svome repertoaru. Radi se o motivu križa kao pobjedničkoga znaka (*crux triunfans*) kojega uzdižu ili podržavaju sa strane dvije ljudske figure, a pojavljuje se na nekoliko kasnosrednjovjekovnih spomenika u različitim stilizacijama. Najbliži je spomenik s tom temom iz Grebnika u Zabiokov-

lju (sl. 26), a najizvornija inačica Grubačev je rad iz Opličića (sl. 27), na kome dvije siluete ljudskih figura u dugim haljinama uzdižu križ. Predstava iz Rilića kod Kupresa (sl. 28), predstavljala bi prelomnicu u razvoju toga motiva u kome se križ odvaja od dviju figura pa one egzistiraju samostalno kao par, često kao muškarac i žena.

Sl. 26.

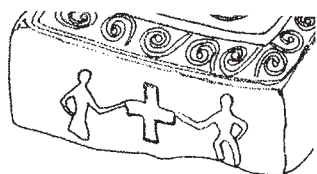

Sl. 27.

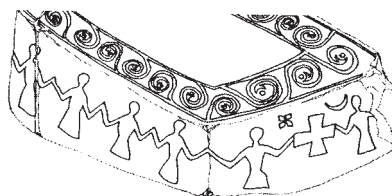

Sl. 28.

Dva spomenika s Grebnika kod Slivna u Zabiokovlju, koje je radila ista ruka, pokazuju kako je od dviju figura s križem (Sl. 29) nastala kompozicija kola s križem (Sl. 30).¹⁶

Sl. 29.

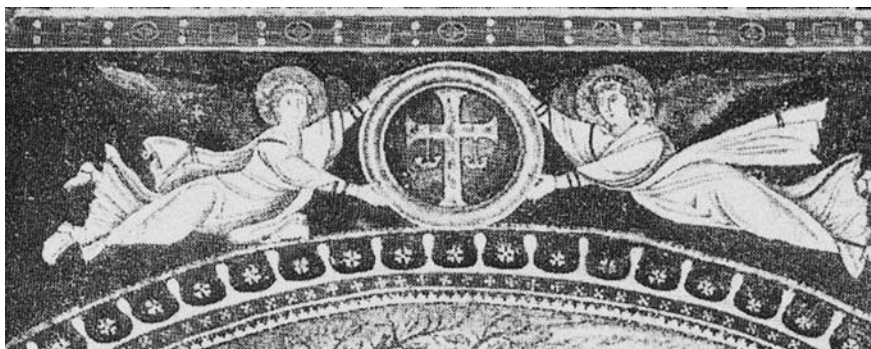
Sl. 30.

Izvorno nadahnuće iz ranosrednjovjekovne likovne umjetnosti jasno se prepoznaje na ravenitanskim mozaicima u crkvi San Vitale (Sl. 31), na uništenim reljefima kamenih baza visokih stubova iz Carigrada od kojih su ostali samo crteži koji se čuvaju u Cambridgeu ili izrezbareni na koricama od slonovače, u kojima su bili uvezani srednjovjekovni kršćanski rukopisi iz Armenije i Rusije, na kojima dva anđela u položaju lebdjenja pridržavaju medaljon s križem.¹⁷ Postoje i

16 LJUBOMIR GUDELJ - MARIJAN LOZO, "Arheološki spomenici u Krstacima i Slivnu", u: *Zavičajno blago u funkciji razvoja Zabiokovlja*, Književni krug, Split, 2005., str. 113.

17 ANDRÈ GRABER, *Le vie della creazione nell'iconografia cristiana. Antichità e Medioevo*, Jaca Book, Milano, 1988., sl. 37, 57, 76, 86.

reljefni prizori u kojima anđeli stoje i pridržavaju medaljon s križem. Fotografiju jedne takve kompozicije iz Armenije s kraljem Gagikom I. donosi i knjiga *The Glory of Byzantium*.¹⁸ Prema tome, likovi s triljskoga spomenika nisu igrači, nego udvostručena kompozicija s anđelima, koja se na ravni znaka prepoznaje kao prikaz kola.

Sl. 31.

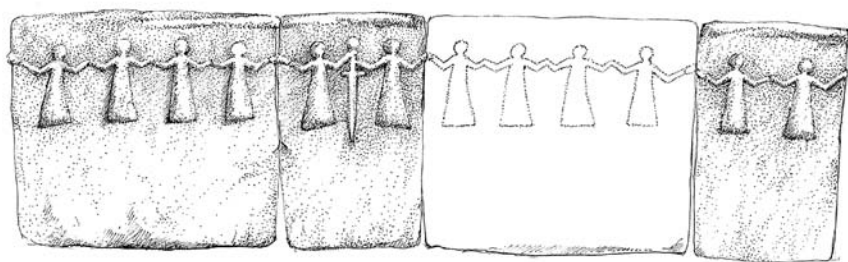
Prema tim odnosima dvije figure koje drže križ bili bi zapravo anđeli. Spomenuti stećci iz Zabiokovlja jasno pokazuju kako je od dviju figura koje drže križ postalo na drugom stećku kolo: isti klesar koji je na jednom pročelju imitirao izvornu kompoziciju, na drugom je duž ostalih ploha dodavao likove igrača, odnosno anđela kako bi ispunio prostor.

U tu skupinu prizora sa stećaka s istim osnovnim značenjem moglo bi se uvrstiti i nekoliko kompozicija s mostarskih nekropola. Na onoj u Troškotima kod Mostara, poznatoj samo po spomeniku Ljupka VI(a)snica, i na onoj u Gornjem Pologu, posve nepoznatoj široj znanstvenoj javnosti, pojavljuje se kompozicija od nekoliko ljudskih silueta u nizu, od kojih dvije među sobom drže veliki mač, okrenute oštrice prema dolje. Na tri spomenika različitih oblika ta je kompozicija klesana u dubljem reljefu s istim tipom mača i nejednakim brojem figura. Svi dosadašnji istraživači bez dvojbe bi te reljefe interpretirali kolom. Nedvojbeno ga je radio lokalni majstor, jer je takva predstava nepoznata na ostalim nekropolama.

Najljepši od njih i najbolje očuvan visoki je sanduk s Troškota, s kojim bi se najjednostavnije interpretirala ta lokalna i do sada jedva

18 HELEN C. EVANS - WILLIAM D. WIXOM (ur.), *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*, Metropolitan Museum of Art, New York, 1997., str. 353.

poznata predstava (Sl. 32). Na njegovu zapadnom pročelju dvije shematizirane figure s uzdignutim rukama drže mač koji nadmašuje njihovu visinu, zauzimajući cijelu širinu kamena plohe. S obje bočne strane spomenika isklesane su paralelno još po četiri siluete, a na začelju još dvije. Cijela kompozicija od dvanaest figura u dugim haljinama postavljena je kao friz ispod gornjega ruba, pa zbog dugoga mača koji svojom oštricom premašuje zamišljenu donju crtu kretanja stvara dojam lebdjenja. Spomenuta pozicija upravo maču daje najvažnije mjesto u cjelokupnu prizoru, postavljajući ga na ono mjesto gdje se obično uklesava križ ili njegova supstitucija.

Sl. 32.

Svojom bogatom simbolikom mač ima ambivalentna značenja. Upravo tako postavljen s oštricom i uzdignutom križnicom, on i vizualno sugerira križ. U srednjem vijeku smatralo se da je mač odlomak *križa svjetlosti*.¹⁹ Posve je izvjesno kako na tim spomenicima mač u spomenutoj poziciji zamjenjuje križ. Središnja predstava mača s dvije ljudske figure koje ga drže osnovni je znak, a ostale su figure samo dodatak, klesarev osobni doprinos kojim je u formi kola ukrasio cijeli spomenik.

Kolo i dvoboj

Da se predstava kola na stećcima nije klesala kao ikonički znak upućuje jasno jedan od spomenika u Boljunima na kome niz od šest ljudskih silueta u dugim haljinama predvodi jahač na jelenu (Sl. 33). Bilo bi teško pretpostaviti, naime, da ta scena "ilustrira prizore iz svakodnevnoga života pokojnika". Nikakva etnološka tradicija takvu vezu

¹⁹ JEAN CHEVALIER - ALAIN GHEERBRANT, *Rječnik simbola*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983., str. 373.

ne bi mogla potvrditi. Postavlja se logično pitanje je li to uopće kolo ili nešto drugo? Ta lokalna inačica koja je potaknula sličan prikaz na obližnjim nekropolama s Toplice i s Nekuka kod Stoca, kao označitelj upozorava svojim izgledom na neki za nas skriveni i utonuli smisao koji je sceni osiguravao vrijednost simboličkoga znaka. Za njegovu rekonstrukciju postoji samo likovna triptihalna kompozicija preolmljena na sve četiri strane niskoga boljunskog sanduka, pa interpretatoru ne bi pomoglo ni kada bi bio siguran kreće li se to "kolo" naoposun ili naopako, na čemu su inzistirali brojni znalci i sljedbenici etnoloških rješenja.

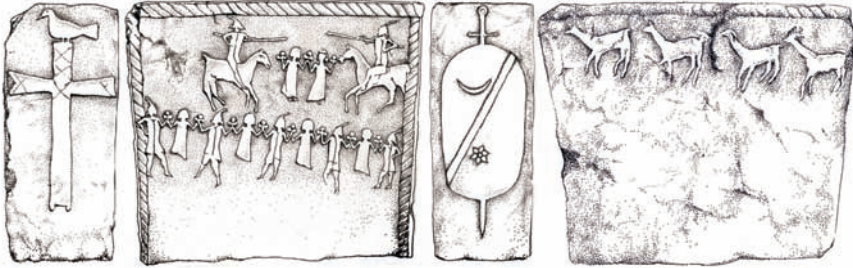

Sl. 33.

Zapravo, do sada nije nitko ni primijetio da je taj prikaz dio spomenute kompozicije u čijem središtu na zapadnoj čeonj plohi dominira reljefni prikaz psihomahije.²⁰ Prema toj središnjoj predstavi orijentiraju se bočne scene. Sa sjeverne plohe spomenika usmjeren je jahač na jelenu sa šest likova koji se drže za ruke, kao što se sa začelja kreće konjanik koji kopljem progoni jelena, odnosno stado košuta s jelenom s južnoga boka, uhvaćeno u zamku strijelaca. Te bočne scene tek s psihomahijom kao središtem zasnivaju svoj izvorni smisao. Jedino u tom odnosu bilo bi ga moguće naslutiti. Wenzel je tu scenu neobičnoga kola interpretirala iz perspektive simboličkoga značenja jelena kao psihopompa. Da je autorica nastavila svoju interpretaciju na tom tragu i uvažila svjetonazor pokojnika pod stećcima, koji je u XIV. i XV. st. mogao biti samo kršćanski, dekodirala bi nedvojbeno da je na toj reljefnoj plohi predstavljeno kolo nebesnika u koje će se pridružiti i duša pokojnika s boljunske Gulubače, nakon što je u žestokom moralnom dvoboju pobijedila izazove viteza zla i tamnosti.

²⁰ Pojam *psihomahije*, koji je potaknuo moralistički ranokršćanski Prudentijev spjev o sukobu mana i vrlina, uzima se ovdje uvjetno jer nema nekoga drugog prikladnijeg termina koji bi mogao imenovati predstavu suprotstavljenih konjanika i njihov ezoterični smisao na nadgrobnim spomenicima. Sama likovna predstava pojavljuje se i u svjetovnoj i u sakralnoj umjetnosti srednjega vijeka, još prije pojave viteških turnira. Predstave su poznate i u našim krajevima s votivnih pločica iz rimskoga perioda sakralne srednjovjekovne umjetnosti.

Prizor kola u kompozicijama u čijem je središtu scena dvoboja iščitava se također na sličan način u svakom pojedinačnom slučaju. Vrlo reprezentativan spomenik s takvim reljefom visoki je sanduk s Borja kod Klobuka (Sl. 34), prenesen sa svoga prirodnog i zadanog mjesta u vrt sarajevskoga Zemaljskog muzeja.

Sl. 34.

Stilizacija ljudskih figura, igrača i vitezova u maniru gotičkoga likovnog predstavljanja, pojačana dvorskim mi-parti kostimima pokazuje svoju likovnu provenijenciju iz svijeta gotičke tapiserije ili čak minijature. Ta scenografija također upućuje na neodvojivost motiva kola od središnje duelantske scene, makar na tom spomeniku. Plesači i plesačice, čak i one dvije dame među suprotstavljenim konjanicima drže u rukama križolike bukete ili cvjetne križeve čija bi sigurnija interpretacija upućivala na identitet likova. Amblematičnost predstava na užim bočnim stranama (križa s golubicom na pročelju, odnosno štita s mačem na začelju), sugerira alegorijski smisao i toga, izrazito profanoga ceremonijalnog prikaza kola i dvoboja. Nepoznati autor likovnoga predloška sigurno je znao približan smisao takve scene. Međutim, to je značenje utonulo ili posve iskliznulo, pa ga današnji promatrač prema svojim mogućnostima pokušava rekonstruirati ili učitati.

Drugi spomenik sa sličnom kompozicijom iz Salakovca kod Mostara (Sl. 35), do sada nespominjan u stručnoj literaturi, s male i devastirane nekropole na seoskom raskrižju, posve je drugačije stiliziran. Likovni predložak njegove kompozicije, razlomljene na sve četiri bočne strane spomenika, radio je neobrazovan, ali talentiran crtač koji je na pročelju predvidio scenu dvoboja konjanika, a osamnaest plesača i plesačica rasporedio kao friz na tri ostale plohe. Kvadratni kameni blok rušilački je stroj pomaknuo sa zadanoga mjesta, preokrenuo ga, pa sada leži na svojoj gornjoj plohi s pokidanim glavama plesača. Crtač je usmjerio stopala ljudskih silueta u jednom pravcu,

pa iz te perspektive duelantska scena prekida friz i izgleda naknadno montirana. Ipak, bez obzira na te nespretnosti slikara i klesara, jasna je povezanost kola i dvoboja u osnovnoj zamisli.

Sl. 35.

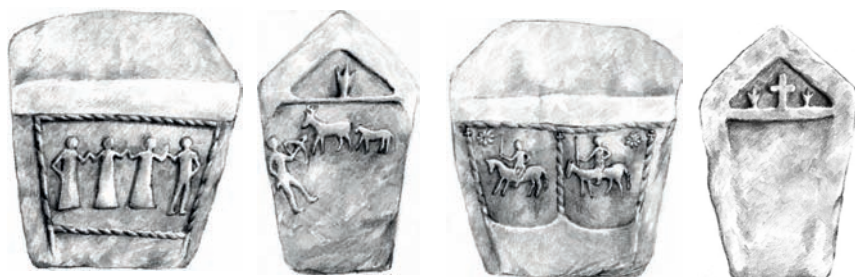
Dakako, takva predstava u svojoj shematiziranosti ne može biti nadahnuta bilo kakvim performansom iz stvarnoga života, pa bi se njihov smisao u toj kompoziciji, kao i u onoj na spomeniku s Borja dao naslutiti tek u jasnijem poimanju samoga dvoboja u sličnim prikazima čija je povijest daleko duža od pojave na kasnosrednjovjekovnim nadgrobnicima iz naših krajeva. Jasno, nema nikakva razloga da njihova uobičajena i općeprihvaćena interpretacija psihomahijom, borbom dobra i zla za dušu pokojnikovu u sferi srednjovjekovne likovne i literarne tradicije ne bude primjenjiva i na predstave sa stećaka. Naprotiv, u sferi posljednjih stvari svakoga čovjeka, na čijem je prvom mjestu smrt, u tim bi kompozicijama kolo moglo izražavati uvjerenje ili želju pa onda radost da je pokojnikova duša u posljednjem dvoboju bila na strani dobra i time osigurala rajsku ulaznicu.

Sličan ezoterijski smisao moglo bi imati kolo kao prateći element u kompozicijama lova na jelena, čija se učestalost posebno primjećuje u južnom dijelu središnjega prostora stećaka. Predstave kola koje se koncentriraju upravo oko toga prizora daju se na ravnini strukture i stilizacije povezivati istodobno sa sličnim prikazima lova u kasnosrednjovjekovnim minijaturama i s odjekom kamene plastike na salonitanskim rimskim sarkofazima, kako je već ranije rečeno, ali se u ovom članku zbog njegove opsežnosti izostavljaju detaljnije analize pojedinih spomenika.

Tri plesača i kolovođa

Promatra li se s više pozornosti prizor kola s Mašeta u kojemu kolovođa predvodi tri ženske figure (Sl. 36), onda se ne mogu zanemariti spomenici s inačicama toga motiva, niti izbjeći interpretacija Marian Wenzel koja je ostavila mogućnost da se ta kompozicija može povezi-

vati s reljefnim pločama s prikazom Silvana i triju menada. Kako su arheološka istraživanja potvrdila ilirski romanizirani kult tih jarećih i kozjih božanstava u starosjedilaca Cetinske krajine i susjednih područja, njezino referiranje u tom smjeru traži u ovom kontekstu jasnije određenje.²¹ Potaknuta sličnim sastavom strukturalnih elemenata i izgledom kompozicije, ona je toj tezi pridala suviše veliku važnost, a da nije odgovorila na ključno pitanje kako je izrazito poganski koncept prevladao petnaestostoljetni hijatus u kome je vladala samo kršćanska paradigma i pojavio se na kasnosrednjovjekovnim spomenicima.

Sl. 36.

Zapravo nije ni teško odgovoriti u što su se likovne dionizijske i jareće kultne predstave diljem Mediterana preobličile u postupku kristijanizacije (Sl. 36). Autorica nije također odgovorila odakle u najkvalitetnijoj izvedbi te teme, u onoj sa spomenutog stećka s Ciste u kolovođe križ u lijevoj i palma u desnoj ruci. Te su pojedinosti važne isto koliko i broj figura u ovoj kompoziciji.

Taj oblik kola, odnosno znaka predstavljena kolom, pojavljuje se na još nekoliko nekropola. Uklesan je na nekoliko spomenika s Ciste, na jednom sljemenjaku iz Krvavice, koji je prenesen u vrt Franjevačkoga samostana u Makarskoj, na Dikovači kod Imotskog i dva puta na bočnim stranama sanduku Taraha Boljunovića iz Boljuni kod Stoca, koji je radio kovač Grubač. U svakom slučaju sve se te inačice razlikuju po nekoj pojedinosti, ovisno o tome koliko je samom kovaču bilo blisko izvorno nadahnuće ili simbolički smisao toga znaka. U tom smislu bila bi scena na sljemenjaku Jerka Kustražića s Ciste najbliža takvom nadahnuću i najpodatnija za interpretaciju (Sl. 37).

21 MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, str. 348.

Sl. 37.

Upravo spomenute pojedinosti, koje tom tipu kola atribuiraju jasna kršćanska značenja, upućuju istodobno i na simboličko značenje cijeloga znaka i na uzorak koji su ponavljali drugi klesari. U kršćanskoj likovnoj tradiciji, inače, postoje slične kompozicije. Biblijska priča o Abrahamovu gostoprimstvu bila je često prikazivana u minijaturama i na mozaicima (Sl. 38 i 39). Trojica putnika, zapravo trojica nebeskih anđela, koje je ugostio starac Abraham prikazuju se uvijek u dugim haljinama.²² Također, jedna minijatura iz rukopisa Biblije nazvane *Cotton* ilustrira treći dan stvaranja svijeta (Sl. 40). Ispred anđela s križem plešu tri djevojke. Radi se o personifikacijama božanske stvaralačke moći i tri dana.²³

Sl. 38.

Sl. 39.

Sl. 40.

22 ANDRÈ GRABER, *Le vie della creazione nell'iconografia cristiana. Antichità e Medioevo*, Jaca Book, Milano, 1988., sl. 74.

23 *Isto*, sl. 61.

Ipak među najutjecajnijim kršćanskim nadahnućima takve likovne kompozicije priča je proroka Danijela (Dn 3) o trojici židovskih mladića koji se nisu htjeli klanjati zlatnom idolu babilonskoga kralja Nabukodonozora. Kad su bili optuženi, kralj im ponovo zaprijeti užarenom peći, ali mu oni odgovoriše da ih Bog njihov može izbaviti iz nje. Za kaznu ih kralj baci u oganj. Od vreline izgore kraljeve sluga koji su trojicu mladića bacili u peć, a oni blagoslivljahu pjesmom Boga, krećući se kroz plamenove. Kralj se s pratnjom iznenadi kada vidje u peći i četvrtu osobu koja mu je sličila "sinu Božjemu". Bio je to anđeo Gospodnji koji je sišao k mladićima, utrnuo oganj, zapravo ga pretvorio u blagi lahor, kako upućuje biblijski pisac. Mladići se spase neozlijeđeni pjevajući pjesmu hvale. Još u ranoj kršćanskoj ikonografiji u katakombama, pa onda tijekom srednjega vijeka, ilustrira se ta Danijelova priča na različite načine, zadržavajući uvijek trojicu mladića s uzdignutim rukama kao da u kolu igraju. Smisao toga likovnog prizora naglašavao je uvijek vjeru u Boga koji spašava duše pravednika.

Jedna takva ilustracija trojice mladića u užarenoj peći iz VI. stoljeća izrezbarena u reljefnom obliku sačuvana je na ploči od slonovače s prikazima Kristovih čudesa, koja se čuva u Nacionalnom muzeju u Raveni (Sl. 41). Anđeo s križem u ruci gasi oganj, a trojica mladića s uzdignutim rukama u formi oranta stoje u ognju kao da igraju u kolu.²⁴

Sl. 41.

24 W. F. VOLBACH, *Early Christian Art*, 1961., tabla 223.

Reducira li se izrazito naglašena narativna protežnost predstave, ta bi ilustracija ili neka druga, njoj slična, mogla biti nadahnuće prizora na kasnosrednjovjekovnim spomenicima od Trilja do Boljuni. U tom smislu bila bi scena na sljemenjaku Jerka Kustražića s Ciste najbliža takvu nadahnuću i najpodatnija za komparaciju.

Andeo je izgubio krila i postao vitez koji visinom nadmašuje ostale sudionike, i na ravenitanskom poliptihu i na nadgrobnom spomeniku. Ta odlika i križ koji drži uzdignut daje mu identitet uzvišene izdvojenosti i posvećenosti. Uzdignute ruke figura još uvijek čuvaju onu postojanost koju trojica Danijelovih drugova imaju na svim kršćanskim ilustracijama te teme. Njihov identitet mučeništva u goru-ćoj peći, u koju su dvaput bacani, ilustriran je palminom granom koju nosi prvi od trojice. U njoj bi likovi trojice mladića i anđela spasioca vjerojatno predstavljali nebesko kolo mučenika i anđela, na što upućuju i astralni motivi mladoga mjeseca i procvalih zvijezda iznad njih. Izgleda da je majstor toga spomenika posve shvaćao smisao biblijske teme koju je prilagodio svojoj uklesanoj priči, kako će oni koji su nepokolebljivi u svojoj vjeri biti istodobno spašeni od vječnoga ognja i nagrađeni društvom nebesnika. Njihovu kolu pridružio je klesar ili njegov crtač sjenku viteza Kostrenčića, zapravo njegovu nepropadljivu dušu, naznačenu samo crtom na klimavu zemaljskom konju.

Na tragu takva nadahnuća i značenja kompozicije kola mogle bi se interpretirati i one predstave u kojima kolovođa uzdiže križ, a broj se figura povećava ili smanjuje, kao na onom spomeniku koji prikazuje Škobalj na koricama svoje knjige ili na triljskom spomeniku s Pišteta.²⁵

25 MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965., tab. XCV, 13.

Bas relief of *kolo** on medieval tombstones

Summary

The article analyses the pictogram of *kolo* on the representative late medieval tombstones, commonly referred to as *stecak*, from the perspective of the contemporary art tradition and esoteric texts, trying to decode their obscure original meaning. In such relationships, it is noted that different stylizations of *kolo* are presented in the manuscripts with both profane and spiritual contents, that is, their semantic extension is conditioned by the context. In this regard, the paper shows that numerous miniatures of *kolo* on the pages of the *Novel on Alexander* appear as the stylizations of fair and court feasts of illuminator's contemporaries, that the dance in *The Romance of the Rose* is actually an allegory of youth controlled by the flying Cupid. Also, in lavishly illuminated psalters, the apocalypse, Christian moralist codes, capitals and portals of Romanesque churches, the works of famous Italian painters of the 14th and 15th C., the form of *kolo* or dance, clearly shows saints, blessed and angels in heavenly bliss.

As *stecak* belongs to funerary medieval European culture that was shaped within recognizable Christian eschatology, the article aims to match the pictorial symbols on the individual monuments to the esoteric meaning and value of the symbolic sign from the perspective of the art tradition. Typical Christian symbols such as palm twig or different versions of the cross in the hands of the dancers or with the picture of *kolo*, additionally intensify such meaning. The article shows that some of the bas reliefs were products of the sculptor's inventiveness, in which he depicted the basic representation of two angels with a raised cross or a cross-shaped sword known as the *crux triumphans*, with new silhouettes spread all over the stone or on the lateral sides of the monument as in Troskots near Mostar, or doubled as in the necropolis near Vostane. The representations of *kolo* with the scenes of duel are interpreted in the article as symbolic signs which, by combining *agonists* and *inlixes*, suggest Christian hope to save the soul of the deceased after its struggle with sin.

* *kolo* – circle dance

The article is particularly concerned with the play of four dancers on the Jerko Kuštrazić's tombstone from Cista, which was conveyed in various stylizations to the monuments of Trilj, Makarska and Boljuni, and claims that original inspiration was found in the biblical story of the prophet Daniel about the three Jewish youths who the angel of the Lord saved from the burning stove, relying on early medieval art illustrations of the same theme and their esoteric Christian meaning.

Keywords: context; sign; dance; eschatology; tombstone.

Stećci u Općini Čitluk

DIJANA KORAC
Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-mail: dijana.korac@ff.sum.ba

UDK: 726.825(497.6 Čitluk)
902(497.6 Čitluk)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 11. travnja 2018.
Prihvaćeno: 30. svibnja 2018.

RUŽICA MIRKOVIĆ
Ulica kralja Tomislava 107
BiH - 88260 Čitluk
E-mail: mirkovicruzica@gmail.com

Sažetak

U radu se donose rezultati terenskoga istraživanja kojima se revidira broj srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika - stećaka na području Općine Čitluk. Ovi se rezultati uspoređuju s rezultatima dosadašnjih istraživanja, pri čemu su evidentne velike razlike u broju stećaka, ali i zastupljenosti pojedinih oblika stećaka. Osim toga, evidentirano je još nekoliko lokaliteta sa stećcima koji se u ovome radu prvi put spominju.

Ključne riječi: Čitluk; Brotnjo; stećci; oblici stećaka; nekropole.

Uvod

Na području današnjega Brotnja,¹ odnosno u Općini Čitluk, očuvan je velik broj srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika na više lokaliteta. Pri istraživanju stećaka bilo kojega područja Bosne i Hercegovine nezaobilazno polazište svakome istraživaču svakako su rezultati istraživanja Šefika Bešlagića,² a osim njega, velik doprinos proučavanju stećaka u BiH dali su i drugi znanstvenici.³ Valja napomenuti

-
- 1 Srednjovjekovno Brotnjo, koje je bilo u sastavu humske župe Večerić, obuhvaćalo je još neka naselja koja danas ne pripadaju Općini Čitluk. O povijesti srednjovjekovnoga Brotnja, između ostalih, pisali su: MARKO VEGO, *Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije*, Narodni odbor Općine Čitluk, Sarajevo, 1961.; MARKO VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, Skupština općine Čitluk, Čitluk, 1981.; MARIJAN SIVRIĆ, "Nekoliko najstarijih vijesti o Broćnu - Brotnju i njegovu imenu", u: *Brotnjo prvi zbornik*, Matica hrvatska ogranak Čitluk - Općina Čitluk, Čitluk, 1997., str. 7-21; MARIJAN SIVRIĆ, "Nekoliko najstarijih vijesti o Broćnu - Brotnju u humskoj župi Večerici i njegovu imenu", u: *Brotnjo. Zbornik 4*, Matica hrvatska Čitluk - Općina Čitluk, Čitluk, 2006., str. 7-23; SKUPINA AUTORA, *Međugorje i Bijakovići u Brotnju*, Mjesna zajednica Međugorje, Međugorje, 1979.; ROBERT JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku. Spomen knjiga prigodom 90. obljetnice uspostave župe (1918/20.-2010.)*, Župni ured Čitluk - Naša ognjišta, Čitluk - Tomislavgrad, 2010.; DIJANA KORAĆ, "Područje Brotnja (Broćna) u srednjem vijeku", u: DARIO DODIG - DIJANA KORAĆ (prir.), *Župa Čerin. 150. obljetnica osnutka župe (1864.-2014.)*, Naša ognjišta - Župni ured Čerin, Tomislavgrad - Čerin, 2014., str. 39-56; ANTE ŠKEGRO, "Brotnjom od pretpovijesti do srednjega vijeka", u: DARIO DODIG - DIJANA KORAĆ (prir.), *Župa Čerin. 150. obljetnica osnutka župe (1864.-2014.)*, Naša ognjišta - Župni ured Čerin, Tomislavgrad - Čerin, 2014., str. 15-26.
 - 2 Riječ je o knjigama: ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004. Važno je spomenuti da je prije njega vrijedne podatke o ovim srednjovjekovnim spomenicima na području Brotnja donio M. Vego (*Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije*), pa se Bešlagić često poziva na Vego u opisima nekih lokaliteta. Mi ćemo, pak, u ovome radu svoje rezultate uspoređivati s rezultatima koje je Vego iznio u knjizi novijega izdanja s naslovom: *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*.
 - 3 Iz obilne literature o stećcima navest ćemo samo neke naslove: ALOJZ BENAC, *Radimlja*, Izdanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1950.; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1988.; BRANKA PURGARIĆ-KUŽIĆ, "Dosadašnja istraživanja o stećcima", u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 28, Zagreb, 1995., str. 242-253; DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, *Stećci. Bosansko i*

da su u novije vrijeme stećci vrlo zanimljivi brojnim istraživačima, koji najčešće u sklopu različitih projekata opisuju srednjovjekovne nekropole stećaka i revidiraju njihov broj, a njihove rezultate, osim u radovima znanstvenih časopisa, možemo vidjeti i u monografijama župa, općina i slično.⁴ Osim znanstvenika, ovi srednjovjekovni spomenici privukli su i veću pažnju lokalnih vlasti pa se u novije vrijeme u pojedinim općinama pristupa njihovom revidiranju i zaštiti, što vidimo i na području ove Općine, koja je 2012. godine pokrenula projekt obilježavanja, čišćenja i zaštite ovih spomenika čiji rezultati još nisu u cijelosti objavljeni.⁵

Cilj ovoga rada jest prikazati rezultate terenskoga istraživanja⁶ kojim se revidira broj srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika - stećaka i nekropola na području Općine Čitluk, te potaknuti na daljnje istraživanje i adekvatnu valorizaciju i zaštitu ove vrijedne kulturne baštine. Naime, uvidom na terenu zamijećene su velike razlike u opisu mnogih nekropola između dosadašnjih rezultata u historiografiji i rezultata ovih istraživanja i to prije svega u broju stećaka te njihovu

humsko mramorje srednjeg vijeka, Rabić, Sarajevo, 2009.; JASMINKA POKLEČKI STOŠIĆ (ur.), *Stećci. Katalog izložbe, Zagreb, 4. rujna 2008. - 2. studenoga 2008.*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2008.

- 4 Detaljne opise lokaliteta na području župa Čitluk, Međugorje i Gradnići u novije vrijeme objavio je R. Jolić, a stećcima u Vionici bavio se Anđelko Zelenika i Kornelije Kordić. O tome vidjeti u: R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*; ROBERT JOLIĆ, *Župa Međugorje. 120 godina samostalnog života (1892.-2012.)*, Informativni centar "Mir" Međugorje, Međugorje, 2013.; ROBERT JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, Naša ognjišta, Tomislavgrad, 2018.; ANĐELKO ZELENIKA, "Stećci s područja Vionice. Prilog proučavanju prošlosti Brotnja", u: *Brotnjo. Zbornik 2*, Matica hrvatska Čitluk, Čitluk, 1998., str. 41-47; KORNELIJE KORDIĆ, *Vionica*, FRAM Mostar, Mostar, 2001., str. 157-164. Također, u novije vrijeme na neke nekropole u župi Gradnići prvi je ukazao I. Dugandžić. O tome: IVAN DUGANDŽIĆ, "Nekropole stećaka u župi Gradnići", u: *Brotnjo. Zbornik 5*, Matica hrvatska Čitluk, Brotnjo - Čitluk, 2008., str. 230-234.
- 5 <http://citluk.net/>, *Stećci u Brotnju: Čišćenje, obilježavanje i zaštita svih lokacija sa stećcima* (7. 4. 2017.).
- 6 Od Zavoda za zaštitu kulturno-povijesne baštine Hercegovačko-neretvanske županije dobili smo dozvolu za rad na revidiranju nekropola stećaka te službeni popis srednjovjekovnih nalazišta Općine Čitluk čiji su podatci uglavnom isti kao u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*. Ovom prilikom zahvaljujemo ravnateljici Zavoda za zaštitu kulturno-povijesne baštine Hercegovačko-neretvanske županije mr. sc. Ivanki Miličević-Capek i pripravnici Dijani Krešić koje su izvršile provjeru stanja određenoga broja nekropola.

obliku.⁷ Osim toga, evidentirano je još nekoliko lokaliteta sa stećcima koji se u ovome radu prvi put spominju. Nove smo lokalitete nazvali prema njihovom nazivu u katastru, a također, neke do sada neprecizno ubicirane ili neimenovane lokalitete imenovali smo prema nazivima zemljišnih čestica na kojima se nalaze. Uza svaki lokalitet iznose se podatci o broju stećaka, njihovu obliku te smjeru pružanja. Također, uza svaku nekropolu navest ćemo i ukrase⁸ kao i natpise⁹ na stećcima, s napomenom da se ukrasima i natpisima ne bavimo u ovome radu, nego te podatke ukratko iznosimo kako bi slika o svakoj pojedinoj nekropoli bila što jasnija.

7 Želimo napomenuti da se razni autori drže različite klasifikacije, pa je to jedan od razloga u neslaganju broja određenih oblika na nekoj nekropoli. Naime, prema Bešlagiću svaki stećak visine iznad 30 cm je sanduk, dok A. Benac gornju granicu za ploče stavlja 40 cm. Međutim, čitajući literaturu o stećcima evidentno je da se mnogi autori ne pridržavaju u potpunosti niti jedne od ovih klasifikacija i prave odstupanja, i to na temelju dojma stečenog na terenu. Osim toga, i sam Bešlagić se nije toga u potpunosti pridržavao jer je nekada nadgrobne spomenike više od 30 cm evidentirao kao ploče, što smo usporedbom rezultata zamijetili na nekim nekropolama. Također, i Benac je ponekad odstupio od predložene klasifikacije, i to zbog osobnoga dojma na samom terenu, jer kako navodi "ponekad odnos dužine i širine daje drugačiji izgled spomeniku nego što bi se prema visini moglo zaključiti". Usp. A. BENAC, *Radi mlja*, str. 28-29; Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 35-36. Ovdje napominjemo da smo od "Bešlagićeve" klasifikacije odstupili jedino u nekoliko slučajeva kada je visina stećka maksimalno 40 cm a ta visina je manja od 1/3 njegove širine, jer u takvim slučajevima zbog izrazite širine zaista ima izgled ploče, pa smo mišljenja da bi i to trebalo uzimati u obzir prilikom određivanja oblika.

8 O ukrasnim motivima na stećcima više u: MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima - ornamental motifs on tombstones from medieval Bosnia and surrounding regions*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.; Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 129-389; Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 50-53; D. LOVRENOVIĆ, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, str. 62-68; PAVAO ANĐELIĆ, "Doba srednjovjekovne bosanske države", u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1984., str. 488-491.

9 Od 11 natpisa na stećcima na području srednjovjekovnoga Brotnja, 8 ih se nalazi na području Općine Čitluk. Najveći broj natpisa (4) nalazi se na nekropoli "Visočica", a ostali natpisi nalaze se u Čerinu, Paoči, Gradničima i u Služnju. O natpisima na stećcima vidjeti u: MARKO VEGO, "Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Bročno u Hercegovini", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s. arh., sv. XIV., Sarajevo, 1959., str. 221-237; MARKO VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, sv. 1., Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1962.; MARKO VEGO, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Her-*

Rezultati istraživanja

Najprije valja napomenuti kako točan broj ovih nadgrobnih spomenika u BiH još nije utvrđen, a popisi Š. Bešlagića već se godinama sustavno revidiraju. Prema Bešlagićevu popisu u BiH postoji 2687 lokaliteta s ukupno 59.593 pojedinačnih stećaka,¹⁰ dok se na području Općine Čitluk, prema ovom popisu, nalazi 32 lokaliteta na kojima su pobrojana 703 stećka.¹¹ S druge strane, u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* koji je navedeni Bešlagićev popis dopunio, na području ove Općine spominju se 44 lokaliteta sa 655 srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika.¹² Rezultate do kojih smo došli na terenu usporedili smo s rezultatima dosadašnjih istraživanja, a donosimo ih prema abecednome redu naselja.

cegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1980., str. 142-164; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 131-141; MARINKA ŠIMIĆ, "Jezik natpisa na stećcima u Brotnju", u: *Brotnjo. Zbornik 4*, Brotnjo - Čitluk, 2006., str. 49-77; MARINKA ŠIMIĆ, *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, Matica hrvatska, Sarajevo, 2009.; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Ćirilčki epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije - Stanak, Sarajevo, 2015.; Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 419-452; ALIJA ISAKOVIĆ - MILOSAV POPADIĆ (ur.), *Pisana riječ u Bosni i Hercegovini (od najstarijih vremena do 1918. godine) - The written word in Bosnia and Herzegovina (from earliest times up to 1918)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982., str. 80-84.

10 Š. BEŠLAGIĆ, *Leksikon stećaka*, str. 165.

11 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 314-317, 340-341.

12 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 290-308. Većinu lokaliteta opisala je Nada Miletić, a neke lokalitete opisali su Petar Oreč, Boško Marijan i Tomislav Anđelić. U smislu razjašnjavanja velikoga odstupanja u broju lokaliteta između Bešlagića i navedenih autora, treba napomenuti kako je primjerice Bešlagić evidentirao određene stećke pod jednim lokalitetom dok su u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* ti nadgrobnji spomenici navedeni odvojeno (na dva ili tri lokaliteta). S druge strane, treba kazati i da se autori u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* u opisima mnogih lokaliteta pozivaju na rezultate Š. Bešlagića i M. Vege, ali su ovdje evidentirane i neke nekropole koje se ne spominju u dvojice ranije navedenih autora. Spomenimo i da broj od oko 720 stećaka na području Brotnja donosi I. Dugandžić, koji se poziva na članak K. Kordića u kojemu se nalaze podatci o ovim srednjovjekovnim spomenicima na području Brotnja (identični onima iz *Arheološkoga leksikona Bosne i Hercegovine*) s tim da treba napomenuti da su tu navedeni i stećci u nekim naseljima koja danas ne pripadaju Općini Čitluk. Usp. I. DUGANDŽIĆ, "Nekropole stećaka u župi Gradnići", str. 232; KORNELIJE KORDIĆ, "Nalazišta i povijesna mjesta u Brotnju", u: *Brotnjo. Zbornik 2*, Čitluk, 1998., str. 9-36.

U **Biletić Polju** nalaze se dva osamljena bogato ukrašena stećka (jedan visoki sanduk s postoljem i križ u kombinaciji s pločom). Ove su stećke već ranije evidentirali Š. Bešliagić, N. Miletić te M. Vego koji se posebno osvrnuo na ljepotu ovoga sanduka, donoseći detaljne opise ukrasa na njemu.¹³ Orijentacija ovih stećaka je u smjeru s-j. Ploča je ukrašena vinovom lozicom s trolistom. S istočne strane sanduk je bogato ukrašen frizom sa scenom lova na jelena, dok se na sjevernoj i južnoj strani nalaze prikazi muškoga i ženskoga kola.

Stećci u Biletić Polju
(foto: D. Korać)

13 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 340; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 309; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 158-159.

Ukrasni motivi na visokom sanduku u Biletić Polju
(foto: R. Mirković)

U **Blatnici** stećke nalazimo u starom groblju "Bakri",¹⁴ gdje se nalaze 2 stećka (jedan u obliku sanduka a drugi je utonuo u zemlju) postavljena u smjeru z-i. Spomenici su bez ukrasa. Također, u selu Blatnica (Gornja) nalazi se jedan stećak koji je u novije vrijeme evidentiran na lokalitetu "Pilipa busić".¹⁵ Stećak ima oblik ploče (250 x 220 x 40 cm), a na gornjoj plohi od ukrasa se nalaze bordura i rozeta.

U selu **Blizanci** postoje dva lokaliteta sa stećcima. Lokalitet koji je u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*¹⁶ evidentiran pod nazi-

14 Ovi stećci nisu evidentirani u Bešlagića, a R. Jolić u svom prilogu o grobljima u župi Čerin spominje stećak u obliku sanduka. ROBERT JOLIĆ, "Groblja u čerinskoj župi", u: DARIO DODIG - DIJANA KORAĆ (prir.), *Župa Čerin. 150. obljetnica osnutka župe (1864.-2014.)*, Naša ognjišta - Župni ured Čerin, Tomislavgrad - Čerin, 2014., str. 194.

15 Prvi ga je evidentirao tadašnji župnik fra Marinko Šakota 2006. godine. Nakon toga podatke o stećku donosi I. Dugandžić, a u najnovije vrijeme detaljno ga je opisao R. Jolić. O tome vidi: I. DUGANDŽIĆ, "Nekropole stećaka u župi Gradnići", str. 233-234; R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 45. Stećak se nalazi na zemljišnoj parceli s nazivom "Njiva". <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (29. 3. 2018.).

16 Usp. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 300. Valja napomenuti da M. Vego spominje u Krehinu Gracu lokalitet s jednim većim sljemnjakom koji se nalazi na brijegu pokraj glavnoga puta za Mostar (na lijevoj strani). Sudeći prema opisu mjesta i nadgrobnooga spomenika, a i s obzirom na činjenicu da su Krehin Gradac i Blizanci susjedna naselja, vjerojatno se radi

vom "Kordića lokve" nalazi se na zemljišnoj parceli zvanj "Grlica",¹⁷ a riječ je o masivnijem sljemenjaku s postoljem bez vidljivih ukrasa. Ovaj je stećak prilikom izgradnje kanalizacije pomaknut s prvobitnoga položaja. Drugi lokalitet u Blizancima nalazi se pokraj puta za Mostar na zemljišnoj čestici s nazivom "Stećak",¹⁸ a na njoj se nalazi nekropola s minimalno 5 stećaka, koja je zarasla u raslinje, zapuštena i nepristupačna. Riječ je vjerojatno o nekropoli "Stećci" koja je pod ovim imenom evidentirana u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* gdje prema navodu N. Miletić stoji da se na ovoj nekropoli nalazi 7 stećaka u obliku sanduka postavljenih u smjeru z-i, a spominje se i motiv križa.¹⁹ Na žalost, ove navode zbog nepristupačnosti terena nismo mogli provjeriti.

Nekropolu stećaka s nazivom istoimenoga naselja "Čalići" evidentirala je N. Miletić (*Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*), gdje je zabilježila 4 stećka u obliku ploče i sanduka.²⁰ Na terenu smo evidentirali 4 stećka (3 sanduka i 1 ploča ukrašena jednostavnom trakicom koja dijeli gornju plohu stećka na dva dijela), koja se nalaze između dvije parcele koje nose naziv "Groblje".²¹ Stećci su obrađeni i očuvani, a postavljeni su u smjeru z-i.

U **Čerinu** se nalaze tri lokaliteta sa stećcima. Prvi lokalitet evidentiran je pokraj tamošnje crkve.²² Vezano uz ovaj lokalitet Bešlagić piše kako se ovdje nalaze 3 stećka u obliku sanduka, od čega su dva "ugrađena u zgradu samostana i u ogradni podzid", a posebno ističe onaj s natpisom Radovana Rakojevića. Iste podatke nalazimo i u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* pod nazivom lokalitet "Čer-in 1". Osim ovih stećaka, Bešlagić spominje i jedan starokršćanski

o istom lokalitetu. Usp. M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 151.

17 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (25. 3. 2018.).

18 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (25. 3. 2018.).

19 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 305.

20 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 293.

21 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (25. 3. 2018.).

22 Zemljišna parcela na kojoj se nalaze ovi stećci zove se "Dvorište". <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (24. 3. 2018.). Podatke o ovome lokalitetu nalazimo u: Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 314; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 143; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 293.

sarkofag i nekoliko antičkih fragmenata, te navodi kako se u blizini ove nekropole, usred naselja, nalaze dva korita za česmu, napravljena od stećaka u obliku sanduka bez ukrasa. S druge strane, Vego donosi različite podatke te spominje 6 stećaka u obliku sanduka i dva sljemenjaka.²³ Danas se na ovome lokalitetu nalazi 1 sljemenjak (oštećen a na njemu se nalazi motiv križa), 1 sanduk impozantnih dimenzija s natpisom Radovana Rakojevića, 3 neukrašena sanduka od kojih je jedan oštećen. Osim ovih stećaka koji se nalaze *in situ*, iz razgovora s mještanimom Zdravkom Petrinom doznali smo da su prilikom preuređenja i širenja crkvenoga dvorišta ovdje premještena i 3 stećka koji su bili u sekundarnoj uporabi. Radi se o "dva korita za česmu" koja spominje Š. Bešlagić, te još jedno koje je stajalo pokraj česme ispred župne kuće, a osim njih u crkvenome dvorištu nalazio se još jedan stećak koji je prekriven betonskom pločom prilikom izgradnje čatrnje pokraj župne kuće.²⁴ Svojom ljepotom i danas se posebno ističe sanduk s natpisom Radovana Rakojevića na kojemu je uklesan natpis (danas slabo vidljiv): "A sei leži Radovan Rakoivić. Proklet' ko će tućin (tuđin) leč (leći) veće negovo pleme".²⁵ Ovaj stećak ukrašen je s tri rozetice, motivom mača sa štitom, te uokviren trakom od vinove lozice s trolistovima. Na stećak je u novije vrijeme postavljen rimski nadgrobni spomenik. Dok je ovaj stećak postavljen u karakterističnom smjeru z-i, ostali spomenici orijentirani su u smjeru s-j.

Drugi čerinski lokalitet nalazi se u polju gdje je Bešlagić više skupina objedinio u jednu nekropolu i pribrojio Čerinu. Prema Bešlagiću na

23 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 314; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 293; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 143.

24 Navedeno prema riječima Zdravka Petrine (6. 4. 2018.).

25 Navedeno prema: M. VEGO, *Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije*, str. 86. Nakon istraživanja koje je obavio na lokalitetu 1957. godine Vego je donio detalje o ovome stećku i natpisu. O tome više u: M. VEGO, "Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Broćno u Hercegovini", str. 224-226; M. VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, sv. I., str. 19; M. VEGO, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, str. 146-148. Usp. M. ŠIMIĆ, "Jezik natpisa na stećcima u Brotnju", str. 60; M. ŠIMIĆ, *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, str. 87-88. Ovaj natpis završava formulom sankcije koja je preuzeta iz suvremenih ćiriličnih povelja. O tome, kao i o eshatološkoj formuli "a se leži" (u iščekivanju uskrsnuća) na stećcima vidjeti više u: DUBRAVKO LOVRENOVIĆ, "Epitafi - 'knjige života'", u: JASMINKA POKLEČKI STOŠIĆ (ur.), *Stećci. Katalog izložbe, Zagreb, 4. rujna 2008. - 2. studenoga 2008.*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2008., str. 204-207.

Stećak Radovana Rakojevića u Čerinu
(foto: D. Korać)

ovoj nekropoli nalazi se 36 stećaka (35 sanduka i 1 sljemenjak) raspoređenih u četiri skupine. Tu se nalazio i sljemenjak s predstavom ptica (sokoli) te figurom čovjeka koji je prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevo.²⁶ Prema ranijim opisima spomenici su vrlo dobro obrađeni, a jedan broj spomenika pomaknut je i zatrpan zemljom. Ukrašeno je 12 stećaka (1 sljemenjak i 11 sanduka), i to motivima bordure od povijene lozice sa spiralicama, bordurom od cik-cak linija s umetcima u obliku sidra, frizom od kosih crtica i od povijene lozice sa spiralicama, štitom s mačem, rozetama, mladim mjesecom, antropomorfnim križem, predstavom konjanika i scenom kola sa 6 ženskih figura.²⁷ S druge strane, N. Miletić u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* ispravno je evidentirala ove stećke pod dvije nekropole imenovane kao "Čerin 2" (12 stećaka), i "Glavica, Mali Ograđenik,

26 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 314. Opis stećaka prema M. Vego pogledati u: M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 145-146.

27 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 314; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 146.

Gornji Ograđenik" (24 stećka).²⁸ Uvidom na terenu može se vidjeti da je riječ zaista o dva lokaliteta s veoma malom udaljenošću, od kojih jedan s manjim brojem srednjovjekovnih spomenika katastarski pripada Čerinu, a drugi s većim brojem stećaka pripada Malom Ograđeniku. Stećci koji katastarski pripadaju Čerinu nalaze se na zemljišnim česticama koje nose nazive "Steljci" i "Begovac".²⁹ Također, valja napomenuti da je više stećaka zatrpano kamenjem i obraslo raslinjem te je stoga upitan njihov konačan broj. Na lokalitetu nalazimo 15 stećaka, koji su uglavnom orijentirani u smjeru z-i, osim tri stećka postavljena u smjeru j-s. Radi se uglavnom o sanducima (9) od kojih je jedan masivni sanduk (dimenzija 209 x 168 x 110 cm). Nekoliko stećaka zatrpano je kamenjem i obraslo raslinjem. Dva su sanduka ukrašena. Naime, gornja ploha jednoga stećka uokvirena je tordiranom trakom, a na stećku se nalazi također i motiv polumjeseca,³⁰ te mač i štit. Na drugom sanduku nalaze se motivi: ukras mač sa štitom, tordirana traka, mladi mjesec i rozeta.

Na katoličkom groblju u Čerinu,³¹ a nedaleko od župne crkve, sačuvan je jedan stećak koji nije bio evidentiran u ranijoj literaturi. Naime, tek ga u novije vrijeme spominje R. Jolić, koji pišući o grobljima u čerinskoj župi, zaključuje kako i ovo groblje čuva kontinuitet pokapanja od srednjega vijeka sve do danas.³² Riječ je o ploči vrlo malih dimenzija, orijentacije z-i, na kojoj nema nikakvih ukrasa.

28 Navodeći podatke o stećcima na ovim lokalitetima Miletić upućuje na Bešlagića koji ih navodi kao veliku nekropolu u Čerinu. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 293-294. Katastarskom provjerom utvrđeno je da drugi lokalitet s nazivom "Glavica" pripada naselju Mali Ograđenik. <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (24. 3. 2018.).

29 Ovdje valja napomenuti da smo tri stećka, iako po katastru pripadaju Malom Ograđeniku, pribrojali ovoj nekropoli iz razloga što su evidentirani na zemljišnoj čestici istoga naziva kao stećci koji pripadaju Čerinu ("Steljci") te se nalaze u njihovoj blizini. <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (29. 3. 2018.).

30 O značenju astralnih motiva na stećcima više u: KREŠIMIR KUŽIĆ, "Kamik i zvijezde", u: JASMINKA POKLEČKI STOŠIĆ (ur.), *Stećci. Katalog izložbe, Zagreb, 4. rujna 2008. - 2. studenoga 2008.*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2008., str. 130-136.

31 Zemljišna parcela na kojoj se nalazi ovaj stećak u katastru također zove se "Groblje". <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (24. 3. 2018.).

32 R. JOLIĆ, "Groblja u čerinskoj župi", str. 184.

U **Čitluku** stećke nalazimo na pet lokaliteta. Na lokalitetu "Luka"³³ u čitlučkom polju nalaze se dva stećka u obliku sljemenjaka koji su orijentirani u smjeru z-i. Nekropolu su opisali M. Vego, Š. Bešlagić, N. Miletić te R. Jolić koji točno navodi kako su danas sljemenjaci vrlo zapušteni, i ako su imali ukrase, oni su izbljijedjeli.³⁴ Stećci su postavljeni u smjeru z-i.

Na lokalitetu "Podadvor", kod rimokatoličkoga groblja, Bešlagić je zabilježio skupinu od 12 stećaka (11 ploča i 1 sljemenjak), koji su dobro obrađeni i očuvani, orijentirani u smjeru z-i, te su ukrašena 4 stećka (1 ploča, 2 sanduka i 1 sljemenjak), i to s motivima tordirane trake, bordure od povijene lozice s trolistovima ili s kosim crticama, štitom s mačem, mladim mjesecom, rozetom te kukastim križem.³⁵ S druge strane, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* na ovom lokalitetu navodi 11 stećaka te mnogo manje ukrasa na njima, dok mnogo sažetiji opis ove nekropole donosi M. Vego.³⁶ U novije vrijeme R. Jolić na ovoj nekropoli nalazi i opisuje 11 stećaka u obliku ploča, sanduka i sarkofaga, te navodi da je dvanaesti stećak bio veliki sanduk koji je 1925. godine ugrađen u zid franjevačke rezidencije u Čitluku.³⁷ Provjerom lokaliteta ustvrđeno je da se na zemljišnoj čestici koja nosi naziv "Stećki"³⁸ nalazi ova nekropola s ukupno 11 stećaka (1 sljemenjak, 6 sanduka, 2 ploče i 2 stećka amorfnoga oblika). Spomenici su orijentirani u smjeru z-i. Ukrašena su tri stećka. Jedan sljemenjak uokviren je tordiranom trakom, a na zapadnoj strani nalazi se mač sa štitom; jedan stećak u obliku ploče uokviren je trakicom, a na stećku se nalazi motiv mača sa štitom; na jednome sanduku nalazi se motiv kukastoga križa.

33 Zemljišna čestica na kojoj se nalaze stećci u katastru naziva se "Luka". <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (29. 3. 2018.).

34 Dok M. Vego ne iznosi ime ovoga lokaliteta, u ostaloj literaturi navodi se pod imenom "Luke". Također, ukrase (tordirana traka) spominju Bešlagić i Miletić, dok Vego i Jolić navode da na stećcima nema ukrasnih motiva. Usp. Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 316; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 302; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 33; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 58-59.

35 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 316.

36 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 304; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 37.

37 R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 56.

38 Naziv "Podadvor" nosi zemljišna čestica na kojoj se nalazi rimokatoličko groblje u Čitluku. Usp. <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (24. 3. 2018.).

Lokalitet "Stečki" (Podadvor) u Čitluku
(foto: D. Korać)

"Stećak na brijegu Tadije Primorca", kako glasi njegovo ime u literaturi, detaljno su opisali i njegovu ljepotu prepoznali M. Vego i R. Jolić, dok ovaj stećak ne spominje Bešlagić kao ni *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*.³⁹ Ovaj se stećak nalazi pokraj glavnoga puta koji vodi prema Mostaru, a radi se o velikoj ploči na kojoj su ukrasi odlično očuvani (bordura od vinove loze s trolistovima koja uokviruje gornju plohu stećka i dijeli ga na dvije polovine, te motiv mača sa štitom i mladoga mjeseca).

Lokalitet koji se nalazi u čitlučkom polju na zemljišnoj čestici s nazivom "Stečki",⁴⁰ evidentiran je u djelu Š. Bešlagića te u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* pod nazivom "Šolini stećci", dok ga kod M. Vego i R. Jolića nalazimo pod nazivom "Dugandžića stećci". Bešlagić je na ovoj nekropoli naveo 58 stećaka u obliku sanduka, N. Miletić je u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* zabilježila 55, Vego 36, a Jolić oko 55 stećaka. Prema autorima, spomenici su jednostavnije obrade, bez ukrasa i oštećeni, a postavljeni su u smjeru z-i.⁴¹ Pregledom terena potvrđeno je loše stanje nekropole, a eviden-

39 M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 148; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 59-60. I ova zemljišna parcela kao i mnoge druge dobila je ime po stećku ("Vrta kod stećka"). <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (24. 3. 2018.).

40 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (24. 3. 2018.).

41 Usp. Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 316; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 148; *Arheološki*

tirano je 58 stećaka od čega 5 ploča, 20 sanduka, 8 amorfnih stećaka, 19 stećaka utonulih u zemlju, a 6 stećaka je nepristupačno. Jedan stećak koji je utonuo u zemlju ukrašen je motivom križa. Jedan broj stećaka orijentiran je u smjeru j-s, a drugi u smjeru z-i.

Sljedeći lokalitet evidentirali smo pod nazivom "Brig",⁴² a nalazi se na brijegu iznad ulice "Popovići". Po svemu sudeći radi se o lokalitetu koji su Š. Bešlagić i N. Miletić (*Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*) evidentirali pod nazivom "Krvavci" gdje se navodi 6 dobro obrađenih stećaka.⁴³ Uvidom na terenu evidentirali smo nekropolu s oko 6 stećaka. Na žalost, nekropola je zarasla u gusto raslinje, zbog čega nismo mogli doći do svakoga stećka, a moguće je da na njoj ima još stećaka.

U **Dobrome Selu** stećke nalazimo na jednome lokalitetu, i to u rimokatoličkome groblju. Naime, ovu su nekropolu evidentirali već Š. Bešlagić, N. Miletić (*Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*) i M. Vego. Prema Bešlagiću ovdje se nalaze 24 stećka (22 ploče, 1 sljemenjak i 1 križ), srednje obrade, orijentirani z-i u nizovima, a ukrašena su 3 stećka (dvije ploče i jedan sljemenjak), i to motivima tordirane vrpce i križa. Miletić je evidentirala 20 stećaka, dok Vego na ovoj nekropoli navodi 14 stećaka u obliku ploča i jedan manji sljemenjak (ukupno 15 stećaka) s pretpostavkom da postoji još stećaka utonulih u zemlju.⁴⁴ Obilaskom nekropole zabilježili smo 19 stećaka, a gotovo svi su utonuli u zemlju. Na ovoj nekropoli posebno se ističu plastično obrađeni ukrasi (4 stećka). Stećci su orijentirani u smjeru z-i. Na jed-

leksikon Bosne i Hercegovine, sv. III., str. 305-306; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 58. Jolić ovaj lokalitet vodi pod nazivom "Dugandžića stećci (Ćemalovac)", a za lokalitet "Šolini stećci" navodi da ne postoji. Usp. R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 59, bilješka 64.

42 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (24. 3. 2018.).

43 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 316; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 301. Vjerojatno zbog Bešlagićeve pogrešne ubikacije ovoga lokaliteta R. Jolić zaključio je da ova nekropola ne postoji. R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 59, bilješka 64.

44 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 316; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 293; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 149. M. Vego je u Dobrom Selu naveo i jedan stećak u podu prostorije nekadašnjega zadržnog doma, koja je danas renovirana i nema tragova postojanja stećaka, a Vegin podatak o ovome stećku nije poznat mještanima s kojima smo razgovarali. Usp. M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 149.

nome stećku koji je utonuo u zemlju gornja ploha ukrašena je motivima grčkoga križa, pješčanoga sata (?), križa uokvirenoga tordiranom trakom i polumjesecom; također na drugome stećku utonulome u zemlju nalazimo motiv križa te jelena; jedan stećak koji je utonuo u zemlju bogato je ukrašen motivima križa s rozetama a jedan sljemenjak ukrašen je tordiranom trakom.

Ukrasni motivi na stećku u Dobrom Selu
(foto: R. Mirković)

U selu **Dragićina** stećke nalazimo na tri lokaliteta. Na lokalitetu koji je u dosadašnjoj literaturi (*Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*) nazvan "Dragićina" evidentirano je 6 stećaka u obliku sanduka.⁴⁵ Lokalitet se nalazi pokraj glavnoga puta koji vodi prema Čitluku.⁴⁶ Uvidom na lokalitetu potvrđeno je 6 sanduka, koji su dobro očuvani i nemaju ukrasa. Njihova orijentacija je u smjeru z-i.

Drugi lokalitet s nazivom "Grab",⁴⁷ nalazi se pokraj ceste za Čerin, gdje je Bešlagić naveo 10 stećaka u obliku sanduka, a isti podatak o broju stećaka nalazimo i u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*. Dok

45 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 293.

46 Prema katastru stećci se nalaze na parceli "Bašća". Usp. <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (22. 3. 2018.).

47 Katastarskom provjerom potvrđeno je da se ovaj lokalitet naziva "Grab". <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (24. 3. 2018.).

Bešlagić navodi kako je orijentacija stećaka na ovoj nekropoli različita i nesigurna, prema *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* stećci su orijentirani u smjeru z-i.⁴⁸ Uvidom na lokalitetu zabilježeno je 14 stećaka, od čega sa sigurnošću možemo razlikovati jednu ploču i 5 sanduka, 2 su amorfna, a ostali stećci utonuli su u zemlju ili obrasli raslinjem. Ukrašena su samo 2 stećka. Na jednome sanduku nalazi se motiv križa na postolju a na drugome stećku također u obliku sanduka ukrašena je gornja ploha s tri kamenice postavljene vodoravno jedna pokraj druge. Stećci su orijentirani u smjeru z-i.

Na lokalitetu "Stojića groblje" u Dragićini, prema Š. Bešlagiću i N. Miletić (*Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*) nalazi se 18 stećaka (17 sanduka i 1 ploča).⁴⁹ Spomenici su raspoređeni u groblju i pokraj njega,⁵⁰ i dobro su obrađeni. M. Vego je u groblju zabilježio 3 stećka (plo-

Ukrasni motivi na stećku pokraj "Stojića groblja" u Dragićini
(foto: R. Mirković)

48 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 315; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 296.

49 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 314; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 306.

50 Lokalitet se nalazi pokraj glavnoga puta koji vodi u Čitluk, a katastarske čestice na kojima se nalaze stećci zovu se "Čuske" i "Arinovica". <http://www.katastar.ba/geoportala/preglednik/> (22. 3. 2018.).

će), a izvan groblja 9 stećaka u obliku sanduka i ploče. Osim toga, Vego spominje i jedan sljemenjak koji se nalazio na granici između Čerina i Dragičine a koji je prenesen u vrt Zemaljskoga muzeja u Sarajevu.⁵¹ Terenskim istraživanjem potvrđeno je kako se na ovome lokalitetu nalazi 18 stećaka od čega sa sigurnošću možemo razlikovati 5 u obliku ploče i 8 sanduka. U katoličkom groblju nalazi se 6, a izvan groblja 12 stećaka. Stećci su orijentirani u smjeru z-i, a samo četiri stećka u smjeru j-s. Motivi i predstave zaista su visoke umjetničke obrade. Valja spomenuti da je jedan stećak ugrađen u zid groblja, a na jednoj manjoj ploči koja se nalazi blizu kapelice uočljiv je prikaz muške figure. Izvan groblja ukrašena su četiri stećka. Gornja ploha jednoga stećka u obliku sanduka podijeljena je krakovima križa na četiri kvadrata, gdje nalazimo i motiv rozete dok je jedna duža strana stećka ukrašena scenom lova na jelena, a jedna kraća strana motivom jelena. Na drugome sanduku gornja ploha ukrašena je tordiranom trakom s voluticama, sjeverna strana ukrašena je prikazom lova na jelena, a u pozadini se vidi arhitektura (dvorac), dok se na dužoj (zapadnoj) strani ovoga stećka vidi prikaz muškarca s mačem između dvije žene koje drže visoko podignute ruke. Na stećku u obliku ploče gornja ploha ukrašena je mačem sa štitom, a na drugome stećku u obliku ploče nalazi se kamenica.

U **Gradničima** je Bešlagić evidentirao samo stećak s natpisom (u dvorištu osnovne škole), a u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*, osim ovoga stećka, navodi se još jedan lokalitet "Ivan polje", gdje N. Miletić evidentira 3 stećka, i to u obliku sanduka i križa, a od ukrasa navodi predstavu jelena.⁵² Prije desetak godina popis stećaka na području Gradnića dopunio je I. Dugandžić, a u novije vrijeme sve te lokalitete također je obišao i opisao R. Jolić, pa danas možemo govoriti o četiri lokaliteta na ovome području, na kojima ima ukupno 9 stećaka.⁵³ Prvi, svakako najzanimljiviji lokalitet jest onaj

51 M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 149.

52 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 316; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 306.

53 I. DUGANDŽIĆ, "Nekropole stećaka u župi Gradnići", str. 232-233; R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 41. Svakako treba napomenuti da je na stećke na području Ivan polja (lokalitete navodi kao Doci i Ivin brijeg) te Popratima već ranije upozorio M. Vego, ne dajući detaljnije opise, a za dva stećka u Popratima navodi kako nemaju veće važnosti. Zanimljivim se čini Vegina pretpostavka da je naziv Ivan polje možda u svezi s pisarom Ivanom koji se spominje na stećku ispred osnovne škole u Gradničima. Usp. M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 150.

Stećak Petra Milanova u Gradnićima
(foto: D. Korać)

pokraj škole u Gradnićima gdje je evidentiran stećak s natpisom. Naime, Bešlagić navodi kako je ovaj osamljeni stećak u obliku ploče orijentiran z-i, dobro obrađen, ukrašen motivom rozeta u vijencima i natpisom u kojemu se spominje Petar Milanov i pisar Ivan.⁵⁴ Vego također spominje ploču ukrašenu zvijezdom "u plastičnom krugu (izbočeno)" i ćirilskim natpisom.⁵⁵ Sažete podatke o ovome stećku nalazimo i u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*, a ovaj stećak opisuje i R. Jolić osvrćući se više na sam natpis, pa navodi kako je natpis urezan na površini velikoga stećka u obliku ploče i da je teško čitljiv, a od ukrasa evidentirao je jednu veliku rozetu.⁵⁶ Stećak ima oblik sanduka dimenzija 236 x 200 x 45 cm, a ukrašen je rozetom u

54 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 316. Zanimljivo je spomenuti da je u zapadnom dijelu Hercegovine na stećcima evidentirano samo 6 pisara. O tome više u: Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 475.

55 M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 150.

56 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 298; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 55.

vijencu. Na njemu se nalazi natpis: "A se (ovdje) leži Petar' Milanov. Jenov (eno) Peri meta jegova žena (njegova) i zde (ovdje), vaj, pomenite ga (pomolite se)! Prinapisa Ivane koji jedino Pera jegovi (njegovi) ove dane (pomenuše)".⁵⁷

U Ivanovu polju, u blizini kapelice sv. Ante, na zemljišnoj čestici koja se zove "Stećak"⁵⁸ nalaze se 3 stećka u obliku sanduka a orijentirani su u smjeru z-i. Stećci su zarasli u grmlje, pa nije bilo moguće provjeriti imaju li ukrasa. Nedaleko od njih nalazi se još jedan stećak. Prema pisanju N. Miletić jedan je stećak ukrašen predstavom jelena, a Jolić ističe jedan bogato ukrašen stećak (gornja ploha stećka obrubljena je vinovom lozom, na stećku se nalazi i reljefni križ čiji su kraci ukrašeni, a također od ukrasa navodi i dvije rozete i dva polumjeseca koji su raspoređeni u dijagonalno suprotnim poljima).⁵⁹ Sljedeći lokalitet nalazi se na području Ivanova polja na zemljišnoj čestici koja se zove "Poprati", gdje su evidentirana dva stećka. Budući da na sebi nemaju nikakvih ukrasa, Vego je već ranije naveo kako nemaju većega značaja.⁶⁰ Također, u Gradničima postoji još jedan lokalitet sa stećcima s nazivom "Podvornice (Poprikuše ili Njive)" na kojemu se nalaze dva stećka (jedan u obliku sanduka a drugi amorfn). Stećci su zarasli u grmlje pa nije moguće vidjeti imaju li ukrasa. No, prema nekim navodima, jedan je stećak ukrašen rozetom i bordurom.⁶¹

U **Hamzićima** nalazimo više lokaliteta ali s manjim brojem nadgrobnih spomenika. Riječ je o šest lokaliteta, od kojih tri nisu bila do sada nigdje evidentirana. U dosadašnjoj literaturi neki su auto-

57 Natpis je naveden prema: M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 139-140. O natpisu vidi i u: M. ŠIMIĆ, "Natpisi na stećcima u župi Gradnići", str. 239-240; M. ŠIMIĆ, *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, str. 96-98; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 55; R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 41-42.

58 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (22. 3. 2018.).

59 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 306; R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 42. Opis ovoga stećka ranije je donio i I. Dugandžić. I. DUGANDŽIĆ, "Nekropole stećaka u župi Gradnići", str. 233.

60 Usp. M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 150. Ovaj lokalitet nije naveden u Bešlagića a ni u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*. Tek ga u novije vrijeme spominje I. Dugandžić a zatim R. Jolić. I. DUGANDŽIĆ, "Nekropole stećaka u župi Gradnići", str. 233; R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 42.

61 I. DUGANDŽIĆ, "Nekropole stećaka u župi Gradnići", str. 233; R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 42.

ri tri lokaliteta, vjerojatno zbog njihove male udaljenosti, navodili kao jednu nekropolu s nazivom "Kripovac". Tako je Š. Bešlagić na ovim lokalitetima zabilježio 9 stećaka (jedna ploča i 8 sanduka) dobre obrade, a posebnu pozornost posvetio je najbogatije ukrašenom sanduku od kojega je napravljeno korito. Stećak dimenzija 210 x 160 x 46 cm postavljen je u smjeru z-i. Kao najveću vrijednost Bešlagić izdvaja reljefne ukrase koji se nalaze na "ivičnoj vodoravnoj površini i na tri njegove vertikalne strane". Od ukrasa pojavljuju se bordura od niza spiralice, kolo sa šest figura, scena lova na jelena, scena ratnika s topuzom i 3 stojeće figure, a iza figura silueta utvrđenoga grada. Također, javljaju se i motivi rozete, mladi mjesec i predstave jelena.⁶² S druge strane, u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* nalaze se tri lokaliteta, gdje se navodi kako se na srednjovjekovnome groblju u Hamzićima nalazi 5 stećaka u obliku ploče i sanduka, orijentacije z-i, te s ukrasima bordura i simboličnih znakova. Kao drugi lokalitet naveden je "Kripovac" u kojemu je jedan osamljeni stećak (ploča) u sekundarnome položaju (ukras: arhitektonski motiv, bordura i figuralne scene), a kao treći lokalitet "Stećci" na kojemu su četiri stećka u obliku visokih sanduka orijentacija z-i, a od ukrasa navodi se predstava jelena.⁶³ O lokalitetu "Kripovac" pisao je i M. Vego.⁶⁴

Kako je spomenuto, osim ovoga bogato ukrašenoga stećka na "Kripovcu", u blizini se nalazi još nekoliko stećaka koje smo zbog jasnoće odlučili evidentirati zasebno. Naime, pregledom terena na brežuljku u blizini "Kripovca" na zemljišnim česticama koje nose naziv "Podkripovac" i "Harem"⁶⁵ potvrđena je skupina od četiri sanduka, od kojih je jedan ukrašen motivom plastično obrađenoga jelena. Stećci su dobro očuvani i postavljeni u smjeru z-i.

Istočno od "Kripovca", a u njegovoj neposrednoj blizini, na zemljišnoj čestici s nazivom "Vakup"⁶⁶ nalaze se dva uspravljena stećka ukraše-

62 Zbog dimenzija i oblika korita, Bešlagić objašnjava kako nije isklesano iz stećka nego napravljeno upravo za ovu namjenu, a prema reljefnim motivima smatra kako je nastalo u razdoblju između 14. i 15. stoljeća. Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 314. Detaljan opis vidi u: ŠEFIK BEŠLAGIĆ, "Korito čatrnje u Hamzićima", u: *Brotinja, Zbornik*, 3, Matica hrvatska Čitluk, Čitluk, 2006., str. 50-57.

63 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 299, 301, 306.

64 M. VEGO, *Historija Brotinja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 150-151.

65 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (22. 3. 2018.).

66 Navedeno prema: <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (22. 3. 2018.).

"Kripovac" u Hamzićima
(foto: D. Korać)

na rozeticama, a riječ je o dvije dobro očuvane ploče koje su najvjerojatnije prvobitno bile položene.

Sjeverno od "Kripovca" na lokalitetu "Latica",⁶⁷ iznad naselja, nalazi se stećak koji nije do sada nigdje evidentiran. Radi se o jednom sanduku bez ukrasa, oštećenom s jedne strane, koji, kako se stječe dojam, nije bio do kraja završen. Pretpostavljamo, s obzirom na teren gdje se nalazi, da je ovaj stećak ovdje klesan i tu ostao.

U Hamzićima (Donjim) nalazi se lokalitet sa stećcima, do sada neevidentiran u literaturi, a riječ je o zemljišnim česticama koje se u katastru nazivaju "Steljak".⁶⁸ Na jednoj od njih nalazi se osamljen stećak u obliku sanduka (dimenzija 220 x 120 x 45 cm), bez ukrasa, orijentiran u smjeru z-i. Nedaleko od njega na drugoj čestici istoga imena nalaze se dva stećka (najvjerojatnije sanduka), zarasla u grmlje i prekrivena zemljom i gustim raslinjem tako da nije bilo moguće uzeti dimenzije i vidjeti imaju li ukrasa.

67 Navedeno prema: <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (22. 3. 2018.).

68 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (22. 3. 2018.).

Posljednji lokalitet, koji je pronađen na području ovoga naselja nalazi se zapravo u polju na zemljišnoj čestici s nazivom "Stupi"⁶⁹ gdje su evidentirana 4 stećka (3 sanduka i jedna ploča). Tri sanduka su jedan do drugoga od kojih je jedan potpuno nepristupačan. Svi su ovi stećci u vrlo lošem stanju i nije moguće vidjeti imaju li ukrasa. Od njih se izdvaja svakako stećak u obliku ploče, koji je udaljen nekoliko metara od tri navedena stećka, a na sebi ima dvije jednostavne trake, te je vrlo vjerojatno da još ima nekih ukrasa, koji zbog stanja stećka nisu vidljivi. Stećci su orijentirani u smjeru z-i.

U **Krehinu Gracu** nalazimo četiri lokaliteta sa stećcima. Naime, Š. Bešlagić je na granici između Vionice i Krehina Graca zabilježio nekropolu s nazivom "Barovina ili Vinogradi" na kojoj bilježi 24 stećka od čega 23 sanduka i jedan sljemenjak, orijentiranih u smjeru z-i, a ukrašena su dva sanduka s ukrasnim motivima križa i pravokutnoga udubljenja.⁷⁰ Isti broj stećaka navodi i Jolić, napominjući kako su spomenici dobro očuvani i dobre obrade, 2 sanduka ukrašena su motivom križa i "pravokutnog udubljenja", za koje smatra da je novijega datuma i da je najvjerojatnije služilo kao pojilište za stoku. Spomenici su orijentirani u smjeru z-i.⁷¹ S druge strane, N. Miletić u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*, pozivajući se na Š. Bešlagića, ovaj lokalitet vodi pod drugim nazivom i donosi malo drugačije podatke. Lokalitet je naveden kao "Jakerovac (Ploče, Vinogradi) Vionica", a tu se navodi da se na srednjovjekovnoj nekropoli nalazi 25 stećaka u obliku ploča, sanduka i sarkofaga, orijentiranih z-i, a od ukrasa navode se simbolični znaci.⁷² Slične podatke o ovome lokalitetu donosi i M. Vego ali ga vodi pod drugim imenom ("Stećci' kod Jakerovca"), gdje također navodi 24 stećka u obliku ploča i sanduka a sudeći prema njegovu opisu riječ je o ovom istom lokalitetu.⁷³ Terenskim istraživanjem ova nekropola evidentirana je na zemljišnoj čestici s nazivom "Ploče",⁷⁴ a nalazi se kod "Jakerovca". Na ovoj nekropoli evidentirali smo 25 stećaka, od čega 11 sanduka, 4 sljemenjaka, 1 u sekundarnoj uporabi kao korito, 2 stećka amorfnoga

69 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (22. 3. 2018.).

70 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 317.

71 R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 62-63.

72 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 299.

73 M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 151.

74 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (22. 3. 2018.).

oblika dok je 7 stećaka utonulo u zemlju. Prilikom izgradnje puta stećci su pomaknuti s prvobitnoga položaja, a nekropola je danas u vrlo zapuštenom stanju. Ukrašena su dva stećka i to motivom križa. Naime, gornja ploha jednoga sanduka romboidnoga oblika ukrašena je motivom križa, a na jednome prevrnutom sljemenjaku nalazi se također motiv križa. Stećci su postavljeni u smjeru z-i.

Drugi lokalitet u Krehinu Gracu zove se "Dračevica",⁷⁵ a nekropola s ovim nazivom evidentirana je u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* gdje je zabilježeno 14 stećaka (ploče, sarkofag i križ) orijentiranih u smjeru z-i, a od ukrasa navodi se tordirana traka, simbolični znaci i jelen.⁷⁶ Š. Bešlagić i M. Vego u svome izvješću o ovome lokalitetu nisu spomenuli naziv nekropole, navodeći samo da se nalazi blizu groblja. Bešlagić je na ovoj nekropoli evidentirao skupinu od 11 stećaka u obliku sanduka te jedan stećak u obliku križa. Prema Vegi, na nekropoli se nalazilo 10 stećaka, te još jedan stećak koji je prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevo.⁷⁷ Uvidom na lokalitetu evidentirali smo 11 stećaka i to jednu ploču, 8 sanduka, jedan stećak ugrađen u zid, a jedan je stećak utonuo u zemlju. Stećci su postavljeni u smjeru z-i. Ukrašena su 3 stećka na kojima se pojavljuju motivi: tordirana trakica s cik-cak linijama, savijene volute, kamenica, križ, rozeta, mladi mjesec, pas i čovjek s mačem i štitom. Naime, na gornjoj plohi jednoga sanduka nalazi se motiv čovjeka s mačem i štitom koji je okružen tordiranom trakicom cik-cak linijama, a na zapadnoj i istočnoj strani nalaze se po dvije sastavljene volute. Na drugome sanduku nalazi se motiv uklesane kamenice, te polumjesec i rozeta. Na trećemu stećku u obliku ploče nalazi se veliki križ (obrubljen je trakom) koji dijeli gornju plohu na četiri polja, a na stećku se nalaze i motivi rozete, mladoga mjeseca i životinje (pas). Spomenici su postavljeni u smjeru z-i.

Treći lokalitet u Krehinu Gracu, koji se ne spominje u dosadašnjoj literaturi, evidentirali smo pod nazivom "Grebina".⁷⁸ Smješten je na

75 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (22. 3. 2018.).

76 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 293.

77 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 317; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 151-152. Opis stećka koji se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a za kojega Vego pretpostavlja da bi mogao pripadati jednom članu obitelji Milatović, vidi u: M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 152.

78 Navedeno prema: <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (23. 3. 2018.).

Stećak na lokalitetu "Dračevica" u Krehinu Gracu
(foto: D. Korać)

malom uzvišenju pokraj puta gdje se nalaze 3 neukrašena stećka (jedna ploča i 2 sanduka), a u njihovoj blizini nalazi se još jedan stećak u obliku sanduka, i to pokraj kuće obitelji Lovrić.

Posljednji lokalitet u ovome naselju nosi naziv "Grudina".⁷⁹ Ovu je nekropolu pod nazivom "Grudine" Bešlagić naveo uz Čitluk gdje je pobrojao ukupno 95 stećaka (92 sanduka i 3 sljemenjaka) nejednake obrade, od kojih su četiri ukrašena (3 sanduka i 1 sljemenjak), a među stećcima ima i antičkih spolija. S druge strane, M. Vego je na ovome lokalitetu ("Marića ogradi", kako navodi) zabilježio oko 100 stećaka raznih oblika.⁸⁰ Lokalitet je veoma zarastao u trnje i visoko raslinje, zbog čega je bilo onemogućeno mjerenje stećaka. Zabilježili smo 118 stećaka ali taj broj zasigurno nije potpun.

79 Navedeno prema: <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (23. 3. 2018.).

80 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 316; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 151. Bešlagić je ovu nekropolu pogrješno locirao i pribrojio Čitluku, navodeći kako se ova nekropola nalazi 500 metara zapadno od naselja, a ovaj lokalitet smješten je na granici Vionice i Krehina Graca. Vjerojatno zbog njegove pogrješne ubikacije ovoga lokaliteta, Jolić je naveo kako ova nekropola ne postoji. R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 59, bilješka 64. Spomenimo i da se u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* uz lokalitet s ovim nazivom ne nalaze podatci o ovim srednjovjekovnim spomenicima. Naime, I. Marijanović navodi da se na Grudini u Krehinu Gracu nalazi rimsko naselje i ostatci temelja zgrada, fragmenata cigli i arhitektonskog ukrasa od značajnije rimske zgrade, a također spominje i begovsku kulu (Krehin Dvor). Usp. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 299.

U selu **Kručevići** nalazi se lokalitet sa stećcima koji je već ranije u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* evidentirala N. Miletić, navodeći kako se uz muslimansko groblje nalazi 7 stećaka u obliku ploče koji se nalaze u smjeru s-j, a od ukrasa spominje bordure.⁸¹ Stećci se nalaze na zemljišnoj čestici s nazivom "Lopata".⁸² Uvidom na terenu na ovom lokalitetu evidentirali smo 7 stećaka, od čega 3 ploče, 2 sanduka i 2 stećka utonula u zemlju. Dva su stećka ukrašena motivima cik-cak bordure, mjeseca i kruga.

U naselju **Mali Ograđenik** stećke nalazimo na tri lokaliteta, a svi su poznati iz dosadašnje literature. Naime, na katoličkom groblju s nazivom "Dugandžića groblje", Š. Bešlagić evidentirao je 4 veća sanduka, a M. Vego navodi 1 sanduk i 3 ploče.⁸³ Na lokalitetu je utvrđeno kako se na nekropoli nalaze 4 stećka od čega 1 ploča i 3 sanduka. Stećak u obliku ploče ukrašen je motivima tordirane trake s trolistovima, mačem sa štitom, a rubovi su ukrašeni motivom rozetice. Stećci su orijentirani u smjeru z-i.

Sljedeći lokalitet zove se "Gradina". Bešlagić je na ovome lokalitetu, koji je smješten iznad groblja na tumulu, zabilježio nekropolu s 5 stećaka u obliku sanduka, navodeći da su postavljeni u smjeru z-i, nemaju ukrasa, a među njima su nađeni ostatci rimskoga građevinskog materijala.⁸⁴ Slične podatke donose Đ. Basler i N. Miletić u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*, koji kao i Bešlagić pišu da se na jednom tumulu nalazi 5 sanduka uz rimsku spoliju,⁸⁵ dok Vego navodi kako se na ovome lokalitetu nalazi nekoliko razbijenih stećaka bez ukrasa.⁸⁶ Uvidom na terenu mišljenja smo kako se na ovoj nekropoli ne može sa sigurnošću utvrditi jesu li antički fragmenti korišteni kao spolije za stećke, što je bila tadašnja praksa. No, ipak ćemo reći da se na nekropoli nalazi oko 10 stećaka, od čega dvije ploče, 7 sanduka, a jedan stećak utonuo je u zemlju. Stećci nemaju ukrasa. Orijentirani su uglavnom z-i.

81 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 301.

82 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (23. 3. 2018.).

83 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 315; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 154.

84 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 314.

85 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 297.

86 M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 155.

Treći lokalitet nosi naziv "Glavica",⁸⁷ a njega je ispravno evidentirala N. Miletić, dok je, kako je spomenuto, Bešlagić ovu nekropolu sjedinio zajedno s navedenom nekropolom u Čerinu. Na ovom lokalitetu Miletić je zapisala 24 stećka (ploče, sanduci, visoki sanduci i sljemenjaci), a od ukrasa: bordura, ljudska figura, štit s mačem, simbolični znaci i figuralne scene.⁸⁸ Uvidom na terenu evidentirali smo 28 stećaka i još 3 fragmenta stećka. Nekropola je u vrlo lošem stanju. Što se tiče oblika, stanje je sljedeće: sanduka (15), sanduka s postoljem (2), sljemenjaka s postoljem (1), ploča (7) te amorfnja (3). Ukrašeno je 9 stećaka. Naime, jedna ploča ukrašena je tordiranom trakom, te jelenom i mladim mjesecom, a druga ploča ukrašena je motivom rozete. Jedan je sanduk uokviren trakom s cik-cak linijama. Istočna i zapadna strana jednoga sanduka ukrašene su trakom s voluticama, a na zapadnoj strani je ukras s motivom mača sa štitom dok je na istočnoj strani ispod spomenute trake uklesana i trakica u vidu užeta. Na sjevernoj strani ovoga stećka nalazi se predstava kola sa 6 ženskih figura. Jedan sanduk ukrašen je motivom mača sa štitom, te križem i rozeticom, a uokviren tordiranom trakom. Na sljemenjaku s postoljem (dimenzija 187 x 88 x 105 cm) sa sjeverne strane nalazi se predstava sa 6 figura koje se drže za ruke, na istočnoj strani nalaze se dvije figure, dok se na zapadnoj strani nalazi stilizirani ljiljan. Jedan sanduk ukrašen je motivom životinje a vrlo vjerojatno i čovjeka s kopljem (ukrasi su teško vidljivi). Također, na jednom sanduku od ukrasa nalazimo tordiranu traku, a na drugom sanduku motiv kamenice okružene tordiranom trakicom. Stećci su orijentirani u smjeru z-i.

U **Međugorju** nalazimo dva osamljena stećka na dva različita lokaliteta. Naime, na brdu Crnica, a na lokalitetu "Stanjevac", nalazi se osamljeni stećak u obliku sanduka, dimenzija 175 x 109 x 65 cm, ukrašen motivima križa i kamenice. Ovaj stećak spominju M. Vego i R. Jolić koji navodi kako je posljednjih godina stećak bio otuđen ali je vraćen na njegovo prvobitno mjesto, dok je M. Sivrić na ovom lokalitetu evidentirao 2 stećka.⁸⁹ Drugi lokalitet u Međugorju spominje

87 Kako je spomenuto, ovaj lokalitet prema podacima iz katastra nosi ime "Glavica" i pripada ovom naselju. <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (22. 3. 2018.).

88 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 294.

89 M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 153; R. JOLIĆ, *Župa Međugorje*, str. 50; MARIJAN SIVRIĆ, *Međugorje i Bijakovići u Brotnju*, Mjesna zajednica Međugorje, Međugorje, 1979., str. 30. Priču o otu-

R. Jolić, a riječ je o osamljenom stećku na putu prema groblju "Junčuša".⁹⁰ Na lokalitetu smo evidentirali sanduk vrlo malih dimenzija na koji je kasnije postavljen kamen s natpisom "Biskup Smoljan i njegov dom 1622-1700".

U selu **Paoča** stećke nalazimo na pet lokaliteta. Valja odmah napomenuti da u ovome selu Bešlagić ne navodi nijednu nekropolu, dok Vego piše kako u seoskome groblju u Paoči ima samo jedan stećak s natpisom, a *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* navodi lokalitete "Krešića groblje" i "Paoča".⁹¹ U novije vrijeme taj je popis dopunjen s dva lokaliteta od kojih je s jednim od njih javnost upoznao I. Dugandžić, a s drugim R. Jolić.⁹² Uvidom na terenu evidentirani su srednjovjekovni nadgrobni spomenici na sva četiri lokaliteta, a osim njih evidentirali smo još jedan lokalitet koji do sada nije nigdje bio spomenut.

Lokalitet poznat iz dosadašnje literature je rimokatoličko groblje "Oborine", na kojemu je evidentiran osamljeni stećak u obliku ploče, orijentiran u smjeru z-i, ukrašen "viticom"⁹³ a na njemu je uklesan natpis: "†A se piše ot'cu (ocu) Mil'nu (Milanu) sin' (Radič)".⁹⁴ Na lokalitetu smo utvrdili kako je riječ o sanduku (dimenzija 223 x 128 x 47 cm) čija je gornja ploha ukrašena vinovom lozicom s trolistovima. Stećak je postavljen u smjeru z-i.

đivanju ovoga stećka ispričao nam je također i mještanin Dragan Kozina (6. 4. 2016.). Valja napomenuti da M. Vego i M. Sivrić u Međugorju navode još neke lokalitete sa stećcima kojih danas više nema. Te podatke u novije vrijeme provjeravao je i R. Jolić, koji navodi kako je ranije postojala nekropola kod stare crkve sv. Jakova, ali danas na području Bijakovića nema nijednoga stećka. Usp. R. JOLIĆ, *Župa Međugorje*, str. 49-50.

90 R. JOLIĆ, *Župa Međugorje*, str. 50. Stećak se nalazi na zemljišnoj čestici s nazivom "Zidina". <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (22. 3. 2018.).

91 M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 156; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 301, 304.

92 I. DUGANDŽIĆ, "Nekropole stećaka u župi Gradnići", str. 233; R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 42-44.

93 M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 139; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 304; I. DUGANDŽIĆ, "Nekropole stećaka u župi Gradnići", str. 233; R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 43-44.

94 Navedeno prema: M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 139. O natpisu vidi također: M. ŠIMIĆ, "Jezik natpisa na stećcima u Brotnju", str. 64; M. ŠIMIĆ, *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, str. 94-95; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 55. Zanimljivo je spomenuti da se u 108 natpisa na stećcima (od oko njih 300 koje je objavio M. Vego)

Stećak na groblju "Oborine" u Paoči
(foto: D. Korać)

Drugi lokalitet nosi naziv "Krešića groblje",⁹⁵ a to je ujedno i najveća nekropola u Paoči. Naime, u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* stoji da na ovome lokalitetu postoji nekropola s oko 20 stećaka koji su raspoređeni u dvije skupine i orijentirani z-i, a od ukrasa navodi se rozeta.⁹⁶ U novije vrijeme na ovoj je nekropoli Dugandžić evidentirao 17 stećaka, a taj broj potvrđuje i R. Jolić. Dok Dugandžić navodi kako su tri stećka ukrašena bordurom, rozetom i "nepo-

nalazi znak križa, i to uglavnom na početku natpisa. Također, Vego navodi da na 167 nekropola u Hercegovini (od 284 istražene) postoji simbol križa. Valja spomenuti da se na ovom kao i na drugim natpisima radi o simboličkoj invokaciji križa što je povezano sa suvremenim ćiriličnim poveljama. Više o tome, te o zastupljenosti i značenju simbola križa na stećcima vidi u: MARKO VEGO, "Patarstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s., arh., sv. XVIII., Sarajevo, 1963., str. 200-206; D. LOVRENOVIĆ, "Epitafi - 'knjige života'", str. 204; D. LOVRENOVIĆ, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, str. 112-113; MILKO BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum: identitet i kontinuitet*, Crkva na kamenu, Mostar, 2010., str. 283; MILKO BRKOVIĆ, "Diplomatičko-povijesna pozadina sadržaja Kočerinske ploče", u: GRGO MIKULIĆ (ur.), *Zbornik: Viganj i njegovo doba*, GRAL - Odbor za obilježavanje 600. obljetnice, Široki Brijeg - Kočerina, 2004., str. 65-67.

95 Nekropola se nalazi na zemljišnim česticama s nazivima "Kvečića groblje" (*sic!*) i "Čorića ulica". Usp. <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (22. 3. 2018.).

96 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 301.

znatim ukrasom", Jolić piše kako su neki stećci ukrašeni rozetama, na gornjoj plohi jedne ploče vidi se polumjesec, a na plohi jednoga stećka u obliku ploče vide se utori sa strana za koje pretpostavlja da je klesar počeo raditi borduru ili čak štit s mačem.⁹⁷ Obilaskom lokaliteta mještani su nam potvrdili kako je jedan broj stećaka iz vinograda pomaknut na obližnju livadu. Budući da je jedan broj stećaka zarastao, nemoguće je odrediti konačan broj. Prema tome, sa sigurnošću možemo kazati da se na nekropoli nalazi oko 16 stećaka od čega 5 ploča, 7 sanduka, 1 stećak amorfne oblike, a do 3 stećka nismo mogli pristupiti. Od ukrasa pojavljuju se motivi rozete, mladoga mjeseca i bordure. Stećci su postavljeni u smjeru z-i, osim tri stećka koji se nalaze u položaju s-j. Ukrašena su samo tri stećka. Na jednome stećku u obliku ploče nalazimo motiv mladoga mjeseca i rozete. Također, motiv rozete nalazimo i na jednome sanduku dok je na drugome sanduku gornja ploha uokvirena.

U blizini navedenoga lokaliteta je vrelo "Palačak" na kojemu se nalazi korito isklesano od jednoga velikog stećka.⁹⁸

U novije vrijeme podatke o još jednom lokalitetu donio je, kako je spomenuto, R. Jolić, koji je zabilježio dva stećka ("Čorića stećci" kako ih navodi) u obliku ploče. Prema njegovu navodu gornja ploha jedne ploče ukrašena je cik-cak bordurom, a na jednom kraju stećka nalazi se rozeta pa Jolić pretpostavlja da se i na drugome kraju stećka nalazi isti ukras koji je danas teško vidljiv.⁹⁹ Mi smo ovaj lokalitet imenovali "Podvornica",¹⁰⁰ kako glasi ime zemljišne čestice na kojoj se nalaze ovi stećci. Zbog nepristupačnosti lokaliteta nismo bili u mogućnosti detaljnije pogledati ove stećke (1 sanduk i jedna ploča). Smjer njihova pružanja je nejednak.

Posljednji lokalitet u Paoči, koji do sada nije bio nigdje evidentiran nazvali smo "Dodigovac", također prema njegovu nazivu u kata-

97 I. DUGANDŽIĆ, "Nekropole stećaka u župi Gradnići", str. 233; R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 42-43.

98 Ovaj stećak prvi spominje I. Dugandžić. O tome: I. DUGANDŽIĆ, "Nekropole stećaka u župi Gradnići", str. 233. R. Jolić pretpostavlja da je ovo bio najveći i najljepši stećak na "Krešića groblju" odakle je premješten na ovo mjesto. O tome više u: R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 43.

99 R. JOLIĆ, *Župa Brotnjo - Gradnići*, str. 44-45.

100 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (27. 3. 2018.).

stru.¹⁰¹ Ovdje se nalaze 3 jednostavno obrađena stećka koji su utonuli u zemlju, bez ukrasa. Postavljeni su u smjeru z-i.

U selu **Služanj** nalazimo četiri lokaliteta sa stećcima. Prvi lokalitet nosi ime "Grmak", gdje Bešlagić navodi 8 dobro obrađenih stećaka bez ukrasa, orijentiranih u smjeru z-i, a iste podatke nalazimo i u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*. S druge strane, Jolić je na ovom lokalitetu zabilježio 7 stećaka (3 sanduka i 4 ploče).¹⁰² Pregledom lokaliteta utvrđeno je kako se na nekropoli nalazi 7 stećaka, i to 5 sanduka, jedna ploča a jedan stećak zarastao je u raslinje i djelomično je oštećen. Spomenici su orijentirani u smjeru z-i i nemaju ukrasa.

O drugom lokalitetu s imenom "Orlac"¹⁰³ do sada su pisali Š. Bešlagić, M. Vego, N. Miletić (*Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*) i R. Jolić. Dok Bešlagić navodi skupinu od 50 stećaka, Vego i Jolić spominju broj od 45 stećaka a isti broj nalazi se i u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*. Prema Bešlagiću obrada spomenika je slaba, više stećaka je utonulo u zemlju, postavljeni su u smjeru z-i, a dva su stećka ukrašena motivom križa s kamenicom i dvostrukoga križa.¹⁰⁴ Nekropola je u vrlo lošem stanju, a evidentirali smo 48 stećaka. Ukrašena su samo dva stećka, i to jedan sanduk s motivom križa i kamenice, a drugi sanduk ukrašen je motivom dvostrukoga križa. Više je stećaka oštećeno, utonulo u zemlju i zaraslo raslinjem pa smo zbog stanja na nekropoli mogli evidentirati samo 7 sanduka, 3 ploče te 8 amorfnih, dok su tri stećka ugrađena u ogradu vrta. Spomenici su orijentirani u smjeru z-i.

101 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (27. 3. 2018.).

102 Usp. Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 316; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 298; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 65-66. Ovaj lokalitet pod nazivom "Grmci" nalazimo u Bešlagića i u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*, a pod nazivom "Grmak" kod Jolića. Vrijedi spomenuti da se u katastru nalaze zemljišne čestice s oba ova naziva, a nalaze se u neposrednoj blizini. Usp. <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (27. 3. 2018.).

103 Mještani ovaj lokalitet zovu "Orlac", a zemljišna čestica na kojoj se nalaze stećci u katastru zove se "Stećni" (*sic!*). <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (27. 3. 2018.).

104 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 316; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 156; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 304; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 64-65.

Treći lokalitet vodimo pod nazivom "Sančevina" kako glasi ime ovoga lokaliteta u katastru, a radi se o stećcima u aktivnom rimokatoličkom groblju.¹⁰⁵ Nedaleko od ovoga groblja nalazi se još jedan lokalitet pa su neki autori ova dva lokaliteta navodili zajedno,¹⁰⁶ dok su ih neki navodili posebno, i to pod nazivima "Sančevine" i "Stećci (Kekinovac)".¹⁰⁷ Bešlagić je na ova dva lokaliteta zabilježio 12 stećaka (11 sanduka i 1 sljemenjak), orijentiranih u smjeru z-i, dobro očuvani i obrađeni, od kojih je ukrašeno 5 sanduka i 1 sljemenjak (ukrasi su: bordura i friz od povijene lozice s trolistovima, arkade, štiti s mačem i scena lova na jelena).¹⁰⁸ Vego u samom groblju navodi 9 stećaka od

Stećak s natpisom Ugrina Vratušića na groblju "Sančevina" u Služnju
(foto: D. Korać)

105 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (27. 3. 2018.).

106 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 316; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 156. Zbog vrlo male udaljenosti ovih lokaliteta može se pretpostaviti da je u srednjem vijeku to bila jedna nekropola.

107 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 305-306; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluk*, str. 66-67.

108 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 316.

kojih ističe jednu ploču koja je na gornjoj plohi ukrašena trolistovima.¹⁰⁹ N. Miletić je u katoličkom groblju zabilježila 6 stećaka u obliku ploča, sanduka i visokoga sanduka, orijentiranih u smjeru z-i, a od ukrasa navodi viticu, arkade i štit s mačem.¹¹⁰ Jolić ovdje bilježi 6 stećaka (1 visoki sanduk s postoljem, 2 sanduka, jedna ploča i dvije amorfnе ploče bez ukrasa), donoseći vrlo detaljne opise svakoga od njih.¹¹¹ Na lokalitetu smo evidentirali 7 stećaka (1 visoki sanduk s postoljem, 2 sanduka, jedna ploča i 3 stećka utonula u zemlju). Oriјentirani su u smjeru z-i osim dva stećka koji su postavljeni u smjeru j-s. Tri stećka su ukrašena. Naime, gornja ploha jednoga sanduka ukrašena je štitom i mačem, a jedna ploča ukrašena je vinovom lozicom s trolistovima. Svakako je najbogatije ukrašen visoki sanduk s postoljem, čija se ljepota zaista pokazala u punom sjaju nakon što je 2013. godine na Jolićevu inicijativu ovaj stećak postavljen u prvobitni položaj. Najveće otkriće bio je natpis Ugrina Vratušića ("Ovo [je] bilig Ugrina Vratušića") koji donosi Radoslav Dodig, te detaljno opisuje ovaj nadgrobni spomenik, izražavajući žaljenje što navedene godine nije provedeno arheološko istraživanje nego je ploča "nivelirana i učvršćena betonskom smjesom".¹¹² Ovaj stećak ukrašen je visokim arkadama s potkovičastim lukovima, i to na sjevernoj i južnoj strani po pet, a na istočnoj i zapadnoj po dvije, dok se na vrhu nalazi "re-ljefni friz od crte u obliku užeta i spiralnih vitica loze s trolistom".¹¹³

Nedaleko od ovoga groblja, kako je spomenuto, nalazi se lokalitet s nazivom "Stećci (Kekinovac)".¹¹⁴ Vego je pišući o stećcima "izvan groblja" od "nekoliko stećaka", kako navodi, posebno upozorio na jedan od njih (sljemenjak s odvojenim kamenim postoljem) ističući na njemu ukras "6 plastičnih likova mačeva - arkadica" od kojih se na jednoj od njih nalazi osmokraka zvijezda, što je po njegovu mišljenju

109 M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 156.

110 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 305.

111 R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 66-67.

112 O tome više u: ROBERT JOLIĆ, "Uređivanje stećaka na Služnju", u: *Naša ognjišta*, 7-8, Tomislavgrad, 2013., str. 18; <https://arheohercegovina.com/2013/07/23/bilig-u-služnju/>, RADOSLAV DODIG, *Bilig u Služnju* (2. 4. 2018.).

113 <https://arheohercegovina.com/2013/07/23/bilig-u-služnju/>, RADOSLAV DODIG, *Bilig u Služnju* (2. 4. 2018.).

114 Lokalitet je pod ovim nazivom evidentirala N. Miletić, a potom i R. Jolić. Smatramo da je ovaj naziv najtočniji jer se u katastru zemljišne parcele na kojima se nalaze ovi stećci zovu "Kekinovac" i "Steći" (*sic!*). Usp. <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (2. 4. 2018.).

jedinstven primjer u Hercegovini i vjerojatno ukazuje na heraldičko značenje ove predstave.¹¹⁵ N. Miletić je na ovom lokalitetu zapisala 4 stećka u obliku ploče, sanduka, visokog sanduka i sljemenjaka, a od ukrasa navodi: borduru, rozetu, friz lukova, štit s mačem i arkade.¹¹⁶ Iste podatke donosi i Jolić a detaljnije opisuje tri stećka.¹¹⁷ Provjerom lokaliteta evidentirali smo 5 stećaka (1 sanduk, 1 sanduk na postolju, 1 sljemenjak na postolju i dvije ploče) orijentiranih u smjeru z-i. Ukrašena su dva sanduka i jedan sljemenjak. Naime, sanduk na postolju ukrašen je s pet visokih arkada na sjevernoj i južnoj strani, a iznad arkada nalazi se motiv vinove lozice koja okružuje stećak. Jedan je sanduk okružen vinovom lozicom na gornjoj plohi, gdje se nalazi i mač sa štitom, a na sjevernoj strani nalazi se prikaz lova (muška figura s kopljem na konju u lovu na dvije veće životinje). Sljemenjak na postolju ukrašen je na sljedeći način: tordirana traka ukrašava dio krova i zabata, ispod nje nalazi se traka s lukovima i trokutovima koja okružuje gornji dio strana sljemenjaka. Na južnoj strani nalazi se šest arkada s potkovičastim lukovima i rozetica koja povezuje prve dvije arkade, a motiv šest arkada pojavljuje se i na sjevernoj strani sljemenjaka, ali bez rozetice.

U selu **Tepčići** lokalitet sa stećcima, u literaturi poznat kao "Crkvina", nalazi se pokraj rimokatoličkoga groblja. Podatke o ovoj nekropoli nalazimo u Š. Bešlagića, M. Vege i u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*. Bešlagić navodi da se na ovome lokalitetu nalazi nekropola s 39 stećaka (27 sanduka, 10 ploča i 2 sljemenjaka), orijentiranih u smjeru z-i, te da su samo dva stećka ukrašena (tordirana vrpca i križ). Isti broj srednjovjekovnih spomenika na ovome lokalitetu naveden je i u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*, dok Vego za ovaj lokalitet navodi broj od 36 stećaka "raznih oblika i veličina", a od ukrasa spominje samo križ na jednome stećku.¹¹⁸ Provjerom lokaliteta utvrđeno je kako se na ovoj nekropoli nalazi 37 stećaka od čega 3 ploče, 11 sanduka, 2 sljemenjaka, 18 amorfnih stećaka i 3 stećka utonula u zemlju. Prema kazivanju mještana jedan je stećak otuđen u zadnje vrijeme. Ukrašena su četiri stećka. Naime, na jed-

115 M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 156.

116 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 306.

117 R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 67.

118 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 317; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 292; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 157.

nome sanduku nalazimo motiv kamenice. Jedan je sanduk ukrašen motivom rozete, a na druga dva sanduka je uz motiv rozete moguć i motiv tau križa (?). Postoji mogućnost da se ovaj motiv nalazi i na još dva stećka (odnosno jednoj ploči i jednome sanduku). Inače, stećci su postavljeni u smjeru z-i, osim dva stećka koji se nalaze u smjeru s-j.

U **Tepčići Polju**, na nekoliko zemljišnih čestica koje se nalaze u neposrednoj blizini, evidentirali smo 33 stećka. Naši se rezultati uvelike razlikuju od Bešlagićevih, a koje u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* ponavlja i N. Miletić. Naime, kod njih se nalaze podatci o dva lokaliteta koji nisu jasno ubicirani. Uz prvi lokalitet Bešlagić navodi 50 stećaka koji su raspoređeni u tri skupine, a prema njegovu navodu 20 ih je u obliku ploče, 30 u obliku sanduka, većina je utonula u zemlju a ima i amorfnih. Nadalje, navodi kako su 4 stećka ukrašena (jedna ploča i 3 sanduka), a njihovi motivi su: rozeta, arkade, stilizirani križ, polumjesec, bordura od cik-cak linija i predstava konja s jahačem. Sam Bešlagić na kraju pak navodi kako podatci nisu sasvim sigurni.¹¹⁹ Na drugom lokalitetu bilježi 13 stećaka (1 ploča i 12 sanduka), od kojih su ukrašeni samo ploča i visoki sanduk, a od ukrasa se navode: bordura, stilizirani križ, arkade te konjanik.¹²⁰ S druge strane M. Vego donosi drugačije podatke s preciznijim opisom lokaliteta.¹²¹ Uvidom na lokalitetu potvrđeno je da se svi ovi srednjovjekovni spomenici nalaze u neposrednoj blizini. Naime, na zemljišnim česticama "Bašča" i "Velika njiva"¹²² koje se nalaze jedna uz drugu nalazi se više stećaka. Na zemljišnoj čestici koja se nalazi u posjedu obitelji Jerkić nalazi se 5 stećaka (od kojih jedan u njihovu dvorištu), a na čestici koja pripada obitelji Miloš nalazi se 17 stećaka. Što se tiče oblika navedenih stećaka, evidentirali smo dvije ploče, 4 sanduka, 10 ih je utonulo u zemlju, 3 amorfnih, 2 su bila nepristupačna, a 1 stećak je ugrađen u obližnji zid. Dva su stećka ukrašena motivima polumjeseca i kamenice. Stećci su orijentirani u smjeru z-i.

119 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 341. Isti broj stećaka na ovoj nekropoli, ali s puno sažetijim podacima, donosi i N. Miletić. Usp. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 309.

120 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 340-341. Sažetije podatke donosi N. Miletić. Usp. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 309.

121 O tome vidi u: M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 159-160.

122 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (23. 3. 2018.).

U susjednom dvorištu (na zemljišnoj čestici istoga imena) nalazi se 9 stećaka utonulih u zemlju. Na susjednoj zemljišnoj čestici s nazivom "Stećak"¹²³ nalaze se 2 stećka (visoki sanduk s postoljem i ploča).¹²⁴ Stećci su obrasli gustim raslinjem, pa je pristup ovim nadgrobnim spomenicima vrlo težak. Visoki sanduk s postoljem (dimenzija 206 x 132 x 55 cm) plijeni pažnju, a svojim izgledom podsjeća na stećke u Služnju. Sjeverna i južna strana ovoga stećka ukrašene su arkadama s potkovičastim lukovima, iznad arkada nalazi se friz s tordiranom debljom trakom, a sa sjeverne strane ispod arkada moguće je prikaz lovca s povijenom rukom i kopljem.

Prvi i zasigurno najpoznatiji lokalitet u **Velikom Ograđeniku** je "Visočica".¹²⁵ Valja odmah napomenuti kako se na ovoj nekropoli nalaze čak 4 natpisa obitelji Komlinovića i jedinstveni primjer natpisa na postolju, ali se, na žalost, o ovoj vrijednoj nekropoli ne vodi dovoljna briga. Na ovome lokalitetu Bešlagić navodi 37 stećaka (28 sanduka i 9 sljemenjaka), koji su raspoređeni u dvije skupine, te da su neki stećci utonuli u zemlju, a kao "jedinstvenu pojavu" navodi dva sljemenjaka na jednom postolju. Prema njegovim navodima ukrašeno je 11 stećaka (5 sanduka i 6 sljemenjaka), a ukrasni motivi su obična i tordirana traka, obična pravokutna bordura i bordura od povijene lozice s trolistovima, mladi mjesec, rozeta i križ dok su na tri sljemenjaka uklesana 4 natpisa.¹²⁶ S druge strane, M. Vego navodi kako se na ovome lokalitetu (navodi ga pod imenom "Pavluša") nalaze 33 stećka u obliku ploče, sanduka i sljemenjaka, a od ukrasa spominje križ, rozete i polumjesec.¹²⁷ Broj od 39 stećaka na ovoj nekropoli nalazi se u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*, gdje je ovaj lokalitet naveden

123 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (23. 3. 2018.).

124 U dosadašnjoj literaturi najviše pažnje ovome sanduku posvetio je M. Vego. O tome vidi u: M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 159-160. Podatke o ovim stećcima Š. Bešlagić kao i N. Miletić donose u opisu nekropole koja prema njihovu navodu broji 13 stećaka, što smo već ranije spomenuli. Usp. Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 340-341; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 309.

125 Područje na kojemu se nalazi ova nekropola zove se "Visočica", a zemljišna parcela na kojoj se nalazi većina ovih spomenika u katastru nosi naziv "Visočica - Stećak". <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (23. 3. 2018.).

126 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 315-316; Š. BEŠLAGIĆ, *Leksikon stećaka*, str. 66.

127 M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 155.

Nekropola "Visočica" - Veliki Ogradenik
(foto: D. Korać)

Sljemenjaci na nekropoli "Visočica"
(foto: R. Mirković)

uz naselje Donja Blatnica, što je pogriješno.¹²⁸ Obilaskom lokaliteta zabilježili smo 40 stećaka od čega 8 ploča, 13 sanduka, 1 sanduk s postoljem, 4 sljemenjaka, 3 sljemenjaka s postoljem, 1 primjerak gdje su dva sljemenjaka postavljena na isto postolje te 10 stećaka utonulih u zemlju. Ukrašeno je 13 stećaka, a na 3 stećka uklesana su 4 natpisa plemićke obitelji Komlinović. Motivi su bordura, tordirana traka, tordirana traka s vinovom lozicom i trolistovima, križ, rozeta i mladi mjesec. Stećci su postavljeni u smjeru z-i i podijeljeni su u dvije skupine. Prvu skupinu čini 35 stećaka (8 ploča, 10 sanduka, 1 sanduk s postoljem, 4 sljemenjaka, 3 sljemenjaka s postoljem, 1 primjerak gdje su 2 sljemenjaka postavljena na isto postolje te 8 stećaka utonulih u zemlju). Jedan je sanduk ukrašen bordurom. Na jednome oštećenom stećku u obliku ploče ucrtan je motiv križa u kružnici, najvjerojatnije novijega datuma. Gornja ploha jednoga sanduka okružena je ukrasom vinove lozice s trolistom. Dva sljemenjaka na zajedničkom postolju ukrašena su motivom mladoga mjeseca s južne strane, sa zapadne strane motivom križa. Na jednome je sanduku gornja ploha ukrašena i podijeljena križem na 4 plohe od koje su dvije ukrašene mladim mjesecom i rozetom. Jedan stećak u obliku ploče ukrašen je motivom mladoga mjeseca. Gornja ploha jednoga sanduka s postoljem podijeljena je trakom. Također, gornja ploha jednoga stećka u obliku ploče podijeljena je trakom. Jedan sljemenjak na postolju, koji je utonuo u zemlju, okružen je tordiranom trakom. Nadalje, ukrašen je još jedan sljemenjak, i to s uže strane tordiranom trakom a u zabatu se nalazi mladi mjesec. Na kraju donosimo opise stećaka s natpisima. Na sljemenjaku (177 x 58 x 134 cm) koji je ukrašen tordiranom trakom, nalazi se natpis Ivaniša Komlinovića: "† A se leži Ivaniš' Komlinović"¹²⁹ Jedan sljemenjak s postoljem, dimenzija 100 x 53 x 24 cm, ukrašen je motivom rozete na užoj strani i okružen tordiranom trakom, a na njemu se nalazi natpis dječaka Grgura, sina Vukca Vukovića, iz plemena Komlinović koji glasi: "A se leži sin' Vukca Vuko-

128 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 308.

129 Navedeno prema: M. VEGO, *Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije*, str. 86. O natpisu vidi također: M. VEGO, "Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Broćno u Hercegovini", str. 226-227; M. VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, sv. I., str. 22-23; M. VEGO, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, str. 148-149; M. ŠIMIĆ, "Jezik natpisa na stećcima u Brotnju", str. 61; M. ŠIMIĆ, *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, str. 89.

vića, a na ime Gr'gur".¹³⁰ Drugi sljemenjak na postolju, dimenzija 182 x 92 x 139 cm, ukrašen je tordiranom trakom, a na njemu se nalazi natpis kneza Pavla Komlinovića: "† A se leži knez' Pavao Komlinović' na svoi plemenitoi na Prozračcu u dni vevode Sandala".¹³¹ Na postolju istoga sljemenjaka nalazi se duži natpis koji glasi: "† A se leži knez' Pavao Komlinović' na svoi plemenitoi na Prozračcu u dni vevode Sandala koi ga počteno i virno služaše. Učr'to, uč'to na plemenitei".¹³² Na drugoj skupini stećaka (3 sanduka i 2 stećka utonula u zemlju) nema ukrasnih motiva ni natpisa.

Sljedeći lokalitet u Velikom Ograđeniku (Donji) nosi ime "Krstine",¹³³ gdje je Bešlagić evidentirao nekropolu s 9 stećaka (4 ploče, 4 sanduka

130 Navedeno prema: M. VEGO, *Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije*, str. 88. O natpisu vidi također: M. VEGO, "Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Broćno u Hercegovini", str. 227-228; M. VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, sv. I., str. 24-25; M. VEGO, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, str. 150-151; M. ŠIMIĆ, "Jezik natpisa na stećcima u Brotnju", str. 61; M. ŠIMIĆ, *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, str. 89-90.

131 Navedeno prema: M. VEGO, *Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije*, str. 90. O natpisu vidi također: M. VEGO, "Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Broćno u Hercegovini", str. 228-232; M. VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, sv. I., str. 24-25; M. VEGO, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, str. 151-156; M. ŠIMIĆ, "Jezik natpisa na stećcima u Brotnju", str. 62; M. ŠIMIĆ, *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, str. 90. Valja spomenuti da je M. Vego iznio brojčane podatke za svaki stalež pokojnika na čijem se nadgrobnom spomeniku nalazi natpis (ukupno 195 natpisa u Hercegovini), iz čega je evidentno da je 1/3 ovih natpisa vezana uz feudalnu klasu, gotovo 1/3 odnosi se na slobodne ljude, a preostali dio "pripada anonimnim ili neutvrđenim imenima pokojnika". M. VEGO, "Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika", str. 203-204. O socijalnoj raspodjeli natpisa vidi i u: D. LOVRENOVIĆ, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, str. 116-118; D. LOVRENOVIĆ, "Epitafi - 'knjige života'", str. 214-215.

132 Navedeno prema: M. VEGO, *Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije*, str. 90. O natpisu vidi također: M. VEGO, "Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Broćno u Hercegovini", str. 232-234; M. VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, sv. I., str. 26-27; M. VEGO, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, str. 156-158; M. ŠIMIĆ, "Jezik natpisa na stećcima u Brotnju", str. 62; M. ŠIMIĆ, *Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine*, str. 90. Više o tome kao i o značenju ovakvih natpisa kao dokumenata koji govore o nasljednom pravu koje plemići imaju na zemlju na kojoj su sahranjeni vidi u: D. LOVRENOVIĆ, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, str. 104-108.

133 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (23. 3. 2018.).

i 1 križ s pločom). Prema njegovu navodu, spomenici su orijentirani u smjeru z-i, ukrašeno je 5 stećaka (4 ploče i jedan križ), i to motivima bordure od povijene lozice s trolistovima, arkadama, štitom s mačem, mladim mjesecom i rozetom.¹³⁴ U *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* na ovome lokalitetu (evidentiran kao "Miličevića Krstine") navodi se broj od 10 stećaka.¹³⁵ M. Vego na ovom lokalitetu bilježi 5 sanduka i dvije ploče, te donosi detaljni opis velikoga križa (po kojemu je ova nekropola i dobila ime).¹³⁶ Na lokalitetu smo evidentirali 7 stećaka od čega 4 sanduka, dvije ploče i 1 križ u kombinaciji sa sandukom.¹³⁷ Ukrašena su 4 stećka, i to motivima bordure, tordiranom trakom, vinovom lozicom s trolistovima, rozetom, mladim mjesecom, arkadom i mačem sa štitom. Gornja ploha jednoga stećka u obliku ploče podijeljena je na dva dijela tankom bordurom i uokvirena tordiranom trakom s vinovom lozicom s trolistovima, ukrašena motivom rozete i mača sa štitom s malom rozeticom. Jedan sanduk uokviren je plastično obrađenom tordiranom trakom s trolistovima i motivom mača sa štitom. Jedna ploča ukrašena je tordiranom trakom od vinove lozice s trolistom, rozetom i mladim mjesecom. Ukrase nalazimo na još jednom stećku (križ u kombinaciji sa sandukom) na kojemu je križ ukrašen arkadicama, i to s jedne strane osam, a s druge pet arkada.

U Velikom Ograđeniku u katoličkom groblju "Čmarevac" nalazi se veliki nadgrobni spomenik u obliku sanduka¹³⁸ imponantnih dimenzija 262 x 230 x 67, orijentiran u smjeru z-i. Ovaj stećak plijeni pažnju

134 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 315.

135 Interesantno je da se autorica poziva na Bešlagičeve rezultate ali se broj evidentiranih stećaka razlikuje. Usp. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 303.

136 M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 155.

137 Dimenzije križa su 171 x 208 x 36 cm, a dimenzije sanduka 297 x 248 x 50 cm. Zanimljivo je spomenuti da je, prema pričanju mještana, križ bio viši nego što smo evidentirali na lokalitetu. Naime, prije oko 50 godina mladići iz sela ovaj su križ vratili u prvobitni položaj (nakon što se bio nakrivio) te je tom prilikom u zemlju ukopan veći dio križa nego onaj koji se danas vidi iznad površine. Navedeno prema pričanju Vidaka Miličevića (Mave), Jozе Miličevića i Blage Miličevića (15. 5. 2016.).

138 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 296; R. JOLIĆ, "Groblja u čerinskoj župi", str. 193. U navedenoj literaturi ovaj je stećak evidentiran kao ploča. Zemljišna čestica na kojoj se nalazi groblje u katastru zove se "Čmarevac". <http://www.katastar.ba/geoportala/preglednik/> (24. 3. 2018.).

Stećak u groblju "Čmarevac" - Gornji Veliki Ograđenik
(foto: D. Korać)

svojim ukrasima, čija ljepota do sada nije bila dovoljno prepoznata. Naime, stećak je ukrašen sa svih strana, a od ukrasa nalazimo borduru, polumjesec, rozetu, čekić?, kolo s osam plesača od kojih je jedan muškarac, te figuralne scene lova. Gornja ploha sanduka uokvirena je bordurom od cik-cak linija, a na njoj se nalaze i motivi: rozeta, polumjesec, čekić?, te kolo od osam plesača od kojih je jedan muškarac koji se nalazi u sredini. Zapadna strana ukrašena je motivom scene lova gdje je prikazan konjanik i pas u lovu na jelena. Vrlo je zanimljiv način obrade na dužim stranama (sjevernoj i južnoj), što asocira na "paralelna rebra" ili "brvna" kako ih navodi Bešlagić, koja su do sada bila evidentirana samo na dva stećka u zapadnom dijelu Hercegovine.¹³⁹

Na lokalitetu "Bijeli brig"¹⁴⁰ u Velikom Ograđeniku nalazi se nekropola s 10 stećaka od kojih je većina utonula u zemlju i ne vide se ukrasi na njima. Izgleda da su stećci pomaknuti s prvobitnoga položaja prilikom izgradnje puta, te su mnogi od njih zatrpani zemljom. Oni kojima je bilo moguće uzeti dimenzije u obliku su sanduka (4). Vjerojatno se radi o lokalitetu koji je evidentirala N. Miletić u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* pod nazivom "Jasenjački brig",

139 O tome više vidjeti u: Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 373-379.

140 Navedeno prema: <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (22. 3. 2018.).

na kojemu također navodi 10 stećaka u obliku sanduka i visokih sanduka, koji su orijentirani u smjeru sz-ji i jz-si.¹⁴¹ Nekropola je danas u vrlo lošem stanju.

U **Vionici** su stećci evidentirani na osam lokaliteta. Prvo navodimo lokalitet "Bare" koji uz Vionicu navode Š. Bešlagić, A. Zelenika i K. Kordić, dok s druge strane M. Vego i R. Jolić te N. Miletić i P. Oreč (*Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*) uz ovu nekropolu navode Čitluk.¹⁴² Bešlagić na ovome lokalitetu navodi 5 stećaka od čega razlikuje 4 ploče i 1 križ, a ukrašena su dva stećka (jedna ploča i jedan križ), i to motivima bordure od povijene lozice s trolistovima, arkadama i štitom s mačem.¹⁴³ Na lokalitetu smo evidentirali 5 stećaka (dvije ploče, 1 sanduk, 1 stup u kombinaciji sa sandukom i 1 stećak utonuo u zemlju na kojemu nema ukrasa).¹⁴⁴ Četiri su stećka ukraše-

141 Usp. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 299. Kako su rezultati našega terenskoga istraživanja identični onima koje N. Miletić donosi uz lokalitet "Jasenjački brig" (Mali Ograđenik - Gornji), a u blizini ovoga lokaliteta nalazi se zemljišna čestica s nazivom "Jasenjak" može se zaključiti da se radi o istoj nekropoli. Valja spomenuti da se ovaj lokalitet nalazi u polju blizu Donjega Velikoga Ograđenika.

142 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 317; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 292; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 157; A. ZELENIKA, "Stećci s područja Vionice. Prilog proučavanju prošlosti Brotnja", str. 42-43; K. KORDIĆ, *Vionica*, str. 158; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 60-61. U ranijoj literaturi stećak u obliku stupa evidentiran je kao križ, a kao stup ga tek u novije vrijeme navodi Jolić. Također, valja upozoriti na pomalo nejasno lociranje kao i naziv ovoga lokaliteta ("Crkvina") u djelu M. Vege, pa Jolić navodi kako je bolje ovaj lokalitet nazivati "Bare" kako ne bi došlo do zabune s lokalitetom "Crkvina" u Čitlučkom polju, te napominje kako ovaj lokalitet po svom smještaju pripada Vionici, ali ga navodi uz Čitluk jer je ovo područje "dio gradića Čitluka". Prema K. Kordiću ovo srednjovjekovno groblje nalazi se na lokalitetu "Bare-Ploča", a u svojim navodima koristio je izvješće P. Bakule prema kojemu se stećci nalaze u blizini vrela "Ploča". Napominjemo da se prema katastru ovaj lokalitet najvećim dijelom nalazi u Vionici, te manjim dijelom u Krehinu Gracu, a najmanjim dijelom u Čitluku.

143 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 317. Usp. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 291; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 60-61; K. KORDIĆ, *Vionica*, str. 158.

144 Mnogi autori, među kojima i Bešlagić, sve ove stećke evidentirali su kao ploče, iako je visina svih ovih stećaka iznad 30 cm. Kako smo spomenuli na početku rada, i ovdje smo učinili odstupanje od navedene klasifikacije, i to za dva stećka. Naime, u našoj evidenciji ploče su stećci sljedećih dimenzija

na. Jedan sanduk i jedna ploča ukrašeni su bordurom, a na jednome stećku u obliku ploče nalazi se mač sa štitom. Posebno je interesantan stup¹⁴⁵ (dimenzija 273 x 65 x 37 cm) koji se među mještanima zove i križ, a nalazi se u kombinaciji sa sandukom (dimenzija 240 x 190 x 50 cm). Stup je ukrašen potkovičastim arkadama. Inače, položaj ovih stećaka je u smjeru sz-ji.

Drugi lokalitet evidentirali smo pod nazivom "Bedra". Bešlagić ga je evidentirao pod nazivom "Vioničko groblje" na što je već ranije ukazao R. Jolić navodeći kako se radi o stećcima ispred kuće Nikole Filipovića i u vinogradu pokraj kuće. Dok Bešlagić, kao i N. Miletić i R. Jolić navode kako se na tom lokalitetu nalazi 9 stećaka u obliku sanduka, A. Zelenika i K. Kordić na ovome lokalitetu bilježe "5-6 većih kamenih ulomaka nekog rimskog građevinskog objekta".¹⁴⁶ Obradom nekropole zabilježili smo 7 stećaka (2 sanduka, 3 stećka utonula u zemlju i dvije rimske spolije). Nema vidljivih ukrasa, a orijentirani su z-i.

Treći lokalitet poznat kao "Vionički stećci" nalazi se na zemljišnoj čestici s nazivom "Vakup".¹⁴⁷ Do sada su ovaj lokalitet opisali Š. Bešlagić, M. Vego, A. Zelenika, K. Kordić i R. Jolić, a podatke nalazimo i u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*. Nekropola se u dosadašnjoj literaturi spominje pod nazivima "Sajmište", "Vinine", "Broćino groblje", "Vionički stećci" te "Bilobrig" i "Bilobrig (Vinine)", a neki je autori navode uz Krehin Gradac. Prema Bešlagiću na lokalitetu "Vionički stećci" nalazi se 120 stećaka (119 sanduka i 1 sljemenjak), a isti broj bilježe i N. Miletić te R. Jolić, koji navodi da su mnogi stećci zapravo antičke spolije. Vego je na ovome lokalitetu pobrojao 100 stećaka, dok su A. Zelenika i K. Kordić zabilježili 105 stećaka. Prema opisima ovih autora obrada stećaka je nejednaka, a na nekropoli postoji veći broj rimskih spolija i stećaka amorfnih oblika. Bešlagić

265 x 206 x 37 cm, te 178 x 117 x 33 cm, dok smo stećke čije su dimenzije 205 x 262 x 47 cm i 240 x 190 x 50 cm evidentirali kao sanduke.

145 Stećci u obliku stupa vrlo su rijetki u Hercegovini, a njihov najveći broj evidentiran je na području istočne Bosne. O tome više u: Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 105.

146 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 317; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 307-308; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 63; A. ZELENIKA, "Stećci s područja Vionice. Prilog proučavanju prošlosti Brotnja", str. 45; K. KORDIĆ, *Vionica*, str. 161; IVAN SIVRIĆ, "Groblje Mainovac i područje Bedra", u: *Brotnjo. Zbornik*, 5, Matica hrvatska Čitluk, Čitluk, 2006., str. 315.

147 <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (23. 3. 2018.).

i Vego navode kako su dva stećka ukrašena motivima križa.¹⁴⁸ Pregledom lokaliteta evidentirali smo 115 stećaka, od čega jednu ploču, 14 sanduka, 1 sljemenjak, 11 amorfnih, 8 rimskih spolija, a 80 stećaka utonulo je u zemlju. Ukrašeno je 5 stećaka. Naime, gornja ploha jednoga sanduka ukrašena je motivom križa. Također, gornja ploha jednoga sanduka ukrašena je cijelom površinom Andrijinim križem. Gornja ploha jednoga stećka, koji je utonuo u zemlju, ukrašena je križem i okružena bordurom. Jedan sanduk ukrašen je dvama plastično obrađenim križevima. Na jednome sanduku položen je ulomak (najvjerojatnije dio križa), ukrašen vitičastom lozicom koja završava malenim rozetama, a na krakovima uočavamo plastično obrađene rozete. Osim toga, može se reći da je na jednome stećku, koji je djelomično prekriven zemljom, uklesan neki prikaz, ali nije moguće precizno odrediti o kakvu se ukrasu radi. Smjer orijentacije stećaka je z-i.

Na lokalitetu "Stuba" Bešlagić je evidentirao jedan stećak u obliku sanduka koji je bio u sekundarnoj uporabi kao korito za vodu, a lokalitet opisuju također i R. Jolić, A. Zelenika te K. Kordić.¹⁴⁹ Ovaj stećak ukrašen je motivom trolisne vinove lozice, rozetom i mladim mjesecom, a njegova orijentacija je u smjeru s-j.

148 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 317; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 157; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 305; A. ZELENIKA, "Stećci s područja Vionice. Prilog proučavanju prošlosti Brotnja", str. 44; K. KORDIĆ, *Vionica*, str. 160-161; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 61-62. Valja napomenuti da u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* dva imena upućuju na ovaj lokalitet ali imaju sasvim različite podatke. Naime, na lokalitetu "Bilobrig, Vionica" P. Oreč konstatira kako je nemoguće odrediti oblik stećaka na ovoj nekropoli jer su mnogi od njih utonuli u zemlju, a od ukrasa spominje križ i Andrijin križ. S druge strane, N. Miletić donosi podatke za lokalitet s nazivom "Sajmište (Broćino greblje, Vinine) Krehin Gradac" navodeći kako se na nekropoli nalazi 120 stećaka u obliku sanduka, visokih sanduka i sarkofaga orijentiranih uglavnom z-i, a od ukrasa navodi križ. Usp. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 290, 305.

149 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 317; A. ZELENIKA, "Stećci s područja Vionice. Prilog proučavanju prošlosti Brotnja", str. 46-47; K. KORDIĆ, *Vionica*, str. 164. Ovaj lokalitet pod nazivom "Gornji Stubo (Stuba)" spominje i Jolić s istim podacima samo ne navodi motiv vinove lozice. R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 63. Kako se većina zemljišnih čestica uz ovaj lokalitet zove "Stuba", odlučili smo se za ovaj naziv. Usp. <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (23. 3. 2018.).

Sljedeći lokalitet u Vionici, zasigurno najpoznatiji, jest groblje "Mainovac".¹⁵⁰ U ovome starom vionačkom groblju nalazi se veliki stećak (ploča) koji danas služi kao podnica grobljanske kapele. Ukrašen je bordurom od trolisne lozice, štitom s mačem i mladim mjesecom. Zelenika i Kordić navode kako se ovi motivi nalaze na još nekoliko stećaka u Vionici, a Jolić ih uspoređuje sa stećcima na "brijegu Tadije Primorca".¹⁵¹ Ovaj je stećak također u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* evidentiran "u obliku masivne ploče", a od ukrasa se spominje vitica, štit s mačem i polumjesec.¹⁵² Obilaskom lokaliteta potvrđen je stećak u obliku ploče (dimenzije 267 x 208 x 38 cm), koji je bogato ukrašen vinovom lozom s trolistovima, mačem sa štitom i mladim mjesecom, a postavljen je u smjeru z-i.

Stećak u kapelici groblja "Mainovac" u Vionici

(foto: D. Korać)

150 Groblje Mainovac i područje Bedra kao pretpostavljeno arheološko nalazište u Vionici proglašeno je 2003. godine nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. O tome vidjeti u: IVAN SIVRIĆ, "Groblje Mainovac i područje Bedra", u: *Brotnjo. Zbornik 5*, Matica hrvatska Čitluk, Brotnjo - Čitluk, 2008., str. 309-319.

151 A. ZELENIKA, "Stećci s područja Vionice. Prilog proučavanju prošlosti Brotnja", str. 45; K. KORDIĆ, *Vionica*, str. 163; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 63-64.

152 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 295.

Nekropolu pod nazivom "Kordića šuma"¹⁵³ prvi spominje A. Zelenika, koji navodi 13 stećaka različitih oblika, od kojih je samo jedan ukrašen motivima tordirane trake, kamenice i "jabuke s peteljkom".¹⁵⁴ Obilaskom lokaliteta evidentirali smo 12 stećaka, od čega 6 ploča, 3 sanduka, te 3 stećka utonula u zemlju. Jedan stećak je ukrašen a riječ je o sanduku ukrašenu tordiranom trakom s koje se spuštaju konveksne loptice. Većina stećaka postavljena je u smjeru z-i, dok je jedan u smjeru j-s, a jedan u smjeru s-i.

Sljedeći lokalitet nalazi se na zemljišnoj čestici s nazivom "Vionica",¹⁵⁵ a koja se nalazi u vlasništvu obitelji Primorac. O ovome lokalitetu pisali su Š. Bešliagić, M. Vego, N. Miletić, R. Jolić, A. Zelenika i K. Kordić, te zabilježili dva osamljena stećka u obliku velikih ploča, orijentiranih u smjeru z-i koji su dobro obrađeni. Prema njihovim opisima, oba stećka ukrašena su motivima bordure od povijene lozice s trolistovima i motivom štita s mačem. Jolić smatra kako je stećke

Stećak na lokalitetu "Vionica"
(foto: D. Korać)

153 Lokalitet se nalazi na zemljišnoj čestici s nazivom "Vionica". <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (23. 3. 2018.).

154 A. ZELENIKA, "Stećci s područja Vionice. Prilog proučavanju prošlosti Brotnja", str. 47. Iste podatke nalazimo i u: K. KORDIĆ, *Vionica*, str. 164.

155 Navedeno prema: <http://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/> (23. 3. 2018.).

na ovoj nekropoli radio isti majstor kao i stećak Tadije Primorca.¹⁵⁶ Prilikom obilaska ovoga lokaliteta ustanovljeno je kako prema dimenzijama nije riječ o pločama nego o sanducima (288 x 219 x 45 cm i 274 x 224 x 64 cm). Stećci su orijentirani u smjeru z-i te je potvrđeno kako su ukrašeni bordurom, tordiranom trakom i motivom mača sa štitom. Spomenici su postavljeni u smjeru z-i.

Posljednja nekropola u Vionici poznata je pod imenom "Šumarak". Ovdje je Š. Bešlagić zabilježio 26 stećaka (25 sanduka i 1 sljemenjak) orijentacije z-i, navodeći kako su spomenici oštećeni i utonuli. Prema njegovim navodima ukrašeno je 8 sanduka i 1 sljemenjak, a motivi na stećcima su: tordirana traka, bordura od cik-cak linija, bordura od spiralice, rozeta, mladi mjesec, križ, križ-rozeta, kamenica i štit s mačem.¹⁵⁷ Prema Vegi nekropola broji 27 stećaka (24 ploče, 2 sanduka i 1 sljemenjak), dok su Zelenika i Kordić zabilježili 21 stećak (16 ploča, 4 sanduka i 1 sljemenjak) od čega je 5 stećaka ukrašeno.¹⁵⁸ Terenskim istraživanjem na ovome lokalitetu evidentirali smo 28 stećaka, od čega 4 sanduka i 1 sljemenjak s postoljem, a ostalim stećcima nismo mogli utvrditi potpune dimenzije. Na stećcima nalazimo sljedeće ukrasne motive: tordirana traka, rozeta, mladi mjesec i mač sa štitom. Ukrašeno je ukupno 7 stećaka. Naime, jedan sanduk ukrašen je tordiranom trakom i motivom mača sa štitom. Sljemenjak s postoljem ukrašen je tordiranom trakom i motivom rozete na istočnoj i zapadnoj strani. Jedan stećak ukrašen je tordiranom trakom i trakom s cik-cak linijama, dok je drugi, utonuo u zemlju, također ukrašen tordiranom trakom te motivom mladoga mjeseca. Tordiranom trakicom na dva dijela podijeljen je još jedan utonuli stećak. Jedan stećak ukrašen je motivom rozete a drugi stećak ukrašen je motivom mladoga mjeseca. Stećci su postavljeni u smjeru z-i.

156 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 317; M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 157; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 307; R. JOLIĆ, *Župa Krista Kralja u Čitluku*, str. 62; A. ZELENIKA, "Stećci s područja Vionice. Prilog proučavanju prošlosti Brotnja", str. 44-45; K. KORDIĆ, *Vionica*, str. 161.

157 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, str. 317. Iste podatke s razlikom u broju navedenih ukrasa nalazimo u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 307.

158 M. VEGO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, str. 157-158; A. ZELENIKA, "Stećci s područja Vionice. Prilog proučavanju prošlosti Brotnja", str. 47; K. KORDIĆ, *Vionica*, str. 164.

Na kraju, s ciljem dobivanja što jasnije slike o ovim vrijednim sred-njovjekovnim spomenicima na području Općine Čitluk donijet ćemo nekoliko grafičkih priloga. Na području Općine Čitluk evidentiran je ukupno 61 lokalitet sa 796 stećaka. Dok u Bosni i Hercegovini na 100 km² dolazi prosječno 115 stećaka,¹⁵⁹ na području ove Općine taj broj iznosi 439 stećaka. Na groblja s više od 50 stećaka na području ove Općine odnosi se samo oko 5% ukupna broja. Naime, radi se samo o 3 lokaliteta, i to "Šolini stećci" (Čitluk), "Grudina" (Krehin Gradac), i "Vionički stećci" (Vionica), a više od 100 stećaka imaju samo dvije navedene nekropole u Krehinu Gracu i Vionici.

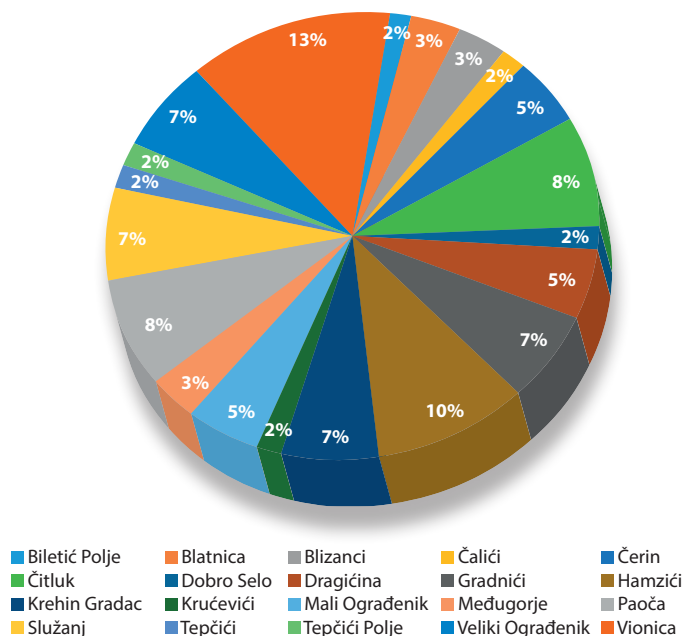
U tabeli 1. doneseni su podatci vezani uz broj nekropola i ukupan broj stećaka evidentiranih na području pojedinih naselja u Općini Čitluk, dok su u grafikonima 1 i 2 prikazani postotci zastupljenosti broja lokaliteta sa stećcima kao i postotci ukupna broja stećaka prema naseljima ove Općine. Iz navedenih podataka može se vidjeti da je u gotovo svakom naseljenom mjestu Općine Čitluk evidentiran barem jedan lokalitet sa stećcima, ali također evidentne su i velike razlike u broju lokaliteta kao i u ukupnu broju evidentiranih stećaka između pojedinih naselja.¹⁶⁰ Iz tabele je također evidentno da više naselja ove Općine ima samo jedan lokalitet sa stećcima dok je najveći broj lokaliteta evidentiran u Vionici (8). S druge strane, manje od 10 ovih nadgrobnih spomenika zabilježeno je u Biletić Polju (2), Blatnici (3), Blizancima (6), Čalićima (4), Gradničima (9), Krućevićima (7) te Međugorju (2). Više od 50 stećaka zabilježeno je u samo pet naselja, i to Čitluku (78), Krehinu Gracu (157), Služnju (66), Velikom Ograđeniku (58) te najviše u Vionici (171). Zanimljiva je činjenica da se više od 50% stećaka nalazi u susjednim naseljima Krehinu Gracu, Čitluku i Vionici, dok je najmanja zastupljenost broja stećaka (manje od 1%) evidentirana u naseljima Biletić Polje, Blatnica i Međugorje (grafikon 2).

159 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 68-69. Bešlagić u ovome djelu navodi da gustoća stećaka na području Općine Čitluk iznosi 342 stećaka na 100 km².

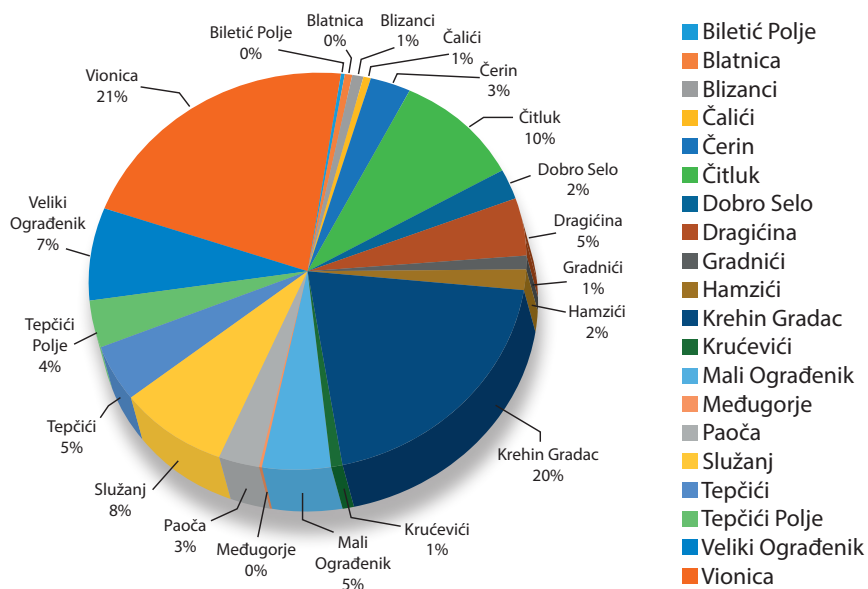
160 Tijekom terenskoga istraživanja od pomoći su nam bili Ljilja Mirković, Marija Pehar, Marija Marinčić, Mirela Korać, Miro Tadić, Milan Mirković, Dragan Kozina, Grgo Kozina, Rade Šantić, Dražan Korać, Šimun Korać i Dario Martinović, kojima ovom prilikom najiskrenije zahvaljujemo.

Naselje	Broj lokaliteta	Broj stećaka
Biletić Polje	1	2
Blatnica	2	3
Blizanci	2	6
Čalići	1	4
Čerin	3	24
Čitluk	5	78
Dobro Selo	1	19
Dragićina	3	38
Gradnići	4	9
Hamzići	6	15
Krehin Gradac	4	158
Krućevići	1	7
Mali Ograđenik	3	42
Međugorje	2	2
Paoča	5	23
Služanj	4	67
Tepčići	1	37
Tepčići Polje	1	33
Veliki Ograđenik	4	58
Vionica	8	171
Ukupno	61	796

Tabela 1. Broj evidentiranih lokaliteta i broj stećaka u naseljima Općine Čitluk

Grafikon 1. Zastupljenost lokaliteta sa stećcima prema naseljima u Općini Čitluk

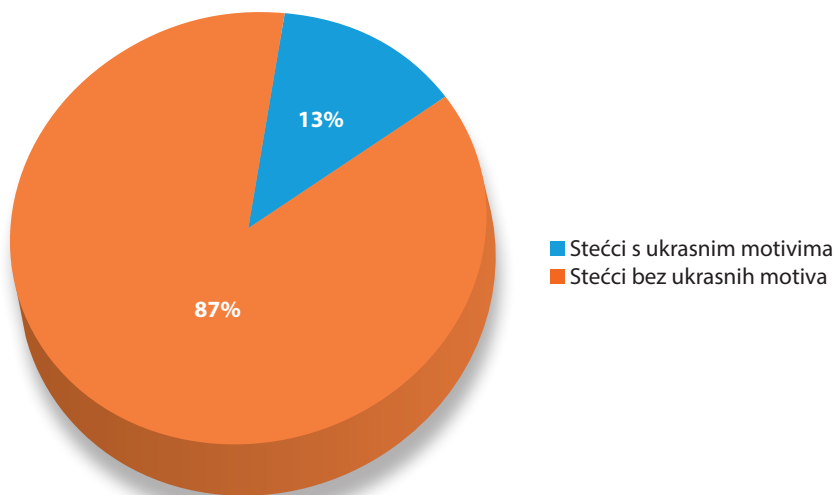

Grafikon 2. Zastupljenost broja stećaka prema naseljima u Općini Čitluk

Od 796 stećaka evidentiranih na području Općine Čitluk samo za 407 stećaka (oko 51%) bilo je moguće odrediti njihov oblik, dok su 389 evidentirana stećka zarasla u nepristupačno šiblje ili utonula u zemlju. S obzirom na ovu činjenicu mišljenja smo da bi detaljnija analiza zastupljenosti pojedinih oblika stećaka u ovoj Općini bila nepotpuna, pa ćemo stoga iznijeti samo podatke koji se odnose na broj klasificiranih oblika stećaka. Od 407 stećaka kojima je na terenu bilo moguće uzeti dimenzije zastupljenost pojedinih oblika je sljedeća: stećaka u obliku ploče (74), sanduka (217), sanduka s postoljem (4), visokih sanduka s postoljem (3), sljemenjaka (16), sljemenjaka s postoljem (7), jedan jedinstven primjer dva sljemenjaka na jednom postolju, dva križa (jedan u kombinaciji s pločom, a jedan u kombinaciji sa sandukom), jedan stup (u kombinaciji sa sandukom), amorfnih (59), rimskih spolija (10), te 7 stećaka u sekundarnoj uporabi kao korita za vodu, a 6 ugrađenih u zidove. S obzirom na navedene podatke može se pretpostaviti da je i na području ove Općine najviše stećaka u obliku sanduka. Pri tome valja imati na umu da je na području Bosne i Hercegovine, prema analizi Š. Bešlagića, od ukupna broja stećaka oko 64% u obliku sanduka, dok je ploča oko 21%, sljemenjaka 9% a križeva 0,5%.¹⁶¹

Vrlo je zanimljiv i podatak koji se odnosi na ukrašenost stećaka na području ove Općine. Naime, ukrasni motivi evidentirani su na 104 stećka, što čini oko 13% od ukupna broja stećaka, ali pri tome treba imati na umu velik broj nepristupačnih stećaka pa je ukrašenost stećaka zasigurno još mnogo veća. Na stećcima nalazimo različite ukrasne motive koji se ne razlikuju od motiva u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. Kako ukrasi na stećcima nisu u fokusu ovoga rada, spomenut ćemo još samo zastupljenost ukrasnih motiva na pojedinim oblicima stećaka. Evidentirana su 44 ukrašena sanduka, 2 sanduka s postoljem, 3 visoka sanduka s postoljem, 26 ploča, 6 sljemenjaka, 6 sljemenjaka s postoljem, jedan jedinstven primjer dva sljemenjaka na jednome postolju, jedan križ u kombinaciji s pločom a jedan u kombinaciji sa sandukom, jedan stup (u kombinaciji sa sandukom), 11 utonulih u zemlju, te dva u sekundarnoj uporabi kao korita. Važno je imati na umu i da se na stećcima Općine Čitluk nalazi ukupno 8 natpisa, od kojih su 4 evidentirana na nekropoli "Visočica" u Velikom Ograđeniku, a ostala 4 natpisa nalaze se u Čerinu, Paoči, Gradnićima, te u Služnju.

161 Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci - kultura i umjetnost*, str. 84, 86, 98, 111.

Grafikon 3. Zastupljenost ukrasnih motiva na stećcima u Općini Čitluk

Ukrasni motivi na stećku u groblju "Čmarevac"
(foto: D. Korać)

Zaključak

Pretpostavka da se ukupan broj nekropola i stećaka u Općini Čitluk razlikuje od dosadašnjega broja u literaturi revidiranjem je potvrđena. Naime, prema popisu Š. Bešlagića u Općini Čitluk nalaze se 32 lokaliteta s ukupno 703 stećka, a u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine* na području ove Općine spominju se 44 lokaliteta sa 655 srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika. Terenskim istraživanjem zabilježili smo 61 lokalitet sa 796 stećaka, ali ni ovaj broj zasigurno nije konačan jer su, na žalost, neke nekropole u veoma zapuštenu stanju, pa nije postojala mogućnost pristupa svim stećcima. Mišljenja smo da na ovome području ima još stećaka, nepoznatih široj javnosti ali poznatih nekim pojedincima koji će pomoći u daljnjim popisima i istraživanju ovih vrijednih srednjovjekovnih spomenika. Također treba imati na umu da je tijekom vremena jedan broj stećaka iskorišten u sekundarne svrhe, neki su odneseni u pojedine muzeje pa je prije nekoliko desetljeća, kada su provedena ranija istraživanja, njihov broj na ovome području bio zasigurno mnogo veći nego danas.

Na kraju, možemo konstatirati da bi revidiranje broja ovih spomenika i u drugim općinama zasigurno dovelo do sličnih rezultata što pokazuju i istraživanja u Općini Široki Brijeg, gdje je veoma izražena razlika u broju nekropola kao i broju stećaka u odnosu na rezultate koje je ranije iznio Š. Bešlagić. Naime, na području ove Općine I. Dugandžić evidentirao je 60 lokaliteta s 821 stećkom, dok je prema popisu Š. Bešlagića navedena 41 nekropola s 597 stećaka.¹⁶²

162 IVAN DUGANDŽIĆ, *Širokobriješka baština*, Matica hrvatska Široki Brijeg, Široki Brijeg, 2004., str. 50.

Stecaks in the Municipality of Citluk

Summary

The assumption that the total number of necropolis and stecaks in the municipality of Citluk differs from the number previously mentioned in literature has been confirmed by the revision. Namely, according to S. Beslagic's list, there are 32 sites in the municipality of Citluk with a total of 703 tombstones, whereas in the Archaeological Lexicon of Bosnia and Herzegovina there are 44 localities with 655 medieval tombstones found in this area. Field research in this area recorded 61 localities with 796 stecaks, but this number is certainly not final as, unfortunately, some necropolises have been neglected and could not be reached due to the inaccessible terrain.

In Bosnia and Herzegovina, according to S. Beslagic's research, on 115 km there are approximately 100 stecaks in the area of this municipality, while according to our research, there are 439 stecaks. The cemeteries with less than 50 stecaks, make 5% of the total number. Several settlements of this municipality have only one locality with stecaks, while the largest number of localities is recorded in Vionica (8). More than 50 tombstones were recorded only in five settlements: Citluk (78), Krehin Gradac (157), Sluzanj (66), Veliki Ogradenik (58) and most in Vionica (171). Interestingly, more than 50% of these monuments is found in the neighbouring settlements of Krehin Gradac, Citluk and Vionica.

Of 407 stecaks (about 51%), which could be measured on the terrain, the following forms were found: plate-shaped stecak (74), chest (217), chest with stand (4), tall chests with stand (3), gabled tombstone (16), gabled tombstone with stand (7), a unique example of two gabled tombstones on one stand, 2 crosses (one in combination with a slab and another in combination with a chest), one pillar (in combination with a chest), the amorphous (59) Roman spolias (10), and 7 stecaks of secondary use as water troughs and 6 built into walls. Decorative motifs are recorded on 104 stecaks, which makes about 13% of the total number of tombstones. There are 44 decorated chests, 2 chests with stand, 3 tall chests with stand, 26 slabs, 6 gabled tombstones, 6 gabled tombstones with stand, a unique example of two gabled tombstones on one stand, one cross in combination with a slab and one in

combination with a chest, one pillar (combined with a chest), 11 sunk into the earth, and two in secondary use as troughs. There are 8 inscriptions found on the stecaks of Citluk municipality, 4 of which are recorded in the necropolis of Komlinovic, and the remaining 4 inscriptions are located in Cerin, Paoca, Gradnici, and Sluzanj.

Keywords: Citluk; Brotnjo; tombstones; shapes of stecak; necropolis.

Grad Vratar (Sutiska) na putu *Via Drine*

NINA ČULJAK
Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: nina.culjak@ff.sum.ba

UDK: 902.2(497.6 Hercegovina)"13/17"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 20. ožujka 2018.
Prihvaćeno: 30. svibnja 2018.

Sažetak

Rad donosi rezultate naših arheološko-topografskih istraživanja lokaliteta Vratar (Sutiska). Pregledom lokaliteta evidentirali smo arhitektonske ostatke Vratara te došli do zaključka da je njegov "razvoj" ka gradskom naselju u kasnom srednjem vijeku izravno uvjetovan smještajem na važnom srednjovjekovnom putu *Via Drine*, i to na strateški pomno izabranoj lokaciji. U radu se donose i informacije iz starih putopisa koji su opisivali put *Via Drine*, kao i ostatke samoga Vratara. U rad smo uključili i objavljene (nama dostupne) povijesne izvore u kojima se spominje ovaj srednjovjekovni grad. Također, utvrdili smo da je riječ o lokalitetu ograničenoga trajanja (upravo u kasnom srednjem vijeku doživljava i uspon i pad) te kao takav bi mogao poslužiti za daljnja istraživanja opusa gradnje toga vremena. U radu se također skreće pažnja na ovaj, ali i na neke druge gradove s prostora današnje Hercegovine, koji su većinom neistraženi, često neoznačeni i u fazi urušavanja.

Ključne riječi: Hercegovina; srednjovjekovni gradovi; *Via Drine*; gradovi hercega Stjepana Kosače; utvrda Vratar (Sutjeska/Sutiska).

1. Povijesni izvori i istraživanja

Vratar je u kasnom srednjem vijeku bio u posjedu oblasnoga gospodara Stjepana Vukčića Kosače, a grad je smješten u najužem klancu rijeke Sutjeske - Prosječnici. O utvrđi Vratar¹ nalazimo prve upise kod sljedećih autora: K. Jiriček,² P. Matković,³ N. Jorga,⁴ L. Thallóczy,⁵ M. Dinić,⁶ H. Kreševljaković - H. Kapidžić,⁷ M. Vego,⁸ S. Ćirković,⁹ D. Kovačević-Kojic¹⁰ i dr. Rezultati ovih autora navo-

-
- 1 Ovaj rad donosi rezultate istraživanja provedenih za potrebe izrade disertacije. Budući da smo kasnije došli do novih spoznaja, odlučili smo ispraviti određene pogreške kao i nedorečenosti koje smo napravili u prethodnoj interpretaciji ovoga lokaliteta, te ih zajedno predstaviti u ovome radu.
 - 2 CONSTANTIN JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters: historisch-geographische Studien*, Prag, 1879., str. 75-76.
 - 3 PETAR MATKOVIĆ, "Putovanje po balkanskom poluotoku XVI vieka. Putovanja B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta", u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. LVI., Zagreb, 1881., str. 210-212.
 - 4 NICOLAE JORGA, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle (second série)*, Paris, 1899., str. 338, 408. Ovdje se navodi izvorni dokument iz 1436. god., u kojem se spominje nova carina *in Sutischa*, te podatak iz dubrovačkoga pisma Stjepanu Vukčiću iz 1445. godine u kojemu se Dubrovčani žale na pljačku trgovaca *sotto Sutischa* (pod Sutjeskom).
 - 5 LUDWIG VON THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München - Leipzig, 1914., str. 361, 379, 398. U ovome djelu Vratar se spominje kao *Vatrato, Sucisti castello con lo contato*, i to u povelji Alfonsa Aragonskoga iz 1444. godine. U povelji Fridriha III. iz 1448. godine spominje se kao *castrum (castrum Bratal cum omnibus pertinentiis suis)*, a u povelji Alfonsa Aragonskoga iz 1454. godine spominje se kao *civitas (civitate Vratar cum castris et pertinentiis suis)*. Na ove objavljene povelje prvi je u pravom smislu skrenuo pažnju M. Dinić. Usp. MIHAJLO DINIĆ, "Zemlje hercega Svetog Save", u: *Glas*, CLXXXII., Beograd, 1940., str. 151-257.
 - 6 MIHAJLO DINIĆ, "Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina", u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, III., Beograd, 1937., str. 24.
 - 7 HAMDİJA KREŠEVLJAKOVIĆ - HAMDİJA KAPIDŽIĆ, "Stari hercegovački gradovi", u: *Naše starine*, II., Zavod za zaštitu spomenika kulture R BiH, Sarajevo, 1954., str. 21.
 - 8 MARKO VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957., str. 112.
 - 9 SIMA ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić - Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964.
 - 10 DESANKA KOJIĆ KOVAČEVIĆ - VLAJKO PALAVESTRA - ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ, "Drina u doba Kosača", u: *Naše starine*, XIV.-XV., Sarajevo, 1981., str. 118.

de se i u radovima novijega datuma.¹¹ Pri tome je važno naglasiti da nigdje u objavljenoj literaturi ne postoji recentan opis građevinskih ostataka same utvrde, a također ni fotografija postojećega stanja očuvanosti. Spomen Sutjeske u izvorima iz 1430. godine veže se uz Čemerno.¹² Spomen *in Sutischa* datira iz iste godine.¹³ Podatci koje između ostalih prenose S. Ćirković i D. Kovačević-Kojić, tiču se otuđenja vrijedne robe (vjerojatno srebra) Nikoli S. Gučetiću, koje je "u mjestu Sutjesci, u kastrumu zvanom Vrtar"¹⁴ oduzeo sam kaštelan utvrde Vladislav Mrđenović. Ovdje nalazimo značajnim spomenuti i činjenicu da je utvrda imala svoga (očito stalnoga) kaštelana, što ne samo da ukazuje na njezinu važnost, nego i na određene uvjete koje je morala zadovoljavati da bi bila ne samo povremeno korištena stražara, nego i mjesto na kojemu se stanovalo. Također, činjenica da je kaštelan utvrde spomenut kao onaj koji je otuđio srebro trgovcima neke karavane i nije neobična, jer se u izvorima u istoj ulozi spominje i sam vojvoda Stjepan (npr. 1444. godine).¹⁵ To je po svoj prilici vezano uz uvođenje carine na tom mjestu koje je bilo u posjedima oblasnoga gospodara Stjepana Vukčića Kosače, dok se za konkretan slučaj s Mrđenovićem zna da se dogodio u trenutku opće pomutnje,¹⁶ nekoliko dana nakon smrti Sandalja Hranića. Zanimljivo je pitanje što se podrazumijeva pod spomenom *in Sutischa*. Naime, poznato

11 Primjerice u *Arheološkom leksikonu BiH* lokalitet je spomenut pozivanjem na navedeni rad H. Kapidžić - H. Kreševljaković iz 1954., dok je u novijim studijama o bh. srednjovjekovnim gradovima, poput ICOMOS-ove monografije *Stari gradovi Bosne i Hercegovine*, lokalitet opisan pretiskom navedenog upisa iz *Leksikona* iz 1988. god. Usp. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988., str. 131; SKUPINA AUTORA, *Stari gradovi Bosne i Hercegovine*, Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2012., str. 207.

12 C. JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke...*, str. 40, bilj. 122.

13 N. JORGA, *Notes et extraits...*, str. 267. Vego je izgleda previdio ovaj navod kod Jorge, umjesto kojega navodi LUDWIG VON THALLÓCZY, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München - Leipzig, 1914., i to 361. stranicu, na kojoj se spominje izvor iz 1444. god., a ne 1430., kako je navedeno. Usp. M. VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 112.

14 Riječ je o karavani koja je dolazila iz Srebrenice (23. svibnja 1435.). O tome: D. KOJIĆ KOVAČEVIĆ - V. PALAVESTRA - Z. KAJMAKOVIĆ, "Drina u doba Kosača", str. 118; S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić - Kosača i njegovo doba*, str. 16-17.

15 D. KOJIĆ KOVAČEVIĆ - V. PALAVESTRA - Z. KAJMAKOVIĆ, "Drina u doba Kosača", str. 121.

16 S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić - Kosača i njegovo doba*, str. 16.

je da je Sutjeska bila srednjovjekovna župa koje se prostirala negdje od Prosječne do iznad Tjentišta. Zna se i da je nešto sjeverniji grad Tođevac već pripadao župi Drinaljevo.¹⁷ No, pregledom objavljenih podataka iz izvora, kao i onih od kasnijih putopisaca, stječe se dojam da se već veoma rano najuži dio kanjona (oko Prosječne) počeo nazivati imenom župe, kao centar, koji je bio branjen utvrdom iznad, a koja se također negdje naziva imenom župe. Dakle, Sutjeska/Sutiska kao župa, kao središte župe (utvrda Vratar) i kao područje najužega prolaza kroz kanjon. Tomu u prilog govori i podatak iz 1435. godine, a koji se tiče pljačke karavana (iz Srebrenice) *in loco vocato Sothescha in castro vocato Vratar*.¹⁸ Riječ je o prvom (do sada poznatom) spomenu Vratara u Sutjesci, u kojem se Sutjeska označava kao mjesto (iako postoje dvojbe o tumačenju značenja pojma *locus* u ovom kontekstu). Budući da se u nedalekom Tjentištu razvila karavanska stanica, te se mjesto općenito razvijalo prema nekom vidu trga, a bilo je otvoreno-ga tipa, bez svoje utvrde koja bi ga štitila, vjerojatno je Vratar u nekom smislu preuzeo tu ulogu. Već iduće 1436. godine, u izvorima su zabilježeni prigovori na novu carinu *in Sutischa*.¹⁹ Godine 1444. Vratar se spominje kao *castello* sa svojim upravnim kotarom. Ovo svakako ukazuje na brzi privredni rast mjesta. Iduće godine spominju se prigovori koji će se iznijeti zbog srebra otetoga trgovcima iz Srebrenice *sotto Sutischa*.²⁰ Prvotno smo mislili da se ovdje (*sotto Sutischa*) ne radi o pravom podgrađu, nego baš o prostornom orijentiru, budući da se iz naše arheološko-topografske analize vidi da ovdje nije bio moguć razvoj neposrednoga podgrađa u pravom smislu riječi. Međutim, ako se uzme u obzir da je možda riječ o začetcima podgrađa u formiranju (koje se tu i zaustavilo), onda je moguće da doista tako možemo tumačiti i spomenuti navod (kao podgrađe). U svakom slučaju, Sutjeska kao važna odrednica (u ovom slučaju kao župa) i dalje ostaje kao orijentir, što se vidi iz navoda *Vratar in Sutischa* godine 1452., dok se 1454. godine, u povelji Alfonsa Aragonskoga, navodi:

17 Župa Sutjeska, koja je pripadala plemićkoj obitelji Hranića - Kosača, prostirala se od Vratara do Tođevca, koji je već u drugoj župi (Drinaljevo), tako da su u njezin sastav ulazili i utvrda Vratar i karavanska stanica Tjentište. SEJFUDIN ISAKOVIĆ, "Tjentište u srednjem vijeku", u: *Godišnjak B.Z.K. Preporod*, god. XIII., Sarajevo, 2013., str. 356.

18 M. DINIĆ, "Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina", str. 130.

19 N. JORGA, *Notes et extraits...*, str. 338.

20 *Isto*, str. 408.

civitate Vrtar cum castris et pertinentiis suis. Vrtar postaje grad, *civitas*, sa svojim utvrđenjima i posjedima.

2. Put *Via Drine*

Prije opisa samoga lokaliteta smatramo važnim reći nekoliko riječi o putu *Via Drine* i njegovoj važnosti za razvoj Vrtara. Naime, dva osnovna putna pravca kojima su se kretale karavane i koja su predstavljala glavnu poveznicu Bosne i humskog prostora s Dubrovnikom, kao najvećim trgovačkim centrom, bila su: *Via Chelmi* (ili *Via Nerente*) i *Via Drine* (ili *Via Bosne*, ili *Via Coze*, ili *Via Trebigne*).²¹ Put *Via Drine*, koji se dalje nadovezivao na put za Carigrad bio je vjerojatno od velike važnosti za širi prostor. U tom smislu, važna je i funkcija grada Vrtara, smještenoga upravo iznad strateški veoma

Sl. 1. Pogled s utvrde Vrtar na današnju cestu i rijeku Sutjesku
(foto: Nina Čuljak)

21 M. DINIĆ, "Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina", str. 125; DE-SANKA KOVAČEVIĆ, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961., str. 158-159; ESAD KURTOVIĆ, "Iz historije trebinjskog kraja u srednjem vijeku", u: *Godišnjak BZK Preporod*, god. XI., Sarajevo, 2011., str. 285.

važnog prolaza na ovom putu. Upravo u pomno izabranoj lokaciji na "osjetljivom" dijelu puta, koji je bio od iznimnoga značaja u kasnom srednjem vijeku, počiva važnost ovoga grada. Njegov položaj je točno na vrhu klisure gotovo okomito iznad ulaza u Prosjecnicu. Odatle je bilo veoma jednostavno blokirati prolaz i zaustaviti čak i veću vojsku s nekolicinom branitelja naoružanih običnim kamenjem. Za razliku od nekih dijelova ovoga, ali i drugih srednjovjekovnih putova koji se mogu izbjeći zaobilaznim stazama, ovaj dio puta je bilo nemoguće zaobići i zbog toga je bio od velike važnosti za ubiranje carina i sl.

Točan pravac puta *Via Drine* je poznat, budući da se koristio i tijekom novoga vijeka, a danas je zamijenjen modernom asfaltnom cestom. O starom putu, koji se sigurno barem jednim dijelom podudara sa srednjovjekovnim putom, doznajemo iz nekoliko važnih putopisa. Međutim, o konkretnoj trasi puta nemoguće je govoriti, jer se između dvije poznate "stanice" često moglo put skratiti, ili ciljano zaobići neki dio. Također, prilikom gradnje novih putova, posebice današnje asfaltne ceste, često se odstupalo od trase staroga puta kojoj se s vremenom izgubio trag. Došli smo do zaključka da su jedini dijelovi originalne trase, o kojima uopće možemo govoriti na taj način, zapravo oni koji se nalaze u takvom prirodnom suženju, koje se nije moglo izbjeći. Prilikom naših istraživanja, ustanovili smo da je prostor Prosjecnice upravo primjer za to. Djelić izvornoga puta sačuvan je s vanjske strane tunela nazvanog Vratar. Glede pravca kojim je vodio put *Via Drine*, imamo ga vrlo rano opisanog kod tajnika mletačke vlade, B. Rambertija, koji je s poslanstvom prošao ovim putom tijekom 1533. godine. Naime, krenuvši brodom od Venecije do Dubrovnika, ostatak putovanja do Carigrada nastavio je upravo ovim kopnenim putom. Prema njegovu opisu znamo da je put vodio od Dubrovnika, preko Trebinja, Bileće, Gacka, Čemerna, Tjentišta, Foče i dalje se račvao u nekoliko glavnih smjerova, od kojih se jedan nadovezivao na put za Carigrad. Detaljnije opise ovoga puta, kao i ruševina utvrde grada Vratara, imamo i kod nekoliko putopisaca iz XIX. st. To su primjerice Roškiewicz (1868. god.) i M. Hoernes (1894. god.), no za potpunu "rekonstrukciju" onoga što su ovi putopisci vidjeli, potrebno je imati na umu da je Rambertijev putopis (i još neki) bio dostupan te nije isključeno da su pojedini "opisi" iz pera putopisaca XIX. st. zapravo prepričavanje podataka iz starijih putopisa, ili pak bilježenje predaja i legendi mještana. U tom smislu ipak nam je najznačajniji opis B. Rambertija, koji je najstariji nama poznati opis pa samim tim i najzanimljiviji. Prema njegovu putopisu putovanje je išlo od dubrovačkih vrata Ploče, preko Srđa, Brgata, prema Carini,

potom se išlo "pustom kamenitom gorom" u dolinu Trebišnjice te su nakon 16 milja stigli u Trebinje. Kod Trebinja su prešli Trebišnjicu i nakon 20 milja stigli u Rudine, prošavši djelomice porušeni gradić *Cluaz*, dospjeli su u 28 milja udaljeno selište *Curita*. Nakon što su prošli Cernicu, za 25 milja došli su u Vrbu. Nadalje za 24 milje stigli su u Predio, prošavši gorsko ždrijelo "na kojem se s obje strane dižu dvie tvrđice, od kojih je jedna porušena, a druga se iztiče nad stienom i zove se *Vratic*".²² Nadalje se navodi "tvrđice su sječene i zidane na samoj gori, a k njim se dolazi stazom, samo jednoj osobi pristupnom, a moglo bi je dvadeset ljudi lako braniti kamenjem proti kakovoj mu drago vojsci".²³ Nakon ovoga zabilježen je netočan podatak da pod utvrđama teče rukav vode, pod imenom *Drine*. Nakon 29 milja dospjeli su u *Orach*, pa u Foču.²⁴ Kada pokušamo pratiti opisanu dionicu puta, uviđamo da i sam Ramberti navodi poneki podatak koji očito nije vidio, nego ga je doznao na putu. Tako primjerice spominje da je prošao djelomice porušeni gradić Ključ (kod Gacka), a kada doista terenski obiđemo taj kraj, kao što smo napravili, postaje nam jasno da je za dolazak pod Ključ potrebno dobro se udaljiti od glavnoga pravca *Via Drine*. Svakako se može reći da Ključ gravitira ovom putu, ali on je posve sigurno bio na većoj udaljenosti od njega.

Svakako nam je najzanimljiviji opis dviju "tvrđica", od kojih je jedna već u njegovo vrijeme uništena, dok se druga i dalje vidi te mu je pokazana kao *Vratic*. Ono što je nama osobno zanimljivo u ovom navodu jest činjenica da se spominju dvije utvrde, od kojih je jedna porušena, a druga se vidi na stijeni. Postavlja se pitanje koliko je uopće bilo moguće iz južnoga pravca uočiti pravu utvrdu *Vratar* koja se očito još u dobroj mjeri očuvala u to vrijeme, a kamoli tu porušenu utvrdu nasuprot njoj. Na tragu smo promišljanja da je ovdje možda riječ o nekim starijim ruševinama (moguće neke crkve) na obližnjem prostoru, koja je kod lokalnoga pučanstva rodila ideju o utvrđenju na obje strane klanca. Također u mnogo kasnijem opisu Roškiewicza stoji: "one dvije tvrđice biti će ondje ležale, gdje se stiene *Sutjeskine* doline na 50 stopa primiču, gdje se još danas vide tragovi, na desnom briegu *Sutjeske*, na uzvišenom pećinastom ravnaku, stare su ruševine (*Gradina* na karti), o kojih se priča, da su posljednji ostanci gradića *kr. Stjepana*, a naproti, na kuku *Sedla*, da je njegda bila crkvice

22 P. MATKOVIĆ, "Putovanje po balkanskom poluotoku XVI vieka...", str. 210.

23 *Isto*, str. 210.

24 *Isto*, str. 209-211.

(Crkvina na karti), a oboje da je bilo mostom skopčano. Ta je pako točka danas poznata po imenu Prosječenice".²⁵ Upravo ovaj opis daje naslutiti da se predaja o postojanju neke stare crkve na tom prostoru uplela s pričom o dvije utvrde na dvije strane klanca.

Sl. 2 Pogled na pristupni put do Vratara, danas potpuno zarastao u šumu
(foto: Nina Čuljak)

Važno je naglasiti da su srednjovjekovni putovi (u literaturi nalazimo i prijevod - drumovi, koji je možda i adekvatniji) uglavnom obične staze, pogodne za kretanje pješaka i natovarenih konja, ponegdje su bili prošireni, ili su bili kaldrme (ovo je vjerojatnije antičko nasljeđe, a moguće i turske i kasnije nadogradnje).²⁶ U svakom slučaju, daleko su od reprezentativnosti onoga što se u moderno vrijeme podrazumijeva pod tim pojmom. No, bez obzira na njihovu skromnost, služili su svrsi i stoljećima bili osnovne žile kucavice šire regije, na koji-

²⁵ *Isto*, str. 212.

²⁶ Lijep primjer su rubnici kaldrme koja vodi na Lipetu i Kulu, na putu *Via Chelmi*, koje smo također zabilježili na našim terenskim rekognosciranjima. Budući da se i na tom dijelu vrše modernizacije, očito je da će i ovaj prekrasan dio prastaroga puta kroza samo srce Hercegovine, biti uskoro uništen gradnjom asfaltne ceste.

ma je počivao privredni rast i razvoj. Svakako, jedno važno polazište za te procese bilo je rudno bogatstvo Bosne koje je posvjedočeno od prapovijesti a posebice od antičkoga vremena, predstavljalo privlačni izvor zarade svim susjednim oblastima, pa samim tim i putna povezanost dobiva jednu dodatnu svrhu. Na važnim točkama putova javljaju se karavanske stanice, trgovci, utvrde, ili pravi gradovi, u čijim se podgrađima²⁷ rađaju zametci nekih kasnijih naselja. Vladari i velikaši ubiru carine i akumuliraju bogatstvo, jednako kao i trgovci i zanatlije. To je cijeli proces koji je pokrenut i koji je opstao upravo zahvaljujući ovom nizu: razvoju rudarstva - intenziviranju trgovine - ubiranju carina - izgradnji utvrda koje su bile važni kontrolni punktovi, ali često i prave rezidencije vladara odnosno velikaša. Također, u to vrijeme putove treba doživljavati (u smislu konkretnih trasa) dosta fluidno. Naime, pojedini su se dijelovi mogli ciljano zaobići alternativnom stazom, kako bi se eventualno zaobišla neka carina, ali čini se da to i nije bila opća praksa - jer su posve sigurno oni koji su carine ubirali to pokušavali spriječiti. Na putu *Via Drine* može se samo zamisliti kolika je morala biti važnost utvrde Vratar, jer se nalazila na takvu mjestu, gdje doslovce nije postojala mogućnost "zaobilaska",²⁸ odnosno alternativne staze. Kroz klanac Sutjeske se naprosto moralo proći, i stoga smo došli do zaključka da ovdje možemo govoriti o jednom od rijetkih slučajeva gdje baš precizno možemo ubicirati jedan djelić srednjovjekovnoga puta. A to je upravo makadamski prolaz točno ispod same utvrde. O napuštanju Vratara u periodu prije 1533. godine imamo podatak kod autora koji su relevantni za tu problematiku, naime riječ je o Hamdiji Kreševljakoviću i Hamdiji Kapidžiću, koji u radu o starim hercegovačkim gradovima pretpostavljaju da "u njemu Turci nisu držali svoje posade".²⁹

27 Pod gradovima koji pripadaju slivu rijeke Drine i njezinih pritoka, gotovo se redovito oblikuju podgrađa i to tijekom 20-ih god. XV. st., pa tako i Podvratar. Ovo svakako govori o jednom uzletu urbanizacije (u formiranju), a sve u svezi s privrednim usponom cijele oblasti. Više kod: DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV-XV)*, Istorijski institut, Beograd, 2007., str. 141.

28 Zbog ovoga su suvišna bila upozorenja Dubrovčana Stjepanu Vukčiću Kosači - kako carina poput te u Sutjesci čini štetu Dubrovčanima, iako je ne plaćaju oni, nego Vlasi te kako će Vlasi i drugi (očito se misli na ponosnike) napustiti taj put. O tome: S. ČIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić - Kosača i njegovo doba*, str. 23.

29 H. KREŠEVLJAKOVIĆ - H. KAPIDŽIĆ, "Stari hercegovački gradovi", str. 21.

3. Grad³⁰ Vrtar - položaj lokaliteta

"Ova vrata su nekoć imala svog *vratara*"³¹
(Moritz Hoernes)

Lokalitet Vrtar (Sutiska)³² nalazi se kod Suhe,³³ oko 30 km južno od Foče. Smješten je iznad najvećega suženja klanca rijeke Sutjeske, koje-

30 U znanstvenoj literaturi postoje brojni osvrti na pitanje nazivlja u srednjovjekovnoj fortifikacijskoj arhitekturi. U domaćoj literaturi je veoma ustaljen termin grad, ili "stari grad" još od C. Truhelke koji i u ovom radu koristimo. O tome vidjeti: ĆIRO TRUHELKA, *Naši gradovi, opis najljepših sredovjernih gradova Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1904. Dodatno se koristimo pojašnjenjem da je ta riječ "poput *castruma* značila i utvrđeno naselje i feudalni grad". Usp. ANA DEANOVIĆ, "Glosar naziva u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog vojnog graditeljstva u Hrvatskoj", u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 381, Zagreb, 1978., str. 37. Također se koristimo i tumačenjem da je "grad staroslavenska imenica kojom Slaveni po doseljenju nazivaju utvrđenja bez razlike jesu li ona organizirana naselja uz utvrdu, ili sama utvrda (tvrđava)". Usp. BOŽIDAR ZARKOVIĆ, *Trgovi i urbanizacija Srbije krajem srednjeg i početkom novog veka*, doktorska disertacija, Beograd, 2012., str. 60. Pitanje je naravno razgraničenja pojmova utvrde i grada, no smatramo da poradi visokoga stupnja neistraženosti naših srednjovjekovnih gradova/utvrda, doista ne možemo još primijeniti neki konkretan sustav raščlambe. Iako je ovdje doista riječ (u slučaju Vratara) o iznimno skromnim ostatcima arhitekture, ipak, poradi navoda u izvorima, u kojima se ovaj lokalitet spominje u znamenitim poveljama kao: *Vatrato, Sucisti, castello con lo contato* (1444. godine), potom kao *castrum Bratal cum omnibus pertinentiis suis* (1448. godine), te kao *civitas (civitate Vrtar cum castris et pertinentiis suis* (1454. godine), ne možemo ga ne smatrati gradom u srednjovjekovnom značenju, jer je on to očito bio.

31 MORITZ HOERNES, *Dinarische Wanderungen: Cultur und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Hercegovina*, Wien, 1894., str. 207.

32 Jireček spominje ovu utvrdu kao "znanu pod imenom Vrtar u Sutisci, ili samo Sutiska". C. JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke...*, str. 75. U *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* lokalitet je upisan kao Vrtar (Sutiska), Suha, (u Općini) Foča. O tome: "Vrtar (Sutiska)", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., str. 131. Ovi navodi svoje uporište imaju u povijesnim izvorima, u kojima se lokalitet spominje kao Vrtar u Sutjesci (ili Sutisci), gdje je Sutjeska/Sutiska srednjovjekovna župa, ali i mjesto, odnosno dio uskog kanjona rijeke Sutjeske. Jedan od izvornih navoda je *in Sutischa*, a odnosi se na podatak iz 1436. god., u kojem se spominje nova carina *in Sutischa*, a također zanimljiv je podatak iz dubrovačkoga pisma Stjepanu Vukčiću (445. god.) u kojem se Dubrovčani žale na pljačku trgovaca *sotto Sutischa* (pod Sutjeskom), što je veoma značajan podatak, jer osim činjenice da se navodi gradsko podgrađe, koje nam svjedoči o jednom daljnjem stupnju razvoja mjesta ka gradskom naselju, ovdje imamo i nazivanje (očito središta župe) samim imenom župe. N. JORGA, *Notes et extraits...*, str. 338, 408.

33 Nakon obilaska terena mišljenja smo da bi najtočniji bio navod koji od G. Škrivanića prenosi M. Premović: smještaj između Ninkovića i Suhe. O tome:

Upravo prirodno suženje uz obalu rijeke Sutjeske, moćno je zaštićeno oštrim klisurama, koje se gotovo vertikalno spuštaju na put i obale rijeke. Prolaz ispod utvrde Vratar na ovom mjestu bio je moguć samo relativno uskim puteljkom na desnoj obali Sutjeske. On se pak pruža s vanjske strane današnjega tunela, koji je taj prolaz artificijelno proširio te mu olakšao prohodnost. Stoljećima prije njega korišten je upravo uski makadamski put uz samu rijeku. Upravo zbog ovakva smještaja došli smo do spoznaje da se ovdje doista može govoriti o dijelu (iako veoma malom) izvorne trase famoznoga srednjovjekovnog Drinskog puta.

Sl. 4. Dio puta *Via Drine* u vidu djelomice usječenoga polusvoda u stijeni
(foto: Nina Čuljak)

U ovim promišljanjima i zaključcima pomogli su nam navodi iz izvora, ali i mnogo više prikaz ove lokacije na staroj austro-ugarskoj fotografiji Raimunda Stillfrieda von Rathenitza iz 1890. godine, naziva *Talsperre bei Sucha*. Možemo konstatirati da se spomenuti fotografski prikaz podudara s opisom istoga prolaza zabilježenoga kod Jirečeka³⁶ te se također podudara sa situacijom koju smo zatekli na

36 C. JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke...*, str. 76.

terenu. Naime, Jireček je konstatirao da se ruševine koje B. Ramberti³⁷ spominje nalaze "u blizini mjesta gdje je po svoj prilici u vrlo staro doba na maloj dužini usječen put u stijeni, u vidu poluzasvedenog hodnika".³⁸ B. Ramberti pak navodi da je na tom mjestu vidio dva *castelleti*-a (s obje strane klanca), od kojih je jedan već bio uništen, a drugi je bio vidljiv te mu je pokazan kao Vratac,³⁹ uz opasku kako

Sl. 5. Put kroz klanac Sutjeske (prema: HENRIK RENNER, *Herceg - Bosnom uzduž i poprijeko*, Mitrovica, 1900., str. 342)

37 Benedetto Ramberti, tajnik mletačke vlade i učeni pisac iz XVI. st., koji je s poslanstvom prošao ovuda 1533. god., o tome je ostavio podatke u svom putopisu koji nam donosi P. Matković. P. MATKOVIĆ, "Putovanje po balkanskom poluotoku XVI veka...", str. 204.

38 C. JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke...*, str. 76. Opis nalazimo i kod: JOHANN ROŠKIEWICZ, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, Leipzig - Wien, 1868., str. 113. Tu piše: "Der Weg ist hier blos 2 Fuss breit in Felsen gehauen, die Grundflächen desselben so glatt und zum Wasserlauf der Sutinska so abschüssig, dass man bei niederm Wasserstande es vorzieht, durch das Flussbett zu reiten."

39 Ovaj podatak je donio određene nejasnoće, no postoji mogućnost da je ovaj dio klanca bio nazivan tim imenom nevezano uz utvrdu Vratac, koja je po sličnoj

je herceg Stjepan tu imao stražu, tako da nitko nije mogao proći bez plaćanja carine.

Također donosi podatak da su utvrde bile od samih stijena i da je do njih vodila staza kojom je mogla normalno proći samo jedna osoba,

Sl. 6. Mala zaravan točno nasuprot ruševina utvrde - slikano s utvrde
(foto: Nina Čuljak)

geografskoj logici dobila to ime. Zanimljivo je ovdje spomenuti da je i na jednoj od karata iz XVI. st., na kojoj je prikazana i današnja Bosna i Hercegovina (onoj J. Bussemachera iz 1592. god.) Vratar ucrtan kao Vrotaz, što može biti izravno u svezi s dostupnim putopisima, poput Rambertijevog. Naime, doista se ne može pouzdati u karte ovoga stoljeća (za prostor Hercegovine), zbog pre slaboga interesa tadašnjih kartografa za naš prostor i činjenice da su se često preuzimale netočne ubikacije i sl. Više o tomu može se doznati u relevantnoj literaturi. Kartu vidjeti u: MIRKO ALILOVIĆ, *Hercegovina na kartama i planovima*, Velika Gorica, 2015., str. 191. Ovdje je bitno spomenuti i jedan podatak koji navodi Matković, citirajući svoga suvremenika, očito upućenoga u lokalne prilike: "Ulaz u klanac Sutjeske, od Graba jedan sat niže, zove se Vratac i vide se na desnoj strani na planini pod Volujakom razvaline tvrđice Hercega Stjepana, sproču nje srušena crkvice na lijevoj strani na rebu Zelengore. Tu je sutjeska najuža, izgleda, kao da će ove dvije planine i razvaline rukovati. Priča se, da su tu bili pripeti gvozdeni lanci od tvrđice do crkvice, u koju je Herceg prelazio na službu. Tu se za njegova vremena plaćala prolaznina." P. MATKOVIĆ, "Putovanje po balkanskom poluotoku XVI veka...", str. 213.

te da je ove utvrde moglo od cijele vojske lako obraniti svega 20 ljudi naoružanih samo kamenjem.⁴⁰ Lijep primjer koji daje naslutiti kako je taj put klancem Sutjeske doista mogao izgledati u srednjem vijeku, ali i koliko je bio opasan, vidimo na slici koju donosi H. Renner, u svom putopisu *Herceg - Bosnom uzduž i poprijeko*, u kojemu se navodi da je ovaj put kroz klanac Sutjeske "staza za pjesnike i prijatelje prirode",⁴¹ kao i to da ga u to vrijeme koriste samo domaći ljudi.

U predaji lokalnoga pučanstva i dalje živi priča da su tu nekad postojali željezni obruči, odnosno lanci koji su blokirali put kroz Prosečnicu. To je priča koja se očito provlači još od upisa Des Hayesesa (iz 1621. godine), što doznajemo od Jirečeka.⁴² Na terenu su nam pokazane neke rupe u stijeni, vrlo nisko iznad površine rijeke. Naravno da metalnim obručima nema traga, ali moramo priznati da rupe u stijeni doista djeluju kao nešto artificijelno, tako da nije isključeno da su nekad korištene kao neki vid utora. Teško je tu razlučiti činjenice od predaje i legendi. Ukoliko je tijekom srednjega vijeka tu postojao željezni lanac za blokiranje puta, to bi svakako ukazivalo na neki niži smještaj istoga.

Prema drugim putopiscima iz kasnijega vremena ti lanci su povezivali dvije utvrde grada na dvije obale, ili grad i crkvu, a to bi značilo neki vid lančanoga mosta koji bi povezivao utvrdu sa stijenom na drugoj strani rijeke. Budući da smo osobno pregledali teren i ostatke utvrde, možemo konstatirati da doista postoji jedna mala zaravan na nasuprotnoj stijeni, koja je otprilike na istoj razini kao položaj ruševina Vratara. Zumiranjem toga dijela posve je jasno da je to vrlo skućeni prostor, na vrletima krajnjih obronaka Zelengore, i da bi smještaj bilo čega na toj strani bio veoma neprikladan, no ne i nemoguć. Sam položaj ruševina Vratara, usprkos svojoj teškoj pristupačnosti, u potpunosti je logičan, jer na obje strane pruža doslovce savršenu vizualnu kontrolu nad samim putem. Kada stojimo na rubu utvrde (iznad ulaza u današnji tunel) - stojimo *de facto* okomito iznad puta. A to je doista takva strateški pomno birana pozicija, bez premca.

40 C. JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke...*, str. 76.

41 HENRIK RENNER, *Herceg - Bosnom uzduž i poprijeko*, Mitrovica, 1900., str. 341.

42 Jireček također navodi kako je Des Hayes (1621. god.) dobio informaciju da se taj prolaz u kršćansko vrijeme zatvarao željeznim lancem. Moguće da je od tada ostala predaja o obručima na obali Sutjeske. C. JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke...*, str. 76.

Sl. 7. Pogled prema Prosječnici uz današnji tunel Vrtar
(foto: Dijana Pinjuh)

Stoga uopće ne čudi podatak o lakoći obrane grada, koji se provlači stoljećima u predaji i literaturi.

Sam najuži prolaz kroz klanac naziva se Prosječnica.⁴³ On promatran s određene udaljenosti doista tako i izgleda, kao neki uzan prolaz, ili

43 "Wohl aber sind noch am rechten Ufer, auf hochsituirten Felsterrassen, Mauerspuren zu erblicken, welche die Sage als die letzten Reste einer vom König Stephan erbauten Burg bezeichnet. Gegenüber, auf einem Felsvorsprunge des Sedlo, soll auch zu jener Zeit eine kleine Kapelle gestanden haben, und Burg und Kapelle (nach der Sage) durch eine Brücke verbunden gewesen sein. Dieser Punkt ist gegenwärtig unter dem Namen Prosčjenica (d. h. durchschnittene oder durchsägte Strecke) bekannt." J. ROŚKIEWICZ, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, str. 114. Također, Prosječnica se spominje i kod M. Hoernesa koji uz opise veličanstvene prirode toga dijela svijeta, spominje da se ostatci jednoga utvrđenja još mogu pronaći na jednom obronku Volujka, dok se utvrda na lijevoj obali nalazi na rubu stršće litice te da je tu bila nekoć carinarnica hercega Stjepana. Nakon toga navodi opis kako se prolaz moglo obraniti sa samo 20 branitelja, što je očito preuzeo od Jirečeka, kao i podatak o postojanju željeznoga lanca. Jireček je pak taj podatak o lancu preuzeo od Des Hayesasa (koji je 1621. god. čuo tu predaju "iz kršćanskog vremena"). M. HOERNES, *Dinarische Wanderungen: Cultur und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Herzegovina*, str. 207.

vrata. U neposrednoj blizini nešto južnije nalaze se ruševine nekih zidova, koje nam u početku i nisu bile posebno zanimljive, jer nam je pažnja bila usredotočena na samu utvrdu iznad. Kasnije, prilikom učestaloga nailaska na spomen utvrda na obje strane klanca, došli smo na razmišljanje da je možda tu riječ o obrušenom dijelu druge utvrde (ili crkve) koja se spominjala u starim putopisima. Činjenica jest da je poprilično velik komad zida doslovce skliznuo, ili se urušio odnekud, no isto tako - njegova originalna pozicija nije mogla biti previše visinski udaljena, jer bi se u protivnom potpuno raspao, bez obzira na granjem obraslo kamenje i sve ono što je postalo neki vid prirodna serklaža koji je očito tu konstrukciju održao u komadu.

Sl. 8. Skliznuti dio nekoga zida uz samu rijeku
(foto: Nina Čuljak)

Njegova današnja pozicija u potpunosti je nepravilna i nemoguće je da je originalna, tako da je posve sigurno riječ o pomijeranju, samo pitanje je od kuda. Inače, na samoj utvrđi evidentna su velika klizišta, koja su svakako dodatno uništila lokalitet. U načelu, podatak o postojanju "žandarske stanice", koji smo dobili od mještana, odvratila je našu pažnju od toga skliznutog dijela zida. No zid je solidno zidan, i tu bi se detaljnijim pregledom moglo doći do nekih novih promišljanja. No, ako se ponovo vratimo na izvorni opis kod B. Ram-

bertija, dolazimo do toga da su dotične utvrde bile otprilike na istoj visini, pa je prema tome nemoguće da je ovaj skliznuti dio zida - dio te konstrukcije, posebice zbog toga što je na desnoj obali. No pitanje je, ako je ta druga utvrda (moguća crkva prema kasnijim navodima) bila urušena već u Rambertijevo vrijeme, nije li vjerojatno da se priča o postojanju druge, srušene utvrde, spojila s predajom o postojanju neke crkve na tom prostoru (ne nužno na istom dijelu), tako da se one počinju poistovjećivati. Budući da su na starim mapama ostali pribilježeni toponimi *Crkvina* i *Gradina*, velika je vjerojatnost da je na tom prostoru nekoć i bila crkva, ali je pitanje ima li ona ikakve veze konkretno s drugom srušenom utvrdom, ili je postojala na tom prostoru, ali na drugom mjestu. To ćemo možda saznati ukoliko se na tom području provedu arheološka iskopavanja.

Inače, kada se promatra cijeli ovaj kanjon i okolica, može se reći da je to veoma uzak prostor, stoga ne čudi činjenica što nikada nije došlo do formiranja pravoga gradskog naselja, iako je u vrijeme Stjepana Vukčića Kosače bilo naznaka o daljnjem razvoju naselja. Jedino nešto veće proširenje je na prostoru Suhe, dok se za ipak malo udaljenije Tjentište može reći da je imalo doista optimalne uvjete za formiranje pravoga naselja, s dovoljno ravničarskoga prostora, blizinom rijeke, ali ponajprije zbog toga što je predstavljalo karavansku stanicu na važnom putu. Ta tradicija se nekako protekla i na novi vijek, kada je ovaj lokalitet postao izletišta s hotelom i prenoćištima u sklopu Nacionalnoga parka Sutjeske. Kasnosrednjovjekovno Tjentište je svakako bilo u tom smislu značajno, a tadašnje svratište - kuću (*domus*) imao je i Stjepan Vukčić Kosača.⁴⁴ Tu se vjerojatno radilo o trgu u formiranju, jer se u izvorima spominje i postojanje carinika i lokalnoga kneza u Tjentištu.⁴⁵ Tjentište se naime, kao karavanska stanica, formiralo na putu *Via Drina*, tijekom 40-ih godina XV. st.,⁴⁶ te je za razliku od nešto udaljenije Cernice tek tada počelo poprimati karakter stalnoga naselja. Upravo je svoj naziv Tjentište dobilo po

44 M. DINIĆ, "Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina", str. 135-136. Od 40-ih godina XV. st. u Tjentištu je još jedna u nizu karavanskih stanica. Tu se nalazila i kuća hercega Stjepana i jedan konak. Hercegovina majka Katarina ubirala je carinu koja je tu bila uspostavljena. D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV-XV)*, str. 148.

45 S. ISAKOVIĆ, "Tjentište u srednjem vijeku", str. 353, 357.

46 D. KOJIĆ KOVAČEVIĆ - V. PALAVESTRA - Z. KAJMAKOVIĆ, "Drina u doba Kosača", str. 120.

šatorima⁴⁷ pod kojima se prenoćivalo na putovanju, a godine 1450. spominje se carina *de Tiutiste*.⁴⁸

4. Grad Vrtar - ostatci ostataka

Na obroncima Volujka nalaze se skromni građevni ostatci srednjovjekovnoga grada Vrtara. Lokalitet je savršeno strateški pozicioniran točno na stijeni koja se vertikalno uzdiže uz Prosječnicu, te na taj način postoji mogućnost kontrole puta i prema jugu i prema sjeveru. U blizini nema naselja.

Sl. 9. Dio izvorne staze pred sam izlazak na grad
(foto: Nina Čuljak)

47 Sam naziv Tjentište potječe od naziva za šator (tendu) pod kojima se prenoćivalo na putovanju. Tu poveznicu navodi i Jireček ("von tenta - tentorium"). C. JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke*, str. 76. Postoji i drugačije tumačenje kod D. Vujičića prema kojemu je korijen riječi *tentus*, u značenju stanice, što je Tjentište i bilo. Navedeno prema: S. ISAKOVIĆ, "Tjentište u srednjem vijeku", str. 352.

48 D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV-XV vijek)*, str. 148.

Očito je ovaj lokalitet pokazao potencijal samo u vrijeme kasnoga srednjeg vijeka, dok je bio nezaobilazna točka i mjesto carinjenja na putu *Via Drine*, ali čak ni tada nije imao istinsku priliku da preraste u pravo naselje. Razlog tomu je svakako geografske prirode, naime uski prolaz, nedovoljno prostora za rast i razvoj naselja, nedovoljno plodne zemlje itd., to su posve sigurni razlozi zbog čega u neposrednoj blizini ni dan danas nema formiranoga naselja. Do ostataka grada danas ne vodi nikakva staza. Uza sam lokalitet vide se tragovi velikoga klizišta i obrušavanja kamenja. Mi smo lokalitetu pokušali i uspjeli pristupiti iz određene kosine, nešto niže od lokaliteta, gdje smo ušli u gustu i nepreglednu šumu i nakon mukotrpnoga uspinjanja, uspjeli smo izaći na jedan mali dio očito originalnoga puta pred sam izlazak na grad.⁴⁹ Šuma nadomak jedne od posljednjih pravih europskih prašuma - Perućice, je toliko gusta, da se nalazeći doslovce iznad ceste, nemoguće orijentirati sve do izlaska na sam vrh, jer se apsolutno ništa ne vidi od drveća. Sam izlazak na lokalitet je vrlo oštar. Uz njega se nalazi veliki odron kamenja koje klizi i iznimno je

Sl. 10. Dio vidljivih ruševina grada Vrtara uza sam rub klisure
(foto: Nina Čuljak)

49 Ovdje moram zahvaliti cijenjenoj doc. dr. sc. Dijani Pinjuh, sa Studija povijesti, koja je pristala uputiti se sa mnom na ovo doista opasno rekognosciranje.

opasan. Odmah po izlasku na grad, dočeka nas je doista spektakularan pogled prema okolnim planinama, ali i dolini Sutjeske.

Od arhitekture, gore na samom rubu lokaliteta sačuvan je ostatak nekoga kružnog objekta upitne funkcije, budući da je riječ o suhozidu (tako da nije riječ o cisterni). Na rubu stijene očuvan je tek jedan jasno vidljiv dio srednjovjekovnog zida. Orijeantiran je sjeverozapad - jugoistok, sačuvan do visine od cca 70 cm i zidan u manje-više pravilnim redovima, uz nanose žbuke. Stratigrafska analiza (prema tzv. *arheologiji arhitekture*⁵⁰) jedne ovakve utvrde (a naravno da bi joj trebala prethoditi arheološka istraživanja), mogla bi ponuditi pregršt informacija o arhitekturi i načinu zidanja. Te spoznaje mogle bi se dalje uspoređivati sa situacijom na drugim Hercegovim gradovima i utverdama. Poznat je podatak da se za gradnju cisterni srednjovjekovnih gradova uglavnom dovodilo specijalizirane graditelje iz Dubrovnika (*magistre a cisternis*).⁵¹ Primjerice, jedan od navoda poznatih iz objavljenih izvora jest onaj iz 1426. godine,⁵² u kojemu se spominje Radiša Bogetić, kamenar iz Dubrovnika, koji preuzima obvezu odlaska u "Sokol vojvode Sandalja" i koji će tamo izgraditi jednu cisternu "za koju će mu sav materijal dati Sandalj, hranu i piće i 8 groša dnevno". Ovo upućuje na zaključak da su cisterne radili strani (većinom dubrovački) graditelji, no može se pretpostaviti da su većinu ostalih gradnji ipak obavljali domaći graditelji i zidari. Karakteristike ovih gradnji mogu se samo jednim malim dijelom vidjeti na skromnim vidljivim ostatcima ove utvrde. Naša promišljanja idu u smjeru traženja određene "matrice", ili kvalitetnoga uzorka, za koji nije sporna

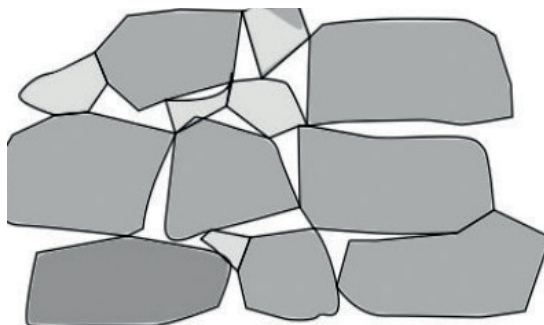
50 Nedestruktivne metode istraživanja povijesnih građevina u okvirima tzv. arheologije arhitekture (*archeologia dell'architettura*) relativno su nepoznate na našim prostorima. Međutim, mnoštvo je referentne literature na talijanskom i španjolskom jeziku. Riječ je o pokušaju primjene stratigrafske analize na vertikalnim strukturama zidova povijesnih građevina po principima ustaljenim u arheologiji (analiza stratigrafskih odnosa, faza gradnje, odnosno primjena Harrisove matrice). Pri tome se naravno uključuju i sve druge informacije do kojih se može doći, a koje u konačnici olakšavaju interpretaciju povijesne građevine. O arheologiji arhitekture više kod: GIAN PIETRO BROGIOLO - AURORA CAGNANA, *Archeologia dell'architettura - metodi e interpretazioni*, Firenze, 2012.; ROBERTO PARENTI, "Arheologija arhitekture", u: *Arheološki rječnik*, 44-52, Zagreb, 2014.

51 ALEKSANDAR RATKOVIĆ, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta, Mostar, 2005., str. 25.

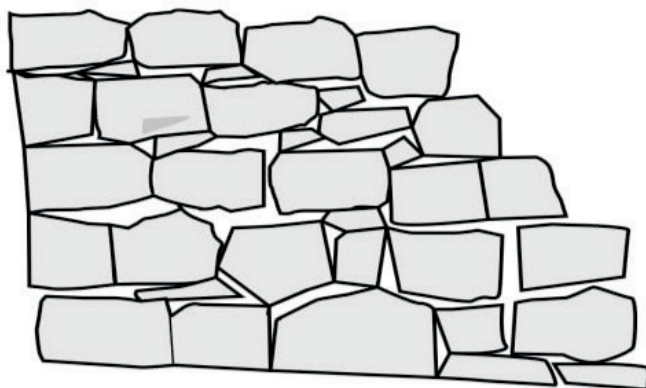
52 D. KOVAČEVIĆ KOJIĆ - V. PALAVESTRA - Z. KAJMAKOVIĆ, "Drina u doba Kosača", str. 116.

njegova vremenska pripadnost, te za koji ne postoji velika mogućnost kasnijega nadograđivanja. Cilj toga je usporedba s drugim lokalitetima iz istoga vremena. Išli smo tragom ubiciranja gradova za koje iz poznatih, prethodno spomenutih povelja Fridriha III. i Alfonsa V., znamo da su pripadali hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači, ili pak nekih lokaliteta za koje postoji živa narodna tradicija da su pripadali hercegu Stjepanu, a za koje također postoji mala vjerojatnost nadograđivanja u turskom razdoblju. U tom smislu pokušali smo izdvojiti nekoliko lokaliteta, koji bi mogli ući u obzir. Jedan od njih je svakako Vrtar u župi Sutiska, drugi je Hercegov grad u Zovom Dolu, a treći grad Mičevac kod Trebinja. Usporedbom načina gradnje može se zaključiti da su sva tri lokaliteta rađena u sličnom opusu. Manje-više nepravilno priklesano kamenje, vezano uz dostatne količine žbuke, na karakterističan način u sva tri slučaja. Jedino se zidovi najbolje očuvanoga Mičevca izdvajaju nešto većim stupnjem preciznosti prilikom klesanja kamenja i podizanja zidova, što i ne čudi, s obzirom na položaj Mičevca i njegovu svrhu, kao i mnogo veću povezanost s drugim zapadnim centrima (za razliku od ova dva visinska lokaliteta, koja su prije svega imale bitnu stratešku važnost). Pri tome treba imati na umu da je Mičevac doista i arheološki istraživani, te da je njegov istraživač Đ. Odavić, u više navrata konstatirao kako prema arheološkoj građi s provedenih sustavnih istraživanja nema naznake da grad nastavlja živjeti u tursko vrijeme, što znači da, ako je u nekom smislu kasnije i korišten, to nije sigurno podrazumijevalo veće graditeljske zahvate. Za lokalitet u Zovom Dolu, za koji smo od mještana doznali da se i dalje pamti kao "grad hercega Stjepana", došli smo također do zaključka da, iako se nalazi na putu koji se i dalje koristio u tursko vrijeme, njegova važnost opada s krajem srednjega vijeka (a samim time i potreba nekih većih gradnji i dogradnji). Ovo smo zaključili čitajući *Putopis* znamenitoga turskog putopisca Evlije Čelebija iz XVII. st., koji je, prolazeći kroza Zovi Do, konstatirao da je to bilo "ranije napredno naselje", što ukazuje na činjenicu da je njegova važnost već u XVII. st. potpuno izgubljena.⁵³

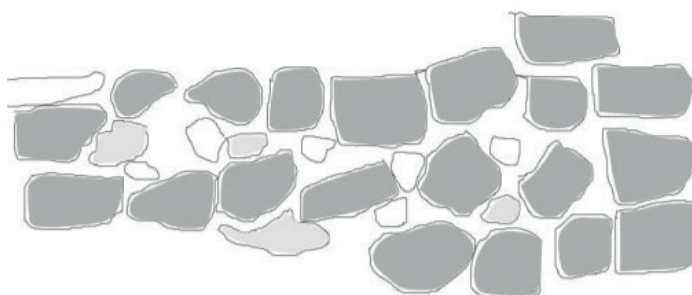
53 Ovdje želimo kazati da smo na terenu naišli na najnovije devastacije (doduše nehote, iz neznanja, neinformiranosti i neoznačenosti lokaliteta) u širem gradskom podgrađu, na položaju Banj-do, Stolovi, gdje je jedna od tri srednjovjekovne kamene stolice u potpunosti uništena prilikom novijih građevinskih radova u neposrednoj blizini.

VRATAR

MIČEVAC

ZOVIDO

Sl. 11. Skica opusa gradnje s tri Hercegova grada
(crtež: Nina Čuljak)

U svakom slučaju, ovo su tek naznake promišljanja o ovim lokalitetima, koje u pravom smislu mogu biti nadopunjene isključivo novim arheološkim istraživanjima, a svakako i nekim novim, ili zanemarenim podacima iz povijesnih izvora. Ovo bi svakako bila jedna tema sama za sebe, koja bi zahtijevala dugo i sustavno istraživanje. U ovom smislu može se reći da postoje i drugi lokaliteti koji bi došli u obzir za usporedbu. Tu je primjerice grad Ključ kod Gacka, koji je čak pozicioniran tako da gravitira putu *Via Drine*, a njegova je arhitektura čak dobro sačuvana, ali je lokalitet apsolutno zanemaren, u svakom mogućem smislu. U trenutku našega obilaska, od nepreglednoga raslinja tek se u ograničenom smislu moglo pristupiti lokalitetu.

Sl. 12. Pogled na srednjovjekovni grad Ključ kod Gacka
(foto: Nina Čuljak)

Važno je istaknuti da bi bilo najbolje provesti arheološko istraživanje jednoga ovako značajnoga srednjovjekovnog grada, jer je pristup njemu (ukoliko se naprave pripremni radovi) veoma lagan, a ostatci su doista impozantni, i to je lokalitet koji bi se mogao veoma lijepo uklopiti u turističku ponudu, i oživjeti taj gotovo napušteni kraj. Rezultati sustavnih istraživanja bili bi od velike važnosti za znanost. Ono što je doista tužno i poražavajuće jest činjenica da smo diljem Hercegovine nailazili na kasnosrednjovjekovne spomenike posve

zanemarene, zapuštene, često neoznačene, dodatno uništene itd., pa se nadamo da će ovaj rad na neki način pomoći da se ovi lokaliteti otrgnu od zaborava.

Zaključak

Cilj ovoga rada nije samo skretanje pažnje na uništene, zapostavljene, neoznačene i nezaštićene lokalitete (a grad Vratar je eklatantan primjer toga) nego, *eo ipso*, i poticanje na promišljanja o onome što bi nam arheološka istraživanja ovoga i sličnih gradova/utvrda mogla ponuditi. Naime, riječ je o svojevrsnim orijentirima i oglednim primjercima gradnje svoga vremena i prostora, koji nam mogu dati odgovore na pitanje izgradnje i funkcioniranja jednoga srednjovjekovnog grada - utvrde. Ovdje, naime, govorimo o sretnim okolnostima gubljenja važnosti visinske pozicije utvrde, koja vjerojatno u rano tursko doba postaje suvišna, prvenstveno zbog promjene u načinu ratovanja i općenito drugačije vojne i carinske organizacije u turskom razdoblju, odnosno kontrole iste. Činjenica je da je ovaj prolaz ipak ostao i dalje opasan za promet i tijekom XVI. st.,⁵⁴ no to su drugačije okolnosti kako posjedovanja, tako i osiguravanja važnih punktova. O ovome bi svakako povjesničari koji istražuju tu problematiku mogli mnogo više reći. No, činjenica je da je utvrda Vratar sustavno propadala od kasnoga srednjeg vijeka i njezino arheološko

54 Podatak o upućivanju pisma Porti u kojem se upozorava na opasnost klanca pod nazivom Sutiska (Sutjeska), za koji se kaže da bi se trebao čuvati, tj. imati stražu (podatak se odnosi na 1560. god.) vidjeti u: MUHIMME DEFTERI, knj. 1, sv. 1, Sarajevo, 1985., str. 61. Već ovaj podatak u kojemu nema spomena utvrđi Vratar govori o prestanku korištenja, i činjenici da se "obrana" spušta u uvjetno rečeno - podgrađe. Slična je situacija i u Blagaju, koji je za razliku od Vratara ipak koliko-toliko održavao kontinuitet korištenja same utvrde - tj. grada i stoljećima kasnije, a ipak, u XVII. st. E. Čelebi zatiče prazan grad, dok se život koncentrirao i organizirao u gradskom podgrađu. EVLIJA ČELEBI, *Putopis*, Svjetlost, Sarajevo, 1967., str. 453. U slučaju Blagaja tu je naravno važno i postupno jačanje Mostara, koji mu preuzima ulogu koju je stoljećima imao. Glede podatka o Vrataru svakako treba imati na umu da je tu vjerojatno riječ o čuvanju straže jednoga, ili više mještana, koji su to često činili na način da su motrili prolaz i udarcima u neki vid bubnja upozoravali na neku opasnost na putu. Ovo znamo iz putopisa iz XVI. st., iz kojih se vidi da su mještani zaduženi za čuvanje straže bili zauzvrat oslobođeni od harača. O tomu vidjeti: SRĐAN RUDIĆ, "Pljevaljski kraj u putopisima XVI veka", u: *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 2, Pljevlja, 2001., str. 128-136. Ovo nam zapravo daje sliku na koji način je dalje funkcionirala "straža" i na ovom lokalitetu. Dakle, to je jedno posve novo vrijeme i drugačije okolnosti. Nekadašnji značaj utvrde je izgubljen.

istraživanje moglo bi ponuditi posve nove rezultate, a samim time pokrenuti i nova promišljanja o problematici kasnosrednjovjekovnoga fortifikacijskog graditeljstva, ali i načina ratovanja. Kada se danas promatra lokalitet Vratar, u svom prostornom okruženju, ne možemo se oteti dojmu o svojevrsnoj protočnosti i poveznici prošlosti i sadašnjosti. Naime, današnja državna magistrala se dijelom poklapa sa starim makadamskim putom, kojim su stoljećima prolazile trgovačke karavane, i čija je važnost bila golema za tadašnju privredu. Potom, današnje odmorište u Tjentištu je i u srednjem vijeku imalo funkciju odmorišta. Promatrajući povoljan smještaj hotela Mladost, nismo mogli ne zapitati se kako i gdje je točno na tom pogodnom proširenju bio smješten znani Kosačin *domus*, a gdje carina, šatori, kako je sve to funkcioniralo tada... Jedino je utvrda, koja i sada sa svoje dominantne kote "motri" na Sutjesku, na put i veličanstvene planinske vijence okoliša, izgubila svoju nekadašnju funkciju, ali sudbinski je ipak ostala zabilježena u nazivu tunela koji je smješten u njezinu podnožju. Život se i ovdje ipak nastavlja, iako na nešto drugačiji način. Ovaj lokalitet bi bilo potrebno arheološki istražiti i zaštititi od konačnoga raspadanja, ili ga barem adekvatno obilježiti i na taj način sačuvati od potpunoga zaborava.

The Town of Vratar (Sutiska) on the *Via Drina* Road

Summary

The paper presents the results of research on the late medieval town of Vratar (Sutiska), based on published historical records and personal archaeological-topographic studies of the fort and its wider area. Apart from turning attention to the town itself or its modest architectural remains, which we personally reviewed and photographed, we also focus on its location on the medieval road known as the *Via Drina*. Our archaeological-topographical research on this and wider area has shown that all important medieval cities were positioned near several basic medieval roads, which in fact were the reason for their existence. The research found that the preserved architecture of the town of Vratar, due to its limited duration at the end of the late Middle Ages, was an exemplary of the building opus that was applied in the fortification architectural era. In that sense, comparisons were made with other cities that we know were in the possession of the Herzog Stjepan Vukcic Kosaca and lost their importance after the Ottoman conquest. This was, for example, the situation with Micevac, and, possibly, Zovi Dol. The aim of the paper is to emphasize the importance of these localities, but also to warn that they are both archaeologically unexplored and totally neglected by the public.

Keywords: Hercegovina; medieval towns; *Via Drina*; the towns of Herzog Stjepan Kosaca; the Fort Vratar (Sutjeska/Sutiska).

Filip Zubčević i Josip Vasiljević - svjetovni svećenici iz Hercegovine školovani u Zagrebu

RUDOLF BARIŠIĆ
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d
HR - 10000 Zagreb
E-pošta: rbarisic@hrstud.hr

UDK: 262.1:378]
929 Zubčević F.
929 Vasiljević J.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 14. studenoga 2017.
Prihvaćeno: 30. svibnja 2018.

Sažetak

Sredstvima zaklade, koju je 1785. osnovao habsburški vladar Josip II., u periodu do 1847. financirani su boravak i školovanje više od 250 klerika Franjevačke provincije Bosne Srebrene. Međutim, prvotnom nakanom ove zaklade bilo je stvaranje svjetovnoga svećenstva iz redova mladića s bosansko-hercegovačkoga prostora kao preduvjet za uvođenje redovite dijecezanske strukture. U tu je svrhu u Zagreb poslano 12 mladića, no njihov boravak ondje je završio fijaskom. Habsburškim neuspjehom u Dubičkom ratu (1788. - 1791.) spomenuti planovi su postali neizvedivi i klerici su prepušteni svojoj sudbini. Velik dio ih je postupno napustio stipendiju i tek ih je manji broj dogurao do kraja školovanja. Među njima su se nalazila i dvojica Hercegovaca: Josip Vasiljević i Filip Zubčević. U radu se donosi prikaz njihova školovanja kroza sve nastavne razine te okolnosti u kojima se ono odvijalo. Vasiljević je kasnije bio pastoralno aktivan u tadašnjoj Bosansko-srijemskoj biskupiji sa sjedištem u Đakovu. Zubčevićeva sudbina nakon školovanja nije poznata. Postoje indicije da se vratio u osmansku Bosnu i ondje pastoralno djelovao, ali ih se za sada može iznijeti samo kao pretpostavku.

Ključne riječi: Filip Zubčević; Josip Vasiljević; Kraljevska akademija; biskupski licej; Zagreb; zaklada Josipa II.

Uvod

Jednu od upadljivijih karakteristika crkvene povijesti bosansko-hercegovačkoga prostora predstavlja dugotrajan izostanak usustavljene i organizirane dijecezanske strukture. Ovakva je situacija prisutna od srednjega vijeka pa sve do 1881. i nije uvijek jednostavno ocjenjivati koliki je i kakav utjecaj imala na ukupnu povijest promatranoga područja. Kroz povijest je poznato više pokušaja da se spomenuto stanje promijeni, a među njima je najveći odjek imalo osnivanje Apostolskoga vikarijata u Bosni imenovanjem fra Mate Delivića naslovnim bolinskim biskupom i apostolskim vikarom.¹ Iako je apostolski vikarijat nastao kao svojevrsan vid kasnih posttridentskih nastojanja Rimske kurije, njegovo je djelovanje u prvih pedesetak godina proteklo bez izraženijih upletanja izvana. Kurija je bila zadovoljna situacijom u kojoj je u Bosni² stalno boravio biskup koji je s jedne strane mogao dijeliti sve potrebne sakramente, a s druge obavljati redovite vizitacije i o tome slati izvješća u Rim. Na djelatnost apostolskih vikara utjecali su brojni, obično nepovoljni, čimbenici. U materijalnom pogledu su u potpunosti bili upućeni na pomoć sa strane, kako na novčanu pripomoć koju su im slali Rim i povremeno Beč, tako i na Bosnu Srebrenu koja im je omogućavala smještaj u nekome od svojih samostana. Ovisnost o bosanskim franjevcima bila je izražena i po pravnom pitanju jer osmanske vlasti nisu priznavale apostolskoga vi-

1 Okolnosti osnivanja vikarijata SREČKO M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće - Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783-1813)*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971., str. 104-105; JULIJAN JELENIĆ, *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevac*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1913., str. 97 donosi citat u kojemu su navedene njegove granice: "Amplitudo longitudinis, et latitudinis Vicariatus Apostolici Bosnensis, non potest juste metiri, nec describi (...). Communes tamen termini sunt = Ex parte Sclavoniae, et Confinio Imperii flumen Savus, nobis Sava. Ex parte Serviae (...) flumen Drina. Ex parte Dalmatiae mons Prologh (...). Ex parte Croatiae Mons dictus Plissivicza."

2 Pojmovi "Bosna" i "bosanski" koriste se u kontekstu onovremenih administrativnih granica koje su bile ponešto drugačije nego li suvremene granice Bosne i Hercegovine. Bosna Srebrena i Apostolski vikarijat u Bosni nisu obuhvaćali prostor Trebinjsko-mrkanske biskupije, dok su u Bosnu kao administrativnu jedinicu Osmanlijskoga Carstva bila uključena i neka područja koja se danas nalaze u Crnoj Gori i Srbiji. Stoga, primjerice, pojam "bosanski klerik" valja promatrati u kontekstu pripadnosti Bosni Srebrenoj, ako je dotični bio franjevac, odnosno apostolskom vikarijatu, čak i ako je pojedinac bio rodom iz Hercegovine.

kara kao pravni subjekt. Konačno, ova je ovisnost bila najupadljivija u pitanju župa, tj. njihova popunjavanja i upravljanja jer su ponovo bosanski franjevci činili jedini kadar iz kojega su se "novačili" potencijalni župnici.³

Poučena ranijim prijeporima i općenito otporom koji su franjevci pokazivali prema ikakvoj aplikaciji biskupskoga nadležstva, Sveta je Stolica u imenovanju apostolskim vikarom nekog od bosanskih franjevaca vjerojatno davala diplomatski ustupak koji je ipak imao svoje granice. U franjevačkoj se tradiciji razvilo tumačenje kako je Bosna Srebrena imala pravo predlaganja četiriju kandidata iz svojih redova od kojih bi onda Rim izabirao i potvrđivao jednoga. Ova je teza ipak neodrživa, a uostalom zanijekala ju je i sama praksa. Ne postoje potvrde da je izbor ikada tekao na opisan način. U samoj Bosni Srebrenoj prilikom izbora novoga apostolskog vikara, daka-ko, nije nedostajalo niti ideja tko bi bio poželjan kandidat, kao niti pojedinačnih ambicija i samopreporučivanja u tom smislu, ali na konačan su izbor utjecaj mogli vršiti i drugi. Vjerojatno je činjenica da su svi apostolski vikari do Augustina Botoša Okića izabrani bez protivljenja Bosne Srebrene pomogla kasnijem razvijanju ideje o isključivom pravu franjevaca na predlaganje vlastitih kandidata. Ipak, činjenica je kako je Okić izabran bez privole Bosne Srebrene, isključivom habsburškom podrškom. Njegov mandat, koji se često zbog ratnih događanja i njegova zdravstvenoga stanja ocjenjuje kao nesadržajan, uveo je još jednu novu praksu koja će potrajati idućih pola stoljeća: zbog bolesti zatražio je da mu se imenuje pomoćnik pa je na tu službu 1796. godine imenovan Grgo Ilijić Varešanin. Kako je tom prilikom i on dobio naslovnu biskupsku titulaturu, pitanje budućega apostolskog vikara bilo je riješeno već tada. Identičan slučaj, gdje je neki od bosanskih franjevaca još za života apostolskoga vikara, u svojstvu njegova pomoćnika, bio imenovan biskupom i time na neki način postao predodređen i za njegova nasljednika, dogodio se i 1803. godine kada je Augustin Miletić, imenovan Ilijićevim pomoćnikom, stekao i biskupsku titulu. Dvadesetak godina kasnije Rafo Barišić, doduše, nije bio imenovan biskupom, ali je u prednost pred

3 Osim franjevaca, sve do prve polovice 19. st. osobito u Hercegovini te duvanjskom i livanjskom kraju brojni su bili popovi glagoljaši, prisutni i drugdje u Bosni. Apostolski vikari su prema ovim popovima pokazivali određeni zazor i to iz dva razloga. Kao prvo, bili su dosljedni pobornici rimskoga obrednika u bogoslužju, a kao drugo, u glagoljašima su gledali eksponente dalmatinskih biskupa s kojima su imali prijepore oko jurisdikcijskih granica.

ostalim kandidatima za Miletićeva nasljednika sigurno došao već i samim time što je bio imenovan njegovim provikarom.

Iako su i apostolski vikari redom bili franjevci Bosne Srebrene, to ipak nije sprječavalo neke među njima da postave pitanje jurisdikcijskih ovlasti što je posljedično moglo izazvati razmirice pa čak i otvorene sukobe. Premda je najizraženiji lom nastao u prvoj polovici 19. st. u vidu znamenite "Barišićeve afere", nesuglasice su tinjale i prerastale u otvorene sukobe već i ranije. Uz ime Grge Ilijića vežu se čak tri "afere", a svima je zajedničko da su bile vezane za pitanje nadležnosti oko popunjavanja i upravljanja župama.⁴ Ilijić je prvenstvo apostolskoga vikara nastojao pokazati uzdizanjem nekih kapelanija na rang župa bez prethodnih konzultacija s Bosnom Srebrenom. U tome je na kraju uspio, ali je svejedno i dalje bio ovisan o franjevcima u pogledu kadrova za župničku službu.

U ovome se kontekstu u potpunosti može razumjeti i razvoj onoga što predstavlja najveću ostavštinu Okićeva vršenja službe apostolskoga vikara - zaklade koju je na njegovu molbu i nagovor osnovao Josip II., a čijim se sredstvima ubuduće trebalo financirati školovanje bosanskih klerika i njihov boravak u Habsburškoj Monarhiji.⁵ Zaklada je nastala u sklopu Josipovih priprema za preotimanje Bosne Osmanskome Carstvu. Ostvarenjem tih planova stvorili bi se i preduvjeti za uvođenje⁶ redovite dijecezanske strukture. Prvotne ideje

4 Afere detaljno opisuje S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini*, str. 189-223.

5 O okolnostima osnivanja zaklade vidi opširnije: RUDOLF BARIŠIĆ, "Početak školovanja bosanskih klerika na učilištima u Habsburškoj Monarhiji", u: PAVAO KNEZOVIĆ - MARKO JERKOVIĆ (ur.), *Zbornik o Mati Zoričiću: Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, Knjižnica Tihi pregoaci - Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2012., str. 179-201; RUDOLF BARIŠIĆ, "Školovanje Jure (fra Petra) Kordića", u *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, 26 (1), Mostar, 2015., str. 165-185, osobito 167-170.

6 Termin se koristi kao koliko-toliko neutralna odrednica jer do danas ne postoji slaganje radi li se o "obnavljanju" nekad postojećih dijezeza ili "osnivanju" sasvim novih, pri čemu je potonje tumačenje ono koje zastupa franjevačka tradicija. Zaobilazeći ovom prilikom prosudbe oko ovoga iznimno složena crkveno-pravnoga pitanja i historiografskoga problema, ukazivanjem na njegovu aktualnost i danas jasno se može naznačiti koliko je snažna povijesna specifičnost bosansko-hercegovačkih prilika u pogledu odnosa između dijecezanske i redovničke (franjevačke) hijerarhije. O tome više u: SREČKO M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine - predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.*, ZIRAL, Mostar - Sarajevo, 1999., str. 194-201.

i naumi habsburške strane sa zakladom jasno su naznačile u kojem bi smjeru išao taj proces. U jednoj od uputa koje je Okić dobio pred njega je stavljen zadatak prikupljanja kandidata bez redovničkoga zavjeta, o čemu će biti više riječi kasnije u tekstu. Time je jasno izražena nakana da dijecezanska struktura bude utemeljena na domaćim kadrovima i neovisna o Bosni Srebrenoj. Okićeva uloga i stavovi u tome ostaju pomalo nejasni. Kako će biti prikazano, sa svoje je strane učinio sve što je mogao da udovolji spomenutom zahtjevu, ali nemoguće je utvrditi je li to učinio zbog toga da sredstva zaklade ne ostanu neiskorištena ili i zbog toga što se nadao sam postati pravim biskupom nakon očekivanoga pripajanja Bosne Monarhiji.

U svakom slučaju, njegovim zalaganjem u Zagrebu se tijekom 1787. godine postupno okupila skupina od 11 mladića iz osmanlijske Bosne, među kojima i nekoliko Hercegovaca. Jedan od njih, Jure Kordić se po završetku školovanja vratio u Kreševu i ondje stupio u franjevački red uzevši ime fra Petar te je kasnije, između ostaloga, vršio i službu bosanskoga provincijala.⁷ Sudbinom druge dvojice, a koji su također postali svećenicima, historiografija se do sada nije bavila. Na osnovi trenutačno raspoložive arhivske građe može se rasvijetliti period njihova školovanja koji su proveli u Zagrebu pripremajući se biti temeljem plana koji se ostvario tek cijelo stoljeće kasnije. Cilj je ovoga rada prikazati okolnosti i tijek njihova školovanja te daljnju sudbinu neposredno po njegovu dovršetku.

1. Porijeklo klerikâ

Oba klerika o kojima je ovdje riječ, Filip Zubčević i Josip Vasiljević, prvi se put spominju u financijskom izvješću koje je Kraljevskom ugarskom namjesničkom vijeću (dalje KUNV) podnio Kajetan Auker, gvardijan zagrebačkoga samostana Franjevačke provincije sv. Ladislava.⁸ Prema njemu, obojica su u zagrebački samostan stigli 1. rujna 1787. u najvećoj grupi sekularnih klerika, a zajedno s njima doputovali su i Ivan Alović, Jure Kordić, Stjepan Vidović, Anto Nikolić, Pavao Nikolić⁹ i Pavao Botoš Okić. Kako je Auker nastojao dobiti

7 O njemu opširnije u: R. BARIŠIĆ, *nav. dj.*, str. 166-167.

8 NADBISKUPIJSKI ARHIV U ZAGREBU (dalje: NAZ), Spisi Nadbiskupskog duhovnog stola (*Officium dioecesanum*) [dalje: NDS (OD)], 845/1788. Prvi broj predstavlja oznaku protokolarnoga unosa, a drugi godište.

9 Obojica Nikolića bili su rođeni u Kreševu, ali je precizan rodbinski odnos za sada nemoguće utvrditi. Pouzdano je jedino da nisu bili braća.

povrat troškova za uzdržavanje klerika koje je podmirio sredstvima iz samostanske blagajne, u izvješću se nalazi detaljan popis različitih stavki. Na nekoliko se mjesta nalazi i Zubčevićovo ime. Tako su 9. travnja 1788. za njega nabavljene sandale, 28. lipnja iste godine i cipele, a već 13. srpnja sandale su morale biti odnesene na popravak. U kontekstu troškova oko održavanja i popravka obuće dva puta se spominje i Vasiljevićevo ime. Osim toga, navedeni su i neki skupni troškovi, poput nabavke papira ili svijeća, kao i lijekova, ali nije navedeno koji su klerici i od čega болоvali. Što se pak tiče troškova za živežne namirnice, Aučer je naveo kako je za cijelu grupu u kojoj su pristigli Zubčević i Vasiljević potrošio 11 forinti po kleriku. Prije nego li se nastavi prikaz njihova boravka u Zagrebu te raščlamba školovanja, valja nešto reći o njihovu porijeklu, odnosno okolnostima u kojima su uopće došli u Zagreb.

Kako je već rečeno, školska izvješća i pojedini spisi Nadbiskupskoga duhovnog stola u Zagrebu trenutačno predstavljaju jedine izvore o njima. Niti u jednome od njih ne nalazi se točan datum rođenja. Izvješća Kraljevske gimnazije sastavljena su dva puta godišnje, za svako polugodište po jednom, te obično obuhvaćaju dva dijela. Prvi je poimeničan popis učenika u kojemu se kroz više rubrika donose najvažniji biografski podatci (ime i prezime, vjeroispovijest, mjesto rođenja, dob, uzdržavatelji) te oni o školovanju (opći uspjeh, vladanje, određene druge opaske). Drugi se obično naziva *Classificatio* i u njemu su učenici poredani po uspjehu od najboljeg do najlošijeg obično kroz tzv. redove (*classis*), najčešće dva (prvi i drugi), ali se povremeno javljaju i treći za posebno neuspješne učenike, dok se najbolje označavalo atribucijom *eminens*. Tijekom dviju nižih razina (gramatike i humaniora) sastavljena su samo dva skupna, dok su tijekom studija filozofije kao više razine, podnošena za svaki pojedini predmet. Ovom nas prilikom najviše zanimaju podatci o dobi i mjestu rođenja.

U slučaju bosanskih klerika oni su obično veoma neujednačeni, često i naizgled kontradiktorni. Dok se mjesto rođenja još koliko-toliko može precizno utvrditi, godine rođenja moguće je postaviti samo okvirno. Problem proizlazi već i iz okolnosti da nije poznato kojom su se metodom pojedini sastavljači izvješća koristili prilikom prikupljanja podataka. Kako to izgleda u ova dva slučaja?

Zubčevićovo se ime javlja u ukupno 22 izvješća. Kao mjesto rođenja navedeni su Brotnjo (3 puta) i Mostar (10 puta). U ostalim slučajevima Zubčević je ubilježen samo kao "Bosanac" (*Bosnensis*), ponekad

uz nekakvu oznaku socijalnoga statusa (npr. *plebejus*). Ovo "bosanstvo" treba, kako je već rečeno, promatrati kroz prizmu administrativne pripadnosti bilo Brotnja, bilo Mostara. Kod drugih klerika koji su potjecali iz Hercegovine ponekad je jasno naglašena regionalna pripadnost. Kao najslikovitiji primjer može poslužiti lokacija sljedećega sadržaja: "Oppidum Herzegovina in Bassatu Travnikensi" uz ime Josipa Vasiljevića.¹⁰

Kako je vjerojatno sam Zubčević bio glavnim informatorom za podatke o sebi, otvara se pitanje zbog čega je davao različite lokacije. U oči upada i još jedna nekonzistentnost. Brotnjo se kao mjesto rođenja navodi kada je Zubčević tijekom šk. god. 1788./1789. pohađao prvi razred gramatike. Dvije godine kasnije, kada se nalazio u trećem razredu, kao mjesto rođenja navodi Mostar. U vrijeme šk. god. 1793./1794. Zubčeviću je, sada već kao polazniku prve godine filozofije, kao mjesto rođenja ponovo upisano Brotnjo, ali je tijekom idućih godina ova rubrika redovito popunjavana Mostarom. Premda bi se očekivalo da bi češće spominjani Mostar trebao imati prednost pred Brotnjom, nije isključeno da je Zubčević na neki način bio povezan s obje lokacije. Prilikom popunjavanja rubrike o podrijetlu nikada nije izrijekom navedeno da se radi o mjestu rođenja, nego se moglo raditi i o mjestu prebivališta ili posljednjem boravištu prije prelaska u Zagreb. Ovdje nam ponovo može pomoći usporedba s Vasiljevićem kod kojega je spomenuta rubrika još šarolikije popunjavana. Osim već spomenutoga "grada Hercegovine u Travničkom pašaluku", izvješća, njih 16 ukupno, Vasiljevića smještaju i u Brotnjo, Sarajevo, Kreševo i Međugorje te jednom prilikom na lokaciju koju je teže preciznije odrediti, a možda se radi o Rasnu.¹¹ Naizgled zbunjujući, ovaj nam popis omogućava bolje razumijevanje načina na koji su izvješća sastavljena, ali i Vasiljevićeve biografije. Ukratko, opravdano je pretpostaviti da je rođen u Međugorju koje je pripadalo župi Brotnjo. U Kreševu je pak proveo neko vrijeme očito se pripremajući stupiti u franjevački red. Što se tiče Sarajeva, moguće je da mu se obitelj, ili barem majka kao udovica, u nekom trenutku preselila onamo. Je-

10 Usp. DRŽAVNI ARHIV U ZAGREBU, I. Klasična gimnazija u Zagrebu, 5. Dokumentacija o učenicima (dalje: HR-DAZG-102), kut. 25624, br. 7. *Informatio de philosophis primi anni ex Philosophia rationali et Historia philosophiae pro primo semestri anni 1796*. Kako će se građa pohranjena u Državnom arhivu u Zagrebu opširno citirati kada bude govora o samom procesu školovanja dvojice klerika, radi preglednosti teksta ovom je prilikom ispuštena.

11 U izvorniku je ovo mjesto prilično nečitko: *Carolasno*.

dinim nepoznatim detaljem ostaje spominjanje Rasna, dakako, ako je uopće riječ o tome mjestu. Prema tome, sličnom analogijom nije nemoguće i da se Zubčevićeva obitelj nekada nakon njegova rođenja preselila iz Brotnja u Mostar.

Ma kako se konfuznima doimali, podatci o prebivalištu ipak nedvojbeno potvrđuju njihovo hercegovačko porijeklo. Godinu rođenja je daleko teže odrediti. Ponovo, u izvješćima se nikada nije navodio precizan datum, nego samo dob klerika. Pri tome nije jasno na koji je način ona podrazumijevana. Primjerice, Zubčević se kao polaznik prvog razreda gramatike nalazio u dobi od 17 godina. Ovo izvješće je podneseno na kraju školske godine. Ukoliko ga se tumači na način da je imao "punih 17 godina", odnosno da je bio rođen najkasnije do kraja rujna, onda bi godinu rođenja valjalo odrediti kao 1772. Ako je, pak, bio "u 17. godini života", odnosno rođen u posljednjem kvartalu godine, onda bi godina rođenja bila 1773. Na žalost, nema načina kojim bi se moglo utvrditi koje je od opisana dva načela korišteno. Vrlo vjerojatno su različiti sastavljači koristili različitu metodu, no to nije jedina mana. Iz nepoznatog razloga podatci znaju pokazivati kontradikcije čak i kada su prikupljeni iste godine. Kada je Zubčević šk. god. 1794./1795. prvi put ponavljao prvu godinu filozofije, u četiri različita izvješća njegova je dob ubilježena tako da je imao ili 21 ili 24 godine, a ove su nekonzistentnosti nastavljene i tijekom šk. god. 1795./1796. kada je navedeno da ima 23, odnosno 25 godina, te šk. god. 1796./1797. kada je imao ili 26 ili 27 godina. Kada se analiziraju podatci u svim izvješćima, vremenski okvir Zubčevićeva rođenja kreće se u rasponu 1770. - 1774., a bit će ga moguće precizirati - dakako, ukoliko su sačuvane - jedino na osnovi matica krštenih. Na žalost, dok su kod ostalih klerika u nekim prilikama spomenuta i imena roditelja, za Zubčevića znamo da je 1794. imao živu majku, ali ne i njezino ime.

Korištenjem iste metode analize, kod Vasiljevića je raspon godina mogućeg rođenja još i veći i obuhvaća period od 1772. do 1778., premda bi ga, sudeći po učestalosti spominjanja, bilo opravdano suziti na razdoblje 1773. - 1775. Zahvaljujući tome što je kasnije stupio u svećenstvo Bosansko-srijemske biskupije, datum njegova rođenja može se i precizirati jer u šematizmu spomenute biskupije iz 1835. stoji kako je bio rođen 25. studenog 1773.¹² Izvori čuvaju i imena nje-

12 Usp. *Schematismus venerabilis Cleri diœcesium Bosnensis seu Diakovariensis et Syrmienſis canonice unitarum pro anno a Christo nato MDCCCXXXV, die-*

govih roditelja: Mate¹³ i Veronika. Pri tome je ime oca spomenuto samo jednom, nakon čega je navođena samo majka što upućuje na zaključak da mu je otac najkasnije 1795. preminuo te da je Vasiljević za tu informaciju znao. To ukazuje na postojanje određene komunikacije između klerika i njihovih obitelji, ali nemoguće je zaključivati koliko je ona bila učestala i kojim se kanalima kretala.

2. Dolazak u Zagreb

Budući da je osnovnom nakanom zaklade bilo stvaranje pretpostavki za uvođenje redovite dijecezanske strukture oslonjene na domaći kadar, bliski suradnik Josipa II., grof Karoly Pálffy pred apostolskoga vikara Botoša Okića stavio je određene kriterije oko odabira kandidata.¹⁴ Nisu smjeli imati položene redovničke zavjete, a bilo je preporučljivo da su već pohađali gradivo u razini humaniora, drugim riječima da su dobro vladali latinskim, pa bi ih se na studij filozofije moglo poslati bilo kamo na području Monarhije. Dakako, ispunjavanje oba ova uvjeta Okića je stavilo pred nimalo lagan zadatak. Dok interesenata za svećenički poziv sigurno ne bi nedostajalo, jedini koji su već imali kakvo-takvo obrazovanje nalazili su se u franjevačkim samostanima pripremajući se za stupanje u novicijat.

U ono vrijeme Bosna Srebrena imala je novicijat u svakom od svoja tri samostana. Mladići zainteresirani pridružiti se franjevačkom redu dolazili bi onamo i najprije ondje neko vrijeme boravili pripremajući se za stupanje u novicijat. Ono se događalo svečanim činom oblačenja habita i dodjeljivanja redovničkoga imena. Nakon godinu dana, tijekom kojih bi samostanska zajednica redovitim glasovanjem davala svoje opaske o svakom pojedinom kandidatu, ukoliko ne bi bilo nika-

rum CCCXLV, Pestini Typis Jos. Beimele, C. R. PRIV. Strigoniensis Typographiae ac unius e Pestanis proprietarii (dalje: *Schematismus 1835.*), str. 93.

13 HR-DAZG-102, kut. 25622, (šk. god. 1793./1794.) br. 15. *Tabella morum ac studiorum iuventutis scholasticae in I. humanitatis classe in Archigymnasio Zagrabiensi primo Semestri an. 1793/4. literis operam navantium.* Do kraja šk. god. 1793./1794. u pojedinoj kutiji čuvaju se izvješća za dvije različite školske godine. Kako su broježane oznake, a često i nazivi pojedinih izvješća identični, prilikom citiranja građe iz toga perioda označena je i školska godina. U latinskom tekstu provedene su intervencije u pogledu osuvremenjivanja interpunkcije i pisanja velikoga i maloga slova dok je zadržana izvorna grafija sastavljača teksta.

14 Usp. J. JELENIĆ, *Izvori*, str. 57.

kvih zaprjeka, novak je odmah polagao doživotne redovničke zavjete.¹⁵ Za vrijeme pripreme za novicijat, kao i njegova trajanja, kandidati su bili obvezni pohađati nastavu. Njezinom je svrhom bilo pripremanje budućih klerika za odlazak na neko inozemno učilište na studije filozofije i teologije za čiju organizaciju Bosna Srebrena nije imala uvjeta. Formalno, mladići su u Bosni pohađali gramatiku i humaniora, no u biti ovo se obrazovanje svodilo na opismenjavanje u latinici i bosanici te osnove latinske gramatike, uz neizostavnu vjersku naobrazbu. Čak i takva nastava, skromna opsega, održavana je neredovito. Magistri (meštri) novaka kojima je bilo povjereno ovo pitanje, zbog raznoraznih razloga često su dulje vremena izostajali iz samostana, a također i gvardijani su mladiće iskorištavali za fizičke poslove. Usprkos nastojanjima mnogih provincijala da se ove nepravilnosti dokinu, do početka 19. st. nisu napravljeni neki izraženiji pomaci.¹⁶ Uza sve manjkavosti, kandidati za franjevaštvo bili su jedinim izvorom u kojemu je Okić mogao potražiti kandidate za slanje u Monarhiju.

Imena mladića koji su boravili u samostanu upisivana su tek nakon stupanja u novicijat u knjige novaka, a sekularni klerici to, u skladu s Pálffyjevim uputama, nisu učinili. Usprkos tome, upravo knjige novaka pružaju snažnu indiciju kako je Okić buduće stipendiste odabrao baš među kandidatima za novicijat. Na Aukerovu popisu (vidi gore) nalazi se ukupno 11 imena.¹⁷ Među njima se nalazi i Josip Zečević¹⁸ čije ime nalazimo u knjizi novaka fojničkoga samostana. Prema njoj je 14. siječnja 1784. stupio u novicijat, ali je sljedeće godine s još nekolicinom zbog disciplinskih prekršaja bio izbačen. Od svih sekularnih klerika, on je jedini koji je prije odlaska na stipendiju neko vrijeme proveo u novicijatu.¹⁹ Osim njega, fojničkom distriktu su po

15 Ustroj novicijata vidi: ROBERT JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, RECIPE Knj. 3, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Naša ognjišta, Mostar - Tomislavgrad, 2009., str. 12-19. Polaganje vječnih zavjeta znalo je biti odgođeno jedino u slučaju nedostatne dobi. Naime, u 18. st. novak je morao navršiti 16 godina kao minimalnu dob za ovaj čin.

16 O ustroju obrazovanja i nepravilnostima više u: S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini*, str. 136-139.

17 Posljednji, dvanaesti klerik, Luka Marijanović, u Zagreb će doći 1792. nakon završetka Dubičkoga rata, usp. NAZ NDS (OD) 993/1792. Int.

18 Kako je potjecao iz Dobretića, u izvorima je najčešće ubilježen pod prezime-
nom Dobretić.

19 Jure Kordić i Ivan Alović iz Zagreba će se vratiti u Kreševo 1798. i ondje stupiti u novicijat. Usp. R. BARIŠIĆ, *nav. dj.*, str. 181.

rođenju pripadala još dvojica: Toma Pravdić i Luka Marijanović koji su bili iz livanjskoga kraja. Kada se analiziraju mjesta rođenja preostalih klerika, upadljivo je da dominiraju oni rođeni u Kreševu ili okolici (Alović, P. Botoš Okić, oba Nikolića, Tomić i Vidović), a da su ostali bili Hercegovci (Kordić, Vasiljević i Zubčević). Sva devetorica su pak pripadali kreševskom distriktu.

Da mu je Pálffy pri izboru stipendista postavio samo kriterij nepripadanja franjevcima, Okić bi vjerojatno lako prikupio mladiće zainteresirane za svećenički poziv. Da bi pak zadovoljio drugi kriterij, onaj o humaniornom obrazovanju, morao je posegnuti među kandidatima za stupanje u franjevački novicijat. Da je bila riječ o delikatnoj odluci, svjedoči i u prethodnom pasusu provedena analiza porijekla klerika. U oči upada izostanak kandidata iz sutješškoga distrikta, kao i to da su u trenutku kada je Okić prikupljao buduće stipendiste, samo dvojica pripadala fojničkom distriktu. K tome, jedan je bio izbačen iz novicijata, ali upravo to indicira da su i ostali kandidati neko vrijeme proveli u franjevačkim samostanima.

Nadalje, u oči upada i činjenica da u Kreševu između 1784. i 1791. nije zabilježeno niti jedno stupanje u novicijat.²⁰ Kako su apostolski vikari obično stolovali u onom samostanu kojemu su prema rođenju pripadali, Okić je svoju rezidenciju smjestio u Kreševu. Samim time jasno je da je ondje imao veće mogućnosti provesti ono što je habsburška strana od njega tražila. Za sada nije moguće utvrditi kakvom je bila reakcija franjevaca, ni kakvim se argumentima poslužio apostolski vikar. Napokon, snažan argument u prilog tezi da su stipendisti barem neko vrijeme proveli u kreševskom samostanu i ondje primili kakvu-takvu poduku iz latinskoga jezika predstavljaju i školska izvješća iz šk. god. 1788./1789. U njima se spominju dvojica Hercegovaca. Kordić je pohađao treći, a Zubčević prvi razred gramatike.²¹ Budući da su ostali sekularni klerici u nastavni proces uključivani postupno tijekom idućih godina, a da ni Zubčević nije pokazao nekakav zavidan uspjeh, jasno je da im predznanje doneseno iz Bosne nije bilo na razini potrebnoj da zadovolji kriterije postav-

20 Usp. R. JOLIĆ, *Novicijat*, str. 41.

21 Usp. HR-DAZG-102, kut. 25620 (šk. god. 1788./1789.), br. 13. *Tabella morum ac studiorum iuventutis in I. schola gramaticali in Archigymnasio Zagradiensi literis operam dantis, anno 1789. semestri altero* i br. 10 *Calculus studiosorum III. grammatices classi in Regio Archigymnasio Zagradiensi operam navantium 1788/9*. Uz njih se spominju još šestorica klerika od kojih je točno polovica pripadala Bosni Srebrenoj.

ljene u Zagrebu. S druge strane, očito su ga imali dovoljno da budu uključeni u nastavni proces, a mogli su ga steći jedino u kreševskom, odnosno fojničkom samostanu. Dok bi se za rođene Kreševljake još mogla iznijeti teza da su u samostanu samo pohađali nastavu, a boravili u roditeljskim kućama, Kordićev i Zubčevićev primjer pokazuje da je takva pretpostavka neodrživa, odnosno da je Okić stipendiste prikupio među kandidatima za novicijat. Na taj način nam je poznat još jedan dio Zubčevićeve i Vasiljevićeve biografije premda, kao i po pitanju rođenja, nije moguće preciznije utvrditi kada su došli u Kreševo, niti koliko su dugo ondje boravili.

3 . Boravak u Zagrebu

Zubčevićev boravak u Zagrebu potrajao je sve do 1800. godine i kako je već naglašeno predstavlja najbolje dokumentirani dio njegova života. Naravno, mnogi detalji ostaju nepoznati. S jedne se strane nalaze podatci o školovanju u kojima postoji malo praznina, ali ostaju u okvirima suhoparnoga nabranja razreda i predmeta koje je pohađao, odnosno uspjeha koji je ostvarivao. S druge strane, boravak sekularnih klerika u Zagrebu bio je obilježen brojnim nesuglasicama između njih i franjevac Provincije sv. Ladislava u čijem su zagrebačkom samostanu bili smješteni. Ova razmimoilaženja kulminirat će u oštre sukobe koji su rješavani pred Duhovnim stolom zagrebačke biskupije, te su stoga dobro dokumentirani. Pomnom analizom mogu se otkriti i neki aspekti kleričke svakodnevice mimo nastave, no kako će stipendisti kao posljedicu tih sukoba postupno napustiti samostan i potražiti privatni smještaj, taj dio njihova života ostaje potpuno nepoznat.

Sukobi između bosanskih klerika i njihovih zagrebačkih domaćina izbili su vrlo brzo po dolasku klerika u Zagreb. Njihovim povodom bila je nedisciplinarnost klerika s jedne, odnosno nevoljkost zagrebačkih franjevac da ih prime s druge strane, a uzroci su bili kudikamo dublji. Kao što je ideja da se u osmanlijskoj Bosni stvori dijecezansko svećenstvo svoj korijen imala u politici crkvenoga jozefinizma, isti je skup ideja utjecao i na redovničke zajednice u samoj Monarhiji, pa tako i u Hrvatskoj. Premda jozefinizam prema franjevcima nije bio toliko radikaln kao prema nekim drugim crkvenim redovima, primjerice pavlinima, ipak su i oni osjetili neke negativne posljedice Josipovih nastojanja. Neki su samostani bili zatvoreni, ukinuta su samostanska učilišta, a jednako tako bili su doneseni zakoni kojima je dob za stupanje u neki crkveni red pomaknuta na 24 godine s očitim

ciljem da se obeshrabrivanjem mladih članstvo redovničkih zajednica što više smanji. Ova politika, čiji se začetci nalaze još u vladavini Marije Terezije, do ovdje obrađivanoga razdoblja već je ostavila dubok trag i franjevci nisu blagonaklono gledali na nove intervencije državnoga aparata koji ionako nije vodio računa o njihovim interesima ili željama. Za ilustraciju ovoga odnosa može poslužiti odluka da se klerike smjesti u zagrebački samostan. Pálffy je o tome Okića obavijestio 3. svibnja, a Aukeru je ova odluka priopćena 30. svibnja 1785. dovodeći ga time pred svršen čin, bez prethodnih konzultacija ili uopće traženja pristanka. Također, franjevci i njihovi bosanski gosti su u kolovozu 1788. bili premješteni s Kaptola u napušteni kapucinski samostan, dok se u franjevačkom smjestila vojna bolnica.²²

Ironično, ali sukobe su izazvala dvojica franjevačkih klerika Bosne Srebrene, povratnici iz Italije Franjo Dobretić i Blaž Kulašević.²³ Zagrebački franjevci su u najvećoj mjeri njih dvojicu apostrofirali kao kolovođe cijele grupe, odnosno da su, osobito Dobretić, vršili štetan utjecaj na ostale klerike. Nesuglasice su rezultirale međusobnim optuživanjem pred Duhovnim stolom zagrebačke biskupije u veljači 1789. Tužba usmjerena protiv bosanskih klerika sadrži 12 točaka s nekim konkretnim slučajevima. Zubčevića se poimence spominje samo u jednoj od njih, kao jednoga od nekolicine klerika koji veoma često bez prethodne dozvole napuštaju samostansku zgradu i odaju se skitnji po gradu. Vrlo vjerojatno je i on sudjelovao u nekim skupnim optužbama za podizanje galame, prekomjernom ispijanju vina ili tučnjavi sa samostanskim slugama, no očito se nije u tome pretjerano isticao da bi ga se posebno spomenulo, kao primjerice Vasiljevića koji je apostrofirani kao žešći vinopija s često nelagodnim posljedicama. Zbog neslaganja dijela klerika s Dobretićevim postupcima dolazilo je i do međusobnoga fizičkog razračunavanja, ali izgleda da se Zubčević i Vasiljević nisu u to upuštali.

Ovi su sukobi imali kao posljedicu da su bosanski klerici postupno napuštali samostan i tražili privatni smještaj. U prosincu 1789. skupina klerika, među njima i Zubčević i Vasiljević, obratila se na Duhov-

22 Usp. PAŠKAL CVEKAN, *Kaptolski franjevci: kulturno povijesni prikaz djelovanja franjevac kroz 770 godina na Kaptolu u Zagrebu*, (vlastita naklada), Zagreb, 1990., str. 69.

23 O cijelom problemu kleričke (ne)discipline više u: R. BARIŠIĆ, *nav. dj.*, str. 174-177, gdje su opisani i drugi primjeri.

ni stol želeći riješiti neke međusobne razmirice.²⁴ U odnosu na prethodno razdoblje, samostan su napustila četvorica klerika, franjevci Dobretić i Kulašević te sekularni klerici P. Botoš Okić i Zečević. Do kolovoza 1790. broj klerika preostalih u samostanu dodatno se smanjio. Prema izvješću koje je Duhovnom stolu podnio samostanski vikar Benvenut Orlić ondje su tada još boravili jedan franjevački klerik i šestorica sekularnih, među njima i Zubčević i Vasiljević.²⁵

Zajedno sa Stjepanom Vidovićem, Zubčević se 6. veljače 1792. pismom izravno obratio Maksimilijanu Vrhovcu, žaleći se na postupanje gvardijana.²⁶ Uzrok njihova nezadovoljstva bio je dvostruke prirode. S jedne strane, žalili su se na vlastitu materijalnu situaciju, smatrajući da gvardijan cijelo vrijeme njihova boravka u Zagrebu troši dio njihovih stipendija na druge potrebe i još im nepravedno zaračunava neke troškove. Kao drugu stvar navodili su kako su im franjevci bili dužni naći učitelja njemačkoga jezika, što nisu učinili, a čak su ih, navodno, spriječili da se sami pobrinu za to. U svojoj su žalbi dvojica klerika napravila i nešto netipično. Naime, jasno su istaknuli svoj status kandidata za svjetovno svećenstvo na osnovi kojega ne bi trebali stanovati s redovnicima, a također su smatrali da upravo u tome i leži glavni uzrok svih problema i međusobne netrpeljivosti. Zaključno, smatrali su da bi najbolje bilo kada bi im bilo dopušteno da napuste samostan i potraže prikladan privatni smještaj, čak i u nekome drugom gradu. Argumentacija dvojice klerika u velikoj mjeri potvrđuje ranije iznesene tvrdnje kako su zagrebački franjevci od početka pokazivali zazor ka primanju bosanskih klerika koji ipak nije bio uvjetovan negativnim predrasudama, nego nezadovoljstvom zbog zadiranja u nadležnost redovničkih provincija da same raspolažu svojim samostanima. Sama pak činjenica da se Zubčević i Vidović nisu usuđivali na vlastitu ruku napustiti smještaj kojim su ionako bili nezadovoljni, nego su morali tražiti dopuštenje, dodatno ukazuje na nesamostalnost u odlučivanju kako samih stipendista tako i njihovih franjevačkih domaćina.

Za sada nema dokumenata na osnovi kojih bi se moglo zaključiti kako je teklo rješavanje ovoga slučaja. Vidović se 9. kolovoza 1792. sam ponovo obratio na Duhovni stol tražeći dozvolu stanovanja izvan samostana, ali i premještaj u Beč.²⁷ Ovaj premještaj je ponovo

24 Usp. NAZ NDS (OD) 1912/1789.

25 *Isto*, 839/1790. Int.

26 *Isto*, 283/1792.

27 *Isto*, 1022/1792.

tražio i 20. ožujka 1793. i to obraćanjem na samoga vladara. Rješavanje ove molbe vladar je povjerio KUNV-u koji je u svibnju iste godine za to ovlastio Vrhovca, a on se dao u prikupljanje svih relevantnih informacija.²⁸ Već u lipnju imao je sve potrebne materijale na osnovi kojih je preporučio da se Vidovića ostavi u Zagrebu,²⁹ što je KUNV i potvrdio na sjednici točno godinu dana nakon prve Vidovićeve molbe.³⁰ U međusobnoj komunikaciji nadležnih institucija fokus se sveo na pitanje trenutačnih Vidovićevih kompetencija u njemačkome jeziku te o iznosu stipendije, a izostavljeno je pitanje boravišta. Na taj način ni posredno ne možemo zaključiti što se događalo sa Zubčevićem.

Njegovo se ime sljedeći put spominje u jednom dopisu kojim je KUNV tražio od Vrhovca da se pobrine za bolji uspjeh klerika u nastavi, a ovdje se konačno nalaze nekakvi podatci o mjestu i uvjetima stanovanja.³¹ U jednom od popratnih dokumenata navedeno je kako "svi spomenuti Bosanci, u svjetovnoj odjeći, kao i Franjo Dobretić već zaređeni svećenik odjeven sukladno svomu Redu, borave izvan samostana po privatnim kućama".³² Okolnosti u kojima je do toga došlo, odnosno jesu li klerici samostan napustili skupno ili pojedinačno, na svoju ruku, inicijativu franjevac ili neke druge nadležne instance, za sada ostaju bez odgovora. Slično je i s preciziranjem datuma gdje se može iznijeti teza kako su posljednji sekularni klerici napustili zagrebačke franjevce prilikom njihova povratka u svoj matični samostan u kolovozu 1793.³³ Kako se Zubčević nakon molbe koju je uputio zajednički s Vidovićem više ne spominje, moguće je da je prešao u privatni smještaj još u prvoj polovici 1792.

Nakon ovoga Zubčevićovo se ime pojavljuje u brojnim izvješćima, ali su podatci o njemu gotovo redovito vezani za pitanja njegova školovanja i uspjeha. Gdje je konkretno i u kakvim uvjetima stanovao, je li uopće i koliko često mijenjao adresu stanovanja, te je li stanovao sam

28 *Isto*, 638/1793. Int. gdje se čuva više dokumenata na osnovi kojih je rekonstruiran cijeli slučaj.

29 *Isto*, 698/1793.

30 *Isto*, 990/1793. Int.

31 *Isto*, 1107/1793. Int. Dopis je datiran s 1. listopada 1793.

32 *Isto*, "(O)mnes dicti Bosnenses in veste saeculari, prout et Franciscus Dobretich jam Sacerdos, ordini suo convenienter vestitus extra claustrum per Domos privatorum degant."

33 Usp. bilj. 22.

ili s nekim od preostalih stipendista, pitanja su koja ostaju bez odgovora. Vasiljevićevo se ime u istom periodu spominjalo još i manje, odnosno isključivo u kontekstu školskih izvješća. Osmorica sekularnih klerika su se 27. svibnja 1796. ponovo obratila na Vrhovca tražeći pomoć.³⁴ Razlogom njihove molbe bilo je pitanje raspolaganja njihovim stipendijama. Klerici nisu imali pravo osobno ih podizati pa su bili prinuđeni živjeti na dug, što ih je dovodilo u nelagodne situacije s njihovim stanodavcima. Stoga su molili Vrhovca da se založi da im se stipendije što prije isplate kako bi podmirili svoja dugovanja. Ovaj je problem već bio poznat KUNV-u koji je na sjednici tri dana ranije, 24. svibnja, donio odluku da se sedmorici klerika isplati uobičajenih 200 forinti godišnje stipendije, dok je Luka Marijanović, primljen na stipendiju 1792., imao pravo na samo 120 forinti.³⁵ Vrhovac je cijeli slučaj povjerio svom protokolistu Franji Bošnjakoviću koji ga je mjesec dana kasnije izvijestio o postignutom.³⁶ Novci su bili dostavljeni, ali je prema svemu sudeći gvardijan zagrebačkoga samostana bio osoba zadužena za njihovo podizanje. Vjerojatno smatrajući da to više nije njegova odgovornost, s obzirom da klerici više nisu stanovali u samostanu, gvardijan je odbijao podići novce i isplatiti kleričke dugove, pa su njihovi kreditori počeli salijetati samoga Bošnjakovića sa svojim zahtjevima. Nije poznato kako je završio cijeli slučaj, ali je vidljivo kako je svakodnevica klerika bila sve samo ne jednostavna i da se nikako nisu mogli u potpunosti fokusirati na učenje.

4. Tijek školovanja Filipa Zubčevića

Zubčević je svoje školovanje u cijelosti polazio u Zagrebu prema redovitu planu i programu koji je ondje tada vrijedio. Budući svećenici su nakon završene niže škole (tzv. "normalke") upisivali gimnaziju. U Zagrebu je u periodu od 1776. do 1842. postojala Kraljevska akademija znanosti (*Academia Regia Scientiarum*) čijim su sastavnim dijelovima bili Glavna gimnazija (*Archigymnasium*) i Akademija (*Academia Scientiarum*). Gimnazija je bila podijeljena na dvije niže razine: gramatiku i humaniora. Gramatika je obično trajala maksimalno 4 godine, ali sudeći prema izvješćima i analizi školskih putova bosanskih stipendista, u posljednjem desetljeću 18. st. u Zagrebu su

34 Usp. NAZ NDS (OD) 709/1796.

35 *Isto*, 773/1796. Int.

36 *Isto*, 816/1796.

je polaznici pohađali kroz tri razreda. Nakon toga slijedila su dva razreda humaniore, koji se često nazivaju i *poesis*, odnosno *rhetorica*.

Tijekom spomenute dvije razine polaznici su pohađali različito gradivo. Njihov sadržaj se može vidjeti na jednom izvješću za Zubčevića.³⁷ Premda su đaci učili i sadržaje kao što su geografija, opća povijest, prirodoslovlje, aritmetika i grčki jezik, naglasak je ipak bio na gradivu iz latinskoga jezika razdijeljenom u etimologiju, sintaksu i govornu praksu. Tijekom dva humaniorna razreda vještine u izražavanju na latinskom dodatno su se usavršavale upravo s ciljem da se slušače osposobi za pohađanje viših razina u kojima je latinski bio nastavnim jezikom.

Iza humaniora slijedila su dva razreda filozofije pri čemu se - kako će se vidjeti na odgovarajućem mjestu - radilo o gradivu kudikamo širega sadržaja koji je obuhvaćao područja i ostalih humanističkih, ali i prirodnih znanosti. Stoga se jedna od razina često u izvorima naziva i "fizika." Dovršetkom gimnazije, svećenički su kandidati upisivali studij teologije na tadašnjem biskupskom liceju gdje su ostajali tijekom iduće četiri godine. Klerike je, dakle, po dolasku u Zagreb očekivalo školovanje u trajanju od 11 godina.

U prethodnim dijelovima prikazano je kako su okolnosti u kojima je pohađao gimnaziju i studij bile veoma nepovoljne. O kvaliteti predznanja koje je donio iz Kreševa može se samo nagađati. Zubčević je prvi razred gramatike upisao tek šk. god. 1788./1789., dakle godinu dana po svome dolasku. Nije poznato je li u međuvremenu bio poslan na pohađanje neke normalke, kao što je to bio slučaj s nekolicinom drugih klerika. S druge pak strane, neki su od klerika pristiglih kada i on sa školovanjem započeli kasnije.

Izvješća o njegovu školovanju ne mogu otkriti kako je na njega utjecala atmosfera stalnih trzavica kojom je bio obilježen njegov boravak u franjevačkome samostanu, kao ni kakav je utjecaj imala materijalna nesigurnost nakon prelaska u privatni smještaj. U njima se ipak nazire jedan drugi psihološki čimbenik. Bez obzira u koju od predloženi godina smjestili datum Zubčevićeva rođenja (v. gore), on je

37 Usp. HR-DAZG-102, kut. 25620 (šk. god. 1789./1790.), br. 14. *Materiae in I grammaticae schola, in Archigymnasio Zagrabienisi, altero semestri anno 1789. pertractatae*. U građi koja je korištena prilikom izrade ovoga rada, ovo je i jedini primjer gdje je pobliže navedeno gradivo. Sva ostala izvješća, sastavljena o polaznicima nekog od gramatičkih ili humaniornih predmeta, vrjednuju isključivo opći uspjeh i nikada ga ne razlažu prema pojedinim područjima.

bio uvjerljivo najstariji đak u razredu. Uzme li se u obzir da se radilo o osjetljivoj dobi (1789. mogao je imati minimalno 15, a maksimalno 19 godina) te da je, povrh svega, bio jedinim klerikom s bosansko-hercegovačkoga prostora u svome razredu, boravak među djecom sigurno mu nije uvijek bio ugodan. Uostalom, prvo izvješće ga po pitanju ponašanja opisuje kao *taciturnus* što, kada se usporedi s optužbama zagrebačkih franjevac, sugerira da je barem te godine bio relativno usamljen.³⁸ Ukupno gledano, nije neobično što se Zubčević nije pokazao pretjerano uspješnim učenikom. Izvješća ga smještaju među polaznike ocijenjene drugim redom, a samo su dvojica đaka bila svrstana kao lošiji od njega.

Izvješća iz šk. god. 1789./1790. iz nepoznatih razloga ispuštaju njegovo ime, ali da je tada pohađao i završio drugi razred gramatike potvrđuju ona iz sljedeće šk. god. 1790./1791. koja ga navode kao polaznika trećeg gramatičkog razreda.³⁹ Od ukupno 37 đaka njih dvanaestorica bili su ocijenjeni drugim redom, a Zubčević je među njima zauzeo posljednje mjesto. Kako su trojica njegovih suučenika dobili treći red, nije bio najlošijim učenikom u razredu. S druge strane, vladanje mu je bilo ocijenjeno uzornim.

Iduće šk. god. 1791./1792. pohađao je prvi razred humaniora, ponovo ostvarivši uspjeh drugoga reda koji ga je još jednom smjestio među neuspješnije učenike.⁴⁰ U pogledu vladanja, nadležni su ga očito smatrali poslušnim (*obsequens*), ali izgleda da su procjenjivali da relativan neuspjeh Zubčević duguje svojoj dokonosti (*otiosus*). Ove dvije karakteristike dobivaju na značenju kada se uzme u obzir jedna veoma zanimljiva pojedinost iz iste školske godine. Na sjednici 7. lipnja 1791. hrvatski je Sabor zaključio da će se u hrvatske škole kao izborni predmet uvesti nastava iz mađarskoga jezika.⁴¹ Među prvim slušačima nalazio se i Zubčević. Može se samo nagađati što ga je po-

38 Isto, br. 13. *Tabella morum ac studiorum iuventutis in I. schola gramaticali in Archigymnasio Zagrabieni literis operam dantis, anno 1789. semestri altero.*

39 Usp. HR-DAZG-102, kut. 25621 (šk. god. 1790./1791.), br. 14. *Catalogus studiorum 3^{ae} gramatices classis secundo semestri 1791. exhibitus.*

40 Isto, (šk. god. 1791./1792.), br. 13. *Tabella morum ac studiorum iuventutis scholasticae in I. humanit. schola in Archigymnasio Zagrabieni, primo Semestri an. 1791/2 literis operam navantis* i br. 14 *Tabella morum ac studiorum iuventutis scholasticae in I. humanitatis classe in Archigymnasio Zagrabieni, altero Semestri an. 1792 literis operam navantis.*

41 Širi kontekst u kojemu je došlo do ove odluke donosi: JAROSLAV ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod - ilirski pokret*, Školska knjiga, Zagreb, 1990., str. 15-21.

taknulo na upis ovoga predmeta. Ima li se u vidu vremenski kontekst u kojemu se sve događalo, a kada su klerici napuštali stanovanje u franjevačkom samostanu, nije isključeno da se i Zubčević, jednako kao i Vidović, bavio mišlju o premještanju iz Zagreba nekamo drugamo, pri tome možda ciljajući na neku lokaciju u užoj Mađarskoj. Također, moguće je da je već i tada razmišljao o trajnom ostanku u Monarhiji pa se učenjem mađarskoga nadao stvoriti povoljne pretpostavke za to. Kako je bilo i očekivati, ni ovdje nije pokazao puno bolji uspjeh. U prvom semestru jedini je bio ocijenjen drugim redom, a isti je uspjeh pokazao i na kraju školske godine. Predavač, Juraj Šug (*Georgius Sugh*) u svojim opaskama naveo je kako Zubčević "osrednje čita i izgovara" te da se "čini kako mu nedostatak talenta sprečava napredak".⁴² S druge strane, od ionako malog broja upisanih, Zubčević je bio jedan od dvojice koji su nastavu odslušali do kraja. Humaniora je završio 1793. s već standardno ispodprosječnim uspjehom.⁴³

Sljedeći korak predstavljalo je pohađanje filozofije čija se nastava izvodila u sklopu zagrebačke Akademije gdje se nalazila i gimnazija koju je do tada pohađao. Za razliku od gimnazijskih koja su se sastavljala samo skupno, odnosno za ukupni uspjeh, tijekom dviju godina studija filozofije predavači su sastavljali izvješća za svaki predmet posebno. Sadržaj im je pri tome uglavnom odgovarao onima s nižih razina. Jedan je dio bio posvećen biografskim podacima za svakoga studenta te njihovu vladanju, a drugi je obuhvaćao podatke o njihovom uspjehu na semestralnim ispitima i klasificirao ih prema ukupnom redoslijedu. Kako je već ranije naglašeno, najveći dio podataka o godini i mjestu rođenja te oni o obitelji potječe iz ovih izvješća premda zbog svoje neujednačenosti i nejasne metodologije prikupljanja podataka ne pružaju mogućnost preciznoga lociranja. Kako su okvirni zaključci o biografskim podacima prezentirani u dijelu teksta koji

42 Usp. HR-DAZG-102, kut. 25621 (šk. god. 1791./1792.), br. 9. *Informatio de juventute praelectiones lingvae & literaturae Hungaricae frequentante. Pro Semestri 1° 1792.* i br. 10 *Informatio de juventute praelectiones lingvae & literaturae Hungaricae frequentante. Pro Semestri 2° 1792.* gdje je navedeno: "Legit & enunciat mediocriter, ex Syntaxi et Versione 2^{ae} Classis & defectus talentorum profectum impedire videtur." Što se ostalih polaznika tiče, uza Zubčevića nastavu je do kraja odslušao Antun Jelenčić. Od preostale trojice, dvojica su prešli kod drugoga, vjerojatno privatnoga predavača pa nisu polagali završni ispit.

43 *Isto*, kut. 25622 (šk. god. 1792./1793.), br. 11. *Catalogus humanistarum II. anni pro I. Semestri anni 1792/3. exhibitus* i br. 12 *Catalogus humanistarum II. anni pro II. Semestri anni 1793.*

je govorio o porijeklu dvojice klerika, u nastavku veću pažnju treba obratiti na sam sadržaj gradiva koje su studenti polazili.

Prikazano je kako je Zubčević tijekom dviju nižih razina bio dobrog vladanja te da je učenjem mađarskoga jezika tijekom jedne godine pokazao i određenu marljivost, ali da je usprkos svemu njegov uspjeh bio u najmanju ruku slab, odnosno da je veoma vjerojatno uz veliku muku dobivao prolazne ocjene. Na studiju filozofije to više nije bilo dovoljno i Zubčević će umjesto dvije, ondje provesti pune četiri godine.

Prvu godinu je prvi put slušao šk. god. 1793./1794. I u prvom⁴⁴ i u drugom⁴⁵ semestru polagao je pragmatičku povijest Ugarske, oba puta ostvarivši drugi red uz nimalo pohvalne opaske o tome kako mu nedostaje i umnih sposobnosti i nadarenosti ("ob defectum et ingenii et adplicationis") za spomenuto gradivo. Osim toga, u prvom semestru slušao je gradivo iz logike i povijesti filozofije iz kojega je također ostvario drugi red⁴⁶ te algebru i osnove geometrije gdje je dobio treći red kao najlošiji polaznik toga predmeta.⁴⁷

Premda je ranije drugi red bio dovoljan za prolazak, Zubčević je sljedeće godine (1794./1795.) pohađao nastavu i polagao predmete iz svih navedenih predmeta. Iz pragmatičke povijesti u prvom je semestru po prvi put zaradio ocjenu prvoga reda,⁴⁸ a u drugome je ponovo dobio drugi red.⁴⁹ Iz preostala dva predmeta ponovio je identičan (ne)uspjeh: iz logike i povijesti filozofije drugi,⁵⁰ a iz algebre i osnova geometrije treći red.⁵¹ Osim toga, u ovoj je godini ponovo s još

44 Isto, kut. 25622 (šk. god. 1793./1794.), br. 6. *Informatio de philosophis primi anni ex Historia pragmatica Hungariae pro primo semestri anni 1793/4.*

45 Isto, br. 7. *Informatio secundi semestris anni 1794. De progressu philosophorum primi anni in Historia pragmatica Hungariae et Caesarum.*

46 Isto, br. 8. *Informatio de philosophis primi anni ex Logica et Historia philosophica anno 1794.*

47 Isto, br. 9. *Catalogus & classificatio primi anni philosophorum ex Algebra et Geometria elementari 1794^{ti}.*

48 Isto, kut. 25623, br. 7. *Informatio ex Historia pragmatica Regni Hungariae de philosophis primi anni pro primo semestri anni 1795.*

49 Isto, br. 8. *Informationes de philosophis primi anni ex Historia pragmatica Hungariae et Caesarum secundi semestris anni 1795.*

50 Isto, br. 9. *Informatio de philosophis primi anni ex Logica et Historia philosophica anno 1795°.*

51 Isto, br. 10. *Catalogus philosophorum primi anni pro examine semestris secundi ex Algebra & Geometria elementari adornatus. A[nn]o 1795°.*

trojicom studenata sa svoje godine pohađao nastavu iz mađarskoga jezika ostvarivši u oba semestra prvi red.⁵²

S obzirom na ponovljeni neuspjeh Zubčević je šk. god. 1795./1796. morao i po treći put pohađati prvu godinu studija filozofije koju je ovoga puta uspješno i dovršio. Što se tiče ispita iz pragmatičke povijesti Ugarske, u oba je semestra dobio drugi red s tim da je zbog zdravstvenih problema, koji nisu pobliže opisani, često izostajao s nastave.⁵³ "Uži" filozofski predmet te je godine bio ponešto modificiran te su polaznici uz povijest filozofije slušali racionalnu filozofiju umjesto logike, no Zubčević je ostvario do tada najbolji uspjeh svrstavši se među grupu ocijenjenu prvim redom.⁵⁴ Napokon, ove je godine svladao i gradivo iz algebre i geometrije dobivši, ovom prilikom prolazni, drugi red.⁵⁵

Ujesen 1796. Zubčević je napokon upisao drugu godinu studija filozofije koju se zbog brojnih prirodoslovnih predmeta ponekad naziva i "fizikom." Kako se moglo i očekivati, ponovo je imao sve samo ne lagan izazov svladavanja gradiva koje mu nikako nije ležalo i o kojemu, uostalom, nije imao nikakva predznanja s obzirom da je i ranije u Kreševu, odnosno tijekom nižih razina u Zagrebu, uglavnom slušao gradivo humanističkih predmeta. U prvom semestru polazio je nastavu iz opće fizike tijekom koje je cijelo vrijeme izgledalo da će dobiti treći red i ponovo pasti, ali je na kraju iz javnoga ispita uspio dobiti drugi red.⁵⁶ S nešto manje problema, a s istim uspjehom na javnom ispitu svladao je i predmet posvećen arhitekturi i hidroteh-

52 Isto, br. 11. *Informatio de juventute praelectiones lingvae et litteraturae Ungaricae frequentante. Semestri I^o anni 1794/5.* i br. 12. *Informatio de juventute praelectiones lingvae et litteraturae Hungaricae frequentante. Semestri secundo 1795.* Predavač je ponovo bio Juraj Šug.

53 Isto, kut. 25624, br. 5. *Informatio de philosophis primi anni ex Historia pragmatica Hungariae &c. Primi semestris anni 1796* i br. 6 *Informatio ex Historia pragmatica Hungariae secundi semestris et Romanorum Imperatorum de philosophis primi cursus anni 1796.*

54 Isto, br. 7. *Informatio de philosophis primi anni ex Philosophia rationali et Historia philosophiae pro primo semestri anni 1796^{ti}.*

55 Isto, br. 8. *Catalogus philosophorum I^{mi} anni, anni 1796^{ti} cum eorumdem classific[ati]one pro examine semestrali ex Algebra et Geometria elementari.*

56 Isto, kut. 25625, br. 1. *Informatio de philosophis secundi anni ex Physica generali sub finem primi semestris anno MDCCXCVII.*

nici.⁵⁷ U drugom semestru u jednom izvješću sačuvani su podatci za ispite iz metafizike i filozofije morala gdje je Zubčević u oba slučaja zaslužio tek treći red.⁵⁸ Zajedno su vođeni i podatci za fiziku i agromiju na čijim je ispitima dobio drugi red.⁵⁹ Budući da je čak iz dva predmeta dobio ocjenu trećeg reda, očekivalo bi se da Zubčević ponavlja i drugu godinu studija, ali se to ipak nije dogodilo. Kontekst ovakve odluke bit će jasniji kada se promotri njegov boravak na studiju teologije, kao i skupna sudbina sekularnih klerika. Kako će se cijela situacija odraziti i na sudbinu Josipa Vasiljevića, radi lakše preglednosti i izbjegavanja ponavljanja najprije će biti prikazan njegov tijek školovanja na prve tri razine.

5. Tijek školovanja Josipa Vasiljevića

Ako se kao realnu činjenicu prihvati da je Zubčević tijekom pohađanja gimnazije i studija filozofije ostvario u najmanju ruku skroman uspjeh velikim dijelom i zbog neadekvatnoga predznanja, kod njega je zemljaka situacija bila još i nepovoljnija. Iako su u Zagreb stigli zajedno, Vasiljević je u gimnaziju primljen tek šk. god. 1790./1791. Vrijeme između nije proveo besposlen. Prvo izvješće u kojemu je ubilježeno njegovo ime navodi da je s još trojicom sekularnih klerika prethodnu godinu pohađao II. razred tzv. "normalke" s čijim je završavanjem također imao problema ostvarivši uspjeh drugoga reda.⁶⁰ Isto je ponovio i na kraju prvoga semestra, kao i na kraju razreda.⁶¹ Sljedeće godine je znatno popravio svoj uspjeh tako da se na kraju oba semestra svrstao među učenike prvoga reda s time da je napredovao i u ukupnu poretku pa je prvi semestar završio kao 16. od 22 učenika

57 Isto, br. 2. *Catalogus et classificatio philosophorum secundi anni ex Architectura et Hydrotechnia pro examine semestris primi Anni 1796/7 adornata.*

58 Isto, br. 3. *Informatio de philosophis secundi anni sub finem anni 1797. ex Metaphysica.*

59 Isto, br. 4. *Informatio de philosophis secundi anni ex Physica & Re rustica sub finem secundi semestris anno M.D.CC.XCVII.* Iz samih izvješća nije razvidna razlika između predmeta opće fizike i fizike.

60 Isto, kut. 25621 (šk. god. 1790./1791.), br. 17. *Calculus studiosorum anno I. grammaticae in Archigymnasio Regio Zagrabiensi operam navantium anno 1790/91.*

61 Isto, br. 18. *Calculus studiosorum anno I. grammaticae in Archigymnasio Regio Zagrabiensi operam navantium pro II^{do} Semestri 1790/91.*

s prvim redom, a drugi kao 9. od njih 26.⁶² Istim je žarom nastavio i sljedeće godine dovršivši gramatiku kao polaznik prvoga reda.⁶³ Kako je već naglašeno, nakon što su riješene najveće razmirice između zagrebačkih franjevac a bosanskih klerika, teško je pratiti njihovu pojedinačnu sudbinu mimo izvješća o školskom uspjehu. Vasiljević je nedvojbeno promijenio svoje ponašanje nabolje jer ga rubrike vezane uz vladanje i pobožnost ističu u vrlo povoljnom svjetlu.

Dvije godine humaniore također je završio bez većih problema, prvu šk. god. 1793./1794.,⁶⁴ a drugu 1794./1795.⁶⁵ Izvješća ga redovito smještaju među učenike prvoga reda, ali ovaj uspjeh ne treba predimenzionirati. Tako ocijenjeni polaznici redovito su činili većinu u ukupnu broju učenika nekog razreda, a Vasiljević se nikada nije uspio približiti onom samom vrhu i dobiti *eminens* kao najvišu ocjenu. Osim toga, premda ne postoje ni naznake da je izazivao probleme slične ranijima, vladanje mu se ipak ponešto pogoršalo i te ga rubrike smještaju u drugi red. Premda je u tom periodu nedvojbeno bio među uspješnijim klericima iz osmanske Bosne uopće, Vasiljević nije pohađao izbornu nastavu iz mađarskoga jezika.⁶⁶

Kada je Vasiljević šk. god. 1795./1796. upisao studij filozofije, dospio je u razred zajedno sa Zubčevićem koji je te godine po treći put pohađao nastavu prve godine. Kao i njegov zemljak, i Vasiljević je

62 Isto, kut. 25621 (šk. god. 1791./1792.), br. 17. *Calculus studiosorum anno II. grammaticae in Archigymnasio Regio Zagrabienisi operam navantium anno 1791/92.* i br. 18. *Calculus studiosorum anno II^{dac} grammaticae classi in Archigymnasio Regio Zagrabienisi operam navantium anno 1791/92. pro II. semestri.*

63 Isto, kut. 25622 (šk. god. 1792./1793.), br. 13. *Relatio de profectu studiosorum III. grammaticae classi in Reg. Archigymnasio Zagrabienisi operam navantium pro primo semestri 1793.* i br. 14. *Calculus studiosorum in Archigymnasio Zagrabienisi R. III. grammaticae classi operam navantium anno 1792./93. pro 2do semestri.*

64 Isto, kut. 25622 (šk. god. 1793./1794.), br. 14. *Tabella morum ac studiorum iuventutis scholasticae in I^a humanitatis classe in Archigymnasio Zagrab. 1° semestri an. 1793/4. literis operam navantis* i br. 15. *Tabella morum ac studiorum iuventutis scholasticae in I. humanitatis classe in Archigymnasio Zagrabienisi primo semestri an. 1793/4. literis operam navantis.*

65 Isto, kut. 25623, br. 13. *Catalogus humanistarum II. anni pro 1° semestri, anni 1795.* i br. 14. *Informationes auditorum II. Humanitatis pro Semestri II., anno 1795.*

66 Osim Zubčevića, među bosanskim klericima mađarski je slušao još samo Pavao Nikolić, rođen u Kreševu.

na toj razini znatno pogoršao uspjeh. Iz pragmatične povijesti u oba je semestra ostvario drugi red, isti je uspjeh ostvario i iz algebre i osnova geometrije, a najlošiji je bio iz racionalne filozofije i povijesti filozofije gdje je svrstan među polaznike trećega reda. Premda bi se očekivalo da će zbog ovoga posljednjeg morati ponavljati godinu, Vasiljeviću je ipak dopušten upis druge godine na kojoj se, očekivano, nije proslavio. Samo je iz fizike i agronomije dobio drugi red, dok je iz svih ostalih predmeta (opća fizika, arhitektura i hidrotehnika, metafizika i filozofija morala) ostvario treći red.⁶⁷ Zbog toga je šk. god. 1797./1798. ponavljao drugu godinu, ali ponovo veoma neuspješno. Od četiri spomenuta predmeta iz njih tri je ponovo dobio tek treći red, a iz jednoga uopće nije izašao na završni ispit.⁶⁸ Očekivalo bi se da će student s takvim ocjenama morati još jednom ponavljati godinu, ali Vasiljević je to ponovo izbjegao. Kontekst takve odluke bit će jasniji ukoliko se promotri sa širega gledišta promijenjenih okolnosti na vanjskopolitičkom planu.

6. Prenamjena stipendije i sudbina preostalih sekularnih klerika

Školovanjem sekularnih klerika habsburška je politika željela pripremiti teren za uspostavljanje redovite dijecezanske strukture u Bosni oslonjene na domaći kadar. Glavnim preduvjetom za provođenje takvih planova bio je ipak vojni uspjeh u ratu protiv Osmanlija koji je, suprotno svim očekivanjima, izostao nakon polovično uspješnoga Dubičkog rata (1788. - 1791.) zaključenog Mirom u Svištovu. Iako time nije nestao habsburški interes za proširenjem na Bosnu, novi vanjskopolitički zapleti uzrokovani izbijanjem Francuske revolucije na dulji će period onemogućiti ikakvu agresivnu politiku prema Osmanlijskom Carstvu. U takvome kontekstu zaklada Josipa II. iz-

67 Za navedene dvije godine usporedi podatke u bilješkama ispod dijela teksta koji se odnosi na Zubčevića.

68 Usp. HR-DAZG-102, kut. 25626, br. 1. *Informatio de philosophis secundi anni ex physica sub finem primi semestris anno MDCCXCVIII*, br. 2. *Catalogus et classificatio philosophorum IIⁱ anni ex Architectura et Hydrotechnia pro examine semestris Iⁱ anni 1797/8. adonrata*, br. 3. *Informatio de philosophis II^{di} anni ex Metaphysica & Philosophia morali sub finem anni scholastici 1798^{vi}* i br. 4. *Informatio de juventute praelectiones physicas & Rei rusticae semestri II° 1798 excipiente in Regia Academia Zagradiensi*. Vasiljević nije polagao ispit iz metafizike i filozofije morala. Kao razlog navedena je nekakva bolest, ali bez konkretnijih podataka.

gubila je svoju prvotnu namjenu, ali Dvor i Kraljevsko ugarsko namjesničko vijeće ipak nisu odustali od nje, a za nju je živi interes počela pokazivati i sama Bosna Srebrena.

Ostankom Bosne pod vlašću Osmanlija franjevci su zadržali svoj specifičan položaj nositelja katoličkih struktura što je za sobom povlačilo i materijalne poteškoće koje su se ponovo u velikoj mjeri odražavale na odgoj i školovanje mladih kadrova. Odjek ideja Francuske revolucije u Italiji, a osobito dolazak francuske vojske onamo u posljednjem desetljeću 18. st. u sve je većoj mjeri onemogućavao slanje bosanskih klerika u tamošnje franjevačke provincije. Habsburška Monarhija nametala se kao jedino rješenje i upravo u ovom periodu zaklada Josipa II. doživjet će svoju transformaciju - od sredstva koje je trebalo omogućiti istiskivanje franjevac sa župa, posta(ja)la je osnovicom njihova obrazovanja, ali i lojalnosti habsburškom vladaru kao liniji politike koju je Bosna Srebrena nedvosmisleno slijedila sve do obrata nastalog pojavom ilirskoga pokreta i širenjem njegovih ideja.

Sekularni klerici su u takvu kontekstu sve više bili prepuštani samima sebi. Ilustrativan zaokret vidljiv je u već opisanom slijedu događaja u sklopu kojih će ovi mladići biti prinuđeni potražiti privatan smještaj. Tom prilikom iz zagrebačkoga samostana udaljeno je i nekoliko franjevačkih klerika, ali su se vlasti pobrinule da im nađu smještaj u nekom od ostalih franjevačkih samostana. Tako je jedna veća skupina boravila u Velikoj odakle su krajem 1796. i početkom 1797. bili premješteni u ponovo otvoreni samostan u Požegi. Kako je do toga vremena nekoliko sekularnih klerika već bilo napustilo školovanje, njihove stipendije su dodjeljivane mladim franjevcima čiji je broj neprestano rastao.⁶⁹ Do trenutka kada je Zubčević ujesen 1797. upisao studij teologije od sekularnih klerika su na školovanju preostala samo šestorica: Jure Kordić koji je dotada već dovršio kompletan studij i tražio način kako se vratiti kući,⁷⁰ Anto Nikolić koji je tada također upisivao teologiju, Ivan Alović tada polaznik prve godine studija filozofije, Luka Marijanović u prvom razredu humaniora, te naslovni dvojac - Vasiljević i Zubčević.

69 Detaljniji prikaz razvoja ideje ove zaklade vidi u: RUDOLF BARIŠIĆ, "Intervencije Maksimilijana Vrhovca u proces stipendiranja klerika Bosne Srebrene", u: *Croatica christiana periodica - časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. XLI., br. 80, Zagreb, 2017., str. 49-73.

70 Usp. R. BARIŠIĆ, "Školovanje Jure (fra Petra) Kordića", str. 180.

Svi su se oni u tom trenutku suočavali i s pitanjem svoje daljnje sudbine što je utjecalo i na odnos prema njima. Upravo u želji da se njihovim dovršavanjem studija što prije oslobode mjesta za primanje novih franjevačkih stipendista, treba gledati uzrok zbog kojega je Zubčeviću, a osobito Vasiljeviću tijekom studija filozofije bilo progledano kroz prste usprkos nemogućnosti da polože ispite iz nekih predmeta.

U takvim okolnostima neizvjesnosti vlastite sudbine, provodili su i studij teologije koji je Zubčević, kako je rečeno, upisao 1797., a Vasiljević godinu dana kasnije, obojica na biskupskom liceju u Zagrebu. I na ovoj su razini podnošena redovita izvješća o napretku kandidata, a identičan je bio i sustav ocjenjivanja.

U prvom semestru Zubčević je polagao grčki jezik i hermeneutiku,⁷¹ u drugom hermeneutiku Novoga Zavjeta,⁷² dok je kanonsko pravo slušao u oba.⁷³ Na svim ispitima ostvario je drugi red. Nastava je iz nekih predmeta bila organizirana na način da su studenti dviju različitih godina zajednički slušali određene predmete. Takav je slučaj prisutan i tijekom šk. god. 1798./1799. kada je Zubčević pohađao drugu, a Vasiljević prvu godinu studija. Studenti svih četiriju godina zajednički su pohađali nastavu iz moralne teologije i to oba semestra. U prvome su obojica ostvarili drugi red,⁷⁴ dok na kraju drugoga Zubčević zbog bolesti nije polagao javni ispit.⁷⁵ Klerici su zajedno odslušali i dogmatsku teologiju. U prvom semestru Zubčević je dobio

71 NAZ Arhiv Nadbiskupskoga bogoslovnog sjemeništa (dalje: NBS), Školska izvješća (dalje: Šk. izv.) 8, *Classificatio Auditorum Theologiae secundi et primi Anni ex Materiis primi Semestris anni Scholastici 1797/8. tum ex Examinibus privatis, cum etiam ex publico primo Semestrali Examine obtento.*

72 Isto, *Classificatio Auditorum Sacrae Hermeneuticae Novi Testamenti Secundo Semestri Anni Scholastici 1797/8. ex Examinibus tam privatis, quam Secundo Semestrali publico obtento.*

73 Isto, *Classificatio Auditorum Juris Canonici in Seminario Dioecetano Zagrabienensi pro primo Semestri Anni Scholastici 1797/8.* i *Classificatio Auditorum Juris Canonici in Lycaeo Episcopali Zagrabienensi pro 2.º Semestri Anni Scholastici 1797/8.*

74 Isto, Šk. izv. 9, *Classificatio Auditorum Theologiae Moralis ex publico, et privatis primi Semestris anni 1798/9. Examinibus.*

75 Isto, *Classificatio Auditorum Theologiae Moralis ex publico, et privatis examinibus pro Altero Semestri 1799. anni.* U opaskama ponovo nije navedeno o kakvoj se bolesti radilo, nego samo da bi na osnovi privatno održanog ispita Zubčević - jednako kao i Vasiljević iz javnog - imao drugi red.

drugi red, a Vasiljević treći.⁷⁶ U drugom semestru spominje se samo Zubčević koji ni iz ovoga predmeta nije mogao pristupiti javnom polaganju, dok je Vasiljevića vjerojatno pad u prvom semestru diskvalificirao od daljnega pohađanja.⁷⁷ Kasnija izvješća ih ne spominju, ali na osnovi drugih izvora znamo da su i tijekom 1799./1800. barem dio godine nastavili sa studijem.

Kako je već rečeno, njihov se pravni položaj neprestano pogoršavao. Bližeći se svomu kraju, njihovo se školovanje činilo sve manje svrshodnim i postajali su smetnjom otvaranju mjesta za prijem većega broja franjevačkih klerika. Ovaj se problem osobito intenzivirao uspješnim prodorom francuske vojske u Italiju čime su tamošnji samostani na neko vrijeme morali zatvoriti vrata prijemu bosanskih klerika. Do spomenutoga trenutka, odnosno posljednje godine boravka u Zagrebu, Kordić i Alović su već odlučili svoju sudbinu vezati za Bosnu Srebrenu i vrativši se u Kreševo, ondje su - više od desetljeća nego li su to izvorno trebali napraviti - stupili u novicijat.⁷⁸ Alović je pri tome na svoju ruku napustio studij filozofije ne dovršivši ga, ali mu zbog toga u Bosni nitko nije pravio pretjerane probleme. Sa Zubčevićem i Vasiljevićem posljednjih je godina studij filozofije i teologije polazio i Anto Nikolić rođen u Kreševu. On nije pokazivao interes za povratkom u Bosnu i u srpnju 1797. podnio je molbe na KUNV i Maksimilijana Vrhovca kojima je tražio dopuštenje za promjenu jurisdikcije, odnosno da po dovršetku studija teologije bude zaređen za svećenika zagrebačke biskupije.⁷⁹ Njezino se rješavanje ponešto otešlo, a također je valjalo dobiti i privolu kako Vrhovca, tako i Okića kao biskupa Nikolićeve matične biskupije koja je sastavljena 8. siječnja 1799., a u Zagreb je stigla u svibnju iste godine.⁸⁰

Tijekom ovoga razdoblja u spisima Duhovnoga stola nešto se češće spominje Vasiljević, premda u ne baš pohvalnom svjetlu. Najprije je 27. studenog 1798. KUNV pisao Vrhovcu opominjući kako su prema svim izvješćima Vasiljević i Alović, koji je tada još uvijek boravio u Zagrebu, na glasu kao neuspješni studenti problematičnoga vlada-

76 *Isto, Classificatio Auditorum Theologiae Dogmaticae tam ex privatis, quam publico Semestrali Examine primo Semestri anni Scholastici 1798/9.*

77 *Isto, Informatio Alumnorum, tam Theologorum, quam Philosophorum Seminarium Episcopalis Zagrabienensis, Secundi Semestris Anni Scholastici 1799.*

78 Usp. R. BARIŠIĆ, *nav. dj.*, str. 181.

79 Usp. NAZ NDS (OD) 824/1797.

80 *Isto*, 822/1799.

nja.⁸¹ Vijeće se interesiralo za Vrhovčevo mišljenje bi li spomenuti dvojac pokazao napredak kada bi ih se smjestilo u neki od franjevačkih samostana ili u biskupijsko sjemenište. Zagrebački je biskup odgovorio da smještaj kod franjevacca nije moguć budući da Vasiljević i Alović nisu polagali redovničke zavjete. U sjemeništu pak više nije bilo mjesta. Stoga je Vrhovac smatrao da ih se ukoliko ne dođe do poboljšanja u njihovu vladanju i uspjehu jednostavno izbaci sa školovanja i vrati u Bosnu. KUNV se s time i složio.⁸²

Završni udarac obrazovanju sekularnih klerika uslijedio je nakon molbe Bosne Srebrene da se osmoricu njezinih klerika iz Italije premjesti u Habsburšku Monarhiju o čemu je KUNV donio zaključke na svojoj sjednici 10. prosinca 1799.⁸³ Uprava Provincije se 26. listopada 1799. s navedenom molbom obratila na cara i kralja Franju II. koji je njezino rješavanje povjerio KUNV-u. Na spomenutoj sjednici Vijeće je odlučilo udovoljiti zahtjevu Bosne Srebrene. Da bi se namakla sredstva potrebna za njihovo uzdržavanje planirano je udaljavanje preostalih sekularnih klerika. U zaključcima se nalazi 6 imena: uz Vasiljevića i Zubčevića, tu su još i Marijanović, Nikolić, Alović⁸⁴ i franjevac Franjo Dobretić koji se tada nalazio u Pečuhu. KUNV je želio dobiti podatke o njihovu trenutačnom napretku na školovanju i vladanju, no bilo je očito da ništa više nije moglo utjecati na promjenu namjere da im se oduzmu stipendije. Duhovni stol odaslao je obavijesti na više adresa. Bosna Srebrna obaviještena je o tome da se njezin zahtjev nalazi u postupku rješavanja i opomenuta da ne žuri sa slanjem osmorice klerika prije dobivanja formalnoga odobrenja, a od Franje Lehnana, prodirektora zagrebačke Akademije, zatraženi su podatci o školskom uspjehu preostalih klerika. Napokon, 9. svibnja 1800. Vrhovac je osobno pisao KUNV-u i podnio kratak izvještaj o trojici sekularnih klerika: Marijanoviću, Zubčeviću i Vasiljeviću. O prvome je naveo samo da se nalazi na studiju filozofije i da trenutačno nema drugih podataka. Zubčević je kao student teologije dobio pohvale kao discipliniran i dobrog vladanja, a isto tako je navedeno

81 *Isto*, 1424/1798. Int.

82 *Isto*, 421/1799. Int. Alović je do tada već na svoju ruku napustio Zagreb.

83 Zaključci te sjednice, kao i čitav niz drugih spisa vezanih uz rješavanje toga premještaja čuvaju se pod NAZ NDS (OD) 87/1800.

84 Vijeće je bilo upoznato s time da je on već napustio školovanje, ali je navodilo njegovo ime kao jednu od stipendija koje stoje na raspolaganju za dodjelu franjevačkim klericima.

kako je u posljednje vrijeme pokazao i određeni napredak u učenju. Što se pak tiče Vasiljevića, on je tijekom zime bio podnio molbu đakovačkom biskupu za primanje u redove tamošnje biskupije i nakon njezina pozitivnog rješavanja prešao je onamo. Za sada nema podataka o tome kada je Vasiljević i kojim kanalima podnio ovu molbu, kao što nije moguće utvrditi zbog čega se odlučio za đakovačku, umjesto kao i Nikolić za zagrebačku biskupiju. KUNV je 1. srpnja 1800. donio odluku o oduzimanju stipendija Dobretiću, Marijanoviću, Vasiljeviću i Zubčeviću uz neodređenu opasku o njihovu povratku u Bosnu.⁸⁵

Zubčević se 24. kolovoza obratio na Vrhovca pismom iz čijeg je sadržaja jasno da je bio primio obavijest o dokidanju stipendije.⁸⁶ Uz uobičajene izraze zahvalnosti na pruženim dobročinstvima, Zubčević je u drugomu dijelu pisma prešao na pravi predmet svoga obraćanja. Budući da mu je obustavljena stipendija, klerik je molio Vrhovca da se kod KUNV-a založi da mu se odobri novčana pomoć kojom bi pokrio troškove stanovanja i vlastitoga uzdržavanja nakon 1. studenoga te također financirao put kući. Vrhovac je to i učinio 12. rujna odgovarajući na jedan drugi dopis KUNV-a.⁸⁷ Vijeće je 7. listopada odobrilo 10 forinti na ime putnih troškova i ovlastilo Vrhovca da se spomenuta svota što prije isplati.⁸⁸ Zubčevićovo se ime spominje još samo jedanput u izvorima, ali u prilično uzgrednom kontekstu. Mato Kristićević, franjevac koji je s bosanske strane pratio cijeli postupak oko oduzimanja stipendija sekularnim i njihova dodjeljivanja franjevačkim klericima 25. studenog 1800. pisao je Vrhovcu tražeći neka razjašnjenja oko spomenutih odluka.⁸⁹ U Bosnu su stigla dva dopisa čije su obavijesti pružale mogućnost da se tumače kao dozvola za slanje ili tri ili četiri klerika pa je od Vrhovca zatraženo razjašnjenje. Tom prilikom posljednji se put govori o Marijanoviću, Vasiljeviću i Zubčeviću, ali na način da se samo spominju njihova imena. Već je navedeno da su samo za Zubčevića sačuvani podatci koji sugeriraju da je krenuo na put prema svome domu. Uzme li se u obzir da je spomenuta odluka Vijeća u Zagreb stigla početkom studenoga, opravdano je zaključiti kako je klerik vjerojatno još istog mjeseca

85 *Isto*, 871/1800. Int.

86 *Isto*, 948/1800.

87 *Isto*, 1027/1800. Int.

88 *Isto*, 1291/1800. Int.

89 *Isto*, 124/1801.

napustio Zagreb. Povuče li se, naime, usporedba s Kordićem čiji se odlazak dvije godine ranije bio otegnuo, vidljivo je kako su njegovim produljenim boravkom nastali troškovi koje je trebalo pokriti pa je o tome sačuvana korespondencija u Nadbiskupijskom arhivu.⁹⁰ Izostanak ikakvih Zubčevićevih kasnijih obraćanja pruža dakle snažne indicije kako je nakon 13 godina boravka u Zagrebu krajem 1800. ili početkom 1801. stigao kući.

7. Neke pretpostavke

Premda mnoga pitanja, kao primjerice ono o preciznoj dobi ili mjestu rođenja, i dalje ostaju otvorena, te usprkos tome što nam svakodnevica dvojice hercegovačkih kandidata za svećenstvo tijekom njihova boravka u Zagrebu i dalje najvećim dijelom ostaje u sferi općenitih zaključaka, ipak je njihovo školovanje za sada još uvijek najbolje dokumentirani isječak iz njihovih biografija. Njihova imena naizgled nestaju iz povijesti nakon što su 1800. u završnoj fazi studija teologije bili prinuđeni napustiti stipendiju i školovanje, ali postoje neke indicije koje otvaraju put daljnjem istraživanju njihove sudbine. Da bi se ovom prilikom postavio određeni okvir, nužno se u obzir moraju uzeti i imena Luke Marijanovića i Ante Nikolića te promotriti i njihova moguća daljnja sudbina.

Vidjeli smo da su Vasiljević i Nikolić svoju sreću odlučili potražiti izvan bosansko-hercegovačkoga prostora prelaskom u svećenstvo đakovačke, odnosno zagrebačke biskupije. Pitanje ostvarenja ovih planova ipak treba uzeti s određenim oprezom. Naime, usprkos tome što je dobio sve potrebne dozvole, Nikolićevo se ime ne nalazi niti u knjigama svećenika ređenih u zagrebačkoj biskupiji,⁹¹ niti ga nalazimo među župničkim prisegama.⁹² Na taj način postoji više mogućih verzija njegove sudbine - od toga da je napustio studij teologije i svećenički poziv općenito, zatim da je možda i umro prije nego li je mogao biti zaređen ili biti postavljen nekamo za župnika do toga da se u konačnici možda i vratio u Bosnu.

90 Usp. R. BARIŠIĆ, *nav. dj.*, str. 180-181.

91 NAZ III. *Protocolla varia*, 9b *Liber ordinatorum 1752.-1830.*

92 Usp. STJEPAN RAZUM, *Vjeroispovijedi i prisege Zagrebačke nadbiskupije: Professiones fidei et iuramenta parochorum ecclesiae Zagradiensis, 1648.-1997.*, Društvo za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije "Tkalčić", Zagreb, 2010.

Dostupni šematizmi Bosansko-srijemske biskupije dopuštaju da se makar unekoliko rekonstruira daljnja Vasiljevićeva sudbina. Tako je osim preciznog datiranja njegova rođenja, poznat i datum svećeničkoga ređenja koje se nesumnjivo odigralo u Đakovu 17. kolovoza 1800.⁹³ Na mrežnim stranicama Austrijske nacionalne knjižnice (Österreichische Nationalbibliothek) dostupno je više godišta šematizama (kalendara i kataloga) Bosansko-srijemske biskupije na osnovi kojih se unekoliko može rekonstruirati Vasiljevićev svećenički put.⁹⁴ Najstariji sačuvani datira iz 1808. i prema njemu Vasiljević je u to doba vršio župničku službu u Berku gdje je vjerojatno bio i prvim župnikom, budući da je župa osnovana godinu dana ranije, 1807. godine.⁹⁵ Slični podatci nalaze se i u šematizmu za 1809. godinu, dok izdanje iz 1810. nije sačuvano. Najkasnije 1811. Vasiljević je dobio premještaj nešto južnije, u župu Račinovci u blizini Županje.⁹⁶ Župa je u to doba imala 2315 vjernika od kojih je 640 stanovalo u samim Račinovcima, dok su ostali živjeli u njezinim filijalama: Gunji (678), Strošincima (532), Đurićima (266) i Jameni (199) gdje su činili manjinu u odnosu na pravoslavno stanovništvo čiji je broj na cjelokupnom području župe iznosio 932, od čega u samoj Jameni 889. Ni u Rači-

93 Usp. *Schematismus 1835.*, str. 93.

94 Upute na ovu stranicu, kao i literaturu spomenutu kasnije u bilješkama, koja obrađuje crkvenu povijest prostora organiziranoga u okviru današnje Đakovačko-osječke nadbiskupije dala mi je Ankica Landeka, voditeljica Središnje nadbiskupijske i fakultetske knjižnice u Đakovu na čemu joj srdačno zahvaljujem.

95 Usp. *Calendarium diaecesatum venerabilis cleri diaecesium Bosnensis seu Diakovariensis et Sirmiensis canonice unitarum pro anno a Christo nato MDCCCVIII bissextili dierum CCCXLVI cum duplici indice locorum et personarum, Budaë, Typis Typographiæ Regiæ Universitatis Hungaricæ* (dalje: *Schematismus 1808.*), dostupno na: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ207718209 (zadnji pristup 14. veljače 2018.), str. 32. Uz Berak u kojemu je tada stanovalo 618 katolika, župa je obuhvaćala i naselja Čakovci (351), Negoslavce (27) i Orolik (99). Ukupan broj katolika iznosio je, dakle, 1095 i u odnosu na pravoslavce, kojih je bilo 1494, činili su manjinu. Potonji su bili osobito brojni u Negoslavcima (785) i Oroliku (394) gdje su činili većinu stanovništva, dosta ih je bilo i u Čakovcima (270), dok ih je u samom Berku bilo 45.

96 Usp. *Calendarium diaecesatum venerabilis cleri diaecesium Bosnensis seu Diakovariensis et Sirmiensis canonice unitarum pro anno a Christo nato MDCCCXI communi dierum CCCXLV cum duplici indice locorum et personarum, Budaë, Typis Typographiæ Regiæ Universitatis Hungaricæ* (dalje: *Schematismus 1811.*), dostupno na: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ207718404 (zadnji pristup 14. veljače 2018.), str. 47.

novcima se nije zadržao dugo i već je 1813. godine premješten u Otok u zapadnom Srijemu gdje će pastoralno djelovati do smrti.⁹⁷ Župa nije imala niti jednu filijalu, a tada je imala 2173 vjernika, uz koje su u mjestu stanovala i 64 pravoslavca. Pred sam kraj života doživio je i određeno priznanje za svoj dugotrajni rad jer je 1837. bio proglašen za počasnoga katedralnog kanonika bosansko-srijemske biskupije.⁹⁸ Umro je u Otoku 23. listopada 1837.⁹⁹

Sve ovo ne bi bilo potrebno da ne postoji snažan trag da se jedan od sekularnih klerika vratio u Apostolski vikarijat u Bosni i ondje djelovao kao svećenik. Apostolski vikar Augustin Miletić u izvješću o svojoj pastoralnoj vizitaciji, koju je obavio 1813., naveo je kako se među njemu podređenom kleru nalazi i jedan "sacerdos saecu-

97 Usp. *Calendarium diaecesatum venerabilis cleri diaecesum Bosnensis seu Diakovariensis et Sirmiensis canonice unitarum pro anno a Christo nato MDCCCXIII communi dierum CCCXLV cum duplici indice locorum et personarum, Budae, Typis Typographiae Regiae Universitatis Hungaricae* (dalje: *Schematismus 1813.*), dostupno na: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ207718507 (zadnji pristup 14. veljače 2018.), str. 30. Prema podacima prezentiranima u: ANTO PAVLOVIĆ, *Đakovačko-osječka nadbiskupija, nekada i danas*, Nadbiskupski ordinarijat, Đakovo, 2013., str. 294. Vasiljević se kao župnik u Otoku navodi već od 1812. godine. S druge strane, šematizam za istu godinu ga navodi kao još uvijek župnika u Račinovcima. Usp. *Calendarium diaecesatum venerabilis cleri diaecesum Bosnensis seu Diakovariensis et Sirmiensis canonice unitarum pro anno a Christo nato MDCCCXII bissextili communi dierum CCCXLVI cum duplici indice locorum et personarum, Posonii, Typis typographi Caroli Caspari Snichek* (dalje: *Schematismus 1812.*), str. 46.

98 Usp. *Schematismus venerabilis cleri dioecesum Bosnensis seu Diakovariensis et Sirmiensis canonice unitarum pro anno a Christo nato MDCCCXXXVII, dierum CCCLXV, Pestini, Typis Josephi Reimel, C. R. Priv. Strigoniensis Typographiae, ac unius e Pestanis proprietarii* (dalje: *Schematismus, 1837.*), dostupno na: http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ207719603 (zadnji pristup 14. veljače 2018.), str. 8 gdje stoji: "Canonici Honorarii: (...) Reverendissimus D. JOSEPHUS VASSILJEVICH, Cathedralis Ecclesiae Bosnensis seu Diakovariensis Canonicus Honorarius et Parochus Ottokiensis, I. Cottus Sirmiensis Tab. Jud. Assessor."

99 Usp. ANTUN JARM, *Dijecezanski svećenici koji su djelovali na sadašnjem području Biskupije Đakovačke i Srijemske: od 1701. do 2003. godine*, Biskupski ordinarijat, Đakovo, 2003., str. 73. Autor atribuirao Vasiljevića kao "bivšeg franjeva" ne navodeći pri tom izvore. Vjerojatno ga je na takav zaključak navelo Vasiljevićevo regionalno porijeklo što samo pokazuje koliko je rašireno poistovjećivanja povijesti Katoličke crkve na bosansko-hercegovačkom prostoru s franjevaštvom.

laris".¹⁰⁰ Tko bi mogao biti spomenuti? Kao prvo rješenje nametao bi se netko od popova glagoljaša koji su do 30-ih godina 19. st. bili aktivni osobito u livanjskom, duvanjskom i krajevima uz granicu s Dalmacijom, ali takav je odgovor zanijekan iz samoga izvješća koje jasno naznačuje i 10 glagoljaša koji su označeni kao "presbyteri" kao jasan znak razlikovanja u odnosu na svećenike ("sacerdotes") kako su označavani franjevci. Iako je vremenom između dviju grupa nastala suradnja, franjevci su, a osobito apostolski vikari, uvijek s oprezom gledali na glagoljaše pri čemu su, između ostaloga, kao vlastitu prednost isticali pripadnost latinskom obredu.¹⁰¹ Prema tome, i u spomenutom se slučaju radilo o svećeniku čiji su se odgoj i obrazovanje odvijali u skladu s odredbama važećim na Zapadu.

Kao drugo, jednako tako prilično neuvjerljivo rješenje mogla bi se iznijeti pretpostavka da se radilo o došljaku sa Zapada koji je nekim poslom boravio u Bosni. Na području trebinjske biskupije, jedinom dijelu otomanske Bosne koji nije pripadao apostolskom vikarijatu, zabilježen je boravak nekolicine isusovaca sredinom 19. st. Slučaj u kojemu su katolički svećenici sa Zapada boravili u Bosni i izvan nekakve vizitacije ili diplomatske misije bio je, uostalom, zabilježen i u samoj Bosni Srebrenoj 30-ih godina kada je u samostanu u Kraljevjoj Sutjesci dvije godine boravio talijanski franjevac Filippo Antonio Belli. Njega je sa sobom onamo doveo apostolski vikar fra Rafo Barišić kao apostolskoga misionara. Takav je postupak izazvao veliko nezadovoljstvo franjevac suprotstavljenih Barišiću. U tekstu, čije se autorstvo često pripisuje Franji Jukiću, Belli je opisan kao "trutina (...) osobito kisela kupusa i slanine željan Talianac".¹⁰² Prema jednome drugom izvješću, jedna poveća skupina je Belliju čak prijetila premlaćivanjem i smrću pa je ustrašen za vlastitu sigurnost molio Barišića da mu dopusti otputovati natrag u Italiju.¹⁰³ Ono što je za naslov-

100 Izvješće je objavljeno u: DRAGUTIN KAMBER, "Prilozi povijesti bosanskih franjevac. Stanje župa i duša apostolskog vikarijata u Bosni srebreničko otomanskoj prema popisu izvršenom 1813.", u: *Franjevački vjesnik*, br. 12 (prosinac 1931.), str. 369-376; br. 1 (siječanj 1932.), str. 22-28; br. 2 (veljača 1932.), str. 57-59; br. 3 (ožujak 1932.), str. 83-88; br. 4 (travanj 1932.), str. 111-121. Miletić ga je sastavio u Fojnici, 4. lipnja 1815.

101 O tome više: S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini*, str. 156-164.

102 Citirano prema: JOSIP MATASOVIĆ, *Fojnička regesta*, Sremski Karlovci, 1927., str. 314.

103 Usp. ARHIV FRANJEVAČKOG SAMOSTANA U KREŠEVU (dalje: AFSK), B. Urudžbeni zapisnici, Kut. 15, Ur. Zap. 1, str. 10-11 (paginacija R. B.). Prema

nu temu bitno, a što primjećuje i (ukoliko je doista on autorom) Jukić jest to što Belli, naravno, nije znao, a očito se nije ni potrudio naučiti hrvatski jezik, pa je bio neiskoristiv za ikakvu pastoralnu službu. Miletić kako ćemo vidjeti, na žalost, ne bilježi koju je točno službu spomenuti svećenik vršio, ni gdje je bio smješten, no opravdano je pretpostaviti da bi, da je potjecao negdje izvan bosanskoga prostora, to bilo posebno naznačeno i da bi vjerojatno njegova funkcija bila privremenoga karaktera i sigurno ne bi povlačila za sobom pitanje jurisdikcije. Uza svu šturost podataka, kao logičan nameće se zaključak da se spomenuti svećenik nalazio u Miletićevoj jurisdikcijskoj nadležnosti.

Imajući u vidu sve navedeno, jasno je da se kao najvjerojatnija pretpostavka nameće ona prema kojoj se iza te atribucije krije jedan od četvorice sekularnih klerika kojima je 1800. oduzeta stipendija. Opisano je kako u jednome slučaju (Nikolić) postoje snažne indicije, a u drugome (Vasiljević) konkretni dokazi za zaključak da se ti klerici nisu nikada vratili u svoj uži zavičaj. Od preostale dvojice ime jednoga, Luke Marijanovića izrijekom se spominje u kasnijim izvorima. Stanovitoga "Luku Marianovicha" u Fojnici, 25. kolovoza 1802., Mato Ivekić primio je u franjevački Treći red.¹⁰⁴ Ne navodeći druge primjere Džaja govori kako je primanje glagoljaša među trećorece bilo uobičajeno u ono vrijeme te na osnovi toga Marijanovića i atribuirao kao jednoga od njih. Radi li se tu o bivšem sekularnom kleriku? Valja odmah napomenuti da spomenuta kombinacija imena i prezimena veoma vjerojatno nije bila rijetka i da nije isključeno da je, jednako kao i u slučaju brojnih franjevaca, postojalo i preklapanje između nekoga Luke Marijanovića koji je bio glagoljaš i nekoga koji je bio sekularnim klerikom.

Ratko Perić u svojoj studiji o popovima (svećenicima) glagoljašima njegovo mjesto rođenja smješta u Priluku kraj Livna, ali s određenom rezervom, budući da je čak i sam Marijanović za života svoje porijeklo navodio spominjući obližnja, ali ipak različita mjesta.¹⁰⁵ Tako se,

jednoj bilješci na naslovnici vidljivo je kako je ovaj zapisnik nastao u Kraljevoj Sutjesci, a kasnije je premješten u Kreševo.

104 S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini*, str. 157, bilj. 290.

105 Usp. RATKO PERIĆ, *Svećenici glagoljaši na području BiH: Trista godina djelovanja (1551.-1851.)*, Crkva na kamenu, Mostar, 2016., str. 290-294 gdje je autor prikupio brojne podatke o Marijanovićevu životu i osobito pastoralnoj djelatnosti.

uz navedeno, spominju i Srđevići i Čuklić. U školskim izvješćima, nastalim tijekom njegova boravka u Zagrebu, kao mjesto rođenja beziznimno stoji Livno koje je regionalno određeno kao "Dalmatia Turcica".¹⁰⁶ Perić datum rođenja određuje "oko 1770.", dok bi se prema izvješćima moglo raditi o periodu 1766. - 1768., no uzevši u obzir nepouzdanost njihovih datiranja, ova diskrepancija nije ništa neobično. Najupadljivije nepodudaranje između podataka koje prezentira Perić i onih koje je Marijanović očito sam o sebi pružao tijekom boravka u Zagrebu jest identitet oca. Doduše, Perić govori kako se u popisu katolika iz 1768. u Kablčićima pokraj Livna spominje obitelj nekoga Andrije Marijanovića "s devetero odraslih i petero djece" za koju autor iznosi kako je opravdano pretpostaviti da iz nje potječe i "don Luka" iz čega ne proizlazi kako bi njegovim ocem morao nužno biti baš spomenuti Andrija.¹⁰⁷ U izvješćima je kao ime oca redovito ubilježeno Ivan (*Joannes*), a jednom se spominje i majčino ime Katarina (*Catharina*) što su nedvojbeno podatci koji mogu pomoći u nekim budućim analizama.

Uza sve navedene ograde, vjerojatnim se čini zaključak kako se radi o istoj osobi, odnosno da je glagoljaš don Luka Marijanović bio nekadašnji zagrebački đak. Valja se ovdje prisjetiti da je Marijanović u trenutku gubitka stipendije pohađao tek prvu godinu studija filozofije. Premda u nekim drugim slučajevima takav nedostatan kurikulum obrazovanja nije predstavljao prepreku za stupanje u franjevački red i svećeničko ređenje, kao u slučaju Alovića, moguće je da Marijanović nije ni želio postati franjevcem pa se jednostavno pridružio glagoljašima. Uostalom, njihova je prisutnost bila izražena u kraju iz kojega je Marijanović i potjecao - Livnu.

S druge strane, opravdano je i postaviti pitanje je li Marijanović uopće bio glagoljašem? Naime, kako pokazuje i sam Perić, ovaj se svećenik prilikom vođenja matičnih knjiga koristio latinskim jezikom

106 Usp. npr. HR-DAZG-102, kut. 25623, br. 21. *Catalogus auditorum primae grammatices classis 1mo semestri anni 1795^{ti} exhibitus*. Marijanovićev boravak u Zagrebu poznat je također isključivo na osnovi školskih izvješća, odnosno u okvirima gradiva koje je polazio te uspjeha koji je ostvarivao. Uzme li se u obzir da je u Zagreb stigao još 1792. (usp. bilj. 17), očito je i on do 1795. polazio "normalku." Za razliku od ostalih klerika, spominjanih u ovom radu, podatci o njegovu mjestu rođenja, kao i imena roditelja uvijek su konzistentni. Nešto je drugačija situacija s godinama rođenja. O tome više u glavnom tekstu.

107 Usp. R. PERIĆ, *Svećenici glagoljaši*, str. 290.

što je neosporno pokazatelj njegova obrazovanja u Zagrebu, a ne u Pribiku kod Omiša gdje su se školovali glagoljaši. Džaja se osvrće na Miletićevo izvješće iz 1813. i navodi kako je taj "latinski svećenik" u stvarnosti također bio glagoljaš, ali koji je obavljao liturgiju prema latinskom obredniku.¹⁰⁸ Zapravo, autor naizgled olako prelazi preko Miletićeva jasnog razlikovanja atribucija "sacerdos" i "presbyter" za koje se može pretpostaviti da je bilo dosljedno.¹⁰⁹ Perić raspravlja o dopisu Kongregaciji za širenje vjere (Propagandi) iz 1824. gdje se Miletić ne baš biranim riječima izrazio o osmorici glagoljaša.¹¹⁰ Ostavljajući ovom prilikom po strani pitanje (ne)opravdanosti stavova koje je iznio apostolski vikar, valja se usmjeriti na terminologiju koju koristi. Jednako kao i u izvješću s njegove apostolske vizitacije 1813. i ovom ih prilikom naziva "presbyteri". Marijanovićeve imena ondje nema jer je preminuo 1818., a zapis o njegovoj smrti atribuirao ga kao "sacerdos".¹¹¹ S druge strane, jedno izostavljanje Marijanovićeve imena u vrijeme dok je bio živ kudikamo jače upada u oči, a do sada je prošlo potpuno nezapaženo. Radi se o molbi seoskih starješina "Ljubuškoga Mostara Duvna livna i Kuprisa i Rammae i sve ercego-

108 Usp. S. M. DŽAJA, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini*, str. 158, bilj. 293.

109 Neovisno o tome kakav je bio Marijanovićev crkveno-pravni položaj *de jure*, jasno je da je on (ili Zubčević!) *de facto* u odnosu prema franjevačkom kleru bio u poziciji identičnoj onoj glagoljaša, dakle gotovo bez ikakva institucionalnoga zaleđa iza sebe i bez mogućnosti da dobije ikakav drugačiji položaj osim ispomoci nekome franjevačkom župniku. U takvome se kontekstu inzistiranje na razlici između "glagoljaša" i "latinskih svjetovnih svećenika" može doimati izlišnim. Imajući, na drugome kraju, u vidu prvotne intencije habsburške politike da se u Bosni etablira domaći kler, neovisan o franjevačkom, u sklopu kojih se planova glagoljaše nikada nije uzelo u obzir kao moguću lokalnu alternativu, jasno je da ova distinkcija ima određenu težinu. Istiskivanje Bosne Srebrene, odnosno Hercegovačke franjevačke provincije Uznesenja BDM iz nadležnosti nad župama započet će tek nakon dolaska Austro-Ugarske, odnosno kada i glagoljaši i latinski svećenik spornoga identiteta već budu davnom prošlosti pri čemu su - kako i ovaj rad jasno pokazuje - prvi iza sebe ostavili koliko-toliko trajnu uspomenu i predaju, dok je drugi do danas ostao potpuno zaboravljen i neprepoznat kao zanimljiv povijesni kuriozitet. Njegov konkretan odnos prema franjevcima Bosne Srebrene kao srodnima po latinskom obredu s jedne, odnosno glagoljašima kao bližima po statusu svjetovnih svećenika s druge strane, vjerojatno zbog nedostatka izvora nikada ne će moći biti u potpunosti rekonstruiran, ali upravo stoga njegov status treba biti jasno istaknut kao poseban.

110 Usp. R. PERIĆ, *Svećenici glagoljaši*, str. 76-77.

111 *Isto*, str. 294, bilj. 31.

vine Turske" upućenoj 1808. Propagandi s ciljem da ova intervenira u korist nekolicine glagoljaša kojima je Grgo Ilijić priječio obavljanje svećeničke dužnosti.¹¹² Marijanović je nedvojbeno cijeli svoj pastoralni vijek proveo djelujući u livanjskom (Vidoši) i kupreškom kraju. Zbog čega se onda i on ne bi našao na meti Ilijićevih nastojanja oko suzbijanja glagoljaške djelatnosti, nego je očito nesmetano vršio svoju službu? Zbog čega nije dao podršku ili se barem načelno solidarizirao sa šestoricom glagoljaša u čiju su korist seoske stariješine uputile spomenutu intervenciju?

Ova pitanja, kao i neka druga, konkretno ono zbog čega se nije kao i Alović i Kordić pridružio Bosni Srebrenoj, u nedostatku izvora ostaju bez odgovora, pa stoga valja promotriti i scenarij prema kojemu je svjetovnim svećenikom kojeg 1813. spominje Miletić bio Filip Zubčević. U prilog ovoj tezi govori kako je bio dovoljno daleko dogurao sa studijem teologije, a da bi mu se stavljale ikakve zapreke za primanje svetih redova kao i to da postoje čvrste indicije kako je iz Zagreba otputovao natrag kući. Može se pretpostaviti da se preko Dalmacije najprije uputio u rodni kraj. Nakon toga je mogao na neki način stupiti u kontakt s apostolskim vikarom Grgom Ilijićem te biti zaređen za svećenika. Potom je vjerojatno službovao kao kapelan na nekoj od župa. No, premda usporedba prema dosegnutoj razini studija između Marijanovića i Zubčevića nedvojbeno preteže u korist potonjeg što bi ga činilo uvjerljivijim kandidatom za ulogu prvog svjetovnog svećenika latinskoga obreda na prostoru otomanske Bosne u 19. st., njegovo ime se do sada nije pojavilo ni u jednome izvoru i jednostavno nedostaju ikakve potvrde da je nakon napuštanja Zagreba doista i stigao u svoj zavičaj. Osim već toliko iznesenih pretpostavki moraju se ostaviti otvorenima i one da je Zubčević napustio svećenički poziv bilo da se vratio u Hercegovinu, bilo da je svoju sudbinu potražio negdje drugdje, odnosno da je jednako kao i Vasiljević pastoralno djelovao na drugome mjestu, možda u Dalmaciji.

Buduća bi istraživanja sačuvanih matičnih knjiga iz bosansko-hercegovačkih župa u svakom slučaju trebala obratiti posebnu pažnju na pitanje identiteta ovoga svećenika. Ukoliko je to bio Luka Marija-

112 Hrvatski izvornik (u kojemu su imena Livna i Hercegovine ubilježene malim početnim slovom!) i onovremeni prijevod na talijanski kao priloge svom radu donosi: ANTE ŠKEGRO, "Jedno biskupovo pismo i njegov usud", u: *Bosna Franciscana - časopis Franjevačke teologije*, god. XXII., br. 63, Sarajevo, 2014., str. 376-377.

nović, postala bi upitnom dosadašnja verzija o njegovoj pripadnosti glagoljašima. Ako se pak radi o Filipu Zubčeviću, onda bi nedvojbeno bila riječ o prvome svjetovnom svećeniku pastoralno aktivnom u otomanskoj Bosni rođenom ondje, koji nije bio glagoljaš.

Zaključak

Pokušaj da se školovanjem dvanaestorice klerika u Zagrebu stvore preduvjeti za etabliranje redovite dijecezanske strukture neovisne o Franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj, u dugotrajnom previranju dviju crkvenih hijerarhija, redovničke i dijecezanske oko pitanja nadležnosti nad župama bosansko-hercegovačkoga prostora, predstavlja tek jednu epizodu koja je sve donedavno prolazila ispod radara historiografskoga interesa i istraživanja. Njezino djelovanje nije ispunilo predviđene ciljeve, a povijesno-političke okolnosti utjecale su i na to da zainteresirani čimbenici nakon samo desetak godina odustanu od daljnjih pokušaja provođenja ove ideje. Međutim, i tako privremen i veoma brzo prekriven povijesnim zaboravom i pogrješnim interpretacijama, taj je pokušaj ostavio posljedicu kudikamo duljeg i snažnijeg trajanja: zaklada Josipa II. bila je prenamijenjena za školovanje klerika Bosne Srebrene čime će više od 250 njezinih članova tijekom perioda od gotovo 5 desetljeća biti obuhvaćeno ovim procesom.

Dosege i posljedice ovako dugotrajnoga i kontinuiranoga procesa tek treba uočiti i adekvatno valorizirati, no pri tome se ne smije izgubiti iz vida kako dvanaest klerika predstavlja dvanaest pojedinačnih sudbina koje nije uvijek lako, često ni moguće, do kraja rekonstruirati. Među njima, nalaze se i trojica mladića iz Hercegovine čije je školovanje u glavnim crtama imalo sličan tijek, ali su im sudbine nakon toga veoma različite. Najpoznatijom bila je ona Jure Kordića koji će kao fra Petar vršiti brojne dužnosti u Bosni Srebrenoj, pa tako i onu provincijala.¹¹³ Upravo ta veza s franjevaštvom pokazuje dubinu njegove ukorijenjenosti u crkvenu prošlost bosansko-hercegovačkoga prostora i tamošnjih prilika jer je do nedavnih istraživanja najmanje poznatim dijelom Kordićeve biografije bilo upravo njegovo školovanje. Vjerojatno ne slučajno upravo zbog toga što nije bilo usmjereno ka stupanju u franjevački red, iako se ono u konačnici, na njegovu vlastitu inicijativu i odigralo.

113 Usp. bilj. 7.

Na drugoj strani, analiza školskih putova preostalih klerika koji su ih dovršili otkriva još četvoricu koji su se nalazili na nekoj od školskih razina u trenutku kada je KUNV ukinuo njihovo stipendiranje kako bi dodijelio sredstva za uzdržavanje grupi franjevačkih klerika. Među njima su i dvojica Hercegovaca: Josip Vasiljević i Filip Zubčević. Analiza njihova školskoga puta gotovo da ne otkriva ništa neuobičajeno. Kako se moglo i očekivati, uzevši u obzir stanje obrazovnih institucija i mogućnosti njihova djelovanja u onovremenoj Bosni, klerici su u Zagreb došli s prilično mršavim predznanjem čak i iz onih predmeta iz kojih su dobivali određenu poduku, ponajprije latinskoga jezika. Dok su tu prepreku koliko-toliko uspješno nadvladavali, pa su gramatiku i humaniora uglavnom prolazili po redovitu planu i programu premda s mršavim uspjehom, susret s prirodnim predmetima tijekom studija filozofije kod obojice je doveo do višestrukoga ponavljanja gradiva pojedinih godina.

Na sve te poteškoće nadovezivale su se one psihološka i socijalnoga karaktera koje je iz današnje perspektive nemoguće u potpunosti procjenjivati. Na jednoj strani, zbog svih manjkavosti u predznanju, klerici su u gimnaziju stupali u već poodmakloj dobi u odnosu na ostale učenike. Dok je Vasiljević barem imao društvo nekolicine svojih zemljaka, Zubčević je velik dio gimnazije u razredu proveo sam. Naravno, nemoguće je znati koliki je utjecaj ovaj moment imao na njegov školski (ne)uspjeh, ali ga se sigurno ne smije zanemarivati. Stipendiste su pratile i druge poteškoće. Njihov smještaj u franjevačkom samostanu Provincije sv. Ladislava u Zagrebu nije se pokazao s(p)retnim rješenjem. Djelomično zbog nezadovoljstva franjevaca jednostranim nametanjem udomljavanja klerika, djelomično zbog oprjeke u mentalitetima, odnosi između dviju skupina su uvijek bili pomućeni i neminovno su vodili drastičnom prekidu. U trenutačno nepoznatom slijedu, ali najkasnije do sredine 90-ih godina 18. st. svi su sekularni klerici, pa tako i Vasiljević i Zubčević morali potražiti privatni smještaj. Zbog nedostatnog iznosa stipendije često su morali trpjeti oskudicu i čak se zaduživati da bi imali krov nad glavom i te će ih nedaće pratiti do kraja njihova školskog puta.

Za sada je nemoguće utvrditi na koji su način promatrali svoju budućnost i koja je bila točka u kojoj su odlučili ostvariti svećenički ideal, no neosporna je činjenica da tijekom studija teologije možda nisu briljirali, ali nisu ni imali nekih izraženijih poteškoća u savladavanju gradiva. Dokidanjem stipendija i dovršetkom studija našli su se pred izazovom odabira daljnje sudbine. U nekom trenutku su

se očito obojica bavili mišlju ostanka u Ugarskoj. Vasiljević je te planove i ostvario stupivši u svećenstvo Bosansko-srijemske biskupije u Đakovu gdje je službovao u tri župe, Berku, Račinovcima i Otoku gdje je 1837. i umro. Zubčević je s druge strane još tijekom gimnazije izborio svoje mjesto u povijesti kao vjerojatno jedan među prvima, ako ne i prvi polaznik lekcija iz mađarskoga jezika s bosansko-hercegovačkoga prostora. Međutim, njegova sudbina nakon dovršetka studija ostaje i dalje prilično nejasna. Postoji mogućnost da je upravo on "sacerdos saecularis" kojega na svome kanonskom pohodu 1813. bilježi apostolski vikar Miletić kao očito svjetovnoga svećenika kojega se jasno moglo razlikovati od glagoljaša označenih atribucijom "presbyteri", ali jednako legitimnim kandidatom za tu poziciju je i sekularni klerik iz Livna, Luka Marijanović kojega su dosadašnji istraživači možda prebrzo i olako proglasili glagoljašem. U prilog potonjoj verziji govori trenutačna zastupljenost u izvorima koji pokazuju Marijanovićevu aktivnu pastoralnu djelatnost, dok o Zubčeviću, kako je naglašeno, šute.

Trenutačno stanje istraženosti ne dopušta donošenje konačnoga zaključka o ovoj dvojici, ali utire jasan put ka zaokruživanju ove priče. Daljnjim istraživanjima bit će relativno lako rekonstruirati detalje o tome kako je tekao Vasiljevićev svećenički i župnički rad u Slavoniji i Srijemu. U slučaju Zubčevića to će ipak biti kudikamo teže jer osim brojnih pretpostavki trenutačno nema traga koji bi se mogao nedvosmisleno slijediti. Na svojevrsnoj mikrorazini sudbina trojice sekularnih klerika iz Hercegovine na prijelazu 18./19. st. kao da zrcali kasniju sudbinu svećenikâ s promatranoga područja: franjevaštvo (Kordić), pastoralnu djelatnost izvan užega zavičaja (Vasiljević), odnosno možebitan status svjetovnoga svećenika u samoj Hercegovini (Zubčević). Životopis svakoga od njih donosi poneki kuriozitet koji dodatno obojačuje bogati mozaik crkvene povijesti hercegovačkoga prostora.

Filip Zubcevic and Josip Vasiljevic - Secular Priests from Herzegovina Educated in Zagreb

Summary

Among the twelve clerics, who were sent by Augustin Botos Okic to Zagreb to get educated for secular priests, there were three candidates from Herzegovina. All of them successfully completed the schooling, after which their lives diverged. One of them, Jure Kordic, joined the Franciscan Province of Bosna Srebrena (Bosnia Argentina), and his education was the subject of earlier historiographic research. Beside him, Filip Zubcevic and Josip Vasiljevic passed all the preparations for priesthood in Zagreb.

The paper presents, as faithfully as possible, the reconstruction of their entire education from the probable preparations to entering the novitiate in Kresevo until the completion of theology studies in Zagreb. Thanks to archival materials, such as preserved school reports, we could analyse all gymnasium and academic levels they had attended, the courses they registered for, and the results they achieved, following thus all the challenges and obstacles they encountered. In the lower grades of gymnasium, their problem was the low pre-knowledge of the Latin language as well as the fact that they attended classes with teenage boys much younger than themselves. During their study of philosophy, they met with very demanding material from natural science courses and had to face the temporary failures and repetitions of study years. Finally, their theology studies were constantly in the shadow of uncertain future because they were threatened by cancellation of the scholarship due to changes in the goals and intentions of the fund that supported them.

Prior to the study of philosophy, they attended the classes separately. Zubcevic started the school earlier. From his high school days, the most interesting fact in his biography was that he had attended the course of Hungarian for two years as one of the first students after the Croatian Parliament's decision to introduce Hungarian as an optional subject in 1791. On the other hand, some private data of his life remained rather vague. Thus, for the time being, it is possible to determine the place and date of his birth just approximately, while, unlike his colleagues, the name of neither of his parents was recorded. There was a wider range

of information about Vasiljević, for example, it was possible to determine that he was a native of Medjugorje, his parents' names were found, and thanks to his future life events, the exact date of his birth.

Their everyday life was full of problems with accommodation. In the early years, they lived in the Franciscan monastery in Zagreb, where Bosnian clergy quickly came into conflict with their hosts about disciplinary issues. The sources, for example, do not mention Zubcević, but suggest that Vasiljević's behaviour at that time was rather problematic. Finally, they left the monastery and found private accommodation, which later caused them various financial difficulties, the details of which, however, cannot be confirmed.

Until 1800, both successfully completed the study of theology after which their life paths diverged. Vasiljević moved to the Diocese of Bosnia-Srijem and acted as a parish priest in Slavonia and Srijem. Zubcević was last mentioned when he left Zagreb. It is possible that he eventually returned to Ottoman Bosnia and was pastorally active there as a secular priest of the Latin rite, in which capacity he was perhaps mentioned in 1813 by the apostolic vicar Augustin Miletic. The paper presents the arguments *et pro et contra* of this thesis, thus opening the way to future research.

Keywords: Filip Zubcević; Josip Vasiljević; Royal Academy; Bishop's *lycée*; Zagreb; Joseph II Foundation

Izbori i imenovanja biskupâ u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine (1878. - 1918.) na primjeru biskupa fra Alojzija Mišića (1912.)*

PETAR VRANKIĆ

Kath.-Theologische Fakultät der
Universität Augsburg
Privatadresse:
Königsberger Str. 14
D - 86381 Krumbach
E-pošta: vrankic@t-online.de

UDK: 262.1(497.6 Hercegovina)"1878/1918"

929 Mišić A.

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 25. lipnja 2018.

Prihvaćeno: 16. srpnja 2018.

Sažetak

U ovom drugom radu o izboru biskupâ u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine (1878. - 1918.), koji na neki način nastavlja tematiku, koja je obrađena u prvom prilogu,¹ prikazuje se vrlo napeta i otporna borba oko izbora drugoga biskupa u

* Rad se zasniva na konzultaciji Kućnoga, dvorskog i državnog arhiva u Beču, Arhiva BiH u Sarajevu, Vatikanskoga tajnog arhiva i Arhiva Svetoga Zbora za širenje vjere (Propaganda Fide) u Rimu, Arhiva Nadbiskupskoga ordinarijata u Sarajevu i Arhiva Biskupskoga ordinarijata u Mostaru. Potraživana arhivska građa iz Arhiva Franjevačke provincije u Mostaru nije stigla do prijeloma ovoga teksta. Najiskrenija hvala dobroti svih onih osoba koje su pomogle pri sakupljanju potrebne arhivske građe i literature.

1 Usp. PETAR VRANKIĆ, "Izbori i imenovanja biskupâ u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine (1878.-1918.) na primjeru biskupa Paškala Buconjića", u: *Hercegovina*, 2, Mostar, 2016., str. 109-140.

Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine, fra Alojzija Mišića. Poslije kratkoga prikaza povijesno-pravnoga konteksta Katoličke Crkve u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine prelazi se u prvom poglavlju ponajprije na traženje biskupa *cum iure successionis* (pomoćnoga biskupa s pravom nasljedstva, tj. koadjutora), starom i onemoćalom biskupu Buconjiću u Mostaru. Zainteresirane strane, koje uzimaju dijela u ovom vrlo napetom natjecanju jesu: Zemaljska vlada u Sarajevu, Zajedničko ministarstvo financija u Beču, nadbiskup Josip Stadler kao vrhbosanski metropolit, biskup Buconjić u Mostaru, provincijal Bosne Srebrene, fra Alojzije Mišić i provincijal Hercegovačke franjevačke provincije, fra Luka Begić te Sveta Stolica u Rimu (Vatikan). Ovo natjecanje, koje poprima oblike međusobne borbe, uključujući, s poneke strane i omalovažavanje protivnika po BiH, Beču i Rimu, traje od kraja siječnja do početka prosinca 1910. Kako Sveta Stolica u Rimu nije bila uvjerena o prikladnosti jedinoga kandidata, kojega je protežirala Zemaljska vlada u Sarajevu, provincijala Mišića, stvar je mirovala do smrti biskupa Buconjića 8. prosinca 1910.

Poslije smrti biskupa Buconjića, prelazi se u drugo poluvrijeme međusobnoga natjecanja, koje je obrađeno u trećem poglavlju, u kojemu se pojavljuju osim starih i novi akteri i kandidati. Prije svega nastupa nadbiskup Stadler kao metropolit i imenuje privremene upravitelje *in spiritualibus* (u duhovnim stvarima) i *in materialibus* (u materijalnim dobrima) biskupije Mostarsko-duvanjske. Time je bilo osigurano minimalno funkcioniranje biskupijâ. Nakon toga on je poslao svoju listu kandidata kako Zemaljskoj vladi, tako i Svetoj Stolici. Stadlerova lista kandidata nije mogla proći kod Vlade, jer je nadbiskup Stadler već godinama javno kritizirao Vladu i njezine postupke prema njemu, njegovim institucijama, svećenicima i Katoličkoj Crkvi u BiH uopće. U Rimu su Stadlerovi kandidati nailazili djelomično na razumijevanje i simpatiju, posebno pomoćni biskup dr. Ivan Šarić. No, Zemaljska je vlada i dalje samouvjereno stajala iza svoga kandidata, bosanskoga provincijala Mišića, ne samo kao prikladna čovjeka Crkve, nego i kao čovjeka, subjekta njezina povjerenja i kućnoga prijatelja Vladinih službenika, s kojim se rado savjetovala. Stoga Vlada argumentira smiješnim i neobjektivnim prigovorima kada se radi o kandidatima koji joj nisu po volji ili su prava konkurencija za Mišića. Tako među kandidatima, koje je Rim snažno podupirao i koje je biskup Buconjić bio predložio, bio je i fra Frano Lulić iz Makarske. Njeza je Vlada kao Dalmatinca prikazala neprikladnim, jer ne će razumjeti mentalitet puka u Hercegovini, čovjeka koji je bio rođen tri puta bliže

Hercegovini nego provincijal Mišić. Tako se manifestira Vladina politika kao *merum absurdum in se!*

Novost u ustajale pregovore unosi, iz političkih i osobnih uvjerenja, predsjednik Bosansko-hercegovačkoga sabora, dr. Nikola Mandić, koji nije bio dovoljno uvjeren u prikladnost provincijala Mišića te je tražio imenovanje jednoga od hercegovačkih franjevac, ideja koju je čak bilo prihvatilo i Ministarstvo u Beču. Premda je Vlada u Sarajevu pokušala ne zamjeriti se Ministarstvu u Beču i djelomično prihvatiti njegove prijedloge, ostala je i dalje duboko uvjeren u ispravnost svoga stajališta: provincijal Mišić je jedini prikladan kandidat. Kao što je Zemaljska vlada bila uvjeren da je Mišić bio jedini prikladan kandidat za biskupa u Mostaru, tako je istovremeno i Sveta Stolica, sve do početka veljače 1912., postojano držala provincijala Mišića posve neprikladnim za biskupa u Mostaru. Kada se pronio glas da je kandidat Lulić teško obolio, i kada je spor oko biskupskoga imenovanja u Mostaru mogao dovesti do političke napetosti između Beča i Svete Stolice, Državno tajništvo Svete Stolice i sam papa Pio X. odlučili su, početkom veljače 1912., prihvatiti kandidaturu fra Alojzija Mišića i utrti mu put za biskupsko imenovanje u Mostaru.

Ovo se istraživanje temelji na arhivskim vrelima. Nejasnoću, ponekada i pravu proturječnost o imenima kandidata, tijekom pregovora te donekle premalo pohvalne riječi o hercegovačkim franjevcima donosi *Chronika biskupije* i osobni *Životopis*, pisani *post factum* od biskupa Mišića, sačuvani u Arhivu Biskupskoga ordinarijata u Mostaru.

Ključne riječi: Hercegovina; Mostarsko-duvanjska biskupija; Trebinjsko-mrkanska biskupija; Zemaljska vlada; Zajedničko ministarstvo financija; Austro-Ugarska; bosanski franjevci; hercegovački franjevci; fra Paškal Buconjić; fra Alojzije Mišić; fra Frano Lulić; nadbiskup Stadler; Dom Pierre Bastien.

1. Povijesno-pravni kontekst Katoličke Crkve u Hercegovini 1910. - 1912. godine

Izbor biskupa u Katoličkoj Crkvi, kao što smo to već prije naglasili,² bio je i ostao vrlo složen crkveno-pravni, a u nekim zemljama čak i državno-crkveno-pravni proces. Od zaposjednuća Bosne i Hercegovine 1878. godine i potpisivanja Konvencije između Austro-Ugarske i Svete Stolice, 8. lipnja 1881. u Rimu,³ u Katoličkoj Crkvi u Hercegovini do 1918. godine došlo je samo do dva biskupska imenovanja.⁴ Ovdje ćemo obraditi drugo biskupsko imenovanje u Hercegovini. Smrt mostarskoga biskupa i apostolskoga upravitelja Trebinjsko-mrkanjske biskupije, fra Paškala Buconjića, nije došla iznenada za njegove suradnike, posebno za Hercegovačku franjevačku provinciju. Biskup Buconjić, premda nije bio prestar, pobolijevao je sve češće posljednjih godina svoga života. Ipak je njegova smrt 8. prosinca 1910. zatekla Crkvu u Hercegovini nedovoljno pripremljenu za biskupsku promjenu, odnosno za novo biskupsko imenovanje. Franjevačka provincija Marijina Uznesenja, kao glavni izvor redovničkih i svećeničkih zva-

2 U ovome prilogu slijedi se već uhodana shema koja je nastala u prvom prilogu o izboru i imenovanju biskupa u BiH u doba austro-ugarske vladavine (1878. - 1918.). Usp. P. VRANKIĆ, "Izbori i imenovanja biskupâ u Hercegovini", str. 111.

3 Konvencija (Ugovor) između Svete Stolice i Austro-Ugarske od 8. lipnja 1881. ostala je do danas dokument historijskih dimenzija za Katoličku Crkvu u BiH. Potpisao ju je kardinal državni tajnik, Lodovico Jacobini i austro-ugarski veleposlanik pri Svetoj Stolicu, grof Ludwig Paar. Konvencija je bila, kao i svaki drugi međudržavni i međunarodni ugovor, kompromisno rješenje dviju zainteresiranih strana. I osim davanja povlastica Caru od Svete Stolice, da može imenovati nadbiskupa, biskupe i kanonike u BiH, na isti način kao u cijeloj Carevini, Konvencija je bila velik dobitak za Katoličku Crkvu u BiH. Ona je služila i još uvijek služi kao predložak za sve važnije crkveno-državne ugovore s obzirom na Katoličku Crkvu u BiH. Usp. HHStA Wien, Adm. Reg. F27/40. Nr. 84; ANGELO MERCATI (prir.), *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili 1098-1914*, I., Tipografia poliglotta vaticana, Città del Vaticano, 1954., str. 1014-1015; BERISLAV GAVRANOVIĆ, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine. Prilog političkoj historiji Austro-Ugarske Monarhije na Balkanu*, Beograd, 1935., str. 196-202; ĐURO KOKŠA, "Uspostava redovite hijerarhije u BiH 1881.", u: PETAR BABIĆ - MATO ZOVKIĆ (prir.), *Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, Studia Vrhbosnensia, I., Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1986., str. 21-60; PETAR VRANKIĆ, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 1998., str. 469-472; P. VRANKIĆ, "Izbori i imenovanja biskupâ u Hercegovini", str. 111.

4 To su bili biskup Buconjić 1881. i biskup Mišić 1912. godine.

nja i eventualnih kandidata za novoga biskupa u Hercegovini, nalazila se još uvijek u sporoj uzlaznoj putanji rasta i nužne unutarnje izgradnje i učvršćivanja, koje je samo postupno moglo uslijediti poslije zaposjednuća BiH od Austro-Ugarske. Radilo se prije svega o uzdizanju Hercegovačke kustodije na rang Provincije 1892. godine.⁵ Već od 1880. primala je Kustodija od Zemaljske vlade po 1000 forinti godišnje potpore za samostane na Humcu i Širokom Brijegu. Osim toga, Vlada je od 1880. davala potporu od 750 forinti za studente u Innsbrucku, potporu Kustodu od 500 forinti i godišnju potporu svakom župniku od 100 forinti. Tako je godišnja potpora 1880. Franjevačkoj kustodiji u Hercegovini iznosila 6450 forinti.⁶ Premda su Kustodija, i od 1892. Provincija, u nastupajućem razdoblju, spomenutom potporom Vlade, milodarima i stalnim prošnjama po Monarhiji, napravile vidan napredak u podizanju internih i vanjskih redovničko-crkvenih i materijalnih struktura, proširenjem ili gradnjom samostana u Mostaru (1890. - 1894.) i Humcu (1895.), otvaranjem niže gimnazije na Širokom Brijegu (1889.) i bogoslovije u Mostaru (1895.), gradnjom nove crkve na Širokom Brijegu (1905. - 1911.)⁷ te brojnih crkava i župnih kuća kao i odgojem i školovanjem zavidna broja redovnika i svećenika, nisu istovremeno u tom kratkom razdoblju uspjele odgojiti i oformiti veći broj intelektualno sposobnijih i zapaženijih redovnika, koji bi mogli djelovati na vodećim crkvenim mjestima. Istina, jedna zdrava kombinacija redovničkih službi (odgojitelj mladeži i novaka, gimnazijski učitelj i bogoslovijski profesor) s pastoralnim iskustvom (kapelan, župnik i vjeroučitelj, biskupski tajnik ili čak generalni vikar) pružali su mladom i sposobnom hercegovačkom franjevcu zavidnu redovničku i svećeničku formaciju i izobrazbu te jedinstvenu ukorijenjenost u vjerničkom puku i u hrvatskome narodu u Hercegovini. No, to nije bilo dovoljno, kako su to znali i primjećivali već desetljećima vodeći oci Kustodije i Provincije. Poslije bolne ali i uspješne diobe od Bosne Srebrene, hercegovački franjevci ostali su isključivo povezani s talijanskim samostanima, koji su bili istovremeno i njihovi odgojni centri, daleko od same talijanske sveučilišne i intelektualne visine, koji se opet nisu mogli us-

5 P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 570-577; BAZILIJ S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci. Sedam stoljeća s narodom*, Mostar - Zagreb, 2001., str. 143-144.

6 Dopis Zemaljskoga poglavara, generala Würtembergga, Zajedničkom ministarstvu financija u Beču, 30. svibnja 1880. ABH Sarajevo, LR Präs. BH, 7447/1880; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 573.

7 B. S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci*, str. 154.

porediti s intelektualnom i pedagoškom razinom učilišta i sveučilišta Dvojne Monarhije ili Njemačkoga Carstva. Zaposjednućem BiH od Austro-Ugarske otvorila se mogućnost i hercegovačkim franjevcima u daljoj ili bližoj budućnosti da i oni mogu pohađati teološka učilišta i sveučilišta Dvojne Monarhije, posebno u Innsbrucku. No, zato je bila potrebna završena i priznata gimnazija, koju je Provincija s mukom uspostavila s pet razreda na Širokom Brijegu i s tri godine na Humcu.⁸ Tek tada su bila otvorena vrata Provinciji za Vladinu financijsku potporu u visini od 4080 forinti za smještaj hercegovačkih studenata u isusovačkome kolegiju Canisianum i za studij na Sveučilištu u Innsbrucku. No, ovu potporu Starješinstvo je radije htjelo namijeniti za dogradnju i studij na tek otvorenoj Bogosloviji u Mostaru, što je dovelo do napetosti sa Zemaljskom vladom u Sarajevu. Hercegovački franjevci, u usporedbi sa svojom subračom iz Bosne Srebrene, bili su odlučniji nositelji hrvatske prosvjete, pismenosti, izdavačke djelatnosti i kulturnoga uzdizanja katolika Hrvata u Hercegovini. Ova njihova politička, kulturna i narodna djelatnost, premda su i oni istodobno ritualno ispovijedali svoju vjernost Monarhiji, Caru i Dinastiji, zvučala je previše austrofilski, trijalistički i hrvatski te nije nailazila na prihvaćanje kod prougarski orijentirane Zemaljske vlade u Sarajevu. Stoga je moguće da je i ovo bio dovoljan razlog da se sustavno izbjegavaju hercegovački franjevci (1910. - 1912.) prigodom traženja kandidata za upražnjenu biskupsku stolicu u Mostaru.

2. Traženje koadjutora za biskupa Buconjića

2.1. Kandidati provincijala Mišića i Zemaljske vlade u Sarajevu

Biskupu Buconjiću posljednjih godina njegova biskupovanja nedostajala je sve više snaga i koncentracija za mnoga goruća pitanja Crkve u Hercegovini. Premda je nova biskupska rezidencija bila dogotovljena, on se odupirao preseljenju, te je životario u Vukodolu iznad Mostara. Njegovi neposredni suradnici i savjetnici, prvenstveno Radoslav Glavaš,⁹ u strahu da ne izgube naklonost i povlašteni položaj kod biskupa, podržavali su ga u neizvjesnosti i neobaviještenosti i time ga držali pod kontrolom i ovisnošću. Tako se u Mostaru nisu mogli očekivati neki odlučniji koraci u vođenju hercegovačkih bi-

8 *Isto*, str. 153.

9 Fra Radoslav Glavaš (Drinovci, 1867. - Humac, 1913.). Usp. ROBERT JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2011., str. 147-148.

skupija i traženju rješenja za nastale probleme i pitanja.¹⁰ No to su primijetili drugi, među njima i Buconjićev metropolit i sarajevski nadbiskup Josip Stadler. Stoga je on, 28. siječnja 1910., u audijenciji kod Zajedničkoga ministra financija i upravitelja BiH, baruna Buriána,¹¹ predložio imenovanje sarajevskoga pomoćnog biskupa Ivana Šarića¹² kao biskupa koadjutora s pravom nasljedstva (*episcopus auxiliaris cum iure successionis*) u Mostaru.¹³ Kanonik Šarić, premda čovjek najdublje povjerenja nadbiskupa Stadlera, bio je u početku logičan kandidat Zemaljske vlade u Sarajevu za predviđeno mjesto.¹⁴ No, ministar Burián, uvjereni mađarski nacionalist, nije rado vidio na biskupskim stolicama ili drugim vodećim crkvenim položajima,

10 U spomenici, objavljenoj prigodom tridesetogodišnjice biskupovanja biskupa Buconjića 1910., nema nijedne riječi o eventualnim slabostima i propustima na veliko hvaljenoga biskupa Buconjića. Usp. RADOSLAV GLAVAŠ, *Biskup o. Paškal Buconjić prigodom tridesetogodišnjice biskupovanja 1880-1910.*, Mostar, 1910.

11 Barun István (Stjepan) Burián von Rajecz (od 1918. grof) (Stampfen kod Bratislave, 1851. - Beč, 1922.), bio je Zajednički ministar financija Austro-Ugarske Monarhije, upravitelj BiH (1903. - 1912.) te time glavni politički, financijski i vjerski upravitelj zaposjednutih zemalja. Zastupao je u BiH uvjeren, ako je imao prostora za to, antihrvatsku, antimuslimansku, prosrpsku te istovremeno veleugarsku politiku Pešte.

12 Ivan Evandelista Šarić (Dolac kod Travnika, 1871. - Madrid, 1960.), vrhbosanski svećenik i kanonik, doktor teologije Zagrebačkoga sveučilišta (1898.), pomoćni biskup vrhbosanski (1908. - 1918.), kaptolski vikar Vrhbosanske nadbiskupije (1918. - 1922.), vrhbosanski nadbiskup (1922. - 1960.), pisac, pjesnik i prevoditelj Svetoga Pisma, osnivač brojnih župa, pobornik katoličkoga tiska i Katoličke akcije. Zbog prisne i za Crkvu nepoželjne suradnje s vlastima NDH od 1941. do 1945. napustio je 1945. nadbiskupiju i živio od 1945. do 1960. godine u Austriji, Švicarskoj i Španjolskoj, u izbjeglištvu, sklanjajući se pred komunističkom odmazdom i suđenjem. Umro je u Madridu, 16. srpnja 1960., opremljen sakramentima umirućih, koje mu je najvjerojatnije podijelio španjolski franjevac Miguel Oltra Hernández (1911. - 1982.).

Njegovi posmrtni ostatci iz Madrida preneseni su i pokopani 27. travnja 1997. u kripti crkve sv. Josipa na Marindvoru u Sarajevu, koju je kao nadbiskup dao izgraditi. Više u: ANĐELKO BARUN, *Svjedoci i učitelji*, Sarajevo - Zagreb, 2003., str. 340-341; PAVO JURIŠIĆ (prir.), *Ivan Šarić vrhbosanski nadbiskup* (Studia Vrhbosnensia, XIII.), Sarajevo, 2007. Usp.: <https://www.vecernji.ba/nadbiskup-ivan-saric-423634> - www.vecernji.ba (11. 6. 2018.).

13 Dopis pročelnika odsjeka (Sektionschef) u Zajedničkom ministarstvu financija Thalloczya doglavniku (*Ziviladlatus*) Zemaljske vlade u Sarajevu, barunu Benku 6. veljače 1910. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 95/1910. Usp. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 513.

14 *Isto*, str. 513.

koje je vlada kontrolirala i financirala, svećenike koji su bili hrvatski orijentirani ili koji nisu studirali u Madžarskoj ili barem u Monarhiji. Istovremeno nadbiskup Stadler, donekle neshvatljivo u ovoj situaciji, obrazlaže nediplomatski u Beču svoj prijedlog jednostranom tvrdnjom da među hercegovačkim franjevcima nema prikladna kandidata.¹⁵ Ministar Burián mogao se samo radovati ovoj neopreznoj izjavi nadbiskupa Stadlera i stoga daje nalog Zemaljskoj vladi u Sarajevu da potraži među bosanskim franjevcima prikladnu osobu za pomoćnoga biskupa u Mostaru, ukoliko se takva osoba ne može naći među hercegovačkim franjevcima.¹⁶ Vrlo utjecajni visoki Vladini službenici u Sarajevu: Isidor Benko,¹⁷ Karl Pittner,¹⁸ Adalbert Shek¹⁹ i Georg Treščec,²⁰ znajući vrlo dobro koga ministar Burián u Beču želi i kako mu se može ugoditi, kreću na posao i obraćaju se provincijalu Bosne Srebrene, fra Alojziju Mišiću,²¹ nekadašnjem ugarskom (ostro-

15 *Isto.*

16 *Isto.*

17 Isidor Benko, barun Bojnički, (Prag, 1846. - Zagreb, 1925.), kotarski predstojnik u Nevesinju, okružni predstojnik u Mostaru, civilni *adlatus* (zemaljski doglavar) u Bosni i Hercegovini (1904. - 1912.), guverner Zemaljske banke u Sarajevu (1912.-1918.).

18 Karl Pittner, barun, pročelnik administrativnoga (upravnoga) odjela Zemaljske vlade BiH.

19 Adalbert Shek, pl. Vugrovečki (Vugrovec pokraj Zagreba, 1851. - Zagreb, 1933.), pročelnik pravosudnoga odjela Zemaljske vlade BiH (1907. - 1913.).

20 Georg Treščec bio je dvorski savjetnik i dugogodišnji pročelnik odjela za bogoštovlje i nastavu u Zemaljskoj vladi u Sarajevu. Umirovljen u jesen 1910. Usp. Dopis Treščeca caru Franji Josipu 15. listopada 1910. ABH, GFM Präs. BH, 1694/1910; ROBIN OKEY, *Timing Balkan Nationalism. The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia, 1878-1914*, Oxford University Press, Oxford, 2007., str. 302, n. 47.

21 Fra Alojzije Stjepan Mišić (Bosanska Gradiška, 10. studenog 1859. - Mostar, 26. ožujka 1942.) bio je ugledan bosanski franjevac, mostarsko-duvanjski biskup i apostolski upravitelj Trebinjsko-mrkanske biskupije od 1912. do 1942. U Franjevački red stupio je 1874. godine, filozofsko-teološke studije započeo je u samostanu Guča Gora i nastavio u Nadbiskupskome sjemeništu u Ostrogonu, u Ugarskoj. Osobno nije bio zadojen antiugarskim duhom, nije dijelio protumađarsko raspoloženje drugih bosanskih studenata-klerika u Ostrogonu i nije se pridružio njihovom bijegu u Bosnu 1880. godine. Time je počeo vrlo rano kotirati kao filougarski orijentirani franjevac. U Ostrogonu je završio studije i bio zaređen za svećenika 7. srpnja 1882. Službovao je kao vjeroučitelj u Sarajevu, biskupski tajnik i generalni vikar u Banjoj Luci, gvardijan na Petrićevcu, župnik u Bihacu, predstojnik Franjevačkoga kolegija u Visokom (1907. - 1909.), kustod (1907. - 1909.) i provincijal (1909. - 1912.) Bosne Sre-

gonskom) studentu i osobi od povjerenja kod većinski promadžarski orijentiranih članova Zemaljske vlade u Sarajevu. Po usmenoj želji pročelnika odjela za bogoštovlje u Zemaljskoj vladi, Georga Treščeca, Mišić je trebao predložiti prikladne kandidate iz Hercegovačke provincije i iz provincije Bosne Srebrene za pomoćnoga biskupa u Mostaru.²² U vrlo kratkom roku on sastavlja listu hercegovačkih i

brene. Mostarsko-duvanjskim biskupom imenovao ga je car Franjo Josip 14. veljače 1912. Za biskupsko geslo, poslije ređenja u Rimu, uzeo je: *Caritate et amore omnia vincuntur* (Milosrđem i ljubavlju sve se pobjeđuje). Na dužnosti biskupa ostao je do smrti. Nakon uspostave NDH nije se odmah dobro snašao u novonastaloj političkom vrtlogu. Svojom biskupskom okružnicom od 9. svibnja 1941. pozdravio je proglašenje NDH i istovremeno proglasio da je poglavnik dr. Ante Pavelić "uzor kršćanin katolik". Usp. "Poslanica biskupa Mišića od 9. svibnja 1941.", u: *Kršćanska obitelj*, 5-6/1941., str. 165-166. Nije ustao odmah protiv progona i ubijanja pravoslavnih kršćana, svećenika i monaha po Hercegovini, te protiv maltretiranja i progona episkopa zahumsko-hercegovačkoga, Nikolaja Jokanovića u Mostaru. Usp. SIMA SIMIĆ, *Hercegovački biskupi za vreme okupacije Jugoslavije*, Beograd, 1990., str. 5. Poslije je smogao nešto više snage i počeo osuđivati i javljati u Zagreb sve počinjene ratne zločine po Hercegovini. Usp. TOMO VUKŠIĆ, "Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata", (II), u: *Crkva u svijetu*, 3/2006., str. 326-342. U rujnu 1941., na pritisak Svete Stolice i zapovijed generala Franjevačkoga reda, objavio je poslanicu u kojoj je ustao protiv ratnoga ubijanja i progona pravoslavnih Srba i Židova. Poslanica nije dostupna, jer još nisu vraćene zaplijenjene ratne godine Arhiva Biskupije u Mostaru. O biskupu Mišiću može se naći opširnije u sljedećoj literaturi: "Naš biskup Presv. g. fra Alojzije Mišić", u: *Kršćanska obitelj*, 8/1912., str. 170-175; BORIS ILOVAČA, "Biskup o. fra Alojzije Mišić", u: *Franjevački vjesnik*, 36/1919., str. 347-354; FRANJO LIPOVAC, "+ O. fra Alojzije Mišić, biskup mostarski", u: *Glasnik sv. Ante*, 37/1942., str. 151-154; IVO BAGARIĆ, "Pastoralne poslanice biskupa fra Alojzija Mišića", u: MARKO ORŠOLIĆ (prir.), *Fra Josip Markušić. Zbornik*, Zagreb - Sarajevo, 1982., str. 269-295; MARKO PERIĆ, "Život i rad mostarsko-duvanjskih i trebinjsko-mrkanskih biskupa u zadnjih 100 godina", u: P. BABIĆ - M. ZOVKIĆ (prir.), *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX i XX stoljeću*, Sarajevo, 1986., str. 281-285; ANTO SLAVKO KOVAČIĆ, *Bibliografija franjevaca Bosne Srebrene*, Sarajevo, 1991., str. 259-263; JURO ŠALIĆ, "Biskup fra Alojzije Mišić", u: *Bosna franciscana*, 7, Sarajevo, 1997., str. 199-210; ISTI, *Franjevci sjeverozapadne Bosne*, Bihać, 2002., str. 142-148; IGNACIJE GAVRAN, "Fra Alojzije Mišić, biskup", u: *Vrata u život*, Sarajevo, 2000., str. 71-73; TOMO VUKŠIĆ, "Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata. Prilog proučavanju međucrkvenih i međunacionalnih odnosa", (I), u: *Crkva u svijetu*, 2/2006., str. 215-234.

22 Dopis pročelnika Treščeca Zemaljskom poglavaru generalu Varešaninu 19. veljače 1910. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 95/1910. Usp. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 514.

bosanskih franjevaca prikladnih, po njegovu mišljenju, za pomoćnoga biskupa u Mostaru.²³ Mišić je obavio ovu povjerljivu misiju u rekordnom vremenu, premda je još uvijek vladala duboka zima u Sa-

23 Mišić u svome *Curriculum vitae* stavlja odlazak u Mostar poslije smrti biskupa Buconjića, u vrijeme "vakancije biskupije" i izigrava skromnoga, nezainteresiranoga i gotovo neupućena redovnika, koji ne poznaje hercegovačke franjevce. Provincijal Mišić bio je zamoljen početkom veljače 1910. da ode u Mostar. On je to obavio vrlo brzo jer pročelnik Treščec izvještava već 19. veljače o dobro obavljenu poslu provincijala Mišića u Mostaru. Zašto se Mišić tako vlada i piše? Iz demencije, jer je *Životopis* napisan tek 1941./1942. godine? Iz želje da prikrije svoju ulogu u Vladinim namjerama da se zaobiđu Stadlerovi kandidati i kandidati hercegovačkih franjevaca te da se njega pošalje u Mostar? Uvjerenja smo da ćemo na kraju ovoga prikaza mnogo više saznati. Provincijal Mišić prikazuje svoju hercegovačku subraću, i to ne kao svoje mišljenje, nego kao mišljenje staroga i veoma zaslužnoga hercegovačkog franjevca i sedamdesetogodišnjaka, fra Nikole Šimovića, i piše: "Godine 1910. 8. XII. umro je u Mostaru preuzvišeni g. o. Paškal Buconjić. Mostarska biskupija ostala nepopunjena duže vremena. Tražilo se da se popuni. Za živa Biskupa Buconjića išlo je lako da se popuni in forma *cum iure successionis*. Buconjić nije to našo za shodno. Zašto? neću da ulazim. Ponavljam, vakancija oteгла se po smrti duže nego treba. Vlada je htjela i išla na to. Trebalo sгодna kandidata. Jednom sгодom dojde meni kao Provincijalu Vladin dvorski savjetnik šef kultus odsjeka ko izaslanik Vlade pa me zamoli: Oče Alojzije, otidji u Mostar, razgovori se sa poznatim Vam uglednijim franjevcima izvadi (*sic!*) njihovo mišljenje, koga oni misle da bi između njih jedan mogo postati Biskup. Molbu i preporuku primio sam; obećao da ću otići u Mostar i otišao. Ja nijesam uopće poznavo nikoga herceg. franjevaca, stoga jer ih osobno nijesam dobro poznavo, nijesam ni mogao reći od sebe ovoga ili onoga. Otišo sam u Mostar, kako mi je rečeno. Došao u Mostar. U Mostaru poznavao sam dobro o. Nikolu Šimovića. O. Nikola bio je dobar redovnik, consultor Biskupu. Iza smrti Biskupa Buconjića Nadbiskup Stadler ko Metropolita za upravitelja Biskupije in spiritualibus naimenovao je Ill[ustrissi]mum don Lazar Lazarević, a za ekonomu dobara Biskupije o. Glavaš Radoslava. Don Lazar bio je dobar upravitelj in spiritualibus." Arhiv Biskupskoga ordinarijata Mostar (dalje: ABO Mostar), *Curriculum vitae P. Aloysii Mišić, O.M.*, str. 19. *Curriculum vitae (Životopis)* nije paginiran u pravom smislu riječi. Citirana stranica 19 je 19. arak papira i sadržava praktično četiri stranice, kao uostalom i svi drugi arci u ovom *Životopisu*. Prigodom stogodišnjice imenovanja biskupa Mišića (1912. - 2012.) objavio je mostarsko-duvanjski biskup dr. Ratko Perić one stranice *Životopisa*, koje se odnose na ovo imenovanje. Usp. *Službeni vjesnik biskupijâ Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske*, 3/2012., str. 296-300. Budući da je Mišićev *Životopis* u Perićevu izdanju jezično i ortografski prilagođen modernom hrvatskom jeziku, ovdje se služimo originalom i prema njemu citiramo. U *Chronici biskupije*, međutim, opisuje opširnije krug konzultiranih franjevaca te nadodaje: "Excel. kako znate, po napatku Vlade ja sam 1910. išao u Mostar i propitkivo se med franjevcima, koji bi med njima najprikladniji bio za bisku-

rajevu. Odlazak u Hercegovinu i traženje kandidata u njegovu *Životopisu* protuslovan je i nije u skladu sa sličnim opisom koji je ostavio u *Chronici biskupije*.²⁴ Opis hercegovačkih franjevaca u njegovu je *Životopisu*, bez sumnje, naivan, pomalo podrugljiv i ne posve iskren, kao da hercegovački franjevci nisu bili članovi iste franjevačke obitelji. U *Chronici biskupije*, koju je počeo pisati odmah po preuzimanju biskupske službe, piše razboritije i uravnoteženije.²⁵

Od hercegovačkih franjevca, premda to ne spominje u *Chronici biskupije* i u *Životopisu*, Mišić je predložio četvoricu, bez sumnje, uglednijih, učenih i većinom mlađih svećenika. Tu je prije svega vrlo zaslužan ali prestar i zdravstveno oslabljen eksprovincijal fra Nikola Šimović,²⁶ talijanski student sa 71 godinom života, samo pet godina mlađi od biskupa Buconjića i dvadeset godina stariji od Mišića. Zbog svoje poodmakle dobi i nagrižena zdravlja bio je prilično neprikladan. Slijedio je dvadeset i četiri godine mlađi i učeni fra Dujo Ostojić,²⁷ koji je kao student pohađao franjevačko učilište u Bolzanu

pa u Hercegovini. Pitao sam za mnjenje najuvaženije franjevce. Navodim O. Ambru Miletića Provincijala, O. Nikolu Šimovića, O. Luku Begića. O. Miletić reko mi je, neznam koga bi preporučio. Među nama sada nejma ga. O. Nikola Šimović reče, ako baš treba da bude Hercegovac, preporučio bih O. Dujma Ostojić, ali očekujemo Vas, upre prstom meni. Vas ili nikoga. Pitam dalje, prečasní Vi ste Konsistorialac, Ex Prov. franj; osim O. Dujma Ostojić, imate još koga drugog kandidata? Neodgovori. Šutio. O. Begić Ex Prov. Na pitanje, šta misli, ko bi mogo biti kandidat za biskupa?, šta misli i koga predlaže? Tamo amo ništa izvjesno neodgovori mi." ABO Mostar, *Chronika biskupije*, str. 1.

24 ABO Mostar, *Chronika biskupije*, str. 2.

25 "Kad sam došao u Mostar, otišao sam Šimoviću Nikoli i pitao ga što on misli, tko bi mogao između hercegovačkih franjevaca kao zgodan kandidat za Mostar[sku] Biskupiju da postane Biskup u kombinaciju da dojde. Između mene kao provincijala Bosne i o. Šimovića vodio se je pouzdani razgovor o mogućem kandidatu za Biskupa u Mostar. O. Šimović mislio se tamo amo, napokon izjavi: oče Provincijale, naša hercegovačka Provincija za nepriliku kad već moram kazati, nejma zgodne osobe za Biskupa. Sve prevagni, obazri se na ovoga ili onoga - nejma. Jedini koga bih ja mogao imati, jest fra Dujo Ostojić ali ne bih se podpuno založio ni za njega. Nejmamo sгодna. Šta ću? Ostao sam u Mostaru dan dva, vratio se: kazao što sam čuo. Vlada dvorska svakako je htjela u Mostaru da ima franjevca za Biskupa." ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19.

26 Fra Nikola Šimović (Zvirovići, 1839. - Mostar, 1912.), R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, str. 383-386.

27 Fra Dujo Ostojić (Bijakovići, 1863. - Humac, 1938.), R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, str. 297-298.

i Sveučilište u Grazu, a trenutačno bio gvardijan i župnik na Humcu i imao 47 godina. Fra Dujo, premda je bio vrlo učen, nadaren i imao dovoljno životnoga iskustva, posjedovao je u svome karakteru nešto neugodno, što ga je činilo djelomično neprihvatljivim kako kod biskupa Buconjića, tako i kod starije subraće. Tu su bila i dvojica mlađih franjevaca koji sigurno nisu ulazili u uži izbor u tadašnjoj konstelaciji zbog nedostatka životnoga iskustva: fra Špiro Šimić,²⁸ vjeroučitelj u gimnaziji u Mostaru, s nepune 42 godine, i fra Pacifik (Mirko) Matijević, ravnatelj Franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu, s 38 godina.²⁹ Popis prikladnih franjevaca iz Bosne Srebrene za koadjutora u Mostaru sadržavao je imena pet uglednih franjevaca: 1. fra Anđeo Franjo Franjić,³⁰ bečki student prirodnih znanosti, nadareni odgojitelj i gvardijan u Fojnici, s 54 godine; 2. učeni i agilni eksprovincijal fra Daniel Ban,³¹ ostrogonski student, trenutačno župnik u Podhumu, općina Konjic, s 53 godine; 3. fra Anđeo Nikola Ćurić,³² student u Đakovu i na franjevačkom učilištu u Gorici (Gorizia), zaslužni eksprovincijal, gvardijan u Gorici kod Livna, sa 71 godinom; 4. fra Grgo Došen,³³ student franjevačkih učilišta u Firenci i Dubrovniku, župnik na više župa u Posavini, voditelj Rezidencije sv. Jurja u Carigradu, gvardijan u Tolisi, sa 64 godine starosti; 5. na kraju, ugledni povjesničar fra Mijo Vjenceslav Batinić,³⁴ student franjevačkoga učilišta u Reggio Emilia u Italiji i biskupskoga učilišta u Đakovu, isto tako sa 64 godine života. Provincijal Mišić potrudio se odmah i osobno uručiti liste predloženih kandidata i pritom se upustio u širi informativni razgovor s pročelnikom Treščecom. U

28 Fra Špiro Šimić (Dragićina kod Gruda, 1868. - Mostar, 1916.), R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, str. 381-382.

29 Fra Pacifik (Mirko) Matijević (Mokro kod Širokoga Brijega, 1872. - Mostar, 1920.), R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, str. 350.

30 Fra Anđeo Franjo Franjić (Svinjarevo kraj Kiseljaka, 1856. - Bugojno, 1919.). Usp. IGNACIJE GAVRAN, *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, (dalje: HFBL), Zagreb, 2010., str. 177.

31 Fra Daniel Ban (Kreševo, 1857. - Kreševo, 1939.). Usp. ANTO SLAVKO KOVAČIĆ, HFBL, str. 36.

32 Fra Anđeo Nikola Ćurić (Korin kraj Livna, 1839. - Gorica kraj Livna, 1917.). Usp. A. S. KOVAČIĆ, HFBL, str. 127-128.

33 Fra Grgo Došen (Ugljara pokraj Tolise, 1846. - Tolisa, 1919.). Usp. Župnici župe Garevo (1839. - 1889.). www.garevac.net/tekst/539 (11. 6. 2018.).

34 Fra Mijo Vjenceslav Batinić (Fojnica, 1846. - Fojnica, 1921.). Usp. A. S. KOVAČIĆ, HFBL, str. 46-47.

razgovoru je mogao dodati osobne vijesti za svakoga od predloženih kandidata. Lista kandidata hercegovačkih franjevaca bila je tako vrlo vješto složena da nijedan od četvorice predloženih nije mogao doći u uži izbor kod Vlade: Šimović prestar i bolestan, Ostojić sposoban ali od braće neprihvaćen, dvojica preostalih kandidata premladi i neiskusni. Time je već bila pala odluka da prikladna kandidata treba tražiti samo među bosanskim franjevcima. No, i lista bosanskih kandidata, za manje upućene, bila je još spretnije sastavljena od one hercegovačke. Mišić je znao dobro što čini. Njegova je lista ciljala manje na sposobnost i prikladnost predloženih franjevaca, više na samostansku zastupljenost, ravnotežu i mir u provinciji Bosne Srebrene. Vrlo utjecajan samostan Fojnica bio je zastupljen s dva kandidata, jedan već prestar za službu koadjutora (povjesničar Batinić), dok je drugi, Franjić, bio preslaba zdravlja za takvu službu. Kandidat iz samostana Tolisa, Došen, bio je isto tako prestar i iscrpljen sa svoje 64 godine, ali još uvijek ne tako kao kandidat iz samostana Gorica, Ćurić, koji je imao 71 godinu. Ostao je jedino kandidat kreševskoga samostana, fra Danijel Ban, s 53 godine, ostrogonski student, doktor Sveučilišta u Beču, eksprovincijal, redovnik koji je bio poznat po svojoj intelektualnoj visini, crkvenoj, školskoj i prosvjetiteljskoj revnosti. Provincijal Mišić, ukoliko se nadao biskupskoj stolici u Baru, koju mu je obećao fra Dionizije Schuler, general Reda,³⁵ ili u Banjoj Luci, gdje ga je želio imati biskup Marković,³⁶ ciljao je najvjerojatnije na fra Danijela Bana kao koadjutora i poslije kao ordinarija u Mostaru. Time je istovremeno umješno pripremao teren za sebe kao nasljednika fra Marijana Markovića, biskupa i upravitelja Banjolučke biskupije. No, u cijeloj ovoj pripravi oko koadjutora u Mostaru promaknulo je Mišiću nešto što on nije znao ili je znao, ali je radije htio prešutjeti pred Vladinim predstavnikom i prijateljem: Skriveno, vrlo teške i nedostojne optužbe fra Danijela Bana i sabornika Sunarića protiv nadbiskupa Stadlera. Ako su Mišiću optužbe subrata fra Danijela protiv nadbiskupa Stadlera bile promakle ili ih je on prešutio, one su svakako bile već poznate Vladi u Sarajevu i ona je, usprkos svakodnevnim političkim napetostima s vrhbosanskim nadbiskupom, dobro poznavala Stadlerov moralni integritet, i nije mogla dopustiti da takvo nešto bude prošireno među pukom, političkim istomišlje-

35 ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19. Usp. dolje bilj. 84 i pripadajući tekst.

36 ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19.

nicima, protivnicima i inovjercima, od jednoga budućeg biskupa.³⁷ Stoga ni fra Danijel Ban nije mogao doći u obzir za koadjutorsko mjesto u Mostaru. Razgovor s pročelnikom Trešćecom imao je za Mišića neočekivano pozitivan ishod. Nakon razgovora dolazi Trešćec, kako će on kasnije javiti u Zemaljsku vladu, do zaključka da je Mišić, koji je uostalom bio njegov kućni prijatelj, bio bolji kandidat od svih drugih koji su bili nabrojani u Hercegovini i u Bosni. Stoga on predloži 19. veljače 1910. provincijala Mišića za biskupa koadjutora u Mostaru.³⁸ Ovom prijedlogu pridružio se i Karl Pittner, prijašnji okružni predstojnik u Mostaru, uvijek odbojno raspoložen prema hercegovačkim franjevcima i hrvatski orijentiranoj eliti u Mostaru.³⁹ U svom dopisu od 22. veljače zemaljskom poglavaru, generalu Marijanu Varešaninu,⁴⁰ preporučuje provincijala Mišića kao jedinoga pravoga kandidata za Mostar.⁴¹ Zemaljski doglavnik Benko sažima sve ove prikupljene vijesti i mišljenja te ih upućuje 27. ožujka 1910. ministru Buriánu u Beč i preporučuje provincijala Mišića kao jedinoga prikladnoga kandidata za pomoćnoga biskupa u Mostaru.⁴² U Beču i u Sarajevu morala je stvar mirovati nekoliko mjeseci jer su nastupile velike pripreme za posjet cara Franje Josipa Bosni i Hercegovini. Tijekom carskoga posjeta Bosni i Hercegovini i nakon toga pojavljuju se dodatni akteri i kandidati. Istovremeno se rasplamsao oštar sukob između nadbiskupa Stadlera i bosansko-hercegovačkih franjevaca te između dvije hrvatske stranke: od franjevaca dominirane Hrvatske narodne zajednice i od Stadlera osnovane i podupirane

37 Optužbe sabornika Sunarića i eksprovincijala Bana mogle su se naći 1988. godine u Arhivu BiH te u ostavštini apostolskoga delegata Bastiena.

38 Dopis pročelnika Trešćeca Zemaljskom poglavaru generalu Varešaninu 19. veljače 1910. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 95/1910. Usp. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 514.

39 P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 576.

40 Barun Marijan Varešanin od Vareša (Gunja, Hrvatska, 1847. - Beč, 1917.), od 1905. austro-ugarski general topništva, zemaljski poglavar BiH (1909. - 1911.). Primio je 1910. cara Franju Josipa u Sarajevu prigodom njegova pohoda BiH. Tjedan dana kasnije, član srpske "Crne ruke", Bogdan Žerajić, izvršio je na njega neuspjeli atentat, ranivši ga teško. Barun Varešanin je osobno 1912. prenio kosti svoje pokojne majke iz Beča u selo Očevije kod Vareša, odakle je bila rodnom. Usp. *Hrvatska enciklopedija*, (dalje: HE), 11, Zagreb, 2009., str. 285.

41 Dopis baruna Pittnera generalu Varešaninu 22. veljače 1910. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 95/1910; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 514.

42 Dopis baruna Benka ministru Buriánu 22. ožujka 1910. ABH Sarajevo, LR Präs., 1347/1910; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 514.

Hrvatske katoličke udruge, što je dovelo do velike političke i crkvene podjele među bosansko-hercegovačkim katolicima Hrvatima.⁴³

2.2. Kandidati biskupa Buconjića

Nakon dugih i napornih pregovora, usuglašavanja te ustavne ankete, donio je car Franjo Josip 17. veljače 1910. ustavnu uredbu kojom je Bosna i Hercegovina dobila svoj prvi Zemaljski ustav. Neposredno nakon toga, 20. veljače 1910., Zemaljski ustav bio je svečano proglašen u dvorani Zemaljske vlade u Sarajevu. Od toga trenutka počele su se širiti glasine o skorom dolasku cara Franje Josipa u BiH. Istovremeno, u proljeće 1910., po Hercegovini se počeo širiti glas o namjeri Vlade u Sarajevu i u Beču da nametne čovjeka od svoga povjerenja, provincijala Mišića, za biskupa koadjutora u Mostaru. Najvjerojatnije je i biskup Buconjić doznao od hercegovačkih franjevaca ili od Stadlerova kruga ime kandidata Vlade za koadjutorsko mjesto u Mostaru. U svojoj zatvorenosti i nepovjerenju, koje ga je pratilo posljednjih godina, biskup Buconjić nije više znao ili mogao pokloniti dužnu pažnju savjetima i željama svojih nekada bližih suradnika o potrebi imenovanja koadjutora s pravom nasljedstva. Dok su pojedini iskusni hercegovački franjevci poput Šimovića, Begića, Miletića, Ostojića i Glavaša, kao i neki drugi, vidjeli imenovanje koadjutora ne samo kao veliku priliku za svoje vlastito promaknuće, nego i kao šansu za rast i promaknuće Crkve u Hercegovini, Buconjić je doživljavao imenovanje koadjutora kao osobno razvlaštenje te se grčevito borio protiv njega. No, ova Buconjićeva politička i crkvena neagilnost i osobna nesklonost prema starijim hercegovačkim franjevcima iritirala je stariju subraću, posebno tadašnjega uglednog franjevca i provincijala fra Luku Begića. Stoga se on 3. lipnja 1910. u svojoj redovničkoj samouvjerenosti i u nepunoj šezdesetdevetoj godini života, sam preporučuje za biskupa koadjutora u Mostaru otvorenom predstavkom caru Franji Josipu za vrijeme njegova posjeta Mostaru. Posebno patetične ali i vrlo hrabro zvuče njegove riječi: "Na ovoj krajnjoj točki Tvoga velikog Carstva i na najjužnijoj točki Hrvatskog kraljevstva držat će stražu stalno uz vojnika redovnik, uz carskog ratnika stajat će fra-

43 Usp. LUKA ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb, 1985., str. 325-353; ZORAN GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001., str. 454-526.

njevac. Vojnik će Ti čuvati granicu, redovnik unutrašnjost."⁴⁴ Begićev potez iz 1910. podsjeća, bez sumnje, na onaj hrabri potez provincijala Buconjića iz daleke 1875. godine. Tada je car Franjo Josip I. posjećivao Dalmaciju i ususret su mu pohrlili na granična mjesta politički svjesniji ujaci iz Hercegovine i iz Livanjskoga kraja. Dok je fra Lovro Karaula osvetom dobrih susjeda, livanjskih muslimana, platio glavom, među ostalim i svoj posjet Caru, Buconjić se brzo sklonio u Dalmaciju, preživio i pet godina kasnije postao biskup u Hercegovini po milosti istoga cara Franje Josipa. Sada, isto tako, provincijal Begić iskorištava svoju priliku prigodom Careva obilaska Bosne i Hercegovine, posebno prigodom njegova posjeta Mostaru 3. lipnja 1910.

U međuvremenu, netko iz kruga povjerljivih osoba, uspio je upozoriti Buconjića na već konkretne namjere Sarajeva, Beča, Rima, ali i na planove provincijala Begića o imenovanju koadjutora. Buconjić, u posljednji čas, da bi pretekao planove Vlade te isposlovao izbor i imenovanje koadjutora po svojoj želji, obraća se u lipnju 1910. papi Piju X. i šalje mu imena trojice, prema njegovu mišljenju, prikladnih i njemu odanih kandidata.⁴⁵ To su bili: 1. fra Frano Lulić,⁴⁶ dalmatinski franjevac i generalni definator Reda u Rimu u to doba; 2. hercegovački franjevac, fra Špiro Šimić,⁴⁷ gimnazijski vjeroučitelj u Mostaru i 3. fra David Nevistić,⁴⁸ isto tako hercegovački franjevac, tadašnji župnik u Mostaru. Nedugo poslije toga, 27. lipnja 1910., najvjerojatnije upozoren da samo Car ima pravo imenovanja biskupa u BiH, a Papa pravo potvrđivanja, Buconjić se obraća konačno caru Franji Josipu, šaljući mu preko Vlade u Sarajevu imena trojice spo-

44 Citirano prema njemačkom prijevodu, koji posjedujemo. Hrvatski original nismo našli: "An diesem äußersten Punkte Deines großen Kaiserreiches und dem südlichsten des kroatischen Königreiches wird neben den Soldaten der Ordensbruder unentwegt Wache stehen, neben dem kaiserlichen Krieger der Franziskaner; der Soldat wird Dir die Grenze schützen, der Ordensbruder auch das Innere." Usp. predstavku fra Luke Begića caru Franji Josipu, 3. lipnja 1910. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 1052/1910; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 514, 576.

45 Zamolba biskupa Buconjića caru Franji Josipu, 27. lipnja 1910. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 1001/1910; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 514.

46 Fra Frano Lulić (Igrane-Makarska, 1864. - Zagreb, 1929.). Usp. JOSIP ANTE SOLDO, *HFBL*, str. 346.

47 Vidi gore bilješku br. 28.

48 Fra David Nevistić (Tomislavgrad, 1870. - Sarajevo, 1922.), R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevacâ*, str. 285-286.

menutih kandidata i moli ga za imenovanje koadjutora.⁴⁹ Predloženi Buconjićevi kandidati vrijedni su kratka komentara. Prvi među njima, fra Frano Lulić iz Igrana kod Makarske, nalazio se tada u Rimu kao generalni definator. Prije toga bio je župnik, ravnatelj gimnazije u Sinju, član uprave i provincijal Provincije Presvetoga Otkupitelja i slovio je kao dobar pedagog i uvažen gimnazijski učitelj. Budući da je u Rimu doktorirao kanonsko pravo, bio je *ipso facto* vrlo prikladan za biskupsku službu. Istovremeno, kao nekadašnji dalmatinski provincijal i hercegovački susjed, poznao je dobro i župsku i franjevačku praksu kako u Dalmaciji, tako i u Hercegovini. Sa svojih 46 godina bio je u idealnim godinama za biskupsku službu. Zašto je on za biskupa Buconjića bio prvi i glavni kandidat? Posljednjih godina svoga života biskup Buconjić bio je razočaran držanjem pojedine subraće iz bližega kruga savjetnika i suradnika kao i iz redova uprave Provincije, što nije predmet ovoga istraživanja. Stavljanjem Lulića na prvo mjesto Buconjić je, bez sumnje, povrijedio ponos uglednijih hercegovačkih franjevaca kao što su bili Šimović, Begić, Miletić i Ostojić. No, i osim toga, ako se apstrahira od povrijeđena ponosa i dalmatinsko-hercegovačkoga lokalpatriotizma, Lulić je mogao biti idealno rješenje za Hercegovinu. Dvojica drugih kandidata, Šimić i Nevistić, premda su bili vrijedni i zapaženi redovnici u svojoj sredini, bili su u njegovim očima još premladi i samo figure, koje su popunjale predloženu ternu/trojku. Ovdje treba posebno istaknuti mladoga i sposobnoga insbruškog studenta fra Davida Nevistića, jednoga od najagilnijih hercegovačkih franjevaca na početku 20. stoljeća te člana uprave Provincije (1910. - 1913.) i provincijala (1916. - 1919.). Zanimljivo je da se među Buconjićevim kandidatima ne nalaze dvojica vrlo nadarenih i sposobnih franjevaca, posljednjih Buconjićevih tajnika: fra Dujo Ostojić i fra Radoslav Glavaš. Zemaljska vlada, pročitavši molbenicu biskupa Buconjića i njegovu listu, komentirala je na svoj način predložene kandidate. Ona je smatrala Franu Lulića neprikladnim kandidatom, jer je živio u Rimu i da ga nitko nije poznao. Kao rođeni Dalmatinac, Lulić ne bi naišao na dobrohotno prihvaćanje kod redovničkoga svećenstva i kod puka u Hercegovini, komentirala je dalje Vlada. Pravi razlog njegove neprikladnosti treba tražiti u odbojnosti Beča, a još više Pešte prema svemu što je dolazilo iz Rima i što nije bilo zadahnuto takozvanim neojozefinističkim, liberalnim duhom Monarhije. Dalje, po mišljenju Vlade, od dvojice

49 Zamolba biskupa Buconjića caru Franji Josipu, 27. lipnja 1910. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 1001/1910; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 514.

kandidata između hercegovačkih franjevaca, fra David Nevistić za-
služuje svakako prednost pred fra Špirom Šimićem. No, nijedan od
njih dvojice ne može se mjeriti po svome ugledu, svojim karakteri-
stikama i prikladnosti s provincijalom Mišićem. Stoga se Zemaljska
vlada još jedanput najodlučnije založila za svoga kandidata Mišića.⁵⁰

Zajedničko ministarstvo financija, nakon što je proučilo cijeli pred-
met, upućuje svoju molbu i namjeru Zajedničkome ministru vanjskih
poslova, grofu Aehrenthalu⁵¹ i moli za uredovanje u Rimu kod Svete
Stolice.⁵² Aehrenthal zadužuje 27. lipnja 1910. veleposlanika Dvojne
Monarhije pri Svetoj Stolici, grofa Szécsena,⁵³ da izvijesti Državno
tajništvo o namjeri Cara i njegove Vlade s obzirom na imenovanje
koadjutora u Mostaru.⁵⁴ Grof Szécsen, veleposlanik jedine katoličke
velesile onoga vremena, stupio je vrlo brzo u kontakt s Državnim
tajnikom, kardinalom Rafaelom Merry del Valom,⁵⁵ radi imenovanja
koadjutora u Mostaru. U audijenciji, kada je predložio Mišića, kan-
didata Vlade, grof Szécsen doznao je da je Državno tajništvo u po-
sjedu liste kandidata biskupa Buconjića, na kojoj nije stajao kandidat
Monarhije. U daljnjem razgovoru Merry del Val naveo je da je Mišić

50 Dopis zemaljskoga poglavara generala Varešanina od 6. srpnja 1910. ministru Bu-
rišanu. ABH Sarajevo, ZV 3842/1910; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 515.

51 Alois Graf Lexa von Aehrenthal (Dvorac Hrubá Skála, Češka, 1854. - Beč,
1912.), austro-ugarski diplomat, veleposlanik u Rusiji (1899. - 1906.), ministar
vanjskih poslova (1906. - 1912.). U doba njegova službovanja na Ballhausplat-
zu bila je 1908. anektirana Bosna i Hercegovina, što će biti jedan od uzroka
Prvoga svjetskog rata. Usp. F. ROY BRIDGE, *The Habsburg Monarchy: Among
the Great Powers, 1815-1918*, New York, 1990., str. 288-344.

52 Vidi se iz prijepisa dopisa grofa Szécsena grofu Aehrenthalu, 5. srpnja 1910.,
ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 1095/1910.

53 Nikola Szécsen Graf von Temerin (Temerin, 1857. - Gyöngyöszentkereszt,
1926.), bio je pročelnik u Ministarstvu vanjskih poslova, veleposlanik pri Sve-
toj Stolici (1901. - 1911.) i u Parizu (1911. - 1914.). Usp. ALOIS HUDAL, *Die
österreichische Vatikanbotschaft 1806-1918*, München, 1952., str. 255-273; FRI-
EDRICH ENGEL-JANOSI, *Österreich und der Vatikan 1846-1918*, I., Graz - Wien
- Köln, 1958., str. 299, 306; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 514.

54 Prijepis dopisa grofa Szécsena grofu Aehrenthalu, od 5. srpnja 1910. ABH Sa-
rajevo, GFM Präs. BH, 1095/1910; usp. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str.
513-514.

55 Rafael Merry del Val (London, 1865. - Vatikan, 1930.), španjolski markiz, pa-
pinski diplomat, antimodernist, kardinal državni tajnik (1903. - 1914.) pape Pija
X., stajao je pod jakim utjecajem austro-ugarske diplomacije. MARTIN BRÄUER,
Handbuch der Kardinäle. 1846-2012., Berlin - Boston, 2014., str. 200-201.

vrijedan svećenik (*ein braver Priester*), inače nesposoban i premalo nadaren. Iznenađen ovom izjavom, grof Szécsen, u svojoj jednostranosti, odmah je vidio u nadbiskupu Stadleru izvor jedne ovako nepovoljne vijesti za Mišića, i ustvrdio da je to nadbiskup Stadler napisao kako bi mogao promovirati jednoga drugoga kandidata. Kardinal Merry del Val odbio je ovo difamiranje Stadlera od grofa Szécsena, ali mu nije otkrio izvor nepovoljnih vijesti o provincijalu Mišiću. Na kraju, grof Szécsen zamolio je kardinala Merry del Vala da se i drugdje raspita o Vladinu kandidatu Mišiću, što mu je kardinal dobrohotno obećao.⁵⁶

Želje i prijedlozi biskupa Buconjića, te želje i planovi Vlade u Sarajevu i u Beču za imenovanje biskupa koadjutora u Mostaru, nisu se dale tako brzo usuglasiti sa željama i predodžbama Rima. Stoga Sveta Stolica nije žurila izjasniti se za jednoga ili drugoga od predloženih kandidata. Obje su strane shvatile da treba čekati na skoro naravno rješenje, koje je uslijedilo 8. prosinca 1910. Naime, toga je dana umro biskup Buconjić u 77. godini života i nakon tridesetogodišnjega plodnog biskupskog djelovanja u Hercegovini. Pokopan je u nekadašnjoj katedrali, tada već franjevačkoj župnoj crkvi u Mostaru. Za vrijeme svoga biskupovanja trudio se materijalno osigurati prvenstveno franjevačku provinciju, iz koje je potekao. Zalagao se djelomice i za svoju biskupiju, no nije pretjerao. U posljednjim godinama i danima njegova života, što se tiče biskupije, bilo je mnogo toga opet izgubljeno.⁵⁷ Kako? O tome daju nešto naslutiti njegovi nasljednici.⁵⁸

56 Dopis grofa Szécsena grofu Aerenthalu, od 5. srpnja 1910. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 1095/1910; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 513-514. Svakako još pogledati: Dopis grofa Szécsena grofu Aerenthalu, od 24. svibnja 1910. HHStA Wien, 34705-6/1910. Usp. k tomu: Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, str. 464-645.

57 ABO Mostar, *Chronika biskupije*, str. 7.

58 O propasti ili nestanku prikupljenih financijskih sredstava biskupije Mostar razgovarao sam naširoko u srpnju 1982. godine s tada umirovljenim mostarskim nadbiskupom dr. Petrom Čulom. Kao višegodišnji konzultor biskupa Mišića čuo je od njega ovo objašnjenje: Posljednjih godina svoga života biskup Buconjić bio je vrlo onemoćao, kako tjelesno tako i duševno. Uprava Biskupije, kako duhovna tako i materijalna, nalazila se u rukama njegova tajnika i *de facto* generalnoga vikara fra Radoslava Glavaša, koji je financijska sredstva Biskupije usmjeravao u Franjevačku provinciju.

3. Traženje nasljednika biskupu Buconjiću

3.1. Stadlerova lista kandidata za mostarskoga biskupa

Nakon smrti biskupa Buconjića, trebao je, kako propisuje kanonsko pravo, reagirati metropolit i nadbiskup Stadler. On je to učinio 19. prosinca 1910. i imenovao don Lazara Lazarevića,⁵⁹ ugledna svećenika Trebinjsko-mrkanske biskupije i pitomca Urbanova zavoda u Rimu, upraviteljem biskupija Mostar-Duvno i Trebinje-Mrkan *in spiritualibus*, u duhovnim stvarima. Upravu biskupije *in materialibus*, u materijalnim dobrima, povjerio je fra Radoslavu Glavašu, tajniku biskupa Buconjića u posljednjih šest godina. Stadlerova imenovanja novih upravitelja pokazat će se samo djelomično uspješna. Dok se uprava u duhovnim stvarima nalazila u dobrim i crkveno-sigurnim rukama, istovremeno, kako se kasnije pokazalo, upravljanje materijalnim dobrima Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije nije bilo uspješno. Fra Radoslav Glavaš nije uspio razlikovati dobra biskupije Mostar-Duvno od dobara Hercegovačke provincije Marijina Uznesenja. Neposredno poslije Buconjićeve smrti, dopisom od 19. prosinca 1910., Stadler je izvijestio Zemaljsku vladu o poduzetim imenovanjima biskupijskih upravitelja u Hercegovini.⁶⁰ Istim dopisom nadbiskup Stadler kandidirao je trojicu vrhbosanskih svećenika za upražnjenu Mostarsko-duvanjsku biskupiju. Svoj korak opravdavao je "žalosnim prilikama", koje su vladale u pogledu dušobrižništva i crkvenoga upravljanja među hercegovačkim katolicima, te je predložio, po svome uvjerenju, trojicu uzornih i sposobnih sveće-

59 Don Lazar Lazarević (Hotanj Hutovski, 1838. - Mostar, 1919.), studirao je teologiju na Urbanovu zavodu Svetoga Zbora za širenje vjere na Španjolskom trgu u Rimu. U istom zavodu bio je ređen za svećenika 1865. godine. Vrativši se u domovinu bio je imenovan župnikom u Stocu i od 1867. provikarom Trebinjsko-mrkanske biskupije. Nakon što je 1890. godine biskup Buconjić preuzeo upravljanje Trebinjsko-mrkanskom biskupijom, Lazarević se preselio u Mostar i bio imenovan biskupovim savjetnikom za tek preuzetu biskupiju. Uvijek se snažno zalagao za samostalnost Trebinjsko-mrkanske biskupije i za njezina vlastita biskupa. Od prosinca 1910. do srpnja 1912. bio je upravitelj *in spiritualibus* Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije. Umro je 1919. u Mostaru i pokopan pred župnom crkvom u Gracu. Usp. RATKO PERIĆ, *Da im spomen očuvamo*, Mostar, 2000., str. 474.

60 Dopis nadbiskupa Stadlera Zemaljskoj vladi, od 19. prosinca 1910. AVO Sarajevo, 1360/1910; ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 4/1911; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 516.

nika, za upražnjeno mjesto: 1. vrhbosanski pomoćni biskup dr. Ivan Evandelist Šarić, 2. vrhbosanski kanonik Tomo Igrc⁶¹ i 3. gimnazijski vjeroučitelj u Sarajevu dr. Ivan Dujmušić.⁶² Zanimljivo je da Stadler izričito navodi da se informirao i o hercegovačkim franjevcima, ali pred svojom savjesti nije mogao preporučiti nijednoga od njih.⁶³ Sva trojica njegovih kandidata bili su, bez sumnje, profilirani svećenici Vrhbosanske nadbiskupije. Dok je kanonik Igrc sa svojih punih 49 godina imao prikladnu dob za biskupsku službu, dotle su pomoćni biskup Šarić, koji je tek bio navršio četrdeset godina i vjeroučitelj Dujmušić sa samo 33 godine, bili premladi za ovu odgovornu službu u Mostaru. Prenaglašena mladost i nedostatak svjetovnih svećenika u BiH postaje razumljiva kada se ima pred očima da je redovita hijerarhija bila uvedena 1881., gimnazija za spremanje svećenika u Travniku bila otvorena 1882. i da je bogoslovno sjemenište za odgoj i izobrazbu dijecezanskoga klera u BiH proradilo tek 1890. godine. Biskup Šarić bio je već u siječnju 1910. predložen za biskupa koadjutora u Mostaru.⁶⁴ No, Zemaljska vlada u Sarajevu i Ministarstvo u Beču nisu ga uzeli u obzir zbog njegove vjerske, političke i duhovne blizine s nadbiskupom Stadlerom. Osim ovih nedostataka, po mišljenju Vlade, lista nadbiskupa Stadlera, kao i ona provincijala Mišića, patila je od istoga bosanskoga kompleksa superiornosti. Obje su sadržavale imena samo bosanskih svećenika i redovnika što već i u ono doba nije moglo naići na odobravanje, kako među hercegovačkim franjev-

61 Tomo Igrc (Zelina, 1861. - Sarajevo, 1938.), svećenik Zagrebačke nadbiskupije. Na zamolbu nadbiskupa Stadlera prešao je 1894. godine u službu Vrhbosanske nadbiskupije i služio je u Sarajevu kao nadbiskupski tajnik, župnik u katedrali, kanonik Vrhbosanskoga kaptola i apostolski protonotar. Godine 1926. odrekao se kanoničke službe te je i dalje služio kao duhovnik sestara Služavki Maloga Isusa u Dolorozu u Čardaku i u zavodu Egipat. Umro je 20. kolovoza 1938. i pokopan je na groblju sv. Josipa u Sarajevu. Usp. *Vrhbosna*, 10/1938., str. 230-231.

62 Ivan Dujmušić (Travnik, 1877. - Sarajevo, 1937.), pitomac Nadbiskupske gimnazije u Travniku, insbruški student i doktor teologije istoga sveučilišta. Služio je kao srednjoškolski kateheta u Tuzli i u Sarajevu te ugledan i dugogodišnji urednik *Vrhbosne*. Objelodanjivao je u hrvatskoj periodici i nastupao vrlo često u duhu svoga vremena snažno prohrvatski i proapologetski. Usp. VERA HUMSKI, "Ivan Dujmušić", u: *Hrvatski biografski leksikon*, 3, Zagreb, 1993., str. 679.

63 Dopis nadbiskupa Stadlera Zemaljskoj vladi, od 19. prosinca 1910. AVO Sarajevo, 1360/1910; ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 4/1911; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 516.

64 Usp. bilješku br. 12 i pripadajući tekst.

cima, tako ni u kleru Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije. Premda je nadbiskup Stadler već od 1905. godine podupirao želje trebinjsko-mrkanskoga klera za imenovanje vlastita biskupa,⁶⁵ ove želje nisu našle mjesta u listi kandidata. Stadlerovu listu s predloženim kandidatima otpisala je vrlo brzo Zemaljska vlada u Sarajevu. General Varešanin već 31. prosinca 1910. upućuje dopis ministru Buriànu i odbacuje Stadlerove prijedloge s obrazloženjem da iz višekratno ponovljenih razloga ne želi udovoljiti njegovu zahtjevu, popunjenja prazne biskupske stolice u Mostaru imenovanjem dijecezanskoga svećenika na mjesto franjevca i tako mijenjati postojeći status, tj. želi da franjevac ostaje i dalje biskup u Mostaru.⁶⁶ Poslije ovoga jasnog stajališta kako Zemaljske vlade, tako sigurno i Zajedničkoga ministarstva, stvar je mirovala, odnosno čekala na konačan dogovor između Svete Stolice i carskoga Beča.

3.2. Mišićevo proturječno "sjećanje" na izbor biskupa u Mostaru

Kada se studira Mišićeva *Chronika biskupije* i *Životopis*, dolazi se do nekih novih spoznaja koje nisu u skladu s arhivskim svjedočanstvima. Dok su zapisi u *Chronici biskupije* pisani odmah poslije preuzimanja uprave biskupije (21. srpnja 1912.), dotle su njegova zapamćenja iz *Životopisa* pisana tek 1941./1942. Često se stječe dojam da se biskup Mišić nije više mogao ili se nije potrudio točno prisjetiti kako je to bilo s biskupskim imenovanjem u Mostaru 1910. - 1912. godine. Mišić, premda je bio kandidat Vlade za biskupa u Mostaru i istodobno njezin savjetnik u traženju drugih prikladnih kandidata, nije imao uvida u sve planove Vlade i Svete Stolice te često miješa razdoblje prije i poslije smrti biskupa Buconjića, ne spominje sve kandidate i pokušava prikriti da teži za episkopatom, "časnom službom" (usp. 1 Tim 3,1) u Mostaru. Ipak, njegova sjećanja iz *Chronike biskupije* i *Životopisa* tumače neke događaje, koji se ne mogu naći u drugoj ar-

65 Dopis Zemaljske vlade ministru Buriànu, 6. studenoga 1906.; ABH Sarajevo, LR Res. 2032/1906; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 535.

66 *Der Tendenz Seiner Exzellenz des Herrn Erzbischof Dr. Stadler, den vakanten Mostarer Bischofsitz für einen Weltgeistlichen zu sichern, vermag die Landesregierung aus den schon wiederholt dargelegten Gründen, welche für die Erhaltung des Status quo beziehungsweise für die Besetzung des in Rede stehenden Bischofsitzes mit einem Franziskaner sprechen, nicht beizupflichten.* Dopis generala Varešanina ministru Buriànu, 31. prosinca 1910. ABH Sarajevo, LR Präs. 7772/1910; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 516.

hivskoj građi, te otkrivaju nove spoznaje i nove aktere. Biskup Mišić, kao kroničar, daje naslutiti višestruku utrku za biskupskom stolicom u Mostaru. S prijedlozima i listama kandidata za biskupa u Mostaru 1910. - 1911. bili su u Hercegovini nezadovoljni biskup Buconjić, dok je još bio živ, zatim franjevci i biskupijski svećenici. Kler Trebinjsko-mrkanske biskupije tražio je ponovo za sebe vlastita biskupa u Trebinju. Njihovu želju i planove podupirao je prilično mlako nadbiskup Stadler. Želje i planovi trebinjskih svećenika samo su se djelomice poklapali sa Stadlerovim namjerama. Dok će trebinjski kler isticati svoga kandidata za biskupa, najprije u osobi vremenšna don Lazara Lazarevića,⁶⁷ kasnije u osobi don Anđelka Glavinića,⁶⁸ župnika u Trebinju, dotle je Stadler imao svoje planove. On je u prvom redu želio da bude imenovan biskupom u Trebinju, zaobilazeći trebinjski kler, njegov generalni vikar Stjepan Hadrović.⁶⁹ Svećenstvo Trebinjsko-mrkanske biskupije, doznavši za prave namjere nadbiskupa Stadlera, osjetilo se izdano i sučelilo se njegovim planovima, isključujući Hadrovića, unatoč njegovu nagovaranju po Hercegovini.⁷⁰ S obzirom

67 Mišić piše: "Osim Šarića govorkalo se, to mi je Dr. Shek, šef pravosudja, saopćio, iznosi se da za kandidata na stolicu Biskupa Mostar - upravitelj biskupije Mostar Don Lazar Lazarević." ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19.

68 Don Anđelko Glavinić (Stolac, 1856. - Trebinje, 1918.), pitomac Urbanova zaveda u Rimu (1874. - 1883.), bio je zaređen za svećenika 1883. godine. Po povratku u domovinu službovao je kao kapelan na Lastovu, župnik u Hrasnu (1885. - 1890.), te kao prvi župnik u Trebinju (1890. - 1918.), sve do svoje prerane smrti. Glavinić je našao u Trebinju već dogotovljenu župnu crkvu/katedralu i u međuvremenu je sagradio novu župnu kuću. Vršio je službu trebinjskoga dekana (1892. - 1918.). Papa Pio X. imenovao ga je komornikom (monsinjorom). Rat ga je omeo u njegovim graditeljskim planovima. Bio je pobožan i radišan svećenik, srednjih intelektualnih sposobnosti, no još uvijek prikladan za vođenje jedne manje biskupije. Usp. R. PERIĆ, *Da im spomen očuvamo*, str. 197-198.

69 Stjepan Hadrović (Vrbovac kod Ozlja, 1863. - Pale kod Sarajeva, 1934.), glazbeno vrlo nadaren svećenik Zagrebačke nadbiskupije, zaređen 1888., prešao je, po želji nadbiskupa Stadlera, 1891. godine u službu Vrhbosanske nadbiskupije i postao prvi orguljaš i zborovođa u novosagrađenoj katedrali u Sarajevu. Slijedile su službe nadbiskupskoga tajnika (1893.), vrhbosanskoga kanonika (1894.) i generalnoga vikara (1904.). Iz Rima su stigla prelatska i protonotarska imenovanja. Sahranjen je u kapelici na groblju sv. Josipa u Sarajevu. Usp. MARKO STANUŠIĆ, "Stjepan pl. Hadrović (1863.-1934.) - uz 150. obljetnicu rođenja", u: *Magnifikat*, 14 - 2013., str. 11.

70 Nastojanje trebinjskoga klera oko izbora vlastitoga biskupa Mišić opisuje na sljedeći način: "Sekularni kler trebinjske biskupije traže (*sic!*) posebno za se biskupa, kandidat im (potius suus/ radije njihov) Monsig. Don Angjelo Glavinić. Kandidaturu trebinjaca podupire Excel. Dr. Stadler, ali da bi došao za biskupa

na novoga biskupa u Mostaru, prema Mišićevu kazivanju, nastao je trostruki spor. Prvo, između nadbiskupa Stadlera i hercegovačkoga svećenstva; drugo, među brojnim kandidatima hercegovačkih franjevacâ i treće, između hercegovačkih franjevacâ i Zemaljske vlade s jedne strane, te raznih kandidata izvan Hercegovine (Bosanska i Dalmatinska provincija, te Vrhbosanska nadbiskupija) i njihovih zagovaratelja s druge strane. Već prilikom traženja koadjutora biskupu Buconjiću nadbiskup Stadler snažno se založio za svoga pomoćnoga biskupa dr. Šarića kao pravoga kandidata za Mostar. Kako je dr. Šarić bio manje poznat u Hercegovini, započeo je kanonik Hadrović za njega izbornu kampanju po Mostarsko-duvanjskoj biskupiji. On se osobito obraćao katoličkim laicima, nadajući se da će preko njih pridobiti i svećenstvo, franjevce i vladine predstavnike za biskupa Šarića. Danas se može dokazati da je ova akcija bila crkveno lakomisljena i nezrela i da nije imala nikakva uspjeha. Mišić u svome *Životopisu* i u svojoj *Chronici biskupije* opisuje dovoljno jasno ovu loše pripremljenu i neuspješnu izbornu utakmicu.⁷¹ Borba, natjecanje i pretjecanje za biskupsku stolicu u Mostaru poprimilo je isto tako i u Hercegovačkoj franjevačkoj provinciji često oblike samosagorijevanja. Hercegovački su franjevci bili podijeljeni najprije na starije i utjecajnije članove, koji su već godinama, čak i desetljećima, vršili najodgovornije službe u Provinciji i u Biskupiji i vidjeli su u biskupskoj stolici definitivnu krunu svoga uspješna rada u Crkvi; onda na srednju generaciju braće, koja je već djelomično participirala na crkvenoj vlasti i časti u Hercegovini te na kraju na najmlađu generaciju braće, koja je tek počela sanjati ili čak lagano težiti za crkvenom ka-

Monsig. Stjepan Hadrović, gen. vikar u Sarajevu. Ovo razumiju trebinjci pa se izvrgnu proti jer nije njihov." ABO Mostar, *Chronika biskupije*, str. 2.

- 71 Vrbovanje nadbiskupa Stadlera i njegova generalnog vikara Hadrovića za biskupa Šarića po Mostaru Mišić prikazuje opširno i s određenom pobjedničkom pozom: "Nadbiskup Stadler htjeo je po svaki način za Biskupa da dojde Ivan Dr. Šarić, pomoć[ni] Biskup Stadlera u Sarajevu. Nadbiskup je slao u Hercegovinu svoje pouzdanike, da rade i izjave se u Mostaru, kako žele mjesto Buconjića ko Biskup da im dojde pres[vijetli] biskup Dr. Šarić. Emisar Nadbiskupa Stadlera za agitaciju po Hercegovini bio je prečasni Stjepan pl. Hadrović, kanonik vrhbosanski. Prečasni Hadrović držao je u Mostaru pouzdanu sastanke sa vidjenijim katolicima, u stanu gosp. Ivana Šarića, gradj. poduzetnika. Ovo mi je pripovijedao sam g. Ivan Šarić." ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19. Na drugom mjestu opisuje kraće ali slično: "Za Mostar da postane biskup, predlaže i radi svom snagom Dr. Stadler osobu svoga pomoćnoga biskupa Dr. Šarića. Franjevci kao većina klera u biskupiji Mostar, traže kako je već rečeno, franjevca Hercegovca." ABO Mostar, *Chronika biskupije*, str. 2.

rijerom u Hercegovini. Mišić, premda sam sebe prikazuje kao neutralna promatrača, ima ovdje prilično negativno mišljenje o držanju i uspješnosti taktike hercegovačkih franjevac.⁷² Tu treba ponajprije spomenuti starije kandidate: zaslužni i "vječiti" provincijali kao što su bili fra Nikola Šimović i tada aktualni provincijal fra Luka Begić. Zatim slijede kandidati srednje generacije: biskupijski tajnik, definator, kulturni radnik i prosvjetitelj, provincijal i aktualni kustod fra Ambro Miletić;⁷³ agilni gimnazijski profesor, dugogodišnji župnik, graditelj, biskupijski tajnik, definator i član bosansko-hercegovačkoga sabora fra Dujo Ostojić; neumorni kulturni radnik, biskupijski tajnik i upravitelj biskupije *in materialibus* fra Radoslav Glavaš; bogoslovijski profesor i ispitivač, gimnazijski vjeroučitelj, definator, publicist i kulturni radnik fra Špiro Šimić. Na kraju su došli u obzir i najmlađi kandidati: odgojitelj mladeži, bogoslovijski profesor u Mostaru, župnik, gvardijan, priznati publicist i narodni prosvjetitelj fra David Nevistić; meštar novaka, ravnatelj Franjevačke gimnazije na Širokom Brijegu i definator fra Pacifik (Mirko) Matijević; dugogodišnji bogoslovijski profesor, solidni poznavatelj katoličke dogmatske teologije i višegodišnji rektor mostarske bogoslovije fra Lujo Bubalo;⁷⁴ mladi i vrlo učeni profesor crkvenoga prava na Mostarskoj bogosloviji fra Jerko Boras,⁷⁵ koji je sam sebe vješto preporučivao za biskupa u Mostaru;⁷⁶ te na kraju najmlađi među njima, profesor bogoslovije u Mostaru, kasnije zasigurno jedan od najprofiliranijih hercegovačkih franjevac, fra Leo Petrović.⁷⁷ Svi ovi stariji, srednji i

72 "Čudno je da hercegovački franjevci nijesu na agitaciju Šarić Dr. Ivan za Biskupa u Mostar mjesto Buconjića da dojde, odgovorili agitacijom, hercegovački franjevac da dojde. Nerad, apatija za ovaj slučaj tko će biti Biskup iza Buconjića, teško je razumjeti. Ili je bila nesloga tko da bude ili je bio nedostatak kandidata - nerad, posvemašnja apatija neshvatljiva je. Nješto je bilo". ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19.

73 Fra Ambro Miletić (Dobro Selo, Brotnjo, 1857. - Nevesinje, 1923.). Usp. R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevac*, str. 265-266.

74 Fra Lujo Bubalo (Hardomilje kraj Ljubuškog, 1878. - Mostar, 1940.). Usp. R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevac*, str. 78-79.

75 Fra Jerko Boras (Vitina, 1878. - Mostar, 1946.). Usp. R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevac*, str. 69.

76 Borasova samopreporuka nalazi se u jednom dodvoračkom pismu upućenu apostolskom delegatu Bastienu. Usp. Ostavština apostolskoga delegata Bastiena u Bečkoj nuncijaturi.

77 Fra Leo Petrović (Klobuk, 1883. - Mostar, 1945. - ubijen). Usp. R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevac*, str. 311.

mlađi hercegovački franjevci, jer nisu znali nastupiti složno, izgubili su borbu za biskupsku stolicu u Mostaru kako kao zajednica, tako i kao pojedinci. Mišić, koji je dobro poznao stvari u Hercegovačkoj provinciji, posebno njihovu neslogu,⁷⁸ komentira više poticajno nego li pobožno: "Deus disponit (Bog određuje)! Sloga i molitva nužna je kad se biskup traži."⁷⁹ Kada se nisu našli prikladni, "sgodni", kako kaže Mišić, kandidati među Hercegovcima, bio je zamoljen od Vlade, da predloži prikladna "sgodna" franjevca iz Bosne. Odmah se odazvao i predložio: fra Bonifacija Vidovića⁸⁰ iz Livna, generalnoga pohoditelja u Hercegovačkoj provinciji 1910. godine, te već spomenute bosanske franjevce: fra Anđela Franića i fra Danijela dr. Bana.⁸¹ Zanimljivo je da se ova imena kandidata, najvjerojatnije iz 1911. godine ne slažu s imenima Mišićevih kandidata iz veljače 1910., koje je uručio predstavniku Zemaljske vlade. Isto tako ova se imena ne nalaze ni u Arhivu BiH niti su bila predmetom razmatranja Vladinih pročelnika ili savjetnika. Ove retke u *Chronici biskupije* pisao je Mišić 1912./1913. godine i mogao se još točno sjetiti svih detalja. Najvjerojatnije, u svojoj "očinskoj pažnji", nadodao je koji *pium mendacium* za svoju subraću u Bosni, da im pokaže kako se on i u posljednjem trenutku borio da bi jedan od njih došao za biskupa u Mostaru, a ne on osobno. Ostavlja dojam da njemu nije bilo tako važno tko će od njih trojice postati biskup, ali svakako je trebao postati jedan predstavnik iz jednoga od tri vrlo važna i ugledna samostana: Gorica, Fojnica i Kreševo.

3.3. Teško usuglašavanje između Sarajeva, Beča i Rima

Neusuglašenost između Zemaljske vlade s jedne, te hercegovačkih franjevaca i raznih kandidata izvan Provincije i njihovih zagovarača s druge strane, ostavila je traga u Hercegovini i u Mišićevim spisima. Ovom sporu i neusuglašenosti pridonio je još za svoga života biskup

78 [Hercegovački franjevci] "Neslažu se u kandidatima. Puno kandidata. Jedni hoće o. Glavaša Radoslava, mali broj; drugi o. Luju Bubala; mislilo se i na o. Leona Dr. Petrovića, na o. Luku Begića, ... jedni za o. Davida Nevistića etc. etc. Bilo ih je još. Da sam ja došao u Banjaluku, mjesto mene jedan Hercegovac u Mostar, to bi bila moja želja." ABO Mostar, *Chronika biskupije*, str. 2.

79 *Isto*.

80 Fra Bonifacije Vidović (Dobro kraj Vidoša, 1870. - Gorica kraj Livna, 1952.). Usp. A. S. KOVAČIĆ, *HFBL*, str. 558.

81 ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19.

Buconjić, koji se očito više zalagao za kandidata sa strane nego za nekoga hercegovačkog franjevca. Navodno je imao u tome veliku podršku u Vladinu savjetniku Antoniju Vukoviću, rođenom Dalmatincu, koji je podupirao Buconjićeva kandidata fra Franu Lulića, misli Mišić.⁸² Lulićeva kandidatura, premda ju je podržavala Sveta Stolica, potrajala je u Sarajevu samo kratko vrijeme, jer nju Zemaljska vlada poslije Buconjićeve smrti nije više uzimala ozbiljno. Uostalom Lulić je uz nekoliko druge dalmatinske subraće bio kandidat za nadbiskupa u Baru, u Crnoj Gori, bez sumnje vrlo prestižno mjesto, ali gotovo bez katoličkih vjernika.⁸³ No, i on je mogao kalkulirati poput Mišića: Osigurati za Provinciju Presvetoga Otkupitelja nadbiskupiju Bar s jednim drugim dalmatinskim kandidatom i u međuvremenu dobiti Mostar za sebe i za Provinciju, kada to već želi Sveta Stolica i biskup Buconjić. I sam Mišić u svojoj skromnosti, opet u borbi za prestiž Franjevačkoga reda i njemu drage Bosne Srebrene, bio je predviđen za barskoga nadbiskupa, kako sam piše.⁸⁴

Cijelo ovo vrijeme u Rimu su strpljivo čekali na veoma poželjnu promjenu stajališta u Ministarstvu u Beču i u Zemaljskoj vladi u Sarajevu. Kako Sveta Stolica nije prihvaćala provincijala Mišića, počela je tražiti druga imena i nove mogućnosti za biskupa u Mostaru, što nam svjedoči 22. svibnja 1911. novi austro-ugarski veleposlanik pri Svetoj Stolici princ Schönburg-Hartenstein.⁸⁵ U svom dopisu prenosi mišljenje kardinala Merry del Vala, državnoga tajnika Svete Stolice, koji u eventualnom Mišićevu imenovanju vidi dvije poteškoće. Či-

82 "...ozbiljno dalmatinac Vuković, uplivan kod Vlade, radije za o. Franu Lulića, generalnoga definitora franjevaca u Rimu, rodnom dalmatinca..."

83 ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19.

84 "Umro je presvijetli gosp. fra Šimo Milinović, Nadbiskup Bara. Propaganda u Rimu tražila je od generala franjevačkoga reda, neka jednoga sgodnoga franjevca predloži za Nadbiskupa u Bar. General reda preč. Schüler (*sic!*) Dionis htjeo je mene." *Isto*, str. 19.

85 Johann princ Schönburg-Hartenstein (1864. - 1937.), bio je austro-ugarski veleposlanik pri Svetoj Stolici 1911. - 1918. Po osobnom uvjerenju bio je uvjereni katolik, dok je politički bio više naklonjen austrijskim interesima Dvojne Monarhije, za razliku od grofa Szécsena, koji je posvuda zastupao ugarske i posebno protuhrvatske ciljeve. Djelovanje princa Schönburg-Hartensteina bilo je u doba teška i očita raspadanja Dvojne Monarhije. Usp. A. HUDAL, *Die österreichische Vatikanbotschaft*, str. 274-314; F. ENGEL-JANOSI, *Österreich und der Vatikan 1846-1918.*, II., str. 126-130; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 517.

njenica je da je Mišić kao franjevac predstavljao u očima nadbiskupa i metropolita Stadlera prvu i pravu poteškoću. Drugu poteškoću predstavljala je činjenica da je Mišić, zbog svojih političkih stajališta, postao Stadleru osoba nesimpatična, *persona non grata*, što je moglo dovesti do sukoba među biskupima u metropoliji.⁸⁶ Stoga, razmišljao je da kardinal državni tajnik, ako se želi da izbor jednoga franjevca bude prihvatljiv nadbiskupu Stadleru, ne treba predlagati upravo jednoga, koji je nadbiskupu još odbojan. Stoga mu se činilo nesvrhovito (*unzweckmäßig*) inzistirati na izboru provincijala Mišića za biskupa u Mostaru, kao uostalom i na pojedinim franjevcima u BiH, vjerojatno je mislio na one u Hercegovini, jer je kao Bosanac, premalo bio prikladan za Hercegovinu. Tom prigodom upozorio je Merry del Val veleposlanika princa Schönburg-Hartensteina da mu je bio spomenut još jedan ili drugi kandidat, čijih se imena trenutačno nije mogao sjetiti, i da oni ne stvaraju spomenute poteškoće te da su prikladni za biskupsku službu u Mostaru.⁸⁷ Veleposlanik Dvojne Monarhije princ Schönburg-Hartenstein došao je do zaključka da Sveta Stolica ne prihvaća provincijala Mišića kao biskupskoga kandidata u Mostaru i predložio je da treba pričekati ishod apostolskoga pohoda benediktinca Bastiena⁸⁸ u Bosni, argumentirajući da će za Svetu Stolicu biti

86 Kardinal državni tajnik Merry del Val predviđao je vrlo dobro. Kada je Zemaljska vlada u ljeto 1913. godine odlučila prisiliti nadbiskupa Stadlera na odstupanje ili na prisilno uklanjanje s nadbiskupske stolice u Sarajevu od cara Franje Josipa ili od pape Pija X., pripremala je izravno mostarskoga biskupa Mišića za njegova nasljednika u Sarajevu. Biskup Mišić je u zavjeri Vlade objeručke prihvatio ovu, u odnosu na svoga metropolita, nekolegijalnu ulogu. Usp. P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 730-734.

87 Prijepis izvješća austro-ugarskoga veleposlanika princa Schönburg-Hartensteina, od 22. svibnja 1911. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 741/1911; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 516-517.

88 Dom Pierre Bastien (1866. - 1940.), belgijski benediktinac iz opatije Maredsous u Ardenima, bio je ugledan crkveni pravnik i profesor na tadašnjoj Benediktinskoj visokoj školi Sveti Anzelmo u Rimu. Od prosinca 1910. do listopada 1914. Bastien je bio apostolski delegat i pohoditelj u BiH. Brzo se poistovjetio sa zahtjevima Vlade u Sarajevu i željama franjevaca u Bosni. Svojim negativnim izvješćima o nadbiskupu Stadleru, Vrhbosanskom kaptolu, te žalosnom financijskom stanju Vrhbosanske nadbiskupije, doveo je nadbiskupa Stadlera u vrlo neugodan položaj. Na zahtjev Vlade u Sarajevu Stadler je trebao biti svrgnut s nadbiskupske stolice odreknućem. Car Franjo Josip i sveti papa Pio X. spriječili su ovu međunarodnu spletku protiv Stadlera i nisu zatražili njegovu demisiju, premda je kardinal državni tajnik Merry del Val tražio njegovu ostavku. Austrijski povjesničar, inače vrlo dobar poznavatelj povijesti Crkve u

odlučujući sadržaj izvješća apostolskoga pohoda.⁸⁹ No, prije nego što je delegat Bastien mogao obaviti svoj pohod i poslati izvješće u Rim, dao se na posao Nikola Mandić,⁹⁰ predsjednik Bosansko-hercegovačkoga sabora, koji je bio razborita mišljenja da Mostar treba jednoga umjerenijeg biskupskoga kandidata, nego što je bio Mišić, po mogućnosti hercegovačkoga franjevca. Stoga on predloži Vladi u Sarajevu dvojicu hercegovačkih i jednoga bosanskog franjevaca: 1. fra Ambru Miletića, prijašnjega provincijala i virilnoga člana Bosansko-hercegovačkoga sabora u proljeće 1910., preporoditelja i prosvjetitelja u Hercegovini; 2. fra Davida Nevistića, župnika u Šuici, profesora bogoslovije, pučkoga preporoditelja i hrvatski orijentirana redovnika; 3. bosanskoga franjevca fra Anđela Franjića, gimnazijskoga profesora i ravnatelja te aktualnoga gvardijana u Fojnici. Ova lista kandidata dr. Mandića, koji su imali jasnu hrvatsku orijentaciju, isto tako nije bila po volji Vlade. Lista je bila brzo "pročešljana" od dvorskoga savjetnika Otta Paula,⁹¹ koji je odbacio svu trojicu kandidata zbog njihovih

ovom razdoblju Monarhije, Engel-Janosi preuzeo je kao činjenicu ovo nekritično držanje austro-ugarske politike u BiH kao i držanje delegata Bastiena. Usp. F. ENGEL-JANOSI, *Österreich und der Vatikan*, II., str. 119-121; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 713-734.

89 "daß es daher auch diesbezüglich zweckmäßig sein dürfte, dessen [Bastien]s Rückkehr von der Visitationsreise abzuwarten." ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 741/1911; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 517.

90 Nikola Mandić (Travnik, 1869. - Zagreb, 1945.), ugledan hrvatski odvjetnik u Sarajevu, suutemeljitelj 1907. godine Hrvatske narodne zajednice u BiH, kasnije i njezin predsjednik. Bio je član Bosansko-hercegovačkoga zemaljskog sabora 1910., a njegov predsjednik 1911., donaćelnik grada Sarajeva, a od godine 1914., kraljevom odlukom, zamjenik zemaljskoga poglavara BiH. Utemeljitelj je i prvi predsjednik Hrvatske centralne banke i podružnice Poljoprivredne banke u Sarajevu. Godine 1920. izabran je za narodnoga zastupnika u Ustavotvornoj skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na listi Hrvatske težačke stranke. U Skupštini je odlučno ustao protiv Vidovdanskooga ustava i napustio Skupštinu. Premda se u NDH nije politički angažirao, bio je imenovan 2. rujna 1943. od Poglavnika predsjednikom Vlade NDH. Na tom položaju ostao je do kraja mijenjajući tri puta sastav Vlade. Poslije povlačenja u svibnju 1945. Britanci su ga uhitili i izručili vlastima komunističke Jugoslavije. Sud II. armije Jugoslavije osudio ga je na smrt u Zagrebu 6. lipnja 1945. Neposredno poslije toga bio je pogubljen. Usp. HE, 7, str. 31; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 517.

91 Otto Paul, dvorski savjetnik (Hofrat), kasnije nasljednik Georga Treščeca i pročelnik odjela za bogoštovlje i nastavu u Zemaljskoj vladi BiH.

negativnih karakternih crta i nedovoljna teološkog obrazovanja.⁹² U istom dopisu daje zanimljivu primjedbu da bi dalmatinski franjevac Lulić, kao čovjek od povjerenja Rimske kurije, mogao biti od koristi Zemaljskoj vladi. Time bi Stadlerove aspiracije mogle biti prigušene (*gedämpft*).⁹³

Kada se pogleda službena prepiska Zemaljske vlade s Bečom, ovaj dopis savjetnika Paula predstavlja prvi prijedlog Sarajeva Beču da se iziđe ususret željama Svete Stolice. Poslije ljetnih dopusta 1911. pitanje imenovanja biskupa u Mostaru došlo je ponovo na dnevni red Zajedničkoga ministarstva financija. Neprihvatanje Mišića od Svete Stolice, ukočeni hercegovački provincijalizam (*der starre herzegowinische Provinzialismus*), koji se odlučno protivio Mišićevu dolasku u Mostar, kao i iznenadna bolest kandidata Kurije, fra Frane Lulića u Rimu, ponukali su Ministarstvo u Beču da za Mostar ipak potraži još jedno, hercegovačko, rješenje. Stoga pročelnik odjela za bogoštovlje i nastavu Ministarstva u Beču, Ludwig Thalloczy,⁹⁴ preporučuje fra Luku Begića, aktualnoga provincijala u Hercegovini, koji se sam, još u proljeće 1910., vješto preporučio za biskupa u Mostaru.⁹⁵ Fra Luka je 21. listopada 1911. bio navršio 70 godina života, pet dana prije nego je Thalloczyjev dopis poslan u Sarajevo. Thalloczy, realan povjesničar i marljivi službenik, opisuje Begića bez ikakva uljepšavanja i blaćenja, *sine ira et studio*. On zna da je navršio sedamdesetu godinu života, zna isto tako da nema neko solidnije teološko obrazovanje, jer je pohađao franjevačke samostanske škole po Italiji. No, prema Thalloczyjevu mišljenju, Begić je uživao glas lojalnosti prema Vladi, obljubljenost u puku, visok ugled među subraćom u Provinciji. Stoga, on je mislio da bi Begić mogao biti dobro prijelazno rješenje, dok se ne nađu među mlađim hercegovačkim franjevcima sposobniji kandidati.⁹⁶ Zadaća Zemaljske vlade bila je upitati, na povjerljiv način,

92 Dopis dvorskoga savjetnika Paula ministru Buriánu, 16. srpnja 1911. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 1072/1911; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 517.

93 "weil dadurch die Stadlerschen Aspirationen vielleicht etwas gedämpft würden". *Isto*.

94 Thallóczy Ludwig (Košice - Kaschau, 1857. - Beč, 1. prosinca 1916. - prilikom povratka sa sprovoda cara Franje Josipa), ugledan historičar i političar, pročelnik odjela za bogoštovlje i nastavu u Zajedničkom ministarstvu financija u mjerodavnosti Bosne i Hercegovine.

95 Vidi gore bilješku 44 i prateći tekst.

96 Dopis pročelnika Thalloczyja doglavaru Benku, 26. listopada 1911. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 1468/1911; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 518.

provincijala Begića, bi li bio voljan prihvatiti poziv Vlade i preuzeti Mostarsku biskupiju. Doglavar Benko ostao je sigurno iznenađen ovim upitom i prijedlogom Ministarstva iz Beča. Do sada je vladala jednodušnost u ocjeni Zemaljske vlade u Sarajevu i Ministarstva u Beču: Jedini kandidat za biskupsku stolicu u Mostaru, koji dolazi u obzir, bio je fra Alojzije Mišić. Otkud ova jednodušnost u Vladi? Glavnu riječ u Zemaljskoj vladi BiH vodili su pročelnici odjela i njihovi savjetnici, koji su predstavljali apsolutnu većinu i bili isključivo prougarski ili hrvatsko-madžaronski orijentirani, kao i sam Benko. Svi su oni držali provincijala Mišića, kao ostrogonskoga studenta, koji 1880. nije pobjegao s ostalih 16 bosanskih bogoslova iz Ostrogona u Bosnu, odlučnoga protivnika proaustrijske i velikohrvatske linije nadbiskupa Stadlera, osobom za Vladu od velikoga povjerenja. No, kao savjesni činovnici željeli su se odmah dodvoriti svome vrhovnom poglavaru, ministru Buriánu, čiju su politiku zastupali u BiH. Stoga, kada je novi biskup po Buriánovu i Thalloczyjevu mišljenju definitivno trebao biti Hercegovac, barun Benko tražio je kompromisno rješenje, prekrižio je Begića i predložio fra Ambru Miletića, kustoda Provincije, kojega je on već odavno dobro poznao iz Nevesinja i Mostara. Osim toga bili su još i kućni prijatelji u mostarsko doba baruna Benka. Benko je istovremeno znao da je vodeći hrvatski političar u BiH Nikola Mandić bio isto tako za Miletića. Stoga on, odbacivši kandidaturu fra Luke Begića, predloži fra Ambru Miletića i naglasi još jedanput odlučno da njegov kandidat i dalje ostaje bosanski provincijal Mišić.⁹⁷

3.4. Vlada nameće svoga kandidata fra Alojzija Mišića

Poslije ovoga jasnog stajališta baruna Benka, zamolio je ministar Burián, u šifriranu brzojavu, novoga zemaljskog poglavara generala Potioreka,⁹⁸ da odustane od kandidature fra Luke Begića, i da se te-

97 Dopis doglavara Benka Thalloczyju od 2. studenoga 1911. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 1468/1911; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 518.

98 Oskar Potiorek (Bleiberg, Koruška, 1853. - Celovec, 1933.) austro-ugarski general i zemaljski poglavar BiH (1911. - 1914.). Zbog loše organizacije i nedovoljna osiguranja došlo je 28. lipnja 1914. do atentata u Sarajevu, u kojem je ubijen austro-ugarski prijestolonasljednik nadvojvoda Franz Ferdinand. Za vrijeme uprave zemljom BiH, kao i za vrijeme rata protiv Srbije, Potiorek se pokazao kao loš upravitelj i nesposoban general. Bio je skinut s dužnosti u prosincu 1914. Usp. PETER BROUCEK, "Oskar Potiorek", u: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950*, (dalje: ÖBL), 8, Wien, 1983., str. 227.

meljito raspita o kandidatu Miletiću.⁹⁹ Nakon podrobna raspitivanja i interne konzultacije s pročelnicima Zemaljske vlade, te razgovora s provincijalom Mišićem, general Potiorek obrati se Ministarstvu 30. studenoga 1911. i podnese zahtjev za popunjenje Mostarsko-duvanjske biskupije i za upravu nad Trebinjsko-mrkanskom biskupijom. Jedini moguć i za Vladu prihvatljiv kandidat u danim okolnostima bio je provincijal fra Alojzije Mišić, koji je, unatoč poznatim poteškoćama, izbor prihvatio.¹⁰⁰

99 ABH Sarajevo, LR Präs. BH, 5991/1911; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 518.

100 *Isto*. Na koje poteškoće misli zemaljski poglavar Potiorek nije poznato. Biskup Mišić opisuje i sam kako je, poput mlade, bio "prošen" za biskupa na tri mjesta. Po njegovu pričanju bio je kandidat za nadbiskupa u Baru, jer je to želio general Reda, fra Dionizije Schuler, za biskupa u Banjoj Luci, jer su to željeli stari biskup Marković i Vlada u Sarajevu, te u Mostaru, jer je to željela samo Vlada. Ovdje donosimo kratak isječak iz njegova samoopravdavajućega prikaza kandidatura za Bar, Banju Luku i Mostar: "Meni to što moja kandidatura nije se ostvarila da dođem u Bar nije bilo žao ni teško, jer biskup Marković o. Marijan želio je svakako i tražio da ga ja zamijenim u Banjaluci ko Biskup. On je htjeo povući se u samostan. Ovaj predlog presvijetloga Markovića usvojila je i Vlada, tako sam ja bio kandidat za Banjaluku. Trebalo je, već je vrijeme da se imenuje Biskup za Mostar. Kako sam izneo, radilo se ozbiljno Šarić Dr. Ivan da dojde u Mostar, franjevci u Hercegovini, reko sam, izgubili se, šta li, iza duga vremena pozove me poglavar zemlje sebi i pita bih li ja htjeo u Mostar? Mislim, otišo bih i nebih. Ako nehodem, izgubi se Mostar za franjevce; ako odem izgubih ja za se Banjaluku. Banjaluku volim nego Mostar. Poznam biskupiju Banjaluku. Radio sam i djelovo uz presvijetloga Markovića Biskupa 14 godina. Sve mi poznato. Mostar i prilike nepoznate. Doći u nepoznato, a uz to mislit će njeko, nametnut - pa nevolja. Za Banjaluku sam sebi siguran. Traži me Biskup, hoće Vlada. Ko pokus u zadnji čas iznešen je mladi franjevac Hercegovac o. Lujo Bubalo, nebili on mogao postati Biskup. Sve se kušalo, nije išlo. Na koncu da se spasi što se dade spasiti, na nagovor Poglavara g. Oskara Potioreka primio sam kandidaturu. Tako iza trogodišnje vakancije došlo je do imenovanja, 12. februara 1912. postao sam mostarski biskup." ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19. Ovdje je nužno kratko komentirati ovaj nejasan i na više mjesta netočan prikaz biskupa Mišića u šest točaka: 1. Sveti Zbor za raširenije vjere (Kongregacija Propagande) u Rimu ne spominje Mišića kao kandidata za nadbiskupa u Baru. Za nju su prvi kandidati sinjski franjevci, koji su Bar smatrali svojinom i na drugom mjestu članovi domaćega svjetovnoga klera. 2. Iz Mišićeva *Životopisa*, koji je nastao 1941./1942., vidi se dobro da on nije bio najbolje informiran, ili se tih posljednjih godina svoga života nije više mogao točno prisjetiti što je sve Vlada u Sarajevu pred njim i iza njegovih leđa radila, poduzimala i dogovarala, premda je on bio prvi čovjek njezina povjerenja u Katoličkoj Crkvi u BiH. 3. Zadnji kandidat među hercegovačkim franjevcima, po izvorima Arhiva u Beču i u Sarajevu, nije bio fra Lujo Bubalo, kako tvrdi

Nakon što je Zemaljska vlada donijela definitivnu odluku i uputila zamolbu na Zajedničko ministarstvo, pokrenuta je u Beču moćna diplomatska mašinerija Monarhije. Ministar Burián preporučio 5. siječnja 1912. ministru vanjskih poslova Aehrenthalu odluku Zemaljske vlade i Mišićevu kandidaturu za mostarskoga biskupa, te ga zamoli da instruiira veleposlanika Dvojne Monarhije pri Svetoj Stolici, kako bi pridobio Papinu suglasnost za Mišićevo imenovanje.¹⁰¹ U dopisu veleposlanika, princa Schönburg-Hartensteina, koji je dan na uvid ministru Buriánu, Sveta Stolica, tj. kardinal državni tajnik, Merry del Val, zadržala je i dalje svoje negativno i suzdržano mišljenje o provincijalu fra Alojziju Mišiću.¹⁰² Koje su to stvari, akti, moralne, odnosno karakterne crte, ili politički potezi kod Mišića tako snažno iritirali Svetu Stolicu da je toliko dugo odbijala njegovo imenovanje, nije poznato, ali se preko analogije drugih slučajeva dadu naslutiti. U gotovo svim ovakvim i sličnim slučajevima, pojavljivali su se najljepši protivnici i najnečasnije stvari iznosili su obično uvijek izravni konkurenti za biskupsku stolicu. Mišić je imao brojne protivnike, kako među franjevcima Bosne Srebrene, tako i među hercegovačkim i dalmatinskim franjevcima. Loše vijesti za Mišića, kako se Vlada stalno pribojavala, nisu morale stizati samo iz okruženja nadbiskupa Stadlera i njegova kaptola, nego i od hrvatskoga političara Nikole Mandića, koji je bio najbolji poznavatelj katoličke i hrvatske scene u Sarajevu i u cijeloj BiH, te je osobno radije htio vidjeti kao biskupa u Mostaru fra Ambro Miletića. I na kraju ne smije se isključiti i uloga generalnoga definitora, fra Frane Lulića, u Rimu utjecajna hrvatskog franjevca i kandidata za Mostarsku biskupiju po želji biskupa Buconjića i Državnoga tajništva Svete Stolice. Budući da je fra Frano bio ozbiljno obolio, Sveta Stolica nije imala više nijednoga drugoga kandidata kojega bi Vlada u Sarajevu prihvatila, te je odlučila popustiti

Mišić, nego fra Ambro Miletić. 4. Ni datum svoga biskupskoga imenovanja ne pogađa više biskup Mišić. Na podnesku ili zamolbi ministra Buriána od 7. veljače 1912., kako je tada bilo u praksi Carske kancelarije, stoji da je car Franjo Josip 14. veljače 1912. odobrio i imenovao fra Alojzija Mišića biskupom u Mostaru. 5. Mišić je bio imenovan 14. veljače 1912. biskupom, ali on to još nije bio postao. Tek biskupskim posvećenjem 18. lipnja 1912. i intronizacijom 14. srpnja 1912. u Mostaru Mišić je postao stvarno mostarski biskup. 6. Točniji prikaz posljednjega susreta u Zemaljskoj vladi donosi Mišić u svojoj *Chronici biskupije*. Usp. ABO Mostar, *Chronika biskupije*, str. 1-2.

101 Dopis ministra Buriána ministru Aehrenthalu od 5. siječnja 1912. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 1635/1911; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 518.

102 *Isto*.

i protiv osobnoga uvjerenja prihvatiti kandidata Vlade, fra Alojzija Mišića. Čim je početkom veljače ipak stigla brzojavom vijest iz Rima da je papa Pio X. prihvatio kandidaturu Mišića, ministar Burián podnio je molbu i obrazloženje caru Franji Josipu za imenovanje provincijala Mišića biskupom u Mostaru.¹⁰³ Car je, u skladu s Konvencijom između Svete Stolice i Austro-Ugarske, od 8. lipnja 1881., i uz pristanak Svetoga Oca (*vi conventionis cum Sancta Sede Apostolica ac Beatissimi Patris consensu*) udovoljio molbi svoga ministra i 14. veljače 1912. imenovao Mišića biskupom u Mostaru.¹⁰⁴ To je brzojavom pripočeo Vladi, tek 20. veljače 1912., od Cara novoimenovani zajednički ministar financija, Leon Biliński.¹⁰⁵ Nije poznato kako je nadbiskup Stadler osobno reagirao na ovo imenovanje, no ipak se kasnije oglasio brzojavom kratko, korektno i molitveno: "Čestitam Vam srdačno k novoj časti. Dao Gospodin da budete secundum cor suum. Stadler."¹⁰⁶

Poslije carskoga imenovanja, po ustaljenoj praksi, bilo je potrebno i papinsko svečano proglašenje (prekonizacija), kojoj je prvo morao prethoditi obavijesni proces. Taj je proces obavljen u Bečkoj nuncijaturi pred msgr. Rossijem, tadašnjim otpravnikom poslova nunci-

103 Molba ministra Buriána, upućena caru Franji Josipu, 7. veljače 1912. ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 189/1912. U ovoj omotnici nalaze se i drugi dokumenti glede imenovanja biskupa Mišića. Vidi još: ASV SS 1912, rub. 247, fasc. 3, n. 56.155, fol. 15. Carski dekret imenovanja, koji je naknadno izdan, nosi datum 11. ožujka 1912.

104 Brzojav ministra Leona Bilińskog provincijalu Mišiću 5. ožujka 1912., ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 365; P. VRANKIĆ, *Religion und Politik*, str. 519. U hrvatskoj historiografiji ušuljala se pogrješka, danas općenito prihvaćena kao "sacrosancta veritas", da je car Franjo Josip imenovao Mišića biskupom u Mostaru 12. veljače 1912. Ovoj pogrješci kumovao je i sam Mišić, koji u *Chronici biskupije* piše točno 14. veljače 1912., u *Životopisu* pogrješno navodi 12. veljače kao dan svoga biskupskog imenovanja. ABO Mostar, *Chronika biskupije*, str. 3; ISTO, *Curriculum vitae*, str. 19; usp. KRUNOSLAV DRAGANOVIĆ, *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1939., str. 169. Danas tu pogrješnu tvrdnju preuzimaju i vrlo učeni povjesničari i misle da je papa imenovao Mišića biskupom 12. veljače 1912. Usp. T. VUKŠIĆ, "Mostarski biskup Alojzije Mišić (1912.-1942.) za vrijeme Drugog svjetskog rata", (I.), str. 223.

105 Leon Biliński (Zaleszczyki u Galiciji, danas Ukrajina, 15. lipnja 1846. - Beč, 14. lipnja 1923.), austrijsko-poljski političar, dvaput austrijski ministar financija (1895. - 1897.) i (1909. - 1911.) te zajednički ministar financija Austro-Ugarske i upravitelj Bosne i Hercegovine (1912. - 1915.). Usp. "Leon Biliński", u: *ÖBL*, I., Wien, 1957., str. 84-85.

106 ABO Mostar, Brzojav nadbiskupa Stadlera 1912.

jature. Obavijesnom procesu nazočili su kao svjedoci fra Marijan Jakovljević, koji je dopratio Mišića iz Bosne i fra Julijan Smerček, minoritski gvardijan u Beču.¹⁰⁷ Tek kada su dokumenti obavijesnoga procesa iz Beča stigli u Rim, moglo je uslijediti svečano papinsko proglašenje na sjednici kardinalskoga zbora/konzistorija, da je carsko imenovanje dotičnoga biskupa dobro i hvale vrijedno. Papa Pio X. prekonizirao je Mišića 29. travnja 1912.¹⁰⁸ Sljedeći korak bila je konsekracija, biskupsko ređenje u Rimu. No, prije toga morao se odreći službe provincijala Bosne Srebrene. Na provincijskom kapitulu Provincije, u Jajcu u svibnju 1912., odrekao se službe provincijala u korist novoizabranoga i uglednoga franjevca fra Lovre Mihačevića.¹⁰⁹

3.5. Od prekonizacije do instalacije

Poslije svečane proklamacije njegova imenovanja u Rimu od pape Pija X. slijedilo je biskupsko ređenje (konsekracija), koju je Mišić planirao za 18. lipnja 1912. u Rimu. Na putu u Rim pratio ga je bosanski subrat iz Vareša, fra Josip Andrić, rimski student. Hercegovački redodržavnik i najozbiljniji konkurent, fra Luka Begić, poslao je na posvetu u Rim svoga kustoda i drugoga Mišićeva konkurenta, fra Ambru Miletića, "na ime franjevaca i biskupije Mostar" kako piše Mišić.¹¹⁰ Posveta je pripremljena u crkvi sv. Ante, u sklopu zavoda i tadašnjega učilišta Antonianum na Via Merulana u Rimu. Posvetitelj je bio franjevački kardinal i papinski diplomat Diomede Falconio (1842. - 1917.). Na posveti i poslije na upriličenom primanju u zavodu Antonianumu bili su nazočni, među ostalima, novi franjevački general Reda Pacifico Monza, austro-ugarski veleposlanik princ Schönburg-Hartenstein, te brojni predstavnici papinskih zavoda u Rimu.¹¹¹ Novoposvećeni biskup Mišić bio je primljen 20. lipnja u audijenciju kod pape Pija X. Sveti Otac ga je lijepo primio, raspitivao se o njegovoj biskupiji, hvalio cara Franju Josipa i njegovu zemlju, crnogorskoga kralja Nikolu Petrovića, tasta talijanskoga kralja Viktora Emanuela, oca lijepe talijanske kraljice (J)Elene, koji je malo prije

107 ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19.

108 ABH Sarajevo, GFM Präs. BH, 943/1912; *Hierarchia Catholica*, IX. (1903-1922), str. 239.

109 ABO Mostar, *Chronika biskupije*, str. 3.

110 ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19.

111 ABO Mostar, *Chronika biskupije*, str. 3-4.

toga bio u Rimu i pred papom se naveliko hvalio kao zaštitnik "crnogorskih katolika".¹¹²

Na dan audijencije kod pape, 20. lipnja 1910., umro je biskup Marković u Banjoj Luci, veliki zagovornik fra Alojzija Mišića. Mišić je dobro znao što će se dogoditi u Banjoj Luci, ne bude li intervenirao. Naime, metropolit Stadler imao je pravo imenovati vikara *in spiritualibus et in materialibus*. Taj vikar je imao važnu ulogu do imenovanja novoga biskupa. Stoga je Mišić poduzeo sve da iz Rima uspješno preteče svoga velikoga neistomišljenika Stadlera. Naime, uspio je isposlovati, najvjerojatnije preko Generala Reda, da upravitelj *in spiritualibus* upražnjene Banjolučke biskupije, poslije smrti biskupa Markovića, bude imenovan fra Jozo Garić, njegov subrat, a ne Stadlerov kandidat i dijecezanski svećenik dr. Pavao Pajić. Kad je Stadler došao na sprovod u Banju Luku našao je pred sobom novoga vikara u duhovnim stvarima i budućega biskupa Garića.¹¹³ Možemo si predočiti kako se nadbiskup Stadler tada mogao osjećati u Banjoj Luci!

Iz audijencije kod Pape Mišić je ponio pozdrave caru Franji Josipu u Beč. U Beču ga je čekala audijencija i zakletva vjernosti pred Carem, koju su polagali svi biskupi Dvojne Monarhije. U audijenciju je primljen 25. lipnja i položio zakletvu. U otvorenom i prijateljskom razgovoru, kako piše, Car se raspitivao za Bosnu i za katoličku stvar.¹¹⁴ Isti je dan navodno krenuo iz Beča vlakom za Sarajevo i sljedeći dan, 26. lipnja, stigao u Sarajevo. Na drugom mjestu kaže da je putovao preko Pešte, što je razumljivo, jer je i tamo imao prijatelja i poznanika. No, u tom slučaju, nije nikako mogao stići u Sarajevo 26. lipnja.

Sljedeći važan korak, bez sumnje, bile su pripreme za ustoličenje i preuzimanje uprave biskupije. To su mu najvjerojatnije bili najteži koraci i trenutci u životu. Ako prije možda nije znao što znači biti nametnut protiv volje svoga budućeg svećenstva, morao je to osjetiti pri

112 *Isto*, str. 4.

113 "Kad je Nadbiskup Stadler došo u Banjaluku na sprovod pokj. Markovića, htjeo je da imenuje ko Metropolita vicarium in spiritualibus za Biskupiju Banjalučku. Koga? Neznam. Valjda bi bio došao Dr. Pajić Pavle, katehet, u tu kombinaciju. Rim je pako 22. VI. 1912. direktno naimenovao vicarium in spiritualibus o. Jozu Garić." ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19.

114 Mišić opisuje: "U audijenciji u Beču car Frano Josip primio me je vrlo ljubezno. Pozna prilike Bosne. Imao je srce za katol. stvar. Meni veli, žalim da nije veći broj katolika. Bestens wäre wenn alle kathol. Glaubens wären." ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19.

dolasku u biskupiju Mostar. Kao novi biskup pozvao je na instalaciju sve "dvorjanike" Redodržave Bosne Srebrene, koje je imao oko sebe kao bivši redodržavnik: novoga redodržavnika Mihačevića zajedno s njegovim definatorima, gvardijane brojnih bosanskih samostana, kolege iz gimnazije u Visokom, uglednije župnike. K tomu su bili pozvani pročelnici Zemaljske vlade, vrhbosanski kanonici, brojni članovi Bosansko-hercegovačkoga sabora, predstavnici austro-ugarske vojske i njihove vojne glazbe, mostarski uglednici, hercegovački redodržavnik s njegovim "dvorom", dvojica privremenih upravitelja *in spiritualibus* i jedan *in materialibus*, dvojica iz Mostara i jedan iz Banje Luke. Na putu za Mostar svratio se u prvu župu Mostarske biskupije, u Konjic. Župnik fra Blaž Jerković (1880. - 1960.) nije se uopće trudio da ga ljubazno primi. Mišić piše doslovce: "Tovremeni župnik ondi bio je o. Blaž Jerković. Doček novoga biskupa bio hladan. Župnik sa nekoliko župljana. Kratak pozdrav i odzdrav pa hajd dalje."¹¹⁵ Drugom prigodom pitao ga je isti župnik Jerković: "koliko godina živjeli su moji roditelji. Nije dobro sve spominjati. Bolje zaboravljati".¹¹⁶ I u Mostaru je prijem bio vrlo hladan. Mostarski gvardijan fra Ćiril Ivanković (1878. - 1945.) nije se uopće trudio da gostoljubivo primi, posluži i "konak" ponudi brojnoj braći iz Bosne Srebrene, koji su pratili njihova prijašnjega provincijala. Na samo ustoličenje došli su, među ostalim: u ime Vrhbosanske nadbiskupije i Vrhbosanskoga kaptola pomoćni biskup dr. Ivan Šarić i kanonik Koščak, u ime Bosne Srebrene redodržavnik Mihačević sa svojim brojnim "dvorjanima", u ime Zemaljske vlade Adalbert Shek, pročelnik pravnoga odjela, dr. Mandić, predsjednik Sabora sa sabornicima dr. Sunarićem i dr. Mazzijem, isusovci, pater Ljudevit Dostal iz Sarajeva i pater Max Horrmann iz Travnik, upravitelji biskupija *in spiritualibus*, don Lazar Lazarević i fra Jozo Garić, hercegovački redodržavnik Begić s još dvojicom subraće, vojni zapovjednici i generali Olbert i Wuchener, okružni pročelnik Marzell, mostarski gradonačelnik Mujaga Komadina, dogradonačelnik Nikola Smoljan i muftija Abdullah Riđanović. Nedostajao je zahumsko-hercegovački episkop Petar Zimonjić, jer je bio izvan Mostara. No, bili su nazočni predstavnici pravoslavne općine i konzistorija. Predstavnici Židovske zajednice iz Mostara, ukoliko su uopće bili pozvani, nisu bili prisutni. Na instalaciji nisu bili viđeni: upravitelj biskupije *in materialibus* fra Radoslav Glavaš,

115 ABO Mostar, *Chronika biskupije*, str. 5.

116 ABO Mostar, *Curriculum vitae*, str. 19.

stariji hercegovački redodržavnici: fra Nikola Šimović, fra Anđeo Nuić i fra Ambro Miletić. Na primanju u biskupskoj rezidenciji i kasnije na ručku u hotelu Neretva, pojavili su se svi prisutni gosti s ustoličenja, osim gradonačelnika Komadine i redodržavnika Begića, koji su, svaki iz svojih razloga, bojkotirali prijem.¹¹⁷ Dok su franjevačka glasila Bosne Srebrene vrlo pozitivno izvješćivala o ustoličenju biskupa Mišića,¹¹⁸ dotle su predstavnici okružne vlasti u Mostaru slali izvješća Vladi u Sarajevu o neprikladnom ponašanju pojedinih hercegovačkih franjevaca.¹¹⁹

Mišićev subrat i ugledan franjevac Bosne Srebrene, fra Petar Čuturić, ostavio je sljedeća svjedočanstva o nekim događajima prikazanim u ovom radu i koja ovdje donosimo: "Bivši predsjednik kolegija u Visokom, kad je postao provincijalom, znao je svojim visokim položajem i Janusovim držanjem steći važne veze i dodvoriti se velikim krugovima. Radilo se o popunjenju ispražnjene mostarske biskupske stolice. Poglavar zemlje, general Varešanin, s kojim kao komšijom bio provincijal Mišić intimus, sigurno da je na mjerodavnim mjestima preporučio ovoga za mostarsku biskupsku stolicu. Baš se Mišić trefio kod nas u Visokom - vjerojatno proračunana odsutnost iz Sarajeva - kad mu izbi žuran brzojav, dok smo zajedno iza ručka sjedili u refektoriji. U brzojavu mu se javlja, da je imenovan mostarskim biskupom. Odmah smo se pozdravili i čestitali toliko odlikovanje. Prvim osobnim vlakom, kojim je on pošao kući, svi smo ga korporativno odpratili do Sarajeva. Baš se slučajilo, da prateći Mišića od stanice u samostan, sretnemo šetajućeg Stadlera, koji se pozdravi s novim kolegom i čestita mu promaknuće (?!). I na Mišića instalaciji u Mostaru bila zastupana gimnazija i provincija po svojim predstavnicima, premda su hercegov. fratri - indignirani preferiranjem - upadno bojkotirali Mišića dolazak za biskupa i instalaciju. No ova njihova ukočenost škodila im je u budućnosti, jer poslije fratra Mišića dobiše za biskupa popa Petru Čulu".¹²⁰

117 *Isto*. Redodržavnik Begić se navodno razbolio odmah nakon Mišićeva ustoličenja. ABO Mostar, *Chronika biskupije*, str. 5.

118 MIJO SARAJLIJA, "Ustoličenje biskupa Mišića", u: *Serafski perivoj*, 7/1912., str. 111-112.

119 Ova izvješća mogla su se 1989. godine naći u Arhivu BiH u Sarajevu, Zemaljska Vlada, instalacija biskupa Mišića.

120 FRA LEONARDO ČUTURIĆ (1881. - 1947.), *Autobiografija (Moja lična kronika iz sjećanja)*. *Ljetopis Franjevačkog samostana u Fojnici*. *Kronika župe Brestovsko*, Fojnica, 2016., str. 78.

4. Završne misli

Svojim nametanjem kandidata Mišića i njegovim izborom za biskupa 1912. godine, Zemaljska vlada u Sarajevu i Ministarstvo u Beču popunili su vakantnu biskupsku stolicu u Mostaru, no nisu uspjeli pridobiti željenu naklonost domaćega klera i puka u Hercegovini, prvenstveno ne kod hercegovačkih franjevaca. Dok dijecezanski svećenici u Trebinjsko-mrkanskoj i oni malobrojni u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji nisu mogli vidjeti nikakvu razliku između biskupa franjevca iz Hercegovine, kao što je bio Buconjić, i biskupa franjevca rodом iz Bosne, poput Mišića, dotle su hercegovački franjevci bili povrijeđeni u svome ponosu i svojim zaslugama za Crkvu i narod, jer im nije bila ponuđena i osigurana biskupska stolica u Mostaru, premda su imali dovoljno svojih sposobnih, kako mlađih, tako i starijih kandidata. Zahvaljujući svome prijateljstvu s vodećim ljudima iz Zemaljske vlade u Sarajevu, svojoj koncilijantnoj naravi, umjerenoj političkoj orijentaciji i malohrvatskoj viziji bosansko-hercegovačkoga čovjeka-katolika-Hrvata, provincijal Mišić ostavljao je vrlo pozitivan dojam na vodeće članove Vlade i bio za njih idealan kandidat. Zemaljska vlada, ostavljajući i dalje *status quo* u Mostaru - biskupa franjevca, nadala se preko budućega biskupa Mišića pobrati dodatne simpatije među hercegovačkim katolicima i njihovim svećenicima. Tadašnji "ugarško-austrijski" establishment oko Zemaljske vlade u Sarajevu i Ministarstva u Beču vidio je u budućem biskupu Mišiću, za razliku od već starijega, još uvijek borbena i prema Vladinim željama i zapovijedima nepopustljiva nadbiskupa Stadlera i njegova kruga, pomirljivu, Vladi odanu i za kompromise i suradnju vrlo spremnu osobu. Ovo pozitivno mišljenje Sarajeva i Beča o provincijalu Mišiću nije dijelila Sveta Stolica, koja, gotovo pune dvije godine, nije htjela prihvatiti Mišićevo imenovanje za biskupa u Mostaru, bojeći se dodatnih sukoba u Katoličkoj Crkvi u BiH. Na kraju, u veljači 1912. papa Pio X., ne želeći se suprotstaviti caru Franji Josipu, čiju je pomoć trebao u mnogim kritičnim trenutcima za Crkvu u Dvojnoj Monarhiji i izvan nje, ipak je popustio (*consensum dedit*) i prihvatio Mišićevo imenovanje za biskupa u Mostaru. Imenovanje je bilo, bez sumnje, velika pobjeda politike i nastojanja Zemaljske vlade i njezinih interesa u formiranju Vladi odane i pretežno servilne crkvene hijerarhije i politike unutar Katoličke Crkve u BiH. Istovremeno, imenovanje je trebalo utvrditi i ojačati političku privrženost katoličkoga puka Dvojnoj Monarhiji, Kruni i Dinastiji. Stoga će biskup Mišić u prvoj godini svoga biskupovanja redovito ispovijedati i celebrirati vjernost Caru, Monarhiji, Dinastiji i Vladi te katoličanstvo držati državotvornim elementom

Monarhije, kako je to on najsvečanije izjavio u siječnju 1913.: "Ja sam Vašoj preuzvišenosti uvijek iskreno otvorio se, kazao i saopćio moj plan rada za Bosnu opće, a posebno za Hercegovinu. U mene su dva ideala, Bog na nebu, Car Gospodar na zemlji. Moj rad ide onamo, za Boga i Cara, sve drugo treba ovijem dvama idealima da služi. Katolicima u Herceg-Bosni kano Confessiji nejma spasa i budućnosti bez slavne Dinastije Habsburga. Isto u narodnom pogledu, katolicima kano Hrvatima, bez Dinastije Habsburga nejma budućnosti. Monarkija i Dinastija Habsburga isto ovako nejma pouzdana, sigurna, trajno odana elementa u Herceg-Bosni kano što su katolici."¹²¹

No, istovremeno biskup Mišić budno će pratiti politička zbivanja na jugu Europe, emocionalno, nacionalno, politički i crkveno lagano dozrijevati te se otvarati za sve prisutniju, Monarhiji oprječnu i politički maglovitu viziju: jugoslavenstvo. Tako će biskup Mišić, u godini 1912. još uvijek velika nada austro-ugarskoga političkog establishmenta u BiH, u siječnju 1913. *laudator non plus ultra Cara, Gospodara, Monarhije i Dinastije*, postati u godinama 1917./1918., zajedno s većinom hrvatskih biskupa, osoba sposobna prihvatiti, u savršenoj mirnoći savjesti, raspad Monarhije, kraj Habsburške dinastije i dobrohotno pozdraviti novu državnu tvorevinu, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.¹²² Zanimljivo je, da će isti biskup Mišić 1941. godine, zajedno sa svojim subratom fra Jozom Garićem, banjolučkim biskupom, i s metropolitom Ivanom Šarićem u Sarajevu, mirno prihvatiti raspad te njemu i svima drugima 1918. drage državne tvorevine i optirati za sljedeću državno-političku opciju NDH, ovaj put s velikohrvatskim vizijama. Dok su njegov subrat i biskup fra Jozo Garić iz Banje Luke, te njegov metropolit Ivan Šarić iz Sarajeva, poslije sloma i ove prolazne velikohrvatske, (hrvatsko-muslimanske), državne tvorevine, pogrješno procijenili da moraju napustiti zemlju, Mišić je imao veliku i nezasluženu milost da nije morao donijeti ovu sudbonosnu odluku. Njegovo usnuće u ožujku 1942. godine može se mirno nazvati, "milost pravovremene smrti".

121 Zamolba biskupa Mišića, od 9. siječnja 1913. zemaljskom poglavaru, generalu Potioreku. Kriegsarchiv Wien, Nachlass Potiorek, k. 6, br. 2. HUSNIJA KAMBEROVIĆ, "Pismo mostarskog biskupa fra Alojzija Mišića upućeno zemaljskom poglavaru Oskaru Potioreku 1913. godine", u: *Prilozi*, 33, Sarajevo, 2004., str. 211-218. Zemaljski poglavar, general Potiorek, bio je ujesen 1912. najodlučniji pobornik Mišićeva imenovanja na biskupsku stolicu u Mostaru.

122 BOŽO GOLUŽA, *Katolička Crkva u Bosni i Hercegovini 1918.-1941.*, Mostar, 1995., str. 60-70.

Mišićev subrat, bosanski franjevac, inače učeni fra Ignacije Gavran, piše pedeset osam godina poslije Mišićeve smrti da je "biskup svojim djelovanjem kroz trideset godina pokazao da je iskren prijatelj hercegovačke franjevačke provincije".¹²³ Istovremeno danas, kada se čitaju Mišićeve primjedbe, sudovi i mišljenja o hercegovačkim franjevcima iz njegove *Chronike biskupije*, posebno iz njegova *Curriculuma vitae*, koji je pisao neposredno pred smrt, vidi se jasno da u tridesetogodišnjem suživotu "blažene uspomene biskupa Alojzija" s Hercegovačkom franjevačkom provincijom nije sve bilo ni uspješno, ni iskreno, ni prijateljski. Drugim riječima, erozija crkvene harmonije, svećeničke sloge i ljubavi, redovničke stege i biskupske jurisdikcije u Crkvi u Hercegovini, započeta u posljednjim godinama biskupovanja fra Paškala Buconjića, doživjela je snažan i galopirajuć uspon u tridesetogodišnjoj biskupskoj službi fra Alojzija Mišića.

123 I. GAVRAN, "Fra Alojzije Mišić, biskup", str. 72.

Elections and Appointments of Bishops in Herzegovina at the Time of Austro-Hungarian Rule (1878-1918) - the Case of Bishop Fr. Alojzije Misić (1912)

Summary

In this second paper on the election of the bishops in Herzegovina at the time of Austro-Hungarian rule (1878-1918), which in some ways follows the topic discussed in the first paper, shows a very tense and resistant struggle over the election of the second bishop in Herzegovina, a Franciscan monk and Provincial Alojzije Misić. After a brief overview of the historical-legal context of the Catholic Church in Herzegovina at the time of Austro-Hungarian rule, the first chapter covers the situation of finding a new bishop *cum iure successionis*, (a coadjutor bishop with the right of succession) to assist the elderly bishop Buconjić in Mostar. The interested parties in a very close competition were: The State Government of Bosnia-Herzegovina in Sarajevo, the Joint Ministry of Finance in Vienna, Archbishop Josip Stadler as the Metropolitan Bishop of Vrhbosna, Bishop Buconjić in Mostar, the Provincial of Bosnian Franciscan Province (Bosna Srebrena) - Fr Alojzije Misić and the Provincial of the Franciscan Province of Herzegovina - Fr. Luka Begić as well as the Holy See in Rome (Vatican). This competition, which turned into a real struggle, including even the disparaging of opponents in BiH, Vienna and Rome, lasted from the end of January to the beginning of December 1910. As the Holy See in Rome was not convinced of the suitability of the only candidate who was supported by the State Government in Sarajevo - Provincial Misić, his appointment was suspended until the Bishop Buconjić's death on December 8, 1910.

The Bishop Buconjić's death was followed by the second round of the competition, described in the third chapter of this paper, in which, apart from the old ones, some new actors and candidates took part. First of all, Archbishop Stadler appeared as a metropolitan and appointed temporary administrators *in spiritualibus* (in spiritual matters) and *in materialibus* (in the material goods) of the diocese of Mostar-Duvno. This ensured the minimum functioning of dioceses. After that his candidate list the State

Government, as well as to the Holy See. Stadler's list of candidates could not be accepted by the Government because he had, for years, publicly criticized the State Government and their actions against him, his institutions, the priests and the Catholic Church in BiH in general. In Rome, Stadler's candidates were looked at with certain understanding and sympathy, especially the auxiliary bishop Dr. Ivan Saric. But the State Government further supported its candidate, the Bosnian Provincial Mistic, not only as a suitable man of the Church, but also as a man of their trust, and a house friend of some Government officials. Therefore, the Government offered some ridiculous and non-objective arguments when it came to the candidates who it did not favour or who were not the right competition for Mistic. Among the candidates was Fr. Frano Lulic from Makarska, who was strongly supported by Rome and Bishop Buconjic. Being a Croat from Dalmatia, he was presented as inappropriate because he could not understand the mentality of the people in Hercegovina, although he was born in a place three times closer to Hercegovina than the Provincial Mistic's birthplace. This is how the Government's policy manifested as *merum absurdum in se!*

Freshness in hard-bargaining talks, based on the political and personal beliefs, was brought by the President of the Bosnian-Hercegovinian Parliament, Dr. Nikola Mandic, who was not convinced enough of the suitability of Provincial Mistic and demanded the appointment of one of the Hercegovinian Franciscans, an idea accepted even by the Ministry in Vienna. Although the Government of Sarajevo tried not to contradict the Ministry in Vienna and partially accepted its proposals, it remained deeply convinced of the correctness of its position: Provincial Mistic was the only suitable candidate. Since the State Government believed that Mistic was the only suitable candidate for the bishop in Mostar, at the same time, the Holy See, by the beginning of February 1912, considered Mistic as highly unsuitable for this position. With the news that candidate Lulic was seriously ill, and when the dispute over the bishop's appointment in Mostar could lead to political tension between Vienna and the Holy See, the State Secretariat of Holy See and Pope Pius X himself decided to accept Fr. Alojzije Mistic's candidacy in early February 1912, thus paving the way for his appointment as Bishop of Mostar.

This research is based on archival sources. The ambiguity, sometimes real contradictions with the names of the candidates, the course of negotiations and absence of commendable words about the Franciscan Friars, were found in the *Chronicles of the*

Diocese and the Autobiography, written post factum by Bishop Misić, preserved in the Diocesan Archives of Diocese Mostar-Duvno in Mostar.

Keywords: Hercegovina; Diocese of Mostar-Duvno; Diocese of Trebinje-Mrkan; State Government of Bosnia-Hercegovina; Joint Ministry of Finance; Austria-Hungary; Bosnian Franciscans; Herzegovinian Franciscans; Bishop Paskal Buconjić; Provincial Alojzije Misić; Fr. Frano Lulić; Archbishop Stadler; Dom Pierre Bastien.

Pola stoljeća hrvatske politike (1895. - 1945.) u korespondenciji između Dominika Mandića i Jere Jareba

MARINA BEUS
Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-mail: marina.beus@ff.sum.ba

UDK: 32(497.5)"1895/1945"
929 Mandić D.
929 Jareb J.
Prethodno priopćenje
Primljeno: 21. ožujka 2018.
Prihvaćeno: 30. svibnja 2018.

Sažetak

U bogatoj korespondenciji između Dominika Mandića i Jere Jareba, nastaloj u razdoblju od 1953. do 1972. godine nalaze se i četiri pisma koja su tematski povezana s Jarebovim uratkom *Pola stoljeća hrvatske politike (1895. - 1945.)*. Posebna pozornost usmjerena je na dva pisma iz siječnja 1960., u kojima dvojica povjesničara vode znanstvenu polemiku po pitanju jugoslavenske narodne i državne ideje, te odnosa ondašnjih političkih aktera prema toj ideji.

Ključne riječi: Dominik Mandić; Jere Jareb; jugoslavenstvo; hrvatska politika; Hrvatska pučka stranka; Hrvatski katolički pokret.

Uvod

Arhiv Hercegovačke franjevačke provincije među inom građom čuva i ostavštinu poznatoga hercegovačkog franjevca Dominika Mandića.¹ Iako se u posljednje tri godine pojavilo nekoliko radova, među kojima svakako najznačajnije mjesto zauzima zbornik radova sa znanstvenoga skupa u povodu 40. obljetnice smrti fra Dominika Mandića,² činjenica je da sačuvana bogata ostavština stavlja pred povjesničare vrlo dragocjenu građu koja omogućava ne samo daljnje rasvjetljavanje životnoga puta fra Dominika Mandića, bilo kao redovnika, kao znanstvenika ili pak političara, nego omogućava sklapanje mozaika koji razotkriva političke prilike u kojima je živio, njegove političke zaokrete, te pothvate koje je u suradnji s drugim znanstvenicima raznih profila, u posljednja dva desetljeća svoga života poduzimao, kako bi pomogao u promicanju hrvatskoga imena i hrvatske povijesti. Jedan od uglednih znanstvenika s kojim je fra Dominik Mandić nakon svoga dolaska u Chicagu vrlo često komunicirao bio je i hrvatski povjesničar Jere Jareb.³ Naime, iz sačuvane fra Dominikove

1 Opširnije o njegovu životopisu: ARHIV HERCEGOVAČKE FRANJEVAČKE PROVINCIJE (dalje: AHFP), *Mandićeva ostavština* (dalje: MO), sv. 19, m. 3, f. 1-48; BAZILIJE PANDŽIĆ, *Životopis dr. fra Dominika Mandića*, OFM, Chicago, 1994. Vidjeti Mandićev autobiografski tekst: "Curriculum vitae" u: ROBERT JOLIĆ (prir.), *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.)*. Zbornik radova sa znanstvenoga simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM - Franjevačka knjižnica Mostar - Hrvatski institut za povijest, Mostar - Zagreb, 2014., str. 13-39.

2 ROBERT JOLIĆ (prir.), *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.)*.

3 Jere Jareb bio je istaknuti hrvatski povjesničar koji je svoju znanstvenu karijeru najvećim dijelom izgrađivao u SAD-u gdje se našao u političkoj emigraciji od 1952. godine. Bio je jedan od osnivača Hrvatske akademije Amerike (Croatian Academy of America), koja je pokrenuta 1953. godine, prvi izvršni tajnik, a od 1982. - 1988. godine i predsjednik Akademije, te povjerenik časopisa *Hrvatska revija*. Najveći broj svojih radova objavio je upravo u časopisima *Journal of Croatian Studies* (pokrenut u sklopu Hrvatske akademije Amerike 1960. godine) i *Hrvatskoj reviji* u čijem je izdanju 1960. godine tiskana i njegova prva knjiga *Pola stoljeća hrvatske politike 1895.-1945. Povodom Mačekove autobiografije*. Drugo izdanje ove knjige tiskano je nakon proglašenja samostalne Hrvatske, točnije 1995. kada Jere Jareb ostvaruje intenzivnu suradnju s ondašnjim Institutom za suvremenu povijest, odnosno kasnije njegovim slijednikom Hrvatskim institutom za povijest, čiju je izdavačku djelatnost dopunio dvjema dragocjenim zbirkama izvora za povijest Nezavisne Države Hrvatske (*Zlato i novac Nezavisne Države Hrvatske izneseni u inozemstvo 1944. i 1945.* i *Državno gospodarstveno povjerenstvo Nezavisne Države Hrvatske od*

ostavštine korespondencija dvojice povjesničara započela je 1953. godine, što je dakako povezano s Mandićevim preuzimanjem starješinstva Hrvatskoga komisarijata u SAD-u (krajem veljače 1952.) i njegova trajnoga nastanjenja u Chicagu.⁴ Iz sadržaja četrdesetak pisma (razmijenjenih u razdoblju od 1953. do 1972. godine) vidljivo je da su Mandić i Jareb prvenstveno surađivali kao povjesničari, ali i kao osobe koje iskazuju veliki senzibilitet za izdavaštvo među mnogobrojnim hrvatskim emigrantima.⁵ U tom smislu i jedan i drugi, svatko u svome okruženju, uključuju se u osnivanje institucija koje će, za razliku od ondašnje jugoslavenske cenzurirane historiografije, omogućiti otvoreniji znanstveni pristup u istraživanju i sagledavanju hrvatske kulture i povijesti, ne samo među hrvatskom emigracijom, nego i širom svjetskom javnošću. Budući da je u 3. bilješki ovoga rada već ponešto rečeno o Jarebovu angažmanu u Hrvatskoj akademiji Amerike, te *Hrvatskoj reviji*, valja istaknuti da je i fra Dominik Mandić nakon dolaska u Chicago, u proljeće 1953. godine, također utemeljio Hrvatski izdavački zavod "Croatia", koji preuzima izdavanje *Hrvatskoga kalendara*, a gašenjem Zavoda, izdavaštvo preuzima novoosnovani Hrvatski povijesni institut, čije će središte od 1963. godine biti u Rimu.⁶ Upravo poslovi na uređivanju i izdavanju čas-

kolovoza 1941. do travnja 1945. godine). Objavio je također i niz članaka u *Časopisu za suvremenu povijest* i *Hrvatskoj reviji*. U 95. godini života preminuo je 21. studenoga 2017. u Charlottesvilleu (Virginia) u SAD-u. Opširnije o Jarebovu životu i radu vidjeti u: HRVOJE MATKOVIĆ, "Razgovor s dr. Jerom Jarebom u povodu 80. godišnjice njegova života", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 3/2008., str. 709-728; <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20030127/feljton01.asp>, VESNA KUKAVICA, *Promicateljska Hrvatska akademija Amerike* (5. 2. 2018.); MARIO JAREB, "Jere Jareb (3. svibnja 1922. – 21. studenoga 2017.)", u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 3/2017., str. 616-617; <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=28758> (5. 2. 2018.).

4 AHFP, MO, sv. 5, m. 1, f. 78-79.

5 Mandićevo dopisivanje s Jerom Jarebom: AHFP, MO, sv. 5, m. 2; sv. 6, m. 1, 4; sv. 7, m. 1-4; sv. 9, m. 2; sv. 11, m. 1; sv. 20, m. 2; sv. 25, m. 2.

6 U Mandićevoj ostavštini sačuvan je velik broj dokumenata (pisma suradnicima, pristupnice, promidžbeni materijal, donacija...) vezanih za osnutak i djelovanje kako čikaškoga, tako i rimskoga Hrvatskog povijesnog instituta, a neki od njih su: AHFP, MO, sv. 20, m. 4, pm. A, f. 1-337; sv. 6, m. 2, f. 217, 228; sv. 6, m. 3, f. 16, 42, 61-66, 79; sv. 6, m. 4, f. 88, 93, 104, 117, 152, 173, 197, 198-199; sv. 6, m. 5, f. 76; sv. 7, m. 4, f. 65; sv. 8, m. 4, f. 106; sv. 14, m. 1, pm. 1, f. 2. Usp. MARIO JAREB, "Mandićevo odnošenje prema hrvatskoj (i inoj) političkoj emigraciji za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata", u: ROBERT JOLIĆ (prir.), *Dr. fra Dominik Mandić (1889.-1973.)*, str. 573-574.

pisa *Hrvatski kalendar*, *Journal of Croatian Studies* i *Hrvatska revija*, kao što se uočava iz njihove korespondencije, povezat će fra Dominika Mandića i Jeru Jareba. Naime, Jareb osim što je iz New Yorka pomagao Mandiću u pronalasku nekih publikacija i izvora, također je objavljivao, a povremeno prevodio i ocjenjivao, radove povijesnoga karaktera koji su objavljivani u raznim publikacijama koje je fra Dominik priređivao, dok je s druge strane Mandić redovito objavljivao radove ili priloge u *Hrvatskoj reviji*, a jedan rad objavio je u prvom broju *Journal of Croatian Studies*.⁷ Međutim, možda najbitnija stavka iz ove korespondencije jest nezaobilazna činjenica da su dvojica uglednih povjesničara, cijeneći obostrani znanstveni objektivizam, razmjenjivali i znanstveno-kritička promišljanja o bliskim im povijesnim temama. Jedna od tih tema bila je, i u tome razdoblju, pripremana prva knjiga Jere Jareba *Pola stoljeća hrvatske politike 1895. - 1945. Povodom Mačekove autobiografije*, koja je, kako sam autor u svome pismu Dominiku Mandiću od 23. studenoga 1959. naglašava, utemeljena na njegovoj trodijelnoj raspravi (*Pola stoljeća hrvatske politike*) objavljenoj u *Hrvatskoj reviji* tijekom 1959. godine. Stoga u ovom pismu Jareb moli Mandića da pažljivo pročita sva tri dijela njegove rasprave kako bi ga mogao upozoriti na eventualne činjenične pogriješke ili mu pak dati savjet kada je riječ o dopunama iznesenih činjenica, odnosno dati kritičko mišljenje na iznesene interpretacije i analize prezentiranih povijesnih događaja. Budući da je planirao tiskati knjigu već krajem veljače ili početkom ožujka 1960. Jareb je zamolio za što žurniji odgovor na njegovu zamolbu, te istaknuo kako bi ga veselilo "ako bi se na raspravu javno osvrnuli u HR (*Hrvatskoj reviji*)".⁸ Pred kraj pisma Jareb je zaželio da njegova rasprava potakne

7 Riječ je o radu naslova *Croatian King Tomislav defeated Bulgarian Emperor Symeon the Great on May 27, 927*, koji je prvi put objavljen pod sličnim naslovom na hrvatskom jeziku u *Hrvatskom kalendaru* 1956. godine. Usp. DOMINIK MANDIĆ, "Koje je godine hrvatski kralj Tomislav pobijedio bugarskog cara Simeona Velikog?", u: *Hrvatski kalendar*, 13, Chicago, 1956., str. 132-141; ANDRIJA NIKIĆ, *Dr. fra Dominik Mandić, istaknuti hercegovački franjevac i povjesničar*, Bio-bibliografija, Zavičajna knjižnica, Mostar, 1981., str. 45-51; M. JAREB, "Mandićev odnos prema hrvatskoj (i inoj) političkoj emigraciji za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata", str. 579-581, bilješka 34.

8 "U br. 4. HR, koga ćete uskoro dobiti avionski, nalazi se također, treci i završni dio moje rasprave "Pola stoljeća hrvatske politike" na 54 stranice. Ukupno sva tri dijela obuhvataju 115 stranica. Kanim cijeli tekst još revidirati, popraviti ga i proširiti, nanovo prelomiti i dodati opsirnu bibliografiju, te onda cijelu raspravu objaviti kao posebnu knjigu početkom 1960." AHFP, MO, sv. 7, m.

fra Dominika, kao povjesničara koji zna vrjednovati važnost povijesnih memoara, na zapisivanje sjećanja, uspomena i ocjena političkih prilika vezanih uz Hercegovinu, posebice sjećanja vezanih za osnivanje i djelovanje Hrvatske pučke stranke u razdoblju od 1918. do 1928., u čijem je osnivanju i radu Mandić aktivno sudjelovao.

Sadržaj pisane rasprave dvojice povjesničara na temu *Pola stoljeća hrvatske politike (1895. - 1945.)*

Na Jarebovu zamolbu iz prethodno navedenoga pisma fra Dominik je pozitivno odgovorio 10. prosinca 1959. naglašavajući kako će radnju pročitati za vrijeme Božićnih blagdana a potom dostaviti svoja zapažanja i ocjenu u odnosu na iznesena autorova promišljanja.⁹ Već 10. siječnja 1960. uslijedilo je Mandićevo pismo u kojemu na četiri stranice iznosi svoje opaske o radu. Na samom početku pisma fra Dominik daje opću ocjenu kada je riječ o cjelokupnom sadržaju radnje tumačeći je "veoma dobrom i korisnom za upoznavanje najnovijih dogadjaja u hrvatskom narodnom i državnom životu i prema tome za ispravnu orijentaciju sadašnjega naraštaja u njegovu narodnom radu". U nastavku pisma donosi također i primjedbe na neke autorove teze i zaključke. Tako, kada je riječ o jugoslavenstvu prije Prvoga svjetskog rata i poslije njega, Mandić osporava Jarebovu tvrdnju kako je "pred Prvi svjetski rat jugoslavenska ideja dominirala hrvatskom inteligencijom"¹⁰ tumačeći je preopćenitom i neopravda-

1, f. 100. Kada je riječ o korespondenciji između Mandića i Jareba, vezanoj za tematiku *Pola stoljeća hrvatske politike*, treba naglasiti da su sačuvana četiri pisma nastala u razdoblju od 23. studenoga 1959. do 19. siječnja 1960. Usp. AHFP, MO, sv. 7, m. 1, f. 107; sv. 7, m. 1, f. 5rv-6rv; sv. 11, m. 1, pm. 4, f. 14-17.

9 AHFP, MO, sv. 7, m. 1, f. 107. U istom pismu Mandić je odgovorio i na Jarebov poticaj vezan za pisanje uspomena i memoara gdje je istaknuo da bi se, unatoč svjesnosti o važnosti takvih zapisa, vrlo teško na taj pothvat odlučio, jer kada je u pitanju njegovo djelovanje u zemlji, nedostaje mu "vremenska i kronološka okosnica". Istaknuo je također kako je sva njegova korespondencija, iz koje se mogao steći uvid u vjerske, kulturne i političke prilike ne samo u Hercegovini nego i u Bosni, u razdoblju od 1915. do 1939. godine (21 svezak pisama) ostala na Širokom Brijegu što su komunisti, prema njegovim saznanjima, uništili tijekom zauzimanja Širokog Brijega, a ondašnje mostarske tiskovine i časopisi koji bi mu bili korisni za potaknuti sjećanja trenutačno su mu nedostupni.

10 *Isto*, sv. 7, m. 2, f. 5r. Usp. JERE JAREB, "Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije, II. dio", u: *Hrvatska revija*, Buenos Aires,

nom. U nastavku pisma uslijedilo je vrlo opširno pojašnjenje iznesene primjedbe u kojem stoji:

"a) Široki narodni slojevi bili su protiv razbijanju Austrije i stvaranju nove države sa Srbima zajedno. Oni naravnim osjećajem i stoljetnim iskustvom s domaćim Srbima nijesu vjerovali Srbima uopće i smatrali su pogibeljnim za Hrvate ujedinjenje sa Srbima u jednu zajedničku državu.

b) Gragjanski krugovi u većim gradovima i manjim varošicama, koji su dnevno čitali novine i mnogo politizirali, i većina hrvatske inteligencije, koja je bila odgojena u raznim pravaškim strankama, željeli su i tražili ujedinjenje hrvatskih zemalja i osnutak hrvatske države, koja bi stala u savezu s drugim narodnim državama pod žezlom hasburške monarhije. Za zajedničku državu bili su se Slovenci izjavili još godine 1912. Budući da je u hrvatskim zemljama živio veliki broj Srba, to se i njih htjelo pridobiti za zajedničku hrvatsku državu. U širokim gragjanskim krugovima i megju pravaškom inteligencijom tada se nije prihvaćalo načelo jednoga jedinstvenog naroda jugoslavenskoga. Istina, u Majskoj deklaraciji Jugoslavenskog kluba u Beču od 30. V. 1917. govori se o Slovencima, Hrvatima i Srbima kao 'jednom te istom narodu', ali se to smatralo kao diplomatski izražaj, da se mogne postići ujedinjenje svih hrvatskih zemalja (Banovine, Dalmacije, BiH, Vojvodine, Istre, Megjumurja), kojoj bi se pridružila i Slovenija. Tada se u Americi govorilo o samoodregjenju svakoga naroda, radi toga se u javnim diplomatskim sastavcima moralo govoriti o jednom narodu SHS, ako se htjelo za sve postići jednu zajedničku državu. Mjesto tri naroda od tog doba počelo se često govoriti o tri ma plemenima, ali se tim 'plemenima' pridavalo sve značajke koje imaju pravi narodi. Za vrijeme rata gragjanstvo i pravaško odgojena inteligencija nije ni mislila na ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom u jednu državu. Za ljetnih praznika god. 1918. ja sam dva mjeseca, srpanj i kolovoz, proveo na putu od Mostara do Beča. U Sarajevu sam govorio s nadbiskupom Šadlerom, drom N. Mandićem, drom Sunarićem, T. Alaupovićem, O. J. Jelenićem. U Zagrebu sam se sastao s nadbiskupom Bauerom, kanonikom Barcem i Ritigom, drom Šimrakom, P. Roguljom, dr. I. Kršnjavijem. U Beču sam posjetio i

2/1959., str. 209; ISTI, *Pola stoljeća hrvatske politike (1895. - 1945.)*. *Povodom Mačekove autobiografije*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995., str. 60. Riječ je o pretiskanom izdanju iz 1960. godine kojemu je autor dodao samo opširni pogovor na prvih 10 stranica teksta.

razgovarao s drom Laginjom, prof. Spinčićem i drom Korošcem. Još tada se očekivalo, da će se ostvariti država SHS u granicama tadašnje A.-U. Dne, 5. i 6. listopada osnovano je u Zagrebu Narodno vijeće, kojem je ispred Hercegovine prisustvovao fra D. Buntić i Gj. Džamonja. Kada se O. Buntić povratio u Mostar, pričao mi je, da se u Zagrebu očekuje skori pad A-U, ali da se očekuje osnutak države SHS na čelu s engleskim princom od Kenta.

c) Mala grupa inteligencije napredno liberalne, većinom u Zagrebu i Splitu, pod vodstvom Marjanovića, Vildera i Smodlake, bila je jugoslavenska u pravom i punom značenju riječi. Za ovu samo skupinu vrijede riječi F. Perše u HR IX 500. Politički ova je grupa pripadala Naprednoj stranci, dotično Hrv.-srp. koaliciji.

d) Inteligencija Hrv. kat. pokreta spadala je u drugu grupu hrvatske inteligencije pod b), iako je u njoj bio neznatan broj uvjerljivih Jugoslavena. Većina te inteligencije potjecala je iz seljačkih i malograđanskih krugova, pa je u duši mislila kao i seljački narod. Ali radi ugleda nekih vodećih ličnosti i radi jedinstvene discipline prihvaćala je smjernice rada, koje je donosilo vodstvo u Zagrebu."¹¹

Stajalište Hrvatskoga katoličkog pokreta prema stvaranju zajedničke jugoslavenske države, koje je prema Mandićevim navodima, između ostaloga, bilo uvjetovano i poštivanjem smjernica zagrebačkoga vodstva, obrazložio je nekoliko redaka niže u istom pismu, i to s aspekta izravnoga sudionika, odnosno glavnoga predstavnika Hrvatskoga katoličkog pokreta u Hercegovini, gdje kaže:

"Ispad rata i 'ujedinjenje' sa Srbijom hrvatski seljački narod primio je s najvećom žalosti i negodovanjem. Građanski krugovi i ogromna većina inteligencije, napose Hrv. kat. pokreta, to je primila sa zabrinutošću. Među tim i ja sam tako osjećao. Ja sam tada bio predsjednik Hrv. kat. seniorata u Mostaru i glavni predstavnik Hrv. kat. pokreta u Hercegovini. Prvaci Hrv. kat. pokreta u Zagrebu osiguravali su, da se ne treba ništa bojati. Hrvati su prosvjetno i gospodarstveno napredniji i imat će vidnu, dapače vodeću ulogu u novoj državi. Hrvati katolici valja da lojalno suragjuju u novoj državi i tim da Srbima pokažu, da Hrvati nijesu protiv države. Na taj će se način izbjeći kulturnoj borbi izmegju Hrvata i Srba i tim poslužiti općim interesima hrvatskog naroda. I megu prvim crkvenim ljudima u Zagrebu i Ljubljani bilo je ljudi, koji su se zanosili mišlju, da će Srbi, bolje upoznav-

11 AHFP, MO, sv. 7, m. 2, f. 5rv.

ši katolicizam preko Hrvata i Slovenaca, pristupiti uniji i tim postati uzor i preteče ujedinjenja svih Slavena s katoličkom Crkvom."¹²

Posljednja stavka pod prvom točkom pisma, kada je riječ o odnosu hrvatskoga naroda prema jugoslavenskoj ideji i stvaranju zajedničke države, odnosi se na političku emigraciju odnosno na Jugoslavenski odbor. Prema fra Dominikovu mišljenju:

e) "'Jugoslavenski odbor' u Londonu na čelu s drom Trumbićem, kako je poznato, prihvatio je misao jednoga naroda jugoslavenskoga iz nužde, da spasi hrvatske primorske zemlje od Talijana. Vodio je veliku propagandu u Južnoj i Sjevernoj Americi i za svoju misao pridobio je bogatije ljude u tim zemljama. U Južnoj Americi uz tu je misao pristao veliki broj i radnog svijeta iz Hrvatske, napose iz Dalmacije. Ali u Sjevernoj Americi tu je ideju zabacivalo hrvatsko radništvo listom. Ti su općenito htjeli i željeli hrvatsku državu u okviru Austrije. Predvodili su ih Franjo Zotti sa svojim 'Narodnim Listom' i Ivan Krešić sa 'Danicom' u N. Y. Od hrvatskih svećenika isticali su se napose u borbi za hrvatsku državu rev. Davorin Krmpotić, župnik u Kansas City, Dr Mirko Kaić, župnik Johnstownu, rev. Ante Žuvić, župnik u Steeltonu, Rev. fra Leo Medić, župnik u St. Jerome, Chicago, Rev. Irinej Petriček, župnik u N. Y. Rev. Krmpotić napisao je u sred rata, kada je bila propaganda Jugoslavenskoga odbora i srpske vlade na vrhuncu, brošuru na engleskom jeziku pobijajući pretenzije Srbije na BiH, koje su hrvatske zemlje i imaju pripasti hrvatskoj državi. Naslov je djela: *Croatia Bosnia and Herzegovina and the Serbian claims, Kansas City, Kansas, 1916.* (kurziv aut.)"¹³

Stoga, na osnovi iznesenoga, Mandić zaključuje:

"Prva je Jugoslavija stvorena protiv i mimo očekivanja hrvatskoga seljačkoga naroda, ogromne većine i građanskoga svijeta i hrvatske inteligencije. Za to odgovornost nose saveznici, koji su pobijedili u

12 *Isto*, sv. 7, m. 2, f. 5v. Zanimljivim se čini ovaj citat usporediti s dijelom pisma fra Dominika Mandića iz srpnja 1968. godine u kojemu autor, na zamolbu Ivana Mužića, donosi svoja sjećanja o stavu Hrvata katolika iz BiH, HKP i HPS prema stvaranju KSHS gdje stoji: "Stvorenom stanju ispadom rata i novoj državi pozitivno je pristupila hrvatska inteligencija u velikoj većini u svim krajevima. Tako i pismeniji dio građanskog pučanstva. Međutim Hrvati seljaci posvuda, među njima i katolici i muslimani u Bosni i Hercegovini, s velikim su nepovjerenjem gledali u budućnost nove države..." Usp. IVAN MUŽIĆ, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, Marjan tisak d.o.o., Split, 32003., str. 452.

13 AHFP, MO, sv. 7, m. 2, f. 5v.

ratu i Jugoslavenski klub u Londonu. Za bezuvjetno ujedinjenje na 1. prosinca 1918. nosi odgovornost Sv. Pribičević, koji je izigrao Hrvatski sabor i Narodno Vijeće u Zagrebu, da provede 'ujedinjenje' sa Srbijom po Karagjorgjevićima."¹⁴

Dobra stvar je što u sačuvanoj korespondenciji nalazimo i Jarebov odgovor na Mandićeve primjedbe i donesena tumačenja. Dakle, 19. siječnja 1960. Jere Jareb upućuje pismo fra Dominiku (četiri stranice teksta) u kojemu mu ponajprije zahvaljuje na uloženu trudu i konstruktivnim primjedbama, a potom se osvrće na prvu točku Mandićeva pisma kako bi eventualno došli "do više jasnoće u [našim] pogledima".¹⁵ Kako se iz sadržaja pisma vidi, Jareb u potpunosti podržava Mandićevu tezu da su široki narodni slojevi, poučeni iskustvom i nepovjerenjem prema Srbima, bili protiv razbijanja Austro-Ugarske i ujedinjenja u zajedničku državu sa Srbima.¹⁶ Međutim, kada je riječ o začetku i širenju ideje narodnoga jedinstva i zajedničke države u krugovima hrvatske inteligencije, građanstva, sveučilišne mladeži i hrvatskih političkih predstavnika, promišljanja dvojice povjesničara donekle se razlikuju. Naime, Mandić naglašava kako u prijeratnom razdoblju, među građanstvom i pravaškom inteligencijom, nije se "prihvaćalo načelo jednoga jedinstvenoga naroda jugoslavenskoga", bez obzira na *Svibanjsku deklaraciju* i spominjanje Slovenaca, Hrvata i Srba kao jednoga naroda, budući da je to, prema Mandiću, služilo samo "kao diplomatski izražaj, da se mogne postići ujedinjenje svih hrvatskih zemalja (Banovine, Dalmacije, BiH, Vojvodine, Istre,

14 *Isto*, sv. 7, m. 2, f. 5v.

15 *Isto*, sv. 11, m. 1, pm. 2, f. 14-17. Usporedbom i analizom promišljanja dvojice uglednih povjesničara kroz njihovu korespondenciju vezanu za Jarebovo djelo *Pola stoljeća hrvatske politike (1895. - 1945.)*. Povodom *Mačekove autobiografije* nastoji se čitateljima približiti njihova stajališta o pojedinim "spornim" pitanjima, ali također, prateći u sadržajnom smislu kako radove objavljene u tri broja *Hrvatske revije* iz 1959. godine na temelju kojih je Mandić iznio svoje primjedbe i sugestije, tako i objavljene knjige nakon toga, i spoznati u kojoj su mjeri zapravo Mandićeva promišljanja utjecala na autorovo konačno izneseno stajalište.

16 Ova teza sadržana je kako u njegovu objavljenom radu, tako i u kasnije objavljenoj knjizi. "Hrvatski narod u svojoj ogromnoj većini nije nikad želio državne zajednice sa Srbijom. Ta odbojnost prema Srbiji bila je samo povećana nepametnom srpskom politikom...". Usp. JERE JAREB, "Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije, I. dio", u: *Hrvatska revija*, Buenos Aires, 1/1959., str. 30; J. JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, str. 23.

Megjumurja), kojoj bi se pridružila i Slovenija", dok u ratnom razdoblju, kako tvrdi, "gragjanstvo i pravaško odgojena inteligencija nije ni mislila na ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom u jednu državu", što potkrjepljuje informacijama sa sjednice Narodnoga vijeća održane početkom listopada 1918., gdje se raspravljalo o očekivanom raspadu Austro-Ugarske i osnutku Države SHS.¹⁷ S druge strane Jareb smatra kako treba razlikovati proces začetka, širenja i prihvaćanja ideje narodnog jedinstva od ideje zajedničke države sa Srbijom i Crnom Gorom. Prema njegovu mišljenju, "ideja narodnog jedinstva između Hrvata, Srba i Slovenaca, počevši od 1895. pa do 1918. sve više raste i siri se među hrvatskim studentima, intelektualcima i političarima". Ta je ideja, kako naglašava, "zahvatila prije 1918. sve hrvatske stranke, političke grupe, i vrlo velik dio inteligencije i građanstva".¹⁸ Međutim, kada je riječ o ideji zajedničke države sa Srbijom i Crnom Gorom izvan Austro-Ugarske, Jareb se slaže s Mandićevim mišljenjem da ta ideja "nije još prihvaćena od većine hrvatskih političara ni početkom listopada 1918.",¹⁹ ali jednako tako drži da je "među

17 AHFP, MO, sv. 7, m. 2, f. 5r.

18 *Isto*, sv. 11, m. 1, pm. 2, f. 14. "Nove sile, koje ulaze u politički život 1902.-1905., sve bez iznimke prihvaćaju fikciju narodnog jedinstva Hrvata i Srba. Ta je fikcija zajednička i liberalcima i klerikalcima i socijalistima. Ona je jednako kod kuće i kod katoličkog pokreta, i kod napredne i kod socijalističke stranke. Njoj se nije otela ni Seljačka Stranka, nego ju je i ona prihvatila." Usp. J. JAREB, "Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije, I. dio", str. 25-26; ISTI, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, str. 17.

19 AHFP, MO, sv. 11, m. 1, pm. 2, f. 14. U svojim uradcima Jareb je to izrazio na sljedeći način: "Idejna fikcija narodnog jedinstva dovela je pak s vremenom, logično, do ideje jedne, jedinstvene narodne države, Jugoslavije. Činjenica je svakako, da ideja jedne, jedinstvene hrvatsko-srpske države nije još prisutna kod stranačko-političke pregrupacije, 1903.-1905. Čini se da je ideja hrvatske države još uvijek vodstvena i u hrvatskoj politici..." Usp. J. JAREB, "Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije, I. dio", str. 26; ISTI, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, str. 17-18. Ovu nelogičnost prihvaćanja srpsko-hrvatskoga narodnog jedinstva, ali i borbe za posebnu hrvatsku državu, Jareb objašnjava činjenicom da su "ondašnji pristaše hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva mislili zapravo samo na srpsku manjinu u Hrvatskoj, a potpuno zaboravljali Srbijance i Crnogorce... Uključivanje Srbijanaca i Crnogoraca u taj koncept poslije godine 1908. odvodi veliki dio pristaša koncepcije hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva s linije hrvatske državnosti na liniju jugoslavenske državne ideje". Usp. ISTI, "Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije, I. dio", str. 27, bilješka 17; ISTI, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, str. 19, bilješka 16.

hrvatskom sveucilisnom i srednjoskolskom omladinom dobivala sve vise pristasa od 1908. pa do 1918.", odnosno da je ta ideja tijekom rata i 1918. godine "dominantna medju mladjim intelektualcima".²⁰ Prema Jarebovu mišljenju navedeni koncept svojstven je i katoličkom pokretu, a o političkim pogledima mlađe generacije i samoga biskupa Antuna Mahnića, kako je istaknuo, može se mnogo toga saznati iz ondašnjih *Riječkih novina*, kasnije preimenovanih u *Novine* (središte od rujna 1914. u Zagrebu), čiju su uređivačku politiku vodili pripadnici katoličkoga seniorata.²¹ U tom smislu donosi stajališta dr. Janka Šimraka, istaknutoga člana Katoličkoga pokreta, predstavnika *Novina*, ali i člana Središnjega odbora Narodnoga vijeća, te člana delegacije koja je putovala u Beograd na dogovor oko ujedinjenja. Dakle, na temelju publiciranih zapisnika Narodnoga vijeća, Jareb tvrdi kako je Šimrak "u debatama NV bio blizi Koaliciji i Pribicevicu nego starcevicanima". U prilog tome govori i njegovo protivljenje ulasku frankovaca u Narodno vijeće. Osim toga prema Jarebovu navodu "na sjednici NV od 24. XI. 1918. Šimrak je urgirao da se provede jedinstvo sa Srbijom cim prije".²²

Jareb je u svom pismu također osporio i Mandićevu tezu kako je Jugoslavenski odbor prihvatio "misao jednoga naroda jugoslavenskoga iz nužde, da spasi hrvatske primorske zemlje od Talijana". On naime, smatra kako su Trumbić i Supilo, odnosno Jugoslavenski odbor "tu misao prihvatili cijelu jednu dekadu prije rata", a odlaskom u emigraciju "odmah su izisli s idejom rusenja Austro-Ugarske i zajednicke drzave sa Srbijom", a takva politika "zapravo je onemogućila obranu

20 AHFP, MO, sv. 11, m. 1, pm. 2, f. 14. Ovaj stav u radu odnosno, kasnije u knjizi, iskazan je formulacijom: "Od aneksije Bosne i Hercegovine, srpskog i Friedjungovog procesa, i posebice za vrijeme balkanskih ratova ideja jedinstvene hrvatsko-srpske države sve više jača i širi se medju hrvatskom školskom mladeži. Ali i u tom razdoblju, čini se, ona još uvijek nije vodstvena u hrvatskoj politici". Usp. J. JAREB, "Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije, I. dio", str. 26; ISTI, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, str. 18.

21 ZLATKO MATIJEVIĆ, "Hrvatski katolički pokret i politika (1903.-1929.)", u: *Croatia christiana periodica*, 47, Zagreb, 2001., str. 183-184; JURE KRIŠTO, *Hrvatski katolički pokret 1903.-1945.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2004., str. 82-85, 103.

22 Jareb u svome pismu donosi citat Šimrakova govora s navedene sjednice Narodnoga vijeća preuzetog iz časopisa *Starine* (br. 48, str. 373) u kojem stoji: "Mi moramo da imademo jaku centralnu zajednicku vladu. To traži od nas unutrasnji položaj. Danas je u nas potpuni darmar. Mi ne mozemo rijesiti ni

hrvatske Jadranske obale", jer prema njegovu mišljenju, da se Jugoslavenski odbor nije povezao sa Srbijom "nema sumnje da ne bi bili dobili međunarodno priznanje od Saveznika i već prije konca rata uspjeli riješiti, povoljnije nego u Rapallu, hrvatsko-slov. i talijansku granicu. Međunarodno priznanje JO razbilo se je jedino na odporu Srbije. Italija je bila spremna provesti to priznanje poslije izjave tal. vlade od 8. IX. 1918.", pa stoga Jareb zaključuje kako su Meštrovićevi i Trumbićevi argumenti poslije 1918. "slaba [su] obrana njihove politike, jer su činjenice drugačije".²³

Iako se u navedenom pismu Jareb nije osvrnuo na Mandićev komentar kako za stvaranje prve Jugoslavije "odgovornost nose saveznici, koji su pobijedili u ratu" iz sadržaja objavljenog rada, a kasnije i knjige, jasno je kako ne prihvaća navedenu tezu, nego štoviše, citirajući bilješke jednoga Wilsonova razgovora o nacrtu ustava Lige naroda, javnosti prezentira i Wilsonovu razmatranu opciju podjele jugoslavenske države, pa stoga ističe kako je potrebno "detaljno proučiti stanovišta ondašnjih velikih sila o stvaranju Kraljevine SHS, a ne ponavljati netočnu tezu, da su zapadne sile krive za njezino stvaranje i gospodstvo Srba nad Hrvatima".²⁴

jednog pitanja, koje malo dublje zasijeca u nas nacionalni život bez zajednicke centralne vlade... Cini se, da je današnja vlada Narodnoga vijeca samo zato tu, da daje mjesečne place birokratima i paragrafasima, dok je to moguće." Usp. AHFP, MO, sv. 11, m. 1, pm. 2, f. 15. Opširnije o odnosu katoličkoga pokreta i ideologiji jugoslavenstva vidjeti: JURE KRIŠTO, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994., str. 288-289, 310-312; ISTI, *Hrvatski katolički pokret 1903.-1945.*, str. 105-115; Z. MATIJEVIĆ, "Hrvatski katolički pokret i politika (1903.-1929.)", str. 183-188; ISTI, "Politička orijentacija Hrvatskog katoličkog pokreta u posljednjim godinama postojanja Austro-Ugarske Monarhije i prvim danima stvaranja Kraljevstva SHS (1903.-1918.)", u: *Društvena istraživanja. Časopis za opća društvena pitanja*, Zagreb, 1-2/2001., str. 147-155.

23 AHFP, MO, sv. 11, m. 1, pm. 2, f. 15.

24 Riječ je o bilješkama Wilsonova razgovara o nacrtu ustava Lige naroda sa sastanka od 30. siječnja 1919., u kojem je, pojašnjavajući koncept jednog paragrafa, rekao "da je razlog zašto je paragraf sastavljen u toj formi to što bi Jugoslavija mogla biti podijeljena u jednu, dvije ili tri države. On je spreman pripustiti dvije jugoslavenske države u Ligu Naroda, ali, ako bi se našlo uputnim podijeliti ih u tri dijela, on bi više volio staviti neoblikovaniju i manje razvijenu od novih država pod mandat Lige Naroda". Usp. J. JAREB, "Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije, I. dio", str. 31, bilješka 22; ISTI, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, str. 23-24, bilješka 22.

Drugu točku već spomenutoga pisma, a koja se odnosi na Hrvatsku pučku stranku (HPS),²⁵ Mandić je započeo kritizirajući Jarebovo rezoniranje kada je riječ o političkim opredjeljenjima ove stranke. Ono što je Mandiću smetalo svakako su Jarebovi navodi izneseni u članku, a kasnije u nešto ublaženijoj formi ponovljeni i u knjizi gdje piše: "Pučka Stranka po svojoj politici i programu bila je bliža ideji jugoslavenske države od ostalih triju stranaka katoličkih Hrvata. Moglo bi se čak reći, da je bila jedina hrvatska stranka s jugoslavenskom orijentacijom u tom razdoblju", argumentirajući to i činjenicom kako je "njezin predstavnik ušao [je] u Korošćevu vladu, sastavljenju poslije atentata u skupštini, dok su predstavnici Federalističke stranke i Stranke Prava ušli u HSS. Pučka Stranka izuzevši JMO, jedina se je u tom času oglašila složnoj hrvatskoj fronti", pa stoga Jareb zaključuje kako "bi bilo bolje, da ta stranka uopće nije ni postojala, a da su organizirani katolici i svećenstvo sudjelovali u radu ostalih hrvatskih stranaka".²⁶ Oспорavajući, dakle, ovakvo promišljanje, fra Dominik je ustvrdio kako je "od svoga osnutka god. 1919. do svoga raspusta god. 1928. HPS i po imenu i po programu i radu, bila [je] prava hrvatska stranka, a nikako jugoslavenska. U programu HPS poimala je hrvatski narod kao svoj individualni narod, različit od Srba i Slovenaca... Zastupnici HPS radili su protiv donesena Vidovdanskoga ustava i s drugim hrvatskim zastupnicima ostavili su Beograd prije nego je izglasan Vidovdanski ustav".²⁷ Osim toga Mandić je ustvrdio kako su osnivači, čijim je članom i on bio, HPS zamišljali kao političku stranku "hrvatskoga naroda sa izrazito socijalnim kršćanskim

25 Opširnije o HPS-u vidjeti u: ZLATKO MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.-1929.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998.; ISTI, "Hrvatska pučka stranka", u: *Hrvatska revija*, Zagreb, 3/2003., str. 78-89; ISTI, "Hrvatska pučka stranka i Stjepan Radić (1919.-1928.)", u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 32-33, Zagreb, 2000., str. 257-266.

26 J. JAREB, "Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije, I. dio", str. 33. Izmijenjena formulacija u knjizi glasi: "Pučka Stranka po svojoj politici bila je bliža ideji jugoslavenske države od ostalih triju stranaka katoličkih Hrvata. Njezin predstavnik ušao je u Korošćevu vladu, sastavljenju poslije atentata u skupštini, dok su predstavnici Federalističke stranke i Stranke Prava ušli u HSS. Pučka Stranka izuzevši JMO, jedina se je u tom času oglašila složnoj hrvatskoj fronti." Usp. ISTI, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, str. 26.

27 AHFP, MO, sv. 7, m. 2, f. 5v-6r.

programom kao što je bio u to vrijeme njemački Centrum, austrijska i belgijska kršćansko socijalna stranka, a u Italiji Popolari don L. Sturza". Razlog zbog kojega ova stranka nije opstala u Hrvatskoj, Mandić vidi u političkom kompleksu Hrvata nakon Prvoga svjetskog rata, odnosno zato što je hrvatski narod "u to doba nagonski osjećao, da je njemu i kao narodu, i za njegovu vjeru i kulturu, najveći neprijatelj velikosrpstvo oličeno u srpskoj svetosavskoj crkvi, srpskom Karagjorgjevića dvoru, u srpskoj vojsci, u državnoj zajednici sa Srbima", pa se zbog toga priključio HRSS-u, "jer je ta propovijedala razlaz sa Srbima i osnutak samostalne hrvatske države. I čim hrvatski narod dobije mogućnost slobodnoga izraza, on će poći za onom strankom, koja će tražiti punu slobodu Hrvatske".²⁸

Prema Mandiću, neispravna je i Jarebova tvrdnja kako je politički nastup HPS-a proizveo "pravu kulturnu borbu na hrvatskom selu"²⁹ jer, prema njegovim navodima, kulturnu borbu u hrvatski javni život unijeli su "naprednjaci, učenici Masarykovi, među kojima je bio i Stjepan Radić... koji se nije dao nagovoriti ni u smrtnoj pogibli, da primi kršćanske sakramente".³⁰ Upravo je ovakav "Radićev vjerski liberalizam", po Mandićevu mišljenju, bio jedan od glavnih razloga nepovjerenja svećenika prema njemu i njegovoj politici. Stoga Mandić zaključuje kako "HPS nije izazivala kulturnu borbu u hrvatskom narodu, nego je nastojala, da narod od toga liječi, dotično da zapriječi daljne širenje pogubnoga vjerskoga liberalizma".

U posljednjoj, trećoj točki pisma fra Dominik skreće pozornost na članak "Promašeni kriteriji" objavljen u *Danici*, 13. siječnja 1960., u kojem se anonimni autor kritički osvrnuo na objavljene Jarebove radove, navodeći kako i sam smatra "da stvarno uglavnom ima pravo", jer da bi i on, kada ne bi poznao svjetonazore autora "po [Vašem] pisanju u ovoj radnji o HPS, o Hrv. kat. pokretu, o novinarskoj katoličkoj skupini, itd., mislio [bih], da ste vjerski liberalac, antikatolički raspoložen".³¹

28 *Isto*, sv. 7, m. 2, f. 6r.

29 "Hrvatska pučka stranka, stranka katoličkog pokreta, otimala se je zajedno s HSS-om za glasove seljaka. Razumije se, da je to onda više puta proizvelo pravu kulturnu borbu na hrvatskome selu, koja je sigurno bila štetna vjeri i pravim narodnim interesima." Usp. J. JAREB, "Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije, I. dio", str. 33; ISTI, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, str. 26.

30 AHFP, MO, sv. 7, m. 2, f. 6r.

31 *Isto*.

Mandić svoje pismo završava još jednom primjedbom koja se odnosi na dijelove rada u kojima je obrađeno političko i kulturno djelovanje u hrvatskoj emigraciji, zamjerajući autoru nespominjanje nekih organizacija poput Hrvatske bratske zajednice, te neuključivanje u svoja razmatranja utjecaja hrvatskoga novinstva u SAD-u, posebice listova: *Danica*, *Hrvatski list*, *Narodni list* koji je kasnije prerastao u *Jugoslavenski list*, koji su, prema njegovu mišljenju, daleko važniji i "za hrvatsku budućnost sudbonosniji".³²

Iako je nedvojbeno, prema sačuvanoj korespondenciji, Jareb cijenio fra Dominikov znanstveni rad čini se ipak kako njegove primjedbe nisu značajnije utjecale na već formulirana Jarebova razmatranja. Naime, Mandićevu poprilično oštru kritiku Jarebovih stajališta oko HPS-a, autor je, u svom pismu (19. siječnja 1960.) odbacio argumentirajući svoje teze djelom Ive Guberine, *Katolički pokret u Hrvatskoj*, u kojemu je donesen i program HPS-a, a, kako Jareb ističe, "u tom programu je bilo naglaseno jugoslavensko narodno jedinstvo". S druge pak strane ponovio je svoju tvrdnju "da je Radicu jedina hrvatska konkurencija na selu bila HPS, jer Zajednicari i Pravasi nisu zalazili u sela", što po njegovoj prosudbi nameće zaključak "da Radicevo anti-katoličko, anti-svećenicko nastupanje na selima ne bi bilo došlo do izražaja, da nije bilo te konkurencije", koja je zasigurno politički bila štetna. Ovo je potkrijepio i primjerom svoga rodnoga sela Šepurine (kotar Šibenik) gdje je HRSS/HSS na svim izborima od 1923. do 1927. godine dobivala preko 80% glasova, dok su HPS-ovi izborni rezultati bili poražavajući. Prema njegovim podacima za Šepurine, HPS je na izborima 1927. godine dobila svega 17 glasova, zahvaljujući svećeniku don Srećku Paviću, što je u konačnici dovelo do toga da se svećenik "odijelio od naroda i sigurno uvelike kasnije pripomogao komunističkoj propagandi". Jareb podsjeća fra Dominika na vrlo sličnu situaciju i u Hercegovini kada je riječ o izbornoj utrci između HPS-a i HRSS-a odnosno HSS-a retoričkim pitanjem "zašto je Hercegovina 1923. i kasnije glasovala za HRSS a ne za HPS, koju su tamo predstavljali njeni sinovi franjevci?"³³ Svoja promišljanja po ovom pitanju završio je konstatacijom dr. Merza koji je, po njegovoj prosudbi,

³² Isto.

³³ Osim navedenoga Jareb ukazuje na još neke nejasnoće u politici HPS-a kao što su njezino nesudjelovanje u Hrvatskom bloku 1921. - 1923. godine, te ulazak Stjepana Barića u koalicijsku vladu dr. Antona Korošca 1928. godine. Usp. AHFP, MO, sv. 11, m. 1, pm. 2, f. 15.

"bolje od ostalih uocio, da hrvatski narod ne zeli vidjeti svećenika u politici i da ne zeli mijesanje vjere i politike, a tako se je, čini mi se, shvatila pojava HPS u širokim narodnim slojevima".

Svakako, vrlo zanimljivo bi bilo pročitati i fra Dominikovo razmišljanje, koje je sugerirao i sam Jareb u navedenom pismu, po pitanju odnosa hrvatske politike prema muslimanima. Naime, Jareb je, u trećem, završnom dijelu svoje rasprave, ponudio i neka pitanja na razmatranje i diskutiranje, a jedno od njih odnosilo se na hrvatsku politiku prema, kako ih naziva, Hrvatima muslimanima, i to ne samo u ondašnjoj Hrvatskoj nego i u Bosni i Hercegovini, koncipirajući ovu problematiku na sljedeći način:

"Hrvatski narod je vjerski složen narod. Ne može ga se identificirati s nijednom vjerom. Predstavnici hrvatskog katolicizma mogu govoriti samo u ime katolika, a ne u ime cijelog naroda, i identificirati katolicizam s hrvatstvom. Takva identifikacija u prošlosti izravno je škodila hrvatskoj narodnoj zajednici, a, prema tome, i hrvatskim katolicima."³⁴

Obrazlažući u pismu ovu svoju formulaciju Jareb polazi od konstatacije kako "Hrvati katolici" premalo vode računa o tome da u "povijesnoj Hrvatskoj" čine tek nešto više od 50% pučanstva, zanemarujući, po njemu, bitnu činjenicu "da su muslimani isto tako Hrvati". Prema njegovu mišljenju "katolici i muslimani vezani su na život i smrt u Bosni i Hercegovini, a bez BiH tesko je zamisliti jednu samostalnu Hrvatsku".³⁵ S druge strane Jareb smatra kako je bitka s pravoslavljem na hrvatskom prostoru izgubljena, jer je, kako naglašava, zbog ranog identificiranja hrvatstva i katolicizma, ono zaživjelo kao "srpsko pravoslavlje". Stoga Jareb promišlja kako "bi većina pravoslavaca u povijesnoj Hrvatskoj bila hrvatske nacionalne orijentacije", da je već

34 JERE JAREB, "Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije, III. dio", u: *Hrvatska revija*, Buenos Aires, 4/1959., str. 444.

35 Ova promišljanja treba promatrati u kontekstu vremena i okruženja u kojemu su izgrađivana, svakako, imajući u vidu političke programe muslimanskih organizacija u emigraciji. Usp. AHFP, MO, sv. 11, m. 1, pm. 2, f. 16; J. JAREB, "Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije, III. dio", str. 440-442; ISTI, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, str. 134-136.

1860-ih godina "doslo do stvaranja Hrv. Pravoslavne Crkve u Zagrebu" što bi opet s vjerskoga stajališta pospješilo "pitanje unije između pravoslavlja na hrv. teritoriju i katolicizma".³⁶

Na žalost, u sačuvanoj korespondenciji ne nalazimo izravni Mandićev odgovor na ovu potaknutu Jarebovu diskusiju,³⁷ međutim iz sadržaja raznih pisama,³⁸ te većega broja povijesnih rasprava objavljenih u emigraciji, neupitan je njegov stav o hrvatskom etničkom podrijetlu bosansko-hercegovačkih muslimana. Vrhunac u dokazivanju ove teze svakako je djelo *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*³⁹ koja se u javnosti pojavila 1967. godine, u jeku rasprave o priznavanju muslimana kao posebne nacije u drugoj Jugoslaviji.

36 AHFP, MO, sv. 11, m. 1, pm. 2, f. 16. Pozivajući na otvorenu raspravu o problemu srpske manjine u Hrvatskoj, Jareb smatra kako bi trebalo analizirati i "povijesni postanak srpske nacionalne svijesti kod pravoslavaca u Bosni, Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji", jer on smatra "da su se pravoslavci na hrvatskom teritoriju u XIX. Stoljeću mogli orijentirati nacionalno hrvatski, da je u tom pogledu bilo pametne i realne hrvatske politike". Usp. J. JAREB, "Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije, III. dio", str. 443.

37 Sljedeće pismo između dvojice povjesničara datirano je 26. rujna 1961., a u sadržajnom smislu nema nikakve veze s ovom tematikom. Ni u ostaloj sačuvanoj korespondenciji ova pitanja nisu više aktualizirana.

38 Ovdje donosimo dijelove pisma koje je fra Dominik u kolovozu 1954. godine uputio Društvu bosansko-hercegovačkih i sandžačkih Hrvata muslimana u kojem stoji: "Veseli me, da B.H Muslimansko društvo u Engleskoj i Vaš list u Engleskoj zastupaju otvoreno hrvatsko stanovište. Muslimani B. i H. su Hrvati po krvi, žive unutar hrvatskoga državnog teritorija i opstanak im je i budućnost tjesno povezana s hrvatskim narodom, pa ne mogu i ne smiju da idu nego s Hrvatima". Usp. AHFP, MO, sv. 6, m. 1, f. 339.

39 DOMINIK MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1967.

***Half a Century of Croatian Politics (1895-1945)* in the correspondence between Dominic Mandic and Jere Jareb**

Summary

Preparing the publication of Jareb's book titled *Half a Century of Croatian Politics (1895-1945) - on the Occasion of Macek's autobiography*, which was based on the synthesis and the elaboration of the same work published in three parts in *Hrvatska revija (Croatian Review)*, the author, as he emphasized in the book's preface, trying to depict this turbulent period of Croatian history as objectively as possible, asked several people for a more critical opinion, among whom the historian Fr. Dominik Mandic. There were four letters in the saved correspondence, which testified about the polemics between the two historians, especially regarding the Yugoslav national and state idea, and the position of the Catholic Movement and the Croatian People's Party on this issue. Although Mandic's critical review appeared with a relatively satisfactory time distance when it comes to a historical analysis of disputable issues, especially given the HPS situation, which disappeared from the political scene in 1929, or the beginning of the Croatian Catholic Movement. However, it can be concluded from Jareb's presented counterarguments that he recognized in Mandic's review a dose of non-objectivism when it comes to defending former political orientations.

Keywords: Dominik Mandic, Jere Jareb, Yugoslavism, Croatian politics, Croatian People's Party, Croatian Catholic movement.

Poetika antižurnalizma u esejima A. B. Šimića

JELA ŠABLJIĆ VUJICA
Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: jela.sabljić.vujica@gmail.com

UDK: 821.163.42.09-4 Šimić A. B.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 18. travnja 2018.
Prihvaćeno: 30. svibnja 2018.

Sažetak

Šimićev esejistički rad karakterizira uporaba kritičkih, polemičkih, programatskih i aforističkih sredstava u jednoznačnoj afirmaciji ekspresivne naravi umjetničkoga bića i jednoznačnoj negaciji poetičke svrsishodnosti i etičkoga tradicionalizma. Jednoznačnost kritičkih i poetičkih iskaza upućuje na tendencijski ustroj Šimićeva diskursa. Ovaj se ustroj najjasnije očituje u Šimićevu antagonističkom stavu prema pojmu i modelu žurnalizma koji se u autorskoj perspektivi otkriva kao isključivo namjenska vrijednost. Koristeći dijalektičke uvide kritičke teorije, osobito one Habermasove, povijesne i filozofske uvide Blocha, Foucaulta, Kosellecka, te književnoteorijske uvide Terry Eagletona, u ovom će se radu nastojati ukazati na povezanost načelne i namjenske vrijednosti modernoga diskursa kao presudne činjenice, kako u poimanju i oblikovanju Šimićeve poetike antižurnalizma, tako i u poimanju i oblikovanju modernoga diskursa uopće.

Ključne riječi: antidogmatizam; antižurnalizam; kritika; modernizam; poetika.

Tražiti dokaze Šimićevih stvaralačkih nazora u dosljednosti izraza ili uvjerenja znači ići pogrešnim putem. Šimić je matoševac koji to, po vlastitome priznanju, prestaje biti sa 17 godina.¹ On je ekspresionist, koji bi radije da ne bude ubrojen u to društvo,² on je radikal, stavovi koje primjerice izriče u *Slobodi ljubavi* znatno premašuju liberalno njegovani ukus današnjice,³ pa ipak odlučno odbacuje revolucionarno nebo kao tuđinsko.⁴ Usto je i odmetnik, izgubljeni sin, polemičar, prokleti pjesnik.⁵ Piše: "Moj je problem vrlo jednostavan, ali nerješljiv... Svako građansko zvanje, koje bi ja mogao dobiti, ne samo da bi bilo za mene poniženje, nego je protiv moje savjesti",⁶ ali ove oznake, priznaje pjesnik, imaju vrijednost samo kao načelo osobnoga razvitka - taj je A. B. Šimić A. B. Šimiću samomu dalek i gotovo tuđ.⁷

1 "Kad sam, 1915. došao u Zagreb, u svojoj 16. godini, bio sam još uvijek matoševac; i još godinu dana otprilike." ANTUN BRANKO ŠIMIĆ, "Ekspresionizam i svečovječanstvo", u: *Sabrana djela, Proza II*, August Cesarec, Zagreb, 1988., str. 318.

2 *Isto*.

3 Riječ je o neobično napregnutomu tekstu iz 1923. godine. Šimiću je dovoljna tek jedna varijacija osnovne teme da pogodi ustaljeni poredak društvene sfere. Evo kako u jednoj rečenici dijalektički razotkriva prisilu većinske logike: "Dakle, zahtjev jedne društvene većine koja još uvijek, bilo iz religioznog uvjerenja bilo iz najobičnije konvencije, ne može da uđe u bračni život bez popa, da to isto mora da čini i društvena manjina, nije ničim opravdan; jednako što ne bi bilo opravdano da društvena manjina zahtijeva da se društvena većina pokorava njenom uvjerenju, ukusu itd. (makar bi ovaj zahtjev bio manje apsurdan, svakako)." A. B. ŠIMIĆ, "Sloboda ljubavi", u: *Sabrana djela, Proza II*, August Cesarec, Zagreb, 1988., str. 472-473. Upravo posljednja rečenična klauzula, zagrađena i osnažena modalnom česticom, ukazuje na Šimićev svjetonazorski prodor.

4 Papirići predstavljaju niz razasutih zapisa koji se postupno zgušnjavaju u sentence i gnome. Ono što izaziva pozornost jest izvrtno samoga postupka sažimanja koji, umjesto jesne ili niječne konstatacije, ide izvana prema unutra, čime se pridružuje modernoj aforističkoj praksi i fragmentarnoj literaturi kakvu će stvarati Benjamin, Adorno, Bloch, Horkheimer. Tako se pukotine diskursa, kao primjeri otpora dovršavanju, izlažu umjesto da se prekrivaju. Evo primjera: "Nije da sam ja premalo revolucionaran, nego sve ono za što vi dižete toliku buku, vaš ideal, vaše nebo nije moj ideal, moje nebo: svaki čovjek jedan - bourgeois." A. B. ŠIMIĆ, "Papirići", u: *Sabrana djela, Proza II*, August Cesarec, Zagreb, 1988., str. 486.

5 Usp. *Isto*, str. 480-482.

6 A. B. ŠIMIĆ, "Radna bilježnica", u: *Sabrana djela, Proza II*, August Cesarec, Zagreb, 1988., str. 509.

7 Usp. A. B. ŠIMIĆ, "Papirići", str. 482.

Sve su ovo svjedočanstva jednoga procesa. Moguće ih je legitimirati kao dokaz razvoja ili barem kao razvijanje dokaza. Radovan Vučković, u svakako najiscrpnijoj i najuvjerljivijoj studiji o Šimiću,⁸ govori o mijenama, preobražajima, fazama.⁹ Prva je faza matoševska, dominiraju duhovni pejzaži, žuta boja, otpor tradiciji.¹⁰ Matoš je, nesumnjivo, početna točka, i još više: referentno uporište, onaj od kojega se kreće i kojemu se utječe.¹¹ Kao mistik estetskoga iskustva, Matoš je primjer neoboriva i nepotkupljiva angažmana, kao *rabbi*, on je primjer jasnoće, točnije rečeno, izražajne samosvijesti:

"Ta simpatija ondašnje mladosti za Matoša nije ništa čudnovato. Matoš je pisao najboljim, najjasnijim stilom onda. Matoš je bio duhovit, goleme erudicije, pročitao mnoštvo knjiga, putovao mnogo, proživio mnogo. Matoš je bio napadač, polemik, uvijek pobjednik. Matoš je, napokon, bio za sve slobode koje su drage mladosti; i zar on nije bio uvijek mlad, uvijek protiv roditelja, učitelja."¹²

Druga je faza ekspresionistička, dominira slobodan stih, plava boja, razaranje sintakse, umjesto otpora - raskid s tradicijom. Naravno, udio ekspresionizma u Šimićevu diskursu varira ovisno o perspektivi. Đuro Plemenčić piše: "Literarni historičar koji bude htio da sa svih strana osvjetli Šimićevu književnu fizionomiju, morat će da istraži

- 8 Usp. RADOVAN VUČKOVIĆ, *Preobražaji i preobraženja (O Antunu Branku Šimiću)*, Svjetlost, Sarajevo, 1969.
- 9 Postoji cijeli niz varijacija na temu Šimićeva poetičkoga i kritičkoga razvoja. Zdenko Lešić govori o dvije razvojne faze i dvije poetike (usp. "A. B. Šimić", *Izraz*, XXIX, 3-4/1985., str. 149-184), Janez Rotar nalazi četiri faze (usp. "Iznenadujuća suvremenost poezije A. B. Šimića", *Izraz*, XX, 3/1976., str. 483-504), dok će Milanja naznačiti dvije poetike i tri faze (usp. CVJETKO MILANJA, *Pjesništvo hrvatskog ekspresionizma*, Matica hrvatska, Zagreb, 2000., str. 48-49).
- 10 "Ta prva faza Šimićeva zaista je sva u znaku Matoša, pogotovo u kritici. U poeziji se, od prvih početaka do Vijavice (1917.), mogu lako pratiti i drugi utjecaji koji se uzgred asimiliraju i postaju sastavni deo njegovog mladalačkog pevanja, a u kritici je jedan jedinstven: Matoš." R. VUČKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 27.
- 11 Matoš je egzemplar, i stoga stoji u prvome planu. Njegova je posvećenost egzemplarna, njegova je tragika egzemplarna, njegova je modernost egzemplarna. Šicel će, u emfatičkome tonu, napisati: "Na početku bijaše veliki mag književne riječi: Antun Gustav Matoš!" MIROSLAV ŠICEL, *Antologija hrvatskog književnog eseja XX. stoljeća*, sv. 1, Disput, Zagreb, 2002., str. 12. Bruno Popović će, u ispovjednom tonu, ("Ispovijest o Matošu"), napisati: "U svakom slučaju, Matoš nam je bio prvi i neosporni dokaz da smo nedužnom zaslugom književnosti doživjeli tragično otkriće istočnog grijeha nedovoljnosti stvarnog svijeta." BRUNO POPOVIĆ, *Matoš i nakon njega, Razlog*, Zagreb, 1972., str. 8.
- 12 A. B. ŠIMIĆ, "Ekspresionizam i svečovječanstvo", str. 319.

neke utjecaje njemačkog ekspresionizma na njegovu poeziju.¹³ Gustav Krklec svjedoči: "Ne znam uopće ni da li bi se isplatilo uložiti mnogo truda i vremena da se 'fenomen' A. B. Šimića prikaže u njegovoj dijalektičkoj složenosti, pogotovo što njegovu pojavu književno-istorijski nije moguće pravilno procijeniti bez poznavanja izvjesnih utjecaja strane književnosti, a osobito njemačke ekspresionističke lirike i zamašnog opusa bečkog satirika Karla Krausa."¹⁴

Šimićevu ekspresionističku književnu fizionomiju i fenomenologiju drukčije vide Jure Kaštelan, Vlatko Pavletić i Marin Franičević. U ukupnom fondu pjesnikovih strategija i postupaka oni će dakako uočiti ekspresivne elemente, ali nikako kao dominantne, a kamoli presudne za njegovu poetiku.¹⁵ Činjenica jest tek da je Šimić "njemačke i francuske tekstove čitao u originalu: na primjer berlinski časopis *Der Sturm* ili spis Kandinskoga *O duhovnom u umjetnosti* iz 1912."¹⁶ i samim time: "Šimićeva se shvaćanja daleko više približavaju estetskim teorijama umjetnosti i likovnih umjetnosti oko 1910. godine, na primjer Worringerovim tezama... ili nazorima Kandinskog".¹⁷ Iz njih pjesnik crpi slike i predodžbe umjetnosti kao pokreta nutrine, svojevoljnoga i odriješenoga predmetnih referenci.¹⁸ Šimić uči, usvaja, reproducira i stoga se njegov ekspresionistički nazor treba razu-

13 ĐURO PLEMENČIĆ, "Antun Branko Šimić", u: *Republika*, br. 11-12, Zagreb, 1950., str. 826.

14 GUSTAV KRKLEC, "Zapis o Karlu Krausu", u: *Novo noćno iverje*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966., str. 174-175.

15 O relativnome udjelu i utjecaju ekspresionizma u Šimićevu stvaralaštvu usp. VLATKO PAVLETIĆ, "Beskompromisni kritičar", u: *Književne novine*, Zagreb, 1957., str. 9; JURE KAŠTELAN, "Antun Branko Šimić", u: JURE KAŠTELAN (prir.), *A. B. ŠIMIĆ, Pjesme i proza*, Zora - Matica hrvatska, Zagreb, 1963., str. 19; MARIN FRANIČEVIĆ, "Antun Branko Šimić", u: *Izraz*, br. 2, Zagreb, 1966., str. 138-139.

16 A. H. ŽARKOVIĆ, "Uspomene o A. B. Šimiću i njegovom književnom krugu", u: *Krugovi*, sv. 5, Zagreb, 1955., str. 302.

17 VIKTOR ŽMEGAČ, *Težišta modernizma*, SNL, Zagreb, 1986., str. 83.

18 I Worringerovu disertaciju i spis Kandinskoga, bez obzira na stanovite razlike u određenju pojma i naravi apstrakcije, moguće je razumjeti kao pokušaj rehabilitacije umjetničkoga patosa. Apstraktni uzorci boja, linija, pokreta ne samo da nadmašuju zbilju i njezine ograničene potrebe, nego korespondiraju s jednom instancom koja zadire *dalje i dublje* od puko postojećega (usp. VASILIJ KANDINSKI, "O duhovnom u umjetnosti", u: *Duh apstrakcije*, MARCEL BAČIĆ (prir.), Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1999., str. 143). Još se jednom, nakon romantizma, umjetnost inovira tako što se povlači iz svijeta.

mjeti u pokretu, dakle evolutivno: on postoji i ne postoji u diskursu, dijelom je poetičke, a dijelom kritičke potrage, zauzima osobit položaj u prostoru i onda se napušta.¹⁹

Treća je faza u znaku Krausa, filozofije riječi, tehnike pjesme, odsustva boje, Bergsonova vitalizma. Stih se ponovo veže, ovaj put u organsku cjelinu, nazire se i određena kritička konstrukcija. Vučković će ovu fazu Šimićeve razvoja prepoznati kao konačno dosezanje zrelosti. No, ako se u obzir uzme razvojno načelo djela, a na njemu Vučković inzistira, nemoguće je odrediti granice razvoja, osim proizvoljno. Razvoj podrazumijeva kontinuirani rad, nikako prekid koji se onda može omeđiti, kontinuirano, a ne konačno dosezanje zrelosti. Sâm će Šimić napisati: "Stvarati - to je u najvišem i najponosnijem smislu mijenjati."²⁰ Mijena se, kao stvaralačka instanca, opire naknadnomu određenju, i ne samo to, ona ga prisvaja, pretiče: njezinu najdubljem i najskrivenijemu sadržaju pripada ono što se tek treba ostvariti. Zato se čak i kritička instanca mora uzeti s rezervom: "To sve, što sam napisao protiv gotovo svih starih i mladih književnika, novinara, slikara, ima se shvatiti kao nezadovoljstvo jedne mladosti onim što je oko nje. To ima samo vrijednost mojega ličnog razvitka."²¹

19 O evoluciji ekspresionističkoga pokreta vidi u: WALTER H. SOKEL, *Der literarische Expressionismus*, Albert Langen - Georg Müller, München, 1960. O evoluciji Šimićeve odnosa spram ekspresionizma, kako kritički tako i poetički, govore i Vučković i Žmegač. Vučković piše: "... evolucija ekspresionističkih pesnika išla je u pravcu smirivanja izražajne anarhije i retorsko-slikarskog esibicionizma, u smeru naglašavanja konstruktivnog i kritičko-intelektualnog elementa u stvaralačkom procesu i u pesmi kao tvorevini intuicije i oštrog i racionalnog duha ujedno", R. VUČKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 151, dok će Žmegač ustvrditi: "Tko se uputio u složenost umjetničkih zbivanja epohe, tome se nameće zaključak da je ekspresionizam naziv za različite, dijelom vrlo raznorodne tendencije, pa da stoga paušalan sud ili čak definicija nisu mogući ni s tematskog i ideološkog ni sa stilističkog gledišta ... Ako je uopće moguće naći obuhvatnu karakteristiku ekspresionističkog pokreta treba je tražiti u društvenoj funkciji i u opoziciji ekspresionista svih boja i uvjerenja prema suvremenom građanskom svijetu." V. ŽMEGAČ, *nav. dj.*, str. 75. Drukčiju poziciju zauzima Milanja, umjesto o evoluciji, on će radije govoriti o transformaciji: "Uostalom sam je Šimić svoju zbirku nazvao *Preobraženja*, pa kolikogod da je donio sa sobom 'starih' konstitutivnih česti, i ma koliko da to bijaše proces, ipak se zbilja *transformacija*, a ne samo puka evolucija, koja je 'pomicala' neke poetičke česti." C. MILANJA, *nav. dj.*, str. 60.

20 A. B. ŠIMIĆ, "Papirići", str. 482.

21 *Isto*.

Ako bi se ipak pokušalo odrediti polove Šimićevih mijena, onda treba postupati krajnje svrsishodno. Treba mjeriti vidljive učinke njegova diskurzivnoga rada. Prema Kaštelanu, Šimićev se diskurs kreće između sukoba s tradicijom i pokušaja uspostavljanja novih kriterija, slično govori i Gordana Slabinac.²² No, Nemeč, barem na konstruktivnome polu, uočava slabosti takva razgraničenja:

"I dok je prva, antitradicijska komponenta Šimićeve kritike - razumljiva u kontekstu avangardističkih težnji za prevrednovanjem svih vrijednosti i oslobođenjem od svih stega - dosljedno i jasno provedena, drugi je aspekt doista ostao samo na pokušaju i naznakama. Šimić, naime, nije razvio (ili, možda, nije *stigao* razviti) neki zaokružen kritički sustav, odnosno izgrađene i pouzdane vrijednosne kriterije. Strogo uzevši, on i nije kritičar, nego polemičar."²³

Postaje jasno da se obuhvatnoj analizi Šimićeva diskurzivnoga rada stalno podmeću proturječni dokazi. Ne samo kako se ne mogu obuhvatiti nekim, barem privremeno stabilnim određujućim načelom, nego stalno rade jedan protiv drugoga. No, ako se, kao protumjera, pristupi analizi pojedinačnih ostvarenja, poteškoće se samo množe. Šimićevi kritički, poetički ili ispovjedni tekstovi tek su vježbe koncentracije. Diskurs se na trenutak izoštrava, ritmički napinje do značenja, da bi se trenutak poslije rasplinuo u drugotnim, gotovo mehaničkim gestama. Čak je i ekonomija izraza lišena sugestivnosti.²⁴ Sugestija je, dakako, sasvim suvremena kategorija: ako istina o stvarima izmiče, ako je pojmovni registar preuzak, preostaje iskušavati

22 Vidi u: JURE KAŠTELAN, "Približavanje", u: *Približavanje: prolegomena za liriku Antuna Branka Šimića*, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1970., str. 100. O tome isto u: GORDANA SLABINAC, *Hrvatska književna avangarda: poetika i žanrovski sistem*, August Cesarec, Zagreb, 1988., str. 62.

23 KREŠIMIR NEMEC, *Mogućnosti tumačenja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2000., str. 111-112.

24 Iste karakteristike Milanja nalazi u Šimićevu pjesničkom jeziku. Kritika i poetika, prema Milanji, do te mjere korespondiraju da ih je moguće čitati istovremeno. Evo što Milanja piše o Šimićevim pjesmama nakon *Preobraženja*, osobito o ciklusu Siromasi i pjesmama iz razdoblja 1921. - 1925.: "Nema vizualnih slika ni 'bojanja', samo uprošćeni stil refleksije, a odsuće subjektocentriranoga lirskoga ja znači objektivno viđenje svijeta i stvari." (C. MILANJA, *nav. dj.*, str. 91). Ipak, treba primijetiti da je tendencija reduciranja nazočna u Šimićevim esejima i ekspoziornim tekstovima i prije *Preobraženja*. Kritika ne samo da denotira poetiku, nego je i konotira.

zvučne i slikovite registre. Preostaje iziskivati nijansu, kao posljednje neotuđivo utočište stvaralačke energije.²⁵

U Šimićevim esejima ova instanca izostaje, i to im pridaje začudan karakter. Nema jarkih boja temperamenta, nema raskošnih ispita savjesti. Prizori su plošni, gotovo kubistički: "Dogodio se svijet okruglih tjelesa u prostoru, jedna kugla što se zove zemlja kruži, i na zemlji nešto dvolično: život nas i svih ostalih forma, i smrt nas i svih ostalih forma bez prekida, sve izvan naše volje."²⁶ Ako se i može nazrijeti ritmički uzorak, u gradaciji, u ponavljanju, ako se mogu nazrijeti obrisi predmeta, makar tek sferično oblikovani, oni su odmah potom dokinuti u tjeskobnome prizivu nečega *bez prekida*, nečega *izvan naše volje*. Tako će naposljetku ostati samo prizori krajnje pokretljivosti i napetosti, naime usamljenosti, izgubljenosti, vriska: "Vrisak je danas jedini glas stvaralačkog Duha kulture, vrisak boli i vrisak bijesa. Vrisak, kojemu je tijelo riječ i zvuk i kamen i pokret i boja. Vrisak, jedini moguć da otvori uši ljudi koji ne znaju da postoji Duh."²⁷

Šimićev diskurs ostaje prikovan uz ove prizore. Oni ne tvore širu sliku, niti ulaze u nove spojeve. Njihova transparentija nije jasnoća. "Mi ne znamo što je to umjetnost; to ne zna, uostalom, nitko do sada",²⁸ piše u tekstu naslovljenome *Namjesto svih programa*. Na drugome mjestu

25 Prema Adornu, nijansa, kao najčišći jezični supstrat suvremenosti, nastaje i proteže se između rashodovane subjektivnosti i uniformnih tendencija kolektivnoga jezika. To ujedno znači da se ona naposljetku izlaže pritisku vremena. Ako se društveni karakter jezika uvlači u svaku poru individuacije, nijedna strategija modernoga umjetnika, ma kako radikalna ili nijansirana, ne može izmaći tendencijskom oblikovanju: "Jezik je, prema vlastitoj objektivnoj supstanciji, društveni izraz i tamo gdje se kao individualan oštro odvojio od društva. Promjene koje mu se u komunikaciji događaju sežu do u nekomunikativni materijal pisca. Ono što u upotrebi biva na riječima i jezičkim formama pokvareno, dospijeva oštećeno u povučenu radionicu. A tamo se istorijske štete ne daju reparirati. Historija ne samo da tangira jezik nego se događa usred njega." THEODOR ADORNO, *Minima moralia: refleksije iz oštećenog života*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987., str. 218-219. Utoliko je Šimićevo odbacivanje nijanse, ako i nije promišljeno ili strateški koncipirano, upisano u njegov kritički i poetski diskurs.

26 A. B. ŠIMIĆ, "Usamljenost duha", u: *Sabrana djela, Proza II*, August Cesarec, Zagreb, 1988., str. 228.

27 *Isto*, str. 229.

28 A. B. ŠIMIĆ, "Namjesto svih programa", u: *Sabrana djela, Proza II*, August Cesarec, Zagreb, 1988., str. 225.

piše: "Čovjek osjeća jer je čovjek i čovjek misli jer je čovjek."²⁹ Tako se stvara dojam neposrednosti. Ono što se prozire, što se uopće može vidjeti, nije uvid, nego upravo nedostatak uvida koji se ničim ne dopunja. Radovan Vučković primjećuje: "Šimićeva kritika, i onda kad se odnosila na premeravanje kulturne okoline, bila je direktan izraz njegovog ličnog raspoloženja, stanja njegove prirode u nekom određenom trenutku, i zato se nije uzdizala do prave stvaralačke objekcije za sebe."³⁰ Nemeć je na istome tragu: "Šimićeve kritike zanimljive su i u svojoj realizaciji. Nastale često kao rezultat trenutnog raspoloženja - one su dokument stanja duha i izraz nezadovoljstva književnom situacijom."³¹

Proturječno razumijevanje Šimićeve kritike, kao izraza neposrednosti ili prirodnoga stanja, nužan je rezultat nedostatka dokaza. Teorija ne može dokazivati tamo gdje dokazi nedostaju, ne može razvijati teze tamo gdje postoje samo parenteze, ne može dosljedno interpretirati tekstove sačinjene tek od skokova i naglih prijelaza. Stoga ostaje zakinjuta u začetku i preostaje joj, poput Žmegaća u svezi s jednim Šimićevim programskim tekstom, ustvrditi:

"Zacijelo nije potrebno dokazivati kako ove tvrdnje obiluju nesporazumima i logičkim protivrječjima. Međutim, povećali bismo broj nesporazuma kada bismo te riječi podvrgli racionalnoj analizi; jer one apeliraju isključivo afektivno i žele djelovati pojmovnom magijom. Ovakvu potenciranu afektivnost podržanu patetičkom vjerom u moć pjesničke riječi naći ćemo svagdje gdje se, na početku stoljeća, najavljuje borba tradiciji ili naprosto akademskoj rutini."³²

No, nedostatak dokaza proizlazi iz nedostatka uvida. Ovi nedostaci nisu samo simptomatični, nego i problematični. Stoga treba vrati-

29 A. B. ŠIMIĆ, "Usamljenost duha", str. 228.

30 R. VUČKOVIĆ, *nav. dj.*, str. 24. Ako i tretira izražajne karakteristike Šimićeve diskursa kao simptomatske, Vučković ipak u njima nalazi, sukladno temeljnomu nazoru svoje studije, određene razvojne elemente. Već će u sljedećoj rečenici ustvrditi: "Otuda je ona, pre svega, neobično značajna za praćenje geneze njegove umetničke ličnosti i duha, i može se posmatrat kao dnevnik (u širem značenju te reči) čoveka koji se stalno razvija, i dokaz je njegovih kriza i metamorfoza." *Isto*.

31 K. NEMEĆ, *nav. dj.*, str. 114. Ipak, i Nemeć sljedećom rečenicom naznačuje određene strategije u Šimićevu diskursu koje nedvojbeno nadmašuju izraze trenutačnog raspoloženja: "Budući da je za Šimića i kritika osobna ekspresija, dakle umjetnička kreacija, veliku pažnju posvećivao je jeziku i stilu, težeći ponekad, forsiranjem začudnih konstrukcija, kalambura, obrata i paradoksa, i čistom efektu." *Isto*.

32 V. ŽMEGAĆ, *nav. dj.*, str. 85.

ti pogled na problematična mjesta Šimićeva diskursa: nedostatkom uvida, dakle figure logičkoga poretka, ali i nedostatkom nadomjestka, dakle figure metafizičkoga poretka, ona ukazuju na krizu kritike kao kulturnoga koncepta moderne. Točnije rečeno: ona ukazuju na djelatno razumijevanje kritike *kao* krize i krize *kao* kritike. Ova će mjesta Koselleck prepoznati kao kulminacijske aspekte moderne epohe.³³ Utoliko su proturječja Šimićeve kritike, ali i poetike, integralni dio jednoga procesa koji podjednako zahvaća modernu epohu i svjedoči njezinu zalasku. Otud proizlazi i teza rada: otpor i negacija Šimićeve kritike, s jedne strane, i neuspješni pokušaji uspostavljanja novih kriterija, s druge, nisu činjenice razvoja ili mijene, niti su činjenice preuranjene ili površne identifikacije, nego su žarište, i to jedino aktivno žarište moderne dijalektike. Otpor i negacija upravo iziskuju nemogućnost nadvladavanja: to je njihova završna poetička licenca. Šimićev *anti* i Šimićev *u-topos* pripadaju jednom te istom biću.

Procijepi i preobražaji, raskidi i skokovi, vezivanja i kristalizacije, sve su to simptomi Šimićeva diskursa, ali i jedne epohe na izmaku. Autentičnost više ne crpi svoju snagu iz vizije napretka i povijesnoga kontinuiteta i stoga se još jednom legitimira, ovaj put u onome novom kao radikalno negatorski položenomu spram onoga starog: "Kritike treba poubijati. Da što prije prođe vrijeme starih forma i dođe vrijeme novih forma."³⁴ Šimić ovom rečenicom nesumnjivo epatira. Šok kao tehnika moderne avangarde nipošto nije tek odgovarajuća stilska ili strateška oznaka. Tehnika šoka prije svega ukazuje na nepredvidljivost, točnije rečeno na krizu predvidljivosti kao koncepta ljudski upravljane povijesti.³⁵ Njome se provocira iznenađenje, preokret, izmicanje očekivanoga.

33 Proces sekularizacije Koselleck vidi kao dijagnostičku i prognostičku paradigmu koja mijenja eshatološku narav srednjega vijeka. Trenutci krize ujedno označavaju i krizu paradigme historijskoga procesa - u tim se trenucima slika napretka pretače u sliku posljednjega suda: "Poznajemo proces sekularizacije, koji je eshatologiju pretvorio u povijest napretka. Ali podjednako su, svjesno i s namjerom, elementi božanskog suda i Posljednjeg dana pripojeni samoj povijesti, prije svega u pogoršanim kritičkim situacijama." REINHART KOSELLECK, *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1988., str. 10.

34 A. B. ŠIMIĆ, "Juriš", u: *Sabrana djela, Proza II*, August Cesarec, Zagreb, 1988., str. 232.

35 O ovome konceptu govori Blumenberg: "Transfer strukturalne sheme estetskog, teorijskog, tehničkog i moralnog napretka u kolektivnu ideju jedinstve-

S druge strane, epatiranje upućuje na procijep između mogućega i stvarnoga koji se više ne da strateški premostiti, niti razumski anticipirati.³⁶ Nema dvojbe da se Šimić nalazi i stvara upravo u ovome procijepu. Razlika između *pobijati* i *poubijati* insinuira jedva vidljivu, rafiniranu, i stoga drastičnu krizu u komuniciranju kolektivnoga diskursa. Veze su pokidane i moguće je tek izdaleka prizvati moć koja objedinjuje. Reći će: "Ali, o kako smo još daleko od ideala. On je tako daleko da ga oči preko svih daljina jedva mogu da ugledaju. On je tako daleko da se čini kao da i ne postoji nigdje u cijelom vremenu."³⁷ Procijep je za Šimića činjenica, fizički zakon iz kojega proizlazi ultimatum: "ili će postojati vrijednosti koje jesu ili vrijednosti koje nisu".³⁸ On je ujedno i kategorički imperativ stvaralačkoga duha koji je, kako priznaje u svome manifestnom tekstu, tako usamljen, zatvoren pritiskom izvana da je njegov jedini glas vrisak.³⁹

Ovo je već jasniji argument Šimićeve modernosti. Kada pjesnik poziva instancu doživljaja, koja je previše nova da bi bila nastavak starih,⁴⁰ on se, s jedne strane, poziva na moć subjekta da se odnosi isključivo na sebe, a s druge, na pravo subjekta da kritizira sve osim sebe. Ove dvije instance dakako predstavljaju esencijalni poriv novovjekog racionalizma - da se, prema Fichteu, subjekt *de facto* bespredmetno ustoliči kao apsolutno jastvo, te da se, na sljedećemu stupnju i prema Kantu, *de jure* normira u čistoći kritike.

Nužna sloboda koju je moderni subjekt otkrio kao svoju nultu povijest na suveren način upravlja njegovom neposrednošću: ona se naime

ne povijesti podrazumijeva da čovjek vidi sebe kao jedinog odgovornog u ovom totalitetu, da uzima sebe kao onog koji 'pravi povijest'. Tako on može učiniti mogućim dedukciju povijesnih pokreta iz samo-razumijevanja racionalnog, demijurškog, ili pak stvaralačkog subjekta." HANS BLUMENBERG, *The Legitimacy of the Modern Age*, The MIT Press, Cambridge Massachusetts, 1983., str. 33-34.

36 Iz ovoga procijepa Koselleck proriče sudbinu novoga vijeka: "Moja teza glasi da se u novome vijeku stalno povećava razlika između iskustva i očekivanja, točnije, da se novi vijek tek može razumjeti kao novo vrijeme otkako su se očekivanja sve više počela udaljavati od dotadašnjih iskustava." REINHART KOSELLECK, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Suhrkamp, Ffm, 1979., str. 359.

37 A. B. ŠIMIĆ, "Usamljenost duha", str. 228.

38 A. B. ŠIMIĆ, "Juriš", str. 230.

39 A. B. ŠIMIĆ, "Usamljenost duha", str. 229.

40 A. B. ŠIMIĆ, "Juriš", str. 231.

zbog svoje radikalne položenosti prema unutaršnjemu potvrđuje jedino u radikalnoj suprotstavljenosti prema onomu vanjskom. Drugim riječima, sve ono što ugrožava autoritet refleksije, sve ono što prijeti da posreduje između subjekta i njegova odraza u umu, opredmećuje se kao privid kojega treba razotkriti i odbaciti.⁴¹ Za Šimića nema sumnje: privid se očituje naknadnom, dakle, lažnom neposrednošću, a razmjeri se njegove laži mjere količinom posredovanoga prisustva u privatnoj sferi. Šimićeva radikalna negacija žurnalizma⁴² počiva upravo na ovim pretpostavkama: budući da, kako kaže, novinari ne prave novine, nego novine prave novinare, on nije potpun čovjek, on je ili neki instrument svojih vlasnika ili je nešto anonimno, i to ga čini sveprisutnim:

"Reporter je posvudan: kod ubistava, samoubistava, tučnjava, galama, kra- vala, skandala, slava, svađa, krađa, nedaća, nesreća, parnica, osuda - pravije rečeno, on rijetko tu za se neiskazanu sreću da se nađe kod takog događaja, nego gotovo uvijek doleti post festum, ali opiše sve tako kao da je bio nazo- čan od početka do kraja."⁴³

Anonimnost i sveprisutnost su, dakle, uprizorenja novina i novinara, odnosno, kako pjesnik kaže "ove velike sile u koju je danas naj- opasnije dirati"⁴⁴ i nisu to nimalo slučajna i glavna uprizorenja me- tafizičke infrastrukture - Šimićev je antižurnalizam naime ovjeren prosvjetiteljskim zahtjevom za oslobođenjem subjekta od dogmatske diktature privida, s tom razlikom da je religijsku dogmatiku zami- jenila svjetovna.⁴⁵ Utoliko je Šimićev antižurnalizam najuvjerljiviji kao antidogmatizam, u njemu se moderni subjekt potvrđuje kao au- tentična kritička snaga - u njemu Šimić stupa u dijalog s Blochovom kritikom aktualnosti koja ne može pružiti ništa osim klišeja jučeraš- njice,⁴⁶ ali i s Krausovom zastrašujućom dijagnozom duha vremena

41 Usp. JÜRGEN HABERMAS, *Filozofski diskurs moderne*, Globus, Zagreb, 1988., str. 7-26.

42 Radikalno negatorski stav spram žurnalizma Šimić očituje u nizu eseja: "Ek- spresionizam i svjedočanstvo", "O kritici", "Journaille", "Žurnalizam", "Karl Kraus", "Novinstvo", "Literatura", "Autoreklama".

43 A. B. ŠIMIĆ, "Žurnalizam", str. 200.

44 *Isto*, str. 199.

45 Evo jedne rečenice koja nedvosmisleno izriče taj zahtjev: "Snaga je novina va- lja da u tome da čitač vjeruje kao da je sve što čita u njima objektivno i istinito, a ne da je u svakoj riječi izdavačev interes." (*Isto*, str. 221).

46 Šimićeva se kritika žurnalizma u bitnim crtama podudara s Blochovim ontički koncipiranim uvidima o fenomenu aktualnosti, bez obzira na to što kod pot-

izrečenoj u *Posljednjim danima čovječanstva*: sve što se događa, zbiva se samo za one koji to opisuju i za one koji to ne doživljavaju.⁴⁷

Upravo Krausova snažna i minuciozna analitička svijest daje zamah Šimićevoj kritici. U svome esejju o Krausu, on poantira da:

"reporteri svaki dan sve manje kazuju što je bilo nego prikazuju, slikaju, pjevaju što je bilo ... To miješanje informacije i fantazije, reportaže i poezije, žurnalizma i duha, koji tako pomiješani budu današnji žurnalizam, Krausu je mnogo gora pojava nego novinarsko iskrivljavanje ili prećutavanje istine, laganje, primanje mita, ucjenjivanje; jer što je korupcija 'prema svinjariji koja pjeva pjesme u svim rubrikama' (Kraus, *Die Fackel*)."⁴⁸

I zaključuje: umjetnost za se, žurnalizam za se.⁴⁹ Ili žurnalizam ili duh, dakle. Ili informacija ili fantazija. Nije ovdje tek riječ o apologiji imaginacije kao izvanvremene kategorije,⁵⁰ nego je prije svega riječ o ponoru iz kojega izvire stvaralačka i kritička energija modernoga pjesnika: on, naime, ne želi uzurpirati, on želi *antagonizirati*. Utoliko Šimićeva kritika ostaje autentična samo kao negacija, ona zapravo

njega oni imaju prvenstveno projektivni smisao. Postoje barem dvije rečenice u Blochovom opusu koje bi Šimić mogao citirati u svojoj polemici s Bubljećem i Parmačevićem: "Ali žurnalist koji samo aktuelno žurno posmatra i, kao službenik, referiše događaje - koliko je puta i on sam tek prodana radna snaga u pogonu kad ne sme da prozre stvar, da se ne bi spotakao i sam postao nepotreban u blizini dnevnih novina; takozvano saodlučivanje je ovde svakako još retko ... Već i zato što, kako kaže Česterton, moraju da prebrzo obrađuju svoju materiju, dakle upravo usled toga što žure da budu aktuelni, oni zaostaju za svojim vremenom, pa zbog toga nemaju šta da pruže osim klišea jučerašnjice." ERNST BLOCH, *Experimentum mundi*, Nolit, Beograd, 1980., str. 34-35.

47 Još snažnije zvuči osuda izrečena u predgovoru: "Kako li je duboko pojmljivo otrežnjenje epohe koja se, nikad sposobna za doživljaj i za predodžbu doživljenoga, ne da pokolebati čak ni svojim slomom, ne mareći za kaznu baš kao ni za čin, ali ima dovoljno samoočuvanja da začepi uši pred fonografom svojih herojskih melodija i dovoljno samopožrtvovnosti da ih u danom slučaju iznova zapjeva." KARL KRAUS, *Posljednji dani čovječanstva*, Disput, Zagreb, 2015., str. VIII.

48 A. B. ŠIMIĆ, "Karl Kraus", str. 187.

49 *Isto*.

50 O eroziji pripovjedačke imaginacije uslijed novonastalih okolnosti i zahtjeva tehničke civilizacije govori i Benjamin, vidi eseje "Pripovjedač" i "Križa romana", u: WALTER BENJAMIN, *Estetički ogleđi*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., str. 166-193. Kraus ide i dalje, tvrdi: "Dokument je figura, izvještaji se izdižu kao likovi, likovi skončavaju kao uvodnici; feljton je dobio usta koja se monološki glasaju; fraze stoje na dvjema nogama - ljudi su zadržali samo jednu." K. KRAUS, *nav. dj.*, str. VIII.

može postojati *samo* kao negacija, to je njezin edipovski paradoks, čime se dolazi do druge teze: Šimićeva je modernost sposobna ostvariti se, ali samo po cijenu vlastite propasti. Ne samo da otpor i negacija iziskuju nemogućnost konkretizacije novih načela, nego i, povratno, nemogućnost moderne iziskuje otpor i negaciju kao apriorni kritički jezik - to je njezina prvotna poetička licenca. Čim je riješio Sfinginu zagonetku, čim je dakle stekao autentičan uvid, umjetnik je pokrenuo sudbinski proces koji će tu autentičnost dokinuti. Preciznije rečeno, bez obzira na to što je propast Šimićeva modernizma ugrađena u njegovu sudbinu, iz razloga koji će se navesti, ona se mora proživjeti da bi bila stvarna, da bi se dogodila, mora se doživjeti. Ova se pseudoaktualizacija, u Šimićevu slučaju, odvija na tri međusobne povezane razine.

Kao prvo, potrebno je uočiti kako niski stupanj kritičke zrelosti, dakle sasvim konkretan razlog, onemogućava aktualizaciju Šimićeva otpora. Ove je činjenice svjestan i sam autor: "Nemoć nas mladih, cijele ove naše literarne generacije koja se rodila (otprilike) zajedno s novim stoljećem, pokazuje se i u našim kritikama, u našim teorijama. Hoću reći: i u tom što zapravo nemamo kritike, nemamo teorijâ."⁵¹ Ono što nedostaje na ovoj razini dolazi izvana. Manjak kritike i teorije o kojoj govori Šimić predstavlja svojevrsno činjenično stanje. Ali, u isto vrijeme, ono pripada kulturi. Za Šimića nema sumnje - jedino iz kulture trebaju proizaći snage koje nadilaze *status quo*: "Činjenica je da je kultura opća težnja ljudskog duha od njegova prvog početka do danas sili nas da mislimo da je ona baš smisao naš zemaljski. Mi stvaramo kulturu, mi idemo prema svojem zemaljskom smislu."⁵² Kultura je ovdje iskonska smislotvorna snaga, imanentna ljudskome duhu i njegovu stvaralačkome nagonu. Utoliko se nemoć o kojoj govori Šimić tiče nacrtu kritičke i poetičke drugosti koja na ovoj razini još iziskuje legitimaciju, traži zajednički jezik, makar tako što će ga negirati. Pjesnik ovdje traži iskupljujuća svojstva pjesničkoga jezika: kritika i poetika su *tropocentrični*.

No, u tom slučaju, ono što nedostaje i ono što iziskuje legitimaciju pripada kulturi. Manjak kritike i teorije ne dolazi izvana, nego je proizvedena u istom obzoru u kojem treba proizvesti viškove kritike i teorije. Kultura kao opća težnja ljudskoga duha unaprijed postulira jedno kretanje prema smislu koje svakim svojim uprizorenjem potvr-

51 A. B. ŠIMIĆ, "Pisci u Zagrebu", str. 353.

52 A. B. ŠIMIĆ, "Usamljenost duha", str. 228.

đu je pripadnost kulturi. To ujedno znači da su otpor i negacija uvijek već upisani u diskurzivni rad. Svijest je o nemoći sudbinski biljeg modernoga umjetnika koji njegov diskurs ujedno potvrđuje i isključuje. Njegova je vizija samotnoga stvaratelja, genija, demijurga sročena s kolektivnim sredstvima koja su mu na raspolaganju. Njegovo je otpadništvo kulturna, dakle, konvencionalna činjenica. Ako je njegova snaga imaginacije antagonistična spram svake konvencije, njegov je čin pisanja konvencionalan. Drugim riječima, postuliranjem kulture stvaranja drugosti, Šimić zanemaruje one sustave kontrole koji djeluju iznutra, u samome diskursu.⁵³ Nemoć zrcali pravila diskursa moći kao onoga mehanizma isključivanja koji svakom artikulacijom konstituira svoje drugo. Kontrakultura je zapravo inačica službene kulture, baš kao što je kritika inačica poetike, a nemoć postulat moći.

Naposljetku, nemoć pogađa Šimićevu kritiku žurnalizma istom snagom kojom pogađa njegovu poetiku antižurnalizma. Njegovo uporno imenovanje razlika između činjenice i fantazije, reportaže i poezije, žurnalizma i duha, umjetnosti i obrta, istine i laži previda da je ta razlika već upisana u jedan te isti mehanizam. Šimić inzistira na nominalističkoj distinkciji pokazujući tako da ne razumije povijesnu prirodu odnosa privatnoga i kolektivnoga diskursa. Njegova apologija umjetničkoga dostojanstva *iziskuje* najamnu snagu žurnalizma, bez nje nije moguća. Napor očuvanja slobodne imaginacije stoji spram otpora informaciji i reportaže kao nemoć kritike spram moći stvaranja: oni se, naime, zrcale.

No, Šimić ne ostaje tek pri imenovanju razlika. Za njega su ove razlike konstitutivne, načelne, i posjeduju stvarnost izvan nominalnoga

53 O njima govori Foucault u uvodnome predavanju na Collège de Franceu: nemoć zrcali pravila diskursa moći kao onoga mehanizma isključivanja koji svakom artikulacijom konstituira svoje drugo (usp. MICHAEL FOUCAULT, *Poredak diskursa*, Karpos, Loznica, 2007., str. 17-28). O tome još u: MICHAEL FOUCAULT, *Moć, znanje: odabrani spisi i razgovori: 1972-1977*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2012. Habermas u *Javnom mnijenju* ide još dalje, on će odnos reprezentativne javnosti tradicionalne vladavine prema potisnutoj kontrakulturi prokazati kao nužno dihotomijski: onaj tko je pripadao kontrakulturi, naime, morao se kretati i izražavati u jednome sasvim drugom univerzumu. Habermas, dakle, osim mehanizma isključivanja, koji unaprijed obeznačuje aktualizaciju otpora, nalazi i mehanizam potiskivanja koji će aktualizaciju otpora ipak učiniti mogućom. Usp. JÜRGEN HABERMAS, *Javno mnjenje: istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2012.

obzora. Na ovoj se razini diskurs povlači iz optica: negacija zajedničkoga jezika postaje nemogućnost zajedničkoga jezika. Ako se na prvoj razini činjenica i fantazija, kritika i poetika potvrđuju tako što se negiraju, na ovoj se oni potiru. Drugost se hipostazira: ili će postojati vrijednosti koje jesu ili vrijednosti koje nisu. Šimić inzistira na ovoj fundamentalnoj distinkciji i tako žarište moderne dijalektike pretvara u "čelično kućište i čvrst razvojni zakon".⁵⁴ Kada u polemici sa Stjepanom Parmačevićem uočava razliku između događaja i novinarove reakcije zaključujući da potonja nema po sebi vrijednost, jer da ima "tek malo od važnosti koju je imao događaj, ona ne bi prošla s njime",⁵⁵ Šimić zapravo propušta uočiti dijalektičku narav javnoga mnijenja koja u jednakoj mjeri proizvodi svoju bit i biva proizvedena njome. Kao i kod Krausa, Šimićeva kritika žurnalizma počiva na predodžbi neposredovane događajnosti koju ugrožava naknadna reakcija novinara. Ono što na ovoj razini nedostaje jest *pristup* istini, točnije rečeno, neposredovan i neiskrivljen pristup istini o stvarima. Pritom ovdje nije riječ o devijaciji Kantova nauka, nego o hipostazi bezinteresnoga stvaranja. Vođen interesom, novinar iskrivljuje događaj, dok će umjetnik, u svom kretanju ka smislu, omogućiti pristup istini, makar u čisto formalnom stanju, stoga: "Stvaralački duh kulture je usamljen, izgubljen u vrtlogu materijalnih težnja."⁵⁶

Tek se upojedinjenjem kritika i poetika mogu legitimirati kao iskonske stvaralačke snage kulture. Samo tako se smislotvorno kretanje lišava posredovanih i iskrivljenih predodžbi. Naravno, pritom se usput lišava i legitimacijskih moći: s obzirom na nužnu mjeru posredovanja u postupku legitimiranja, upojedinjeni diskurs može tek, nemoćno i iz daljine, istaknuti vlastiti stvaralački i kritički zahtjev. Biti drukčiji za Šimića znači biti sâm, a to onda znači i biti obesnažen. Kritika koja hoće biti neposredna i nije kritika, stoga se njezina izdvojena pozicija ili mora ponovo uključiti u kulturni pogon, ili se mora uporno i dosljedno trošiti u negaciji.

No, to nije najdalekosežnija posljedica Šimićeve hipostaze. Inzistirajući na isključivo proizvođačkome načelu diskursa, Šimićeva poetika antižurnalizma nužno postaje *logocentrična*. Na taj način njezin

54 PETER KOSŁOWSKI, "Supermoderna ili postmoderna? Dekonstrukcija i mistika u dvjema postmodernama", u: *Republika*, br. 7-8, Zagreb, 1993., str. 100.

55 A. B. ŠIMIĆ, "Journaille", u: *Sabrana djela, Proza II*, August Cesarec, Zagreb, 1988., str. 274.

56 A. B. ŠIMIĆ, "Usamljenost duha", str. 228.

potencijal ostaje jednostran i gubi moć preobrazbe. Uvidi koji joj nedostaju zapravo su uvidi koji je omogućuju. Uporno razotkrivanje lažnih neposrednosti zastaje na granici koju je iscrtao sam autor. Umjetnost ne želi uzurpirati jer *ne može* uzurpirati: prostor je već zauzet. Zato se povlači u gordu samoću, u imaginaciju, zato se opire, negira, antagonizira. Zato joj preostaje tek konstatirati da:

"Bilo bi ... krivo reći da bismo mi danas mogli biti bez novina. Premda po najprije novinske agencije, a onda opet novine, izvrcu vijesti kako im se sviđa, mi ipak danas bez vijesti o događajima u svijetu ne možemo biti. Ne, mi danas, kako ono netko reče, ne možemo biti bez novina kao ni bez engleskih zahoda."⁵⁷

Prijeteća moć stvarnosti i njezini interesom iskvareni protagonisti ovdje se više ne mogu iskupiti načelnom izdvojenošću kritičke i poetske instance. Preostaje još jedino uporno i dosljedno uzmicati, povlačiti se. No, u refleksu povlačenja poetika za sobom povlači krizu *poiesisa*, baš kao što kritika za sobom povlači krizu kritike. Na taj način i njihov načelni status postaje upitan. Preostaje inzistirati na načelu stvaratelja, na dostojanstvu umjetnika: na ovoj je razini Šimićeva kritika *egocentrična*. Novinar je ništavan, veli pjesnik u polemici s Bubljećem i Parmačevićem, jer nije stvaratelj, jer prodaje tek vlasnikovo mišljenje,⁵⁸ baš kao što kritika:

"... ne može u sebe primiti neposredan doživljaj - već zbog toga jer je on u svojoj potpunoj nedokučljivoj dubini neizreciv: u bilo kojem drugom materijalu ... nego što je materijal umjetničkog djela. I sve kad bi on bio izreciv - jedna apsolutna nemogućnost već zbog toga šta sada dolazi u obzir posve drugi individuum i nemogućnost da bude ponovljen isti doživljaj i u samom istom umjetniku koji je prvi put to djelo stvorio, dakle, ako to sve dopustimo, čemu ipak prevod toga djela u drugi materijal, to ponavljenje ... *Kritika je samo onda to ako je umjetnost i filozofija.*"⁵⁹

Ovdje je Šimić dosegao najvišu točku svoga modernizma, ovdje je na Sfingino pitanje pjesnik odgovorio čovjek i tako pokrenuo sudbinski pad. Subjekt je ovdje jedina garancija vlastite neposrednosti, baš kao što rani Lukacs postulira u svojoj knjizi *Duša i oblici*.⁶⁰ Ako je doživ-

57 A. B. ŠIMIĆ, "Journaille", str. 279.

58 *Isto*, str. 266-273.

59 A. B. ŠIMIĆ, "O kritici", u: *Sabrana djela, Proza II*, August Cesarec, Zagreb, 1988., str. 311.

60 Usporedi Lukácseve primjedbe o eseju i esejistu: "...pesnička tvorevina dobija od sudbine svoj profil, svoj oblik; oblik se tamo uvek pojavljuje samo kao sudbina; u spisima esejista oblik postaje sudbina, sudbonosno načelo." GYÖRGY LUKÁCS, *Duša i oblici*, Nolit, Beograd, 1973., str. 41.

ljaj neizreciv osim u umjetničkoj riječi, onda on ili prethodi stvaratelju i ima vlastitu neposrednost ili ne postoji dok se ne izrekne, a u tom slučaju subjekt ne posjeduje vlastitu neposrednost.

Ovaj paradoks moderni umjetnik razrješava procesualno: tako što se *povlači* u načelnu usamljenost duha. Onoga časa kada je njegova hipostaza stvaralačkoga čina delegitimirana, on se okreće sebi samome. Na taj se način, reći će Hegel u svojoj kritici Kanta i Fichtea, duh otuđio od sebe samoga jer je od uma stvorio tek idola, refleksiju je krivo postavio na mjesto uma i time je nešto konačno uzdignuto do apsolutnoga.⁶¹ Drugim riječima, čim je moderni umjetnik radikalno odbacio ono čime se posreduje, otpisujući to kao lažno i neautentično, on je u konačnici vlastitu neposrednost učinio lažnom i neautentičnom. Ova je aporija utisnuta u moderno djelo, i još više: ona ga autorizira, i to barem dvostruko.

S jedne strane, negirajući važnost intersubjektivne prakse moderni je subjekt postao jednostran i radikalnost njegove kritike nužno ostaje autentična samo kao negatorska. S druge strane, izolirajući se od društva u svoj vlastiti neprobojni svijet, primjećuje Eagleton u tekstu *Kapitalizam, modernizam, postmodernizam*, rad modernista paradoksalno reproducira, pa čak i intenzivira, samu iluziju o estetskoj autonomiji koja označava poredak protiv kojega se bori.⁶² Tako se on izručuje sudbini, onoj istoj čiju je anonimnost i sveprisutnost razotkrio kao privid.

Na taj način, naposljetku, pjesniku upravo *sudbinski* izmiču uvidi. On ih ničim ne nadomješta, i može tek jamčiti za njih dostojanstvom stvaraoaca. Njegova kritika žurnalizma isprva zastaje na granici poetičkoga jezika, zatim na granici upojedinjenoga stvaralačkog čina, i konačno, na granici samoga stvaraoaca.⁶³ Na ovoj posljednjoj granici

61 Usp. J. HABERMAS, *Filozofski diskurs moderne*, str. 27. Na komplementaran način treba razumjeti i Schillerovu kritičku projekciju stvaralačkoga čina. On će naznačiti da moderna umjetnost ne smije zahvatiti samo individu, nego mora preobraziti životne forme koje odjeljuju individue. Pritom nije slučajno da su njegovi besprijekorno sročeni uvidi prvotno objavljeni u novinama - oni su dokaz suodnosnosti privatnoga i javnoga jezika (Usp. FRIEDRICH SCHILLER, *O estetskom odgoju čovjeka u nizu pisama*, Scarabeus - naklada, Zagreb, 2006.).

62 Usp. TERRY EAGLETON, "Kapitalizam, modernizam, postmodernizam", u: ZLATKO KRAMARIĆ (prir.), *Književnost, povijest, politika*, Svjetla grada, Osijek, 1998., str. 71-90.

63 U sjajnoj studiji o hrvatskom ekspresionizmu Milanja govori o ekspresionističkoj ideji čovjeka kao generičkoga bića kojom je zahvaćen i Šimić: "Valja

nije moguće proizvoditi uvide, tek aporijsku viziju ideala i istine, te potpunu negaciju žurnalizma. Uistinu, Šimićev antižurnalizam, s jedne strane, stalno zastaje na subjektivnoj i partikularnoj kritici, a s druge, stalno poseže za *argumentum ad verecundiam*, za citatima i usporedbama. Stoga, umjesto zaključka i u nedostatku uvida, teoriji preostaje jedino učiniti usporedbu:

Chesterton, koji se od svih modernista vinuo vjerojatno najviše u eter, sasvim suvislo u svome *Pravovjerju* optužuje modernu znanost za sentimentalizam i determinizam jer smatra da: "pošto jedna neshvatljiva stvar stalno slijedi drugu neshvatljivu stvar, njih dvije zajedno nekako čine jednu shvatljivu stvar. Dvije nejasne zagonetke daju jedan jasan odgovor".⁶⁴

Umjesto toga, Chesterton nudi etiku vilinske zemlje u kojoj "sunce sja jer je začarano",⁶⁵ a oporučno ostavljenomu krilatom konju ne gleda se u zube. I sasvim sentimentalno i deterministički zaključuje: svaki je čovjek potekao iz priče, "a ako postoji priča, onda mora postojati i onaj tko priča priču".⁶⁶ To je ono isto stvaralačko načelo na kojemu i Šimić inzistira. U *Filozofiji o riječi* on zahtijeva: "Trebalo da riječi misle ono što mi mislimo, a ne da one misle svoje, to će reći misli svojih stvarača."⁶⁷ Stoga je njegova poetika iste vilinske zemlje. U njoj pjesnik začaranom suncu vraća sve što je od njega dobio.

Stalno prizivajući stvaraoca, onoga tko priča priču, Šimić zapostavlja potisnutu, već stvorenu dimenziju priče: zato je dosljedan tek kao

pritom napomenuti da se Šimićeva teza o čovjekovu zemaljskom smislu koji se ispunjava kulturnim kreacionizmom, ne odnosi na čovjeka kao društveno biće, niti se odnosi na povijesnu ili društvenu projekciju, nego na utopijsku kategoriju 'duhovnog carstva na zemlji' (D, II: 228.), te usamljenosti i krhkosti kulture spram materijalističke opasnosti. Znači, Šimić ne barata pojmom čovjeka kao društvena bića, nego ekspresionističkom idejom čovjeka kao generičkog bića." (C. MILANJA, "Utopijske značajke teorijskog uma hrvatskog ekspresionizma", u: *Ekspresionizam u hrvatskoj književnosti i umjetnosti, Zbornik radova I. znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem*, C. MILANJA (ur.), Altagama, Zagreb, 2002., str. 43). Tako postulirana ideja vrijedi za modernog umjetnika *sui generis*.

64 GILBERT KEITH CHESTERTON, *Pravovjerje*, Sion, Zagreb, 2001., str. 59.

65 *Isto*, str. 60.

66 *Isto*, str. 71.

67 A. B. ŠIMIĆ, "Filozofija o riječi", u: *Sabrana djela, Proza II*, August Cesarec, Zagreb, 1988., str. 303.

negator, zato se gubi u nedosljednim uprizorenjima, zato stalno korigira iskustvo, očekuje, koncipira, planira. "Kompozicija, cjelina - to je ono što me čini očajnim",⁶⁸ priznaje u svome dnevniku. Ne treba nam bolji dokaz od pogleda na Šimićevu radnu bilježnicu.

Na obratnoj je stranici otkinuta plava korica, praznina je početne bijele stranice ispisana u raznim smjerovima i drugom tintom. Na prvoj stranici pjesnik govori o kinoplastici, o fantomu koji pleše: "kad umire on ostaje dalje, on, umnožen bezbroj puta ... nije li to malo čudo".⁶⁹ Na drugoj strani ispisanoj čitkim Šimićevim rukopisom nalazi se pjesma *Veliki ubijatelj* s različitim inačicama stihova. Na trećoj je strani sve precrtano. Uporno tražeći čovjeka, pjesnik je našao tek zagonetku.

68 A. B. ŠIMIĆ, "Dnevnik", u: *Sabrana djela, Proza II*, August Cesarec, Zagreb, 1988., str. 464.

69 A. B. ŠIMIĆ, "Radna bilježnica", u: *Sabrana djela, Proza II*, August Cesarec, Zagreb, 1988., str. 503.

Poetics of Anti-Journalism in A.B. Simic's Essays

Summary

A. B. Simic's essayistic work is characterized by the usage of critical, polemical, programmatic and aphoristic devices in an unambiguous affirmation of the expressive nature of artistic creature and an unequivocal negation of poetic adequacy and ethical traditionalism. The unambiguity of critical and poetical utterances unveils a tendentious configuration of Simic's discourse. Such structuring is most clearly manifested in Simic's antagonistic attitude towards the concept and model of journalism which is understood in the author's perspective as a specified value. Using the dialectical insights of critical theory, especially those by Habermas, Bloch's historical and philosophical insights, Foucault, Koselleck, and Terry Eagleton's literary theory, this paper aims to specify the connection between the principle and purposefulness of the modern discourse as a crucial fact, both in conceptualization and shaping of Simic's poetry of anti-journalism, as well as in understanding and shaping of modern discourse in general.

Keywords: anti-dogmatism; anti-journalism; critics; modernism; poetics.

Razno

Miscellaneous

Dr. Petar Čule - životni put

U listopadu 1982. msgr. Petar Čule, mostarsko-duvanjski biskup emeritus, s naslovom "nadbiskup giufitanski", koji mu je 1980. na odlasku u mirovinu kao svjedoku vjere dodijelila Sveta Stolica, obilježio je 40. obljetnicu biskupskoga ređenja. Za tu je prigodu priredio prikaz biskupova života katedralni župnik msgr. Anđelko Babić. Nije nam poznato da je ovo predavanje bilo objavljeno.

O životu i djelu nadbiskupa dr. Petra Čule - koji je rođen 18. veljače 1898., ređen za svećenika u Sarajevu, 20. lipnja 1920., za biskupa u Mostaru, 4. listopada 1942., a preminuo u Mostaru, 29. srpnja 1985. - održan je u povodu 5. obljetnice njegove smrti, 1990. godine, znanstveni skup u Mostaru. Objavljen je 1991. i zbornik radova njemu u čast pod naslovom Za Kraljevstvo Božje, u skladu s njegovim biskupskim geslom.

Don Anđelko Babić rođen je u Gracu kod Neuma, 12. kolovoza 1918., zaređen za svećenika u Sarajevu, 29. lipnja 1942., a preminuo kao katedralni župnik u Mostaru, 14. travnja 1983. Bio je biskupov tajnik od 1943. do 1945. Opširnije o njemu u monografiji Da im spomen očuvamo, Mostar, 2000., str. 333-335. Njegove je propovijedi Iziđe sijač sijati u drugom proširenom izdanju priredio i objavio don Božo Goluža, Mostar, 2010.

Učinilo nam se zgodnim ove godine, u kojoj pada i 120. obljetnica rođenja biskupa Čule i 100. obljetnica rođenja župnika Babića i njegova 35. obljetnica smrti, prirediti ovo pregledno predavanje, koje smo popratili potrebnim bilješkama za suvremenoga čitatelja. U nezaboravan spomen ove dvojice hrabrih Kristovih slugu i vjernih službenika Crkve u Hercegovini.

Ratko Perić

Rodni kraj

Neretva dijeli Hercegovinu na dva dijela. Desna strana s katoličkom većinom, a lijeva s katoličkom dijasporom. To isto čini i s Mostarom, njega dijeli na dva dijela. Pa i ta podjela grada pruža sličnu sliku. Na lijevoj strani rijeke stari je dio grada, trgovački, poslovni i administrativni s manjim brojem katolika, a na desnoj noviji dio grada, sve do skora predio obiteljskih kuća s rijetkim ustanovama i trgovinama. U novije vrijeme robna kuća i mnogo trgovačkih radnja i veliki blokovi stambenih višekatnica na desnoj strani Neretve. - Na toj je strani franjevački samostan s crkvom koja je do sada bila jedina katolička crkva u gradu. Na toj strani nikla je i nova katedrala, koja je tek zadobila vanjski oblik, a dorada unutaršnjeg izgleda još će trajati koje vrijeme.

U ovom dijelu grada jedna ulica vodi od centra prema zapadu. Sva je u sjeni golemih platana i daje tom dijelu grada ljepotu koja se drugdje rijetko susreće. Negdje pri kraju te ulice, koja danas nosi naziv Šetalište nalazi se pri brežuljku zgrada biskupije. Impozantna građevina iz onoga minulog vremena kada se u gradnji ovakvih objekata više pazilo na reprezentativnost nego na funkcionalnost. Sva je u zelenilu, ima zaseban kolski prilaz, a pješake s ulice kamene stepenice vode do lijepa pročelja nad kojim se diže balkon s lijepo izgrađenim biskupskim insignijama. U toj je zgradi već 36 godina domaćin današnji biskup dr. Petar Čule. On je treći biskup koji tu rezidira. Iako je dr. Petar Čule od 1942. glavni stanovnik te zgrade, nije se kroz sve to vrijeme u njoj nalazio. Kako se morao kroz nekoliko godina nalaziti na drugom mjestu, bit će o tom kasnije govora.

Zaposjeo je kao biskup tu zgradu sa 44 godine. A danas je to osamdesetgodišnjak. Pisac ovih redaka bio je također kratko vrijeme na početku svoje svećeničke karijere stanovnik te kuće. Kroz to vrijeme vršio je službu tajnika biskupa Čule, pa je tako imao mogućnost da svoga ordinarija izbliza upozna, a i da od mnogih osoba, bilo svećenika, bilo biskupove rodbine čuje dosta toga što pruža dobra uvida u životni put biskupa Čule. Kako sam sa zanimanjem otkrivao pojedine etape toga puta, mislim da će i čitatelji s istim zanimanjem to pročitati.

Nedaleko od Mostara prema jugozapadu prostire se lijepo polje dugo tridesetak kilometara, a široko 3-4 km. U ljeto je to zaista polje, a zimi jezero, zato nosi naziv Mostarsko blato.

Ljudi koji nisu povirili u Hercegovinu, nego je poznaju iz priča i knjiga, obično je zamišljaju krševitu, brdovitu, s malim terasastim podzi-

dama, s ponekim vrtićem ili s ponekom njivicom u krševitoj pustinji. Poslije vide neke dijelove Hercegovine posute pitomim brežuljcima i plodnim poljima zasađene vinogradima i breskvicama, kad vide velike površine zasijane žitaricama, zasađene paprikama, rajčicom i duhanom, stranac se pita je li to zaista Hercegovina? Da, nije sva Hercegovina pokrivena krševitim brdinama niti se sva ljeti pretvorila u sprženu pustinju. Ima u njoj i rijeka i rječica i veoma pitomih područja. Jedno takvo pitomo područje jest i Mostarsko blato, sa svih strana okićeno selima. Na istočnoj strani Blata, uz cestu koja vodi iz Mostara prema Ljubuškom nalazi se i selo Kruševo. Tu se 18. veljače 1898. rodio biskup dr. Petar Čule.

U novije doba probijen je tunel kroz koji vode iz Mostarskog blata odlaze u Neretvu već u rano proljeće. Polje se može puno bolje iskorištavati nego prije. Ali i prije su stanovnici toga područja bili ekonomski jači, nego stanovnici brda. A znamo da i u ekonomski jačim područjima, razumljivo, netko je imućniji netko siromašniji. A biskup Čule rodio se u jednoj imućnoj obitelji toga kraja, koji nije siromašan. Otac mu je Jure, koga su svi u selu zvali Juriša, a majka je Jaka /Jakoba/ r. Šarac. Petar je rođen kao treće dijete, bilo ih je šest braće i tri sestre. Premašen je broj dakle one davne braće koji su prema legendi doveli Hrvate na jug. Rodio se u ono doba kada još ne bijaše straha od demografske eksplozije, kada je priroda bila jedini regulativ i kada je "vita humana" [ljudski život] bila u svetoj cijeni.

Njegov je otac ipak znao što je to "odgovorno očinstvo", pa je već u ono doba četiri sina dao na daljnje školovanje, dva ostavio na dobru seoskom posjedu, a kćeri poudao.

Prigodom imenovanja dr. Petra Čule za biskupa pisao je tada o njemu i njegovoj obitelji tadašnji župnik u Kruševu pok. don Ante Romić u *Vrhbosni*, pa, između ostalog, o njegovu ocu Juriši piše ovako: "S mnogih razloga je Juriša poštovan [u svom kraju], te uživa pravi autoritet. Poštenjačina je, koji po prirodi ima nešto od plemstva u držanju i vladanju. On je glavni faktor u selu. Bez njega se ne može zamisliti i kakva akcija, koja tangira općenitost. Kruševo je do god. 1924. pripadalo župi Ljuti Dolac. Zbog udaljenosti od župskog centra osjećali su Kruševljani potrebu samostalne župe. Na čelu podhvata da se osnuje župa bio je Juriša. On je od svih najviše žrtvovao vremena, novca i truda, da se sazida župski stan. Pa kad je župnik prije nekoliko godina počeo s pripremama za gradnju crkve, našao je najviše oslonca na starini Juriši. Selo nije imalo škole. Danas je sazidana za tri učiteljske sile. I tu on ima kao predsjednik odbora velikih zasluga u zauzimanju

i organizaciji radne snage seljana. Jednom riječi: on je pokretač napretka u svojoj okolini.¹ Eto vrlo lijepa svjedočanstva o pok. Juriši iz prve ruke. Župnik u istom članku dodaje da je njegov sin Petar "baštinik prirodnih vrlina svog oca..." Ove župnikove riječi, vidjet ćemo to kasnije, poprimile su tek u novije doba pravo značenje. Kao što je otac bio inicijator i glavni nosilac tereta oko mnogih pothvata, koji su bili za opće dobro i napredak njegova sela, tako će kasnije i njegov sin Petar kao biskup u Mostaru biti pokretač mnogih pothvata u biskupiji, kao što su restauracije i popravci mnogih župnih centara u biskupiji, podizanje novih kada je na ledini trebalo zatemeljati župni stan i crkvu. I ne samo da se u Hercegovini u doba njegova biskupovanja nije sagradio nijedan crkveni objekt bez njegove inicijative, nego je svaki od njega primio i znatan materijalni prinos.

Djetinjstvo i prvi koraci u život

Iz prvih sati života jedna mala zanimljivost. Iako je selo, u kome je Petar rođen, udaljeno 6 km od župnog centra, još isti dan je kršten. Prije su se ljudi žurili s krštenjem. Nitko nije želio nekršteno dijete držati u kući. Ljudi su onda znali, kao i Origenov otac, što znači krštenje.

O Petrovu se djetinjstvu nema što posebno reći. Proživio ga je kao i svako drugo dijete u onom kraju. Ni danas na selu, a u ono doba pogotovo, hercegovačko seosko dijete ne živi u besposlici dosađujući sebi i drugima, ne prolazi seoskom djetetu dan u samoj igri. Čim se osovi na noge, odmah mu se određuju kućni poslići koji su prilagođeni njegovoj snazi i uzrastu, kao n.pr. da pazi na manju braću i sestre, da odnese ocu na njivu neku potrebnu stvar, da čuva stoku u brdu ili u ogradi. Itd. Tako je teklo djetinjstvo i našega Petra. Dakle, kao i druga djeca imao je i druga zaduženja i davao svoj prinos kućnim poslovima. U nečemu se ipak izdvajao od druge djece. Bio je pobožniji od drugih. Svoje izvrsno pamćenje upotrijebio je i u to da je s pet godina znao sve molitve kršćanskog nauka, a u šestoj godini znao je napamet i pred susjedima molio u korizmi često cijeli Gospin Plač. Podugačak je to, a zbog arhaičnog jezika i nekih nejasnoća i prilično težak osmerački ep. Rijetko ga koja osoba i u odrasloj dobi zna napamet, makar se to u korizmi i svakodnevno molilo, a eto pobožni ga je mališan Petar znao. Još prije polaska u školu znao je čitati i upotrebljavati osnovne računске radnje. I inače se može reći: što god

1 ANTE ROMIĆ, "Dr. Petar Čule, biskup mostarsko-duvanjski-trebinjski", u: *Vrhbosna*, 9-10/1942., str. 205-208, citat: str. 205.

je namjerno ili slučajno dolazilo u tu bistru glavicu u njoj je i ostajalo. Tako pjesme, što su se uz gusle pjevale ili ih je negdje pročitao, savršeno je pamtio. Znao je još kao dijete mnoge pjesme iz Kačićeva *Razgovora ugodnog*.

O njegovu se pohađanju osnovne škole znalo ono što je sam kasnije spominjao, da se u školi učilo malo i jadno, jer su sva četiri razreda bila u istoj sobi i sve ih je vodio jedan učitelj. Pa i u takvoj školi Petar je pokazivao bistrinu i prirodnu nadarenost tako da su njegovu ocu Juriši i župnik i učitelj a i drugi preporučivali da dijete dadne na daljnje školovanje. A Juriša je i sam tako mislio i možda i prije njihovih savjeta donio svoju odluku.

Petar 1909. dolazi u travničko sjemenište i postaje učenik travničke gimnazije. Zanimljivo: od njegova rodnog sela do Širokog Brijega ima samo tridesetak kilometara. Dakle, tu blizu nalazilo se franjevačko sjemenište i gimnazija, a župnik mu je bio franjevac, pa će se svatko upitati kako ga sve te okolnosti ne usmjeriše na školovanje tu blizu, nego ode u daleki Travnik? I danas Travnik nije blizu, a u ono doba zbog slabih prometnih veza mora da je tadašnjem čovjeku izgledao udaljeniji nego današnji Reykjavik. Kada je Petar svršio četvrti razred, fra Pio Knezović [1863.-1916.], župnik u Ljutom Docu [1908.-1910.], želio ga je poslati na Široki Brijeg i u toku ljeta tri je puta dolazio iz svoga Ljutog Doca do Juriše u Kruševo. Nije žalio svaki put prevaliti po hercegovačkoj žegi put od 12 km da Jurišu nagovori kako bi maloga dao u širokobriješko sjemenište. A Juriša je opet bio čvrst u odluci da dijete pošalje u Travnik.

A odakle je Juriša znao za travničko sjemenište i gimnaziju? Imao je blizog rođaka dijecezanskog svećenika don Andriju Aničića [1875.-1905.] koji je bio rodom iz Jasenice kod Mostara, a on i Juriša od dvije sestre. Aničić je preko ljeta kao bogoslov dolazio često, a i kao svećenik ponekad svom rođaku Juriši od kojega je bio dvije godine mlađi. Don Andrija je njega napućivao da svoga Petra uputi u Travnik. Kada je došlo vrijeme odluke, don Andrija je već bio davno u grobu, ali njegov je savjet bio živo prisutan u Juriši. Naime, don Andrija Aničić umro je kao župnik u Blagaju 1905., tj. u godini kada je Petar pošao u osnovnu školu.

Dakle, Petar je 1909. uputio molbu za prijem u travničko sjemenište. Molba je predana Biskupskom ordinarijatu u Mostar. Međutim, župnik fra Pio izradio je da se molba pošalje u Široki Brijeg, a malom je Petru stigla poruka da mu se molba za Travnik izgubila i da treba napisati i poslati drugu. A prva molba, iako je stigla na Široki Brijeg,

nije tamo doživjela uspjeh. Petar je tu odbijen zbog nepovoljne liječničke svjedodžbe. Naime, mostarski liječnik Kucharski² napisao je da je molilac kao dijete bolovao od malarije. I stvarno je bilo tako. Ta je bolest bila epidemijski raširena po svim selima oko Mostarskog blata, kao što je harala oko drugih močvara kao n.pr. u delti Nere-tve. Današnjem je čovjeku teško predočiti kako su u ono doba sve bare, kaljuže i močvare bile pravi raj za komarce, a kemija nije davala kao danas insekticide koji bi ih ništili, niti je medicina pružala kakva profilaktična sredstva koja bi ljudskom organizmu davala otpornu snagu. Petar je od te bolesti bolovao u ranom djetinjstvu. I jedva ostao živ. Bolest ga je dotle bila shrvala da je jednom bio zamalo tako da su bili zapalili i mrtvačku svijeću. Liječnik je uočio posljedice te bolesti te malom sjemenišnom kandidatu stavio nepovoljno mišljenje o njegovu zdravstvenome stanju. Koliko se ljudi i u svojoj struci, a izvan struke pogotovo varaju. Liječnik tom slabašnom dječaćiću nije predvidio mnogo životnih dana, a Bog se, srećom, nije smatrao obvezatnim da poštuje njegovo stručno mišljenje, pa je odredio da Petar i kao osamdesetogodišnjak bude čil i snažan kako se možemo osvjedočiti na ljetnim krizmama kad podnosi takav teret koji bi bio težak i za čovjeka koji ima polovicu njegove dobi.

Vratimo se ponovo u Petrovo djetinjstvo. Molba koja je poslana u Travnik - srećom ili Božjom odredbom - povoljno je riješena. Petar je bio primljen u travničko sjemenište. Nije puno smetalo to što je vijest o primitku stigla sa zakašnjenjem zbog slabih prometnih i poštanskih veza. I Petar zbog toga stigao dan-dva kasnije s ocem Jurišom u vezirski grad.

Gimnazijski dani

Prvih dana u travničkoj gimnaziji Petar se Čule slabo snašao. Prvi je razlog tomu što je iz osnovne škole u Ljutom Docu ponio slabu podlogu. A drugi je razlog možda još odlučniji. U travničko je sjemenište tada dolazilo malo seoske djece. Većina je učenika dolazila iz malih bosanskih gradića. Te su bosanske čaršijice ipak imale kvalitetnije škole, nego što su bile one seoske. A što je još važno ta su čaršijska djeca bila otvorenija i smionija nego ona sa sela. I među tom otvorenom i smjelom čaršijskom djecom mali se seljačić iz Kruševa osjećao

2 Simon Kucharski (1858. - 1914.), Poljak, kotarski liječnik u Ljubuškom od 1891., zatim u Mostaru od 1904. do smrti, 1914.

nesiguran u se i izgubljen, bojažljiv. Seoski patrijarhalni odgoj i danas sputava u djetetu otvorenost i inicijativu. Djetetu se neprestano podvikuje: miruj, šuti, ne čini se živ! A tada, početkom ovoga vijeka bilo je toga kudikamo više. I eto, prvi mjesec mali Petar davao je u školi vrlo loš dojam. I sam je opažao da je loš učenik i pribijavao se da će ga uprava sjemeništa poslati kući. Međutim, taj krizni period ove male seoske biljčice u novim uvjetima života nije trajao dugo. Već poslije mjesec-dva razrednik u njemu zapaža rijedak talent. Jednom zgodom njegovi su odgovori iz latinskog napravili iznenađenje. Razrednik ga pohvali pred razredom. Pohvala je malom Hercegovcu dala krila, odjednom je iskočio među najbolje učenike i takav je ostao kroz cijelu gimnaziju. Još dvije decenije poslije njegova odlaska iz travničke gimnazije sjećam se kako sam slušao od starih profesora da je Petar Čule bio među najdarovitijim učenicima što ih je ikada imala gimnazija.

Travnička je gimnazija pružala izvanredne uvjete za razvoj mlada čovjeka i na duhovnoj i na intelektualnoj liniji. Osim svoje metode kojom je putem tzv. *castra i concertationes*³ stimulirala učenike na učenje, imala je načina da ih angažira u izvanškolskim aktivnostima koje će im kasnije u životu jako dobro doći. Učenici su tu n.pr. davali izvanredno uspjele drame, pa i operete, a garderoba za ovakve poslove bila je bogata gotovo kao i garderoba sarajevskog kazališta. Naime, godinama se to skupljalo i čuvalo. A imala je ta gimnazija i vrlo kvalitetan orkestar koji je na priredbama izvodio i teže klasične komade pa tako generacije i generacije učenika glazbeno odgojilo. A opet kroz literarnu i misijsku sekciju gimnazijalci su se učili možda rjeđe samostalnom literarnom stvaranju, a više javnim nastupima.

No, ova je gimnazija imala za mnoge Hercegovce svoju tragičnu nevolju. Smještena u središnjoj Bosni, s oštrom kontinentalnom klimom bila je za male Hercegovce koji su dolazili iz toplije mediteranske klime do zla jada pogibeljna. Što je značilo za jedno hercegovačko dijete, koje je u svom kraju jedva kada vidjelo snijeg, doći u ovo alpsko područje u kom već sredinom studenoga snijeg pritisne zemlju i drži

3 *Castra* su latinski vojni tabori ili bojni redovi, a ovdje se, u prenesenu značenju, radilo o gimnazijskom natjecanju između razreda (tabora) u poznavanju gramatike ili u znanju riječi klasičnih jezika, grčkoga i latinskoga; a *concertationes* slična natjecanja između pojedinih izvrsnih učenika. Pobjednik bi bio proglašivan "imperatorom"!

je pod niskim temperaturama do sredine ožujka. I u tu oštru klimu dovesti djecu u razvoju, tekstilom nedovoljno zaštićenu, a obično nedovoljno uhranjenu, značilo je izvrnuti ih opasnosti oboljenja od ove ili one upale, a ponajčešće se radilo o upali pluća i upali podrebrice, što je kasnije redovito vodilo tuberkulozi pluća. Znamo za mnogo slučajeva da su hercegovački momčići, natprosječno visoki, čvrsti i snažni, oboljevali u oštroj travničkoj klimi - kao i Petar Barbarić [1874., Travnik: 1889.-1897.] - i otišli prerano u grob. A drugi su bolest jedva prekucali i cijeli život nosili i osjećali njezine posljedice. Dakle, kada se oštroj klimi pridružila slaba odjeća, slaba ishrana, a u doba intenzivna rasta, kada je organizam posebno osjetljiv, jer još nije stabiliziran, katastrofe su nekima bile neminovne. Tu je nevolju također doživio, pa srećom preživio, i Petar Čule. Bio je u trećem tadašnjem razredu kada je 1912. obolio od upale podrebrice. Bolest je vukao i kroz četvrti razred. Godine 1913. poslaše učenike kućama, jer je država oduzela dio sjemeništa za bolnicu bojeći se zbog balkanskoga rata i sama ratnog zapletaja. Ali, kako Austrija tada nije stupila u rat, sjemeništu su vraćene oduzete prostorije i ono je opet proradilo. Gimnazijalci su se vratili, ali mali Čule ne. Kako se osjećao slab, molio je poglavare da može i dalje ostati kod kuće. Udovoljili su mu. A te godine u ljetu uprava sjemeništa ga obavijesti ako ne ozdravi da ga više ne će ni primiti. Liječnik u Mostaru pregledao je maloga Petra i izdao svjedodžbu da je potpuno zdrav, ali malokrvan. S tom je svjedodžbom primljen u sjemenište, a gimnazija ga je obvezala da mora sve predmete četvrtog razreda polagati, pa ako prođe, onda tek upisati peti. To je zahtijevalo puno umnog napora. Taj napor malokrvnog momčića, pa k tomu još jedna nevolja koju je doživio godinu dana prije toga, učiniše da je godinama kasnije patio od glavobolje. Naime, u nestašnoj igri jedan ga je vršnjak snažno udario u glavu teškom grudom snijega, pa je ova njegova nesmotrenost Petra skupo stajala.

A obično jedna nevolja ne dolazi sama. U četvrtom je razredu Petra pogodila tuberkuloza pluća s kavernom, koja je ipak ubrzo zarasla. Dakle, ono što je mnoge hercegovačke učenike u grob oborilo, zamalo da nije i njega. No unatoč svim ovim zdravstvenim nevoljama i neredovitu pohađanju škole, Čule ipak ostaje najbolji učenik u svojoj generaciji i kao takav postaje u IV. razredu prefekt Male Marijine kongregacije, a kasnije će kao maturant, a najbolji učenik u gimnaziji, postati prefektom Velike kongregacije. Još od onoga doba potječe njegova posebna pobožnost prema Gospi i tu je pobožnost zadržao svega života. Osim drugih načina, kojima je to pokazivao, molio je svakodnevno posvetnu molitvu Gospi i njezinu kronicu. Imao sam

se prilike osvjedočiti kako to ne čini šablonski, nego veoma sabrano i s uživljavanjem u otajstva. Takav dojam stječe onaj tko pritom gleda njegovo vanjsko držanje.

U ono je vrijeme bio običaj da učenici već u sedmom razredu (a to je današnji treći) gimnazije primaju tonzuru, tj. postaju klerici. A Čule i njegovi kolege primili su tonzuru još godinu prije, dakle u šestom razredu. Bila je to 1915. godina. Godinu dana je već trajao Prvi svjetski rat, neki su u razredu navršili 18 godina, pa da ih vojska ne bi zgrabila, dali su cijelom šestom razredu tonzuru, jer su time kao klerici bili oslobođeni od službe u vojsci.

Ta promjena još ne bi bila neugodna, da rat nije donio većih poremećaja, a s time i nepravilnosti za ustanovu i za učenike. Odmah po izbivanju rata polovica sjemenišne zgrade rekvirirana je za bolnicu, stoga su pod jesen 1914. mogla doći u sjemenište samo tri najstarija razreda, pa i s tim smanjenim brojem učenika škola je počela tek 2. prosinca. Nešto kasnije gimnazija je pozvala i peti razred, tako da su i te školske godine četiri viša razreda uspjela završiti godinu. Ovdje je potrebno pripomenuti još da ni taj mali broj gimnazijalaca nije u sjemeništu imao gdje spavati, nego su spavali kod jednoga bogatog muslimana u gradu, kojega je sin također pohađao gimnaziju kod isusovaca, naravno kao vanjski đak.

Da je rat donio samo skučen sjemenišni prostor i samo poremećaj u nastavi, i to je za ovakvu ustanovu veliki jad. Ali uz rat dolaze i druge nevolje. Kada molimo u litanijama Svih Svetih da nas Bog, po zagovoru nebesnika, oslobodi od teških patnja i zala, među ostalim vapimo da nas poštedi "od kuge, glada i rata". Ova sva tri zla idu zajedno iako ne ovim redom. Najprije dolazi rat, a za njim se vuče glad, a na ispaćeni organizam lako jurišaju bolesti. Tako je rat donio dio i gladi i bolesti u travničko sjemenište. I Čule je zbog slabe ishrane, a vukući redovit teret naporna školskog učenja, naprtio sebi bolest nerava. I liječnik mu je zabranio učenje. Mogao je redovito pohađati nastavu, ali izvan škole nije smio ni otvoriti knjige. Stoga je vrijeme, dok su drugi učenici sjedili u svojim "muzejima" i spremali se učeći za sutradan, Čule upotrebljavao za šetnju na igralištu ili po sjemenišnom vrtu. Pri tom mu je često pravio društvo tadašnji magister Mato Filipović [1888.-1957.]. Pa iako mu je ta godina bila po zdravlje teška, a po učenje sasvim nezgodna, na kraju te godine Čule ima u svjedodžbi od početka do kraja ocjene "izvrstan".

Nadošao je i završni razred. Dođe i matura. Početak ljeta 1917. Tada travnička gimnazija nije imala prava javnosti pa su njezini učenici

polagali maturu - od koje nitko nije mogao biti oslobođen - pred komisijom sarajevske gimnazije. Čule je pred tom komisijom tako briljirao da mu je vladin inspektor i predsjednik komisije Kodlich odmah ponudio državnu stipendiju za studij na sveučilištu. Ali Petar Čule imao je već svoj određen pravac koji ga je odveo na studij bogoslovlja.

Prema misništvu

Pod jesen 1917. Čule dolazi u interdijecezansku bogosloviju u Sarajevo. U njoj se našlo svega 18 bogoslova, a od toga šestorica za mostarsko-duvanjsku i trebinjsku dijecezu.⁴ A ostali - 11 iz vrhbosanske i 1 iz banjalučke. No nakon rata broj se bogoslova znatno povećao dolaskom većega broja dalmatinskih bogoslova. Do tih dana u Zadru se nalazila centralna bogoslovija za sve dalmatinske biskupije, kako je Zadar došao pod Italiju, dalmatinski su bogoslovi prebačeni u Sarajevo.

Kada je Čule kasnije kao svećenik i biskup spominjao svoje bogoslovne dane, rado je govorio o svojim profesorima u teologiji. A isusovci su bili i poglavari i profesori. Imao je za njih mnogu riječ priznanja i pohvale. Nije hvalio njihovu visoku teološku spremu, nisu to bili nekakvi vrsni i renomirani stručnjaci, nego su mu imponirali kao uzorni svećenici i redovnici. Svojim životom i držanjem pobudno su djelovali na još nestabilizirane mlade duše, koje su u toku svoje duhovne izgradnje željele vidjeti već izgrađene uzore.

Poslije treće godine teologije je Petar Čule zaređen za svećenika 20. lipnja 1920. u dobi od 22 godine. Sada, kada studij teologije traži šest godina ili čak sedam, kada se ređenje prima negdje poslije šeste godine, ovo ređenje poslije treće godine studija izgleda pomalo čudno. Da, tadašnji studij teologije trajao je svega četiri godine, a toliko je po prilici trajao i studij na svim drugim fakultetima.

Petar je Čule primio sakrament svećeničkog reda od dr. Ivana Šarića,⁵ tadašnjega kapitularnog vikara vrhbosanskog, a kasnije nadbi-

4 Za Mostarsko-duvanjsku biskupiju, osim Petra Čule (ređen 1920.), bili su: Marko Zovko (ređen 1917.), Stanko Čotić (ređen 1919.) i Blaž Tomas (nije zaređen); za Trebinjsko-mrkansku: Ivan Maslač (ređen 1918.) i Mitar Papac (ređen 1919.).

5 Ivan Šarić (1871. - 1960.), zaređen za svećenika 1894., imenovan pomoćnim vrhbosanskim biskupom 1908., nakon smrti nadbiskupa Josipa Stadlera 1918.

skupa, koji će kao nadbiskup i metropolit biti Čuli konsekrator kod biskupskog posvećenja.

Mladu je Misu Petar imao devet dana poslije, na svoj imendan 29. lipnja iste godine kada je primio sv. red. Nije Mlada Misa bila u udaljenoj župnoj crkvi u Ljutom Docu, nego u seoskom groblju u sjeni hrastova. Tu je uz mladomisnika bio prisutan otac, bliža rodbina i puk župe. Majka je mladomisnikova na groblje dopraćena godinu dana prije toga. Dakle, nije doživjela Petrovo mladomisničko slavlje.

Ništa nisam mogao doznati o vanjskoj proslavi Mlade Mise. Pretpostavljam da je to bilo skromno. Bit će da je to bila svečanost samo za uži krug rodbine i prijatelja. Nije se tada slavilo s velikom pompom. Period između dva rata donio je svečanije slavlje Mladih Misa, ali još uvijek s velikim naporom da se istakne duhovna dimenzija događaja. Kada su se poslije II. svjetskog rata stabilizirale prilike u ekonomskom i drugom pogledu, razmahalo se slavljenje Mladih Misa - sve pompoznije, sve bučnije s uočljivim povećanjem manifestativnog i dernečkog obilježja, s velikim materijalnim ulaganjima, koja poprimaju izgled sjetve koja ima donijeti obilnu (materijalnu!) žetvu. Tu nijedno zrno ne smije otići u trnje i na kamen, nego ima donijeti trideseterostruk, šezdeseterostruk i stostruk rod. Ovaj kermes uz Mladu Misu, koji bez sumnje ide na račun duhovne strane, još nije doživio duhovnu kulminaciju. Svaki novi slučaj znači i povećanje vanjskoga sjaja. Zanimljivo da se još nije čulo ni za jedan slučaj da netko taj modi kontrira s jednom Mladom Misom, koja bi bila posve skromna, bez onih dugih i šablonskih deklamacija, bez poziva "za obiteljski stol", bez plavih koverata, bez dernečkog izživljavanja... koja bi bila posve duhovan doživljaj novomisnika i kršćanske zajednice i oprana od sajamskih i numizmatičkih naplavina.

Vratimo se opet mladomisniku Čuli. Naš mali čovjek-vjernik misli kada netko dođe do Mlade Mise da više nema što učiti. Da se Petar Čule našao u nekoj drugoj biskupiji, njegov bi biskup znao za prirodne talente svoga mladomisnika i omogućio bi mu daljnji teološki studij. Međutim, ovom je mladom svećeniku doteklo toliko snalažljivosti i hrabrosti da se sam pobrinuo za svoje teološko usavršavanje. A mora se priznati, išle su mu na ruku i neke sretne okolnosti. Naš

obnašao dužnost kapitularnoga vikara do 1922., kada je imenovan vrhbosanskim nadbiskupom, od 1945. živio u emigraciji, preminuo u Madridu 1960., vidi: PAVO JURIŠIĆ, *Ivan Šarić vrhbosanski nadbiskup*, Sarajevo, 2007.

poznati povjesničar o. dr. Miroslav Vanino [1879.-1965.], kasniji dopisni član JAZU, imao je prijateljskih veza po Francuskoj, pa je ondje isposlovaao četiri stipendije, i to tri za Institut Catholic u Parizu, a jednu od kardinala Merciera za teološki fakultet u Louvainu. Prve tri stipendije iskoristili su Đuro Gračanin,⁶ Ivan Merz⁷ i Juraj Ščetinec,⁸ koji kasnije postadoše znameniti u kulturnoj i katoličkoj javnosti. A četvrta zapade našega Petra Čulu, koji nije ostao manje od njih uočljiv javnosti, iako je njegovo djelovanje izvan metropole, u neuočljivoj provinciji.

Pod jesen 1920. sva četvorica se zajedno uputiše iz Zagreba prema zapadu. Ali, ubrzo se na Zidanom mostu rastadoše. Prva trojica odoše preko Trsta u Pariz, a Čule preko Beča u Louvain.

S kakvim je nadama došao u Louvain, nije nam poznato, ali je poznato da je zbog nekoliko razloga želio odatle što prije otići. Prvo, stipenditor pariška nadbiskupija zapade u financijske nevolje, pa iako Čuli nije otkazana stipendija, njemu bijaše neugodno da bude na teret ustanovi koja se davi u novčanim nevoljama. Drugo, sistem studija u Louvainu nije bio onakav kakva je Čule želio. Tu su studirali svećenici koji su na drugim stranama već završili teologiju, a željeli su se specijalizirati za pojedine njezine grane. Zato su tu profesori po cijelu godinu obrađivati jednu *kvestiju* - teološko pitanje. To je bilo dobro za odgoj budućih visokih stručnjaka i pisaca, a Čule je želio produbljenje općega teološkog studija. A treći razlog zbog kojega je želio napustiti Belgiju bijaše neugodna klima. No, od svih ovih razloga najglavniji ipak bijaše onaj novčani. I Čule odluči prijeći u Innsbruck. Radi toga se 1921. o Uskrsu vratio u domovinu.

Biskup Šarić, tadašnji kapitularni vikar u Sarajevu, pokušao mu je pribaviti stipendiju bosanske vlade. Poslije uvida u Čuline svjedodžbe, bez poteškoće su mu to obećali samo je još trebalo priložiti svjedodžbu o imovnom stanju roditelja. Ali biskup fra Alojzije

6 Đuro Gračanin, rođen u Gacku 1899., svećenik Vrhbosanske nadbiskupije, profesor apologetike i ekleziologije na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, gdje je preminuo 1973.

7 Ivan Merz, rođen u Banjoj Luci 1896., preminuo u Zagrebu 1928. Tijelo mu se čuva u bazilici Srca Isusova u Palmotićevoj. Beatificirao ga papa Ivan Pavao II., sveti, u Banjoj Luci, 22. lipnja 2003.

8 Juraj Ščetinec, rođen u Koprivnici 1898., studirao političke znanosti u Parizu, umro u Zagrebu 1939.

Mišić,⁹ ordinarij u Mostaru [1912.-1942.] umalo sve to omete. Mladom Čuli pripremio je dekret za župnika u Blagaju. Ondje je trebao nastupiti u službu na Malu Gospu. U zadnji čas biskup izmijeni dekret, ali ne izmijeni namjeru da Čulu zadrži. Nudio mu je župu ili kapelaniju, a on se na svaku ponudu lijepo zahvalio i ustrajno molio da ga pusti na daljnji studij. Stipendija je već prohujala, a pomoći s druge strane nije mogao dobiti. Pouzdao se u svoje misne intencije. Rektor sarajevske bogoslovije P. Antun Prešern uredio mu je da bude primljen u *Canisianum* u Innsbrucku. I ondje se našao svršetkom rujna 1921. To je bilo ono što je ovaj mladi daroviti svećenik i želio. Sistem studija bio je kao i u Sarajevu, samo se radilo dublje i temeljitije nego u Sarajevu. Profesori su mu i u Innsbrucku bili sve sama zvučna imena poznati po svojim udžbenicima i priznati po svijetu. Za dvije školske godine Čule je i disertaciju napisao i ispolgao rigorozne. Tako je 12. srpnja 1923. promoviran za doktora teologije.

Zbog ozbiljnosti studija, strogosti ispita i neuspjelih pokušaja mnogih koji ne zadovoljiše stroge kriterije na rigorozima, insbruški su doktori bili vrlo cijenjeni. A na tom strogom fakultetu Čule je svoje rigorozne položio *summa cum laude* ili *cum applausu*.

Povratak u domovinu

Dr. Petar Čule poslije dvije godine provedene u tuđini vraća se svom hercegovačkom kršu. Kuda će biskup Mišić s tim mladim doktorom? Velike bi biskupije znale što bi s takvom vrsnom silom, a mostarska biskupska kurija u početku ne zna gdje bi ga upotrijebila. Providnost se ipak pobrinula da taj čovjek široke opće kulture, izvrstan poznavatelj klasičnih jezika i svega blaga klasika, dobar znalac nekoliko europskih jezika, veoma skladna svećeničkog i ljudskog držanja dobije mjesto gdje bi sve ove kvalitete ili barem neke od njih mogle biti korisno upotrijebljene. Postao je prefekt Napretkova đlačkog konvikta u Mostaru. Potrebno je mlađem naraštaju reći koju riječ o Hrvatskom kulturnom društvu "Napredak". To je bilo društvo koje su osnovali i vodili ugledni Hrvati, a svrha mu je bila širenje kulture među Hrvatima, a posebno pomagati siromašne hrvatske učenike i studente,

9 Vidi monografiju *Da im spomen očuvamo*, Mostar, 2000., str. 50-51; također članak "U povodu 100. obljetnice izbora provincijala Alojzija Stjepana Mišića za biskupa u Mostaru", u: *Službeni vjesnik*, Mostar, 3/2012., str. 296-300.

omogućavati im školovanje. Zato je Napredak imao po raznim gradovima đачke domove, koje su po pravilu vodili svećenici, premda se u tim domovima nisu školovali svećenički kandidati. To je društvo niklo u BH i u Sarajevu sve do svoga dokinuća 1945. imalo svoju središnju upravu, a ogranke po cijeloj zemlji. Srbi su imali slično društvo sa sličnom svrhom pod nazivom "Prosvjeta", a također i muslimani pod nazivom "Gajret". Prosvjeta i Gajret imali su u Mostaru svoje srednjoškolske domove, pa je takav dom osnovao i Napredak. I danas stoji ta lijepa i prikladna zgrada u jednoj od najljepših mostarskih ulica koja se nekada zvala Liska ulica, a danas Masarikova [a danas kneza Mihajla Viševića Humskog]. Koja je danas svrha toj zgradi, nije nam znano, ali moramo napomenuti da je od svih đачkih domova u Mostaru, Napretkov bio najljepši, najudobniji i najbolje vođen. Kućanstvo su u njemu vodile časne sestre. Taj je konvikt imao još jednu dobru stranu: bio je od gimnazije udaljen samo nekoliko minuta hoda, a nije mu bila daleko ni učiteljska škola.

Učenici Napretkova konvikta nađoše u dr. Čuli i izvrsna pedagoga i veoma spremna instruktora. Najviše jada učenicima zadaje matematika, pa onda jezici, a dr. Čule bijaše izvrstan matematičar i još izvrsniji poznavalac jezika. Spremno je pomagao svoje konviktorce u tim predmetima, a ostale su predmete mogli i sami lako svladavati.

Ovdje ću ubaciti uspomenu jednoga bivšeg konviktorca. Danas je to čovjek u godinama, a kada je to pripovijedao u prvim poratnim godinama, bijaše to obijestan mlad čovjek, inženjer V. B. Pripovijeda u društvu: "Među nama đacima se govorilo da naš prefekt dr. Čule dobro zna matematiku, a ja velim: baš ću to provjeriti. I u vrijeme učenja zamolim ga da mi pomogne izraditi jedan matematički zadatak iz viših razreda gimnazije, jer da ja tobože ne znam. On pogleda zadatak, a onda sa smiješkom dodade: 'daj ovamo, hrđo'. I za čas ga izradi. Ja sam poslije kolegama rekao: 'zna, pa zna!'"

Napretkovi su konviktorci imali prefekta koji je bio intelektualno spreman, a uz to za njih veoma zauzet i požrtvovan. Zatekao ih je kao slabe učenike, a na kraju prve godine njegova prefektovanja sedmorica prođoše s odličnim uspjehom, a svi završiše s uspjehom razred. I to u gimnaziji koja je bila na glasu sa svoje strogosti. I u kojoj postotak prolaznosti nije bio programiran.

Građani su primijetili te uspjehe, primijetili su ih i ugledni članovi uprave Napretka, a primijetila ih je i uprava gimnazije. I stoga ponudiše dr. Čuli da na gimnaziji predaje filozofiju i francuski. Francuski je predavao kroz kratko vrijeme, a filozofiju dvije godine. Kasnije,

1930. godine, postao je stalan član profesorskog zbora, jer ga je biskup postavio za katehetu na gimnaziji u kojoj je tada vjeronauk bio obvezatan školski predmet. I na dužnosti katehete ostao je sve do 1941.

Nisu to bile jedine dužnosti koje je vršio dr. Čule. Već 1926. imenovan je arhivarom biskupske kurije, a 1937. postaje konzultorom biskupije. Već spomenuti pisac njegove kratke biografije u *Vrhbosni* piše i ovo: "Ovaj kancelarijski rad, koji se u mnoštvu ne vidi, donio je dr. Čuli premnogo žrtava, a Ordinarijatu puno koristi od njegove naobrazbe u teološkim disciplinama."¹⁰

I sama služba katehete na gimnaziji, gdje je trebalo predavati u svih osam razreda, daje čovjeku dovoljno posla i u stanju je zauzeti sve njegovo vrijeme i zaokupiti sve njegove intelektualne snage. A to bi se gotovo moglo reći i za posao koga je dr. Čule obavljao na ordinarijatu. A oba ova posla obavljati, vršiti ih stručno i savjesno, značilo je zaista sebe opteretiti.

I kada se još doda da je dr. Čule rado priskakao u pomoć svećenicima u pastvi, kao vrstan propovjednik rado i često pozivan na svečanosti, a po nekad davao po samostanima duhovne vježbe ili duhovnu obnovu, pomalo dopunjamo predodžbu o njegovoj svećeničkoj aktivnosti. No, ta slika ne bi bila potpuna kada se ne bi spomenulo i ovo. Bio je biskupijski referent za sjemeništa, a to znači bila mu je povjerena briga za svećenički pomladak. A on - poznavajući dobro nakane opće Crkve o odgoju biskupijskog svećenstva zalagao se u tom poslu više nego su mu nalagala službena zaduženja. U pronalaženju i pomaganju svećeničkih kandidata nije se žalio ni umarati ni novčano prazniti, premda u tom poslu nije uvijek nailazio na razumijevanje svoga ordinarija, koji je za sjemeništarce uveo *numerus clausus*.¹¹ (Neka čitatelj ne zamjeri što ova riječ sa svojim prijevodom nije stavljena u akuzativ. Uvijek se navodi u nominativu). No, iako Čule nije nalazio razumijevanje kod biskupa Mišića, nalazio je razumijevanja i pomoći kod onih nekoliko dijecezanskih svećenika koji

10 A. ROMIĆ, *nav. čl.*, str. 207. O don Anti Romiću (1903. - 1964.) zbornik radova: LJUBO PLANINIĆ (prir.) *Ponosan i neustrašiv*, Kruševo - Mostar, 2004.

11 Biskup je Mišić pisao rektoru Travničkoga sjemeništa 1939. da se uvede ograničen broj sjemeništaraca u osam razreda: "Prečasno Ravnateljstvo, za potrebe biskupije Mostar-Duvno-Trebinje odsada pa ubuduće ne primajte više preko 33 kandidata gimnazijalca. Kod broja 33 gimnazijalca dječaka za Mostar-Duvno-Trebinje neka ostane." Opširnije u: MARKO PERIĆ, *Hercegovačka afera*, Mostar, 2002., str. 107-108.

su odreda bili na brojčano malim i siromašnim župama. Mnogi su od njih u tom razdoblju između dva rata gradili crkve i župne kuće, popravljali dotrajale, bili u trajnoj građevnoj aktivnosti, ali ipak nisu žalili preko svećeničke "Uzajamnosti" pridonositi za pomladak, na što ih je neprestano poticao i riječima i primjerom dr. Čule.

Ponekad se među svećenicima povela riječ kako dr. Čule nije dao katoličkoj publicistici onoliko koliko je njegov vrijedni talent mogao pružiti? - Njegov spisateljski opus zaista nije velik.¹² Kao mlad svećenik napisao je dvije knjižice: Misli velikih umova o Bogu i vjeri, i Misli velikih umova o Kristu i Katoličkoj Crkvi. Napisao je još koji članak u katoličkim listovima i preveo dva opsežna djela: *Povijest Isusovačkog Reda* od Campbella s engleskoga i *Krist, ideal svećenika*, od Dom Marmiona s francuskoga.¹³ To zaista nije puno za čovjeka koji je riznica znanja, vrhunski intelektualac, koji je zbog znanja jezika u cijeloj Europi kod kuće. No treba se sjetiti njegovih redovitih dužnosti kao katehete, pa njegove službe na biskupskoj kuriji i bit će nam razumljivo da mu je ostajalo malo vremena za slobodno stvaranje. A onda, recimo i ovo. Dr. Čule nije od onih ljudi koji čudom, ponekad drskom smionošću opterećuju papir svojim površnim nezrelim i bezvrijednim proizvodima, pokazujući vrlo malo pismenosti a puno želje da se čuje za njihovo ime...

Biskup

O. fra Alojzije Mišić, mostarsko-duvanjski biskup i trebinjski administrator već je bio zašao u duboku starost. Je li on sebi tražio koadjutora i koga je predlagao, to javnost nije znala. A svatko je vidio da ga nema. Bez pomoćnika je otišao s ovoga svijeta preminuvši iznenada 25. ožujka 1942. Nađen je mrtav za stolom u svojoj sobi. O njegovoj su smrti brzojavno obaviješteni i Vatikan i metropolita vrhbosanski dr. Šarić. U ovakvu slučaju kanonici, a gdje njih nema onda konzultori biraju kapitularnog vikara, koji upravlja biskupijom do izbora novoga biskupa. Biskup je Mišić iza sebe ostavio trojicu konzultora: dr. Čulu, dr. fra Lea Petrovića i fra Borislava Ilovaču. Međutim, samo je Čule bio pravi konzultor, a druga dvojica nisu bili potvrđeni od

12 Vidi ANTE KOMADINA, "Spisateljska djelatnost nadbiskupa dr. Petra Čule", u Čulinu zborniku *Za Kraljevstvo Božje*, Mostar, 1991., str. 289-305.

13 Bl. COLUMBA MARMION, *Krist - život duše*, preveo biskup Petar Čule, Đakovo, 1957.; drugo izdanje priredio i s uvodom i bilješkama popratio R. Perić, Split, Verbum, 2008.

Svete Stolice, prema tome nije bilo potrebna kvoruma koji bi izabrao kapitularnog vikara. Stoga se nadbiskup Šarić kao metropolita poslužio svojim pravom i imenovao dr. Čulu kapitularnim vikarom. Sveta je Stolica to imenovanje odobrila i neuobičajeno brzo, svega petnaestak dana poslije pokopa biskupa Mišića, na 14. travnja izabrala dr. Čulu za njegova nasljednika.

Bilo je ratno stanje. Papina nuncija nije bilo više u Beogradu, kao što je uostalom cijeli diplomatski zbor odatle otrprnuo 1941. Negdje početkom svibnja te godine Sveta je Stolica poslala u Zagreb opata Marconea kao svoga izaslanika kod hrvatskog episkopata.¹⁴ I papin delegat 15. V. 1942. brzojavno poziva dr. Čulu na uobičajeni razgovor koji se vodi sa svakim izabranim biskupom prije nego se njegovo imenovanje objavi. Pošto je prigodom toga razgovora dr. Čule izbor prihvatio, imenovanje je objavljeno u *L'Osservatore Romano* 2. lipnja 1942. Papin delegat je brzojavno o tom obavijestio dr. Čulu 4. lipnja,¹⁵ a ovaj je o tom i dalje šutio. Narod u Hercegovini, a ni svećenici nisu o tom još ništa znali. Tko zna jesu li onda i postojale hrvatske emisije Radio Vatikana, a da su i postojale, tko bi ih pratio, kada su radio aparati bili velika rijetkost. Dakle, ni tim putem javnost nije doznala ništa o imenovanju mostarskog biskupa. Međutim, da se o tom imenovanju dozna i da to dobije dimenzije afere, pobrinula se ratna vlada u Zagrebu. Nakon službene objave u glasilu Svete Stolice o biskupskom imenovanju dr. Čule, vlada je razaslala cirkular na sve župne urede u Hercegovini u kojem kaže da Čulino imenovanje za biskupa ne priznaje.¹⁶

14 Sveta Stolica imenovala je 14. srpnja 1941. apostolskim vizitatorom pri Hrvatskom episkopatu u Hrvatskoj benediktinskog opata teritorijalne opatije Montevergine u južnoj Italiji oca Giuseppea Ramira Marconea (1882. - 1952.), koji je sa svojim tajnikom Giuseppeom Massuccijem (1906. - 1964.) došao u Zagreb, 3. kolovoza 1941. Vidi GIUSEPPE MASSUCCI, *Misija u Hrvatskoj*, Madrid, 1967., str. 27, 31. O. Marcone napustio je Hrvatsku 1945., a kroza sve to vrijeme ostao je opat opatije Montevergine i nakon rata nastavio obavljati opatsku službu do svoje smrti 1952.

15 Vidi članak: "Imenovanje don Petra Čule mostarsko-duvanjskim biskupom", u: *Službeni vjesnik*, Mostar, 1/2009., str. 77-89. Također: "Biskup Čule i pročelnik odjela za bogoštovlje Glavaš", u: *Službeni vjesnik*, Mostar, 3/2009., str. 280-282.

16 Pismo razaslano na župne urede u Hercegovini glasi:

"NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA - MINISTARSTVO PRAVOSUDJA I
BOGOŠTOVLJA - ODJEL ZA BOGOŠTOVLJE

Broj: 5974-B-1942.

Zagreb, 3. lipnja 1942.

I ovdje je potrebno današnjem čovjeku dodati razjašnjenje. Ratna vlada u Zagrebu naslijedila od stare Jugoslavije odnos prema Crkvi. Kao i u staroj Jugoslaviji svećenici su dobivali od države novčanu potporu, a biskupi plaću. I nepriznavanje biskupa Čule od strane vlade u Zagrebu uključivalo je uskratu plaće. Ali, kako je Sveta Stolica zaprijetila svojim mjerama, vlada se ubrzo povukla i novoizabrani biskup odredio je dan svoje konsekracije. Za tu svečanost izabrao je blagdan sv. Franje, 4. listopada. Učinio je tako ne samo zbog toga da se dobije vremenski razmak za izvršenje određenih priprema i što bi trebalo čekati da minu ljetne žege, nego i iz obzira prema ocima franjevcima kojima je na taj način želio dati još jedan jasan znak svoje dobre volje koja je i inače bila trajno prisutna. Nisu to ipak svi shvatili tako. Bilo je onih zaguljenih, koji su valjda na temelju projekcije vlastite duše govorili da im se na taj način Čule želio narugati. A tako nešto mogao je pomisliti i reći samo onaj tko nimalo ne pozna narav dr. Čule, tko ne pozna njegov duhovni ekvilibrij i visoki moralno-asketski stupanj na kojem je sebe uvijek držao i s te se visine nije spuštao ni onda kada su drugi prema njemu pokazivali sirovu bezobzirnost i divlji dušmanluk. I kaljavi inat!

Konsekracija je obavljena u mostarskoj župnoj-samostanskoj crkvi, a vodio ju je vrhbosanski nadbiskup dr. Ivan Šarić uz prisutnost zagrebačkoga nadbiskupa dr. Alojzija Stepinca i opata Marconea. Obadva su nadbiskupa prije dolaska u Mostar primila prijeteća pisma kojima su ih pokušali odvratiti od dolaska u Hercegovinu i od sudjelovanja na ređenju. U pismima je stajalo, ako dođu, "bit će ne samo krvi nego i mesa". To su bili počeci koji će se kasnije iskazati u još luđim i bjensnijim akcijama.

Protivljenje vlade iz Zagreba, pa bojkot predstavnika lokalnih vlasti koje ne htjedoše prisustvovati ređenju, a po ondašnjim su običajima

SVIM ŽUPNICIMA MOSTARSKE BISKUPIJE

Ovih dana imenovan je mostarskim biskupom g. Dr. Petar Čule, bez pitanja i saslušanja, čak i bez znanja hrvatske državne vlade. Hrvatska državna vlada ne može primiti do znanja takovo imenovanje na području Nezavisne Države Hrvatske, te će prema tome zauzeti svoje stanovište na obranu državnog vrhovništva u svim odnošajima pro foro civili. - Ovo Vam se stavlja do blagohotnog znanja i ravnanja radi.

ZA DOM SPREMNI!

MINISTAR PRAVOSUDJA I BOGOŠTOVLJA:

Dr. Mirko Puk".

morali, pa prijeteća pisma koja spomenuh, sve su to za mladoga biskupa bila male muke prema teretu koji mu je pritisnuo srce kada je upravo tih dana prije posvećenja gotovo cijela trebinjska biskupija opustošena, ostala bez naroda, a crkveni objekti bez čuvara prepušteni rušenju i uništenju. Na tisuće i tisuće katolika iz istočne Hercegovine ostadoše bez krova, bez imanja, beskućnici bez ičega. I od tih ponosnih ljudi preko noći postadoše prosjaci. Bez katoličkoga naroda ostadoše župe: Stolac, Rotimlja, Prenj, Gornje i Donje Hrasno.

Prigodom skromne proslave 25. godišnjice (28. listopada 1967.) biskupovanja dr. Čule ispred okupljena svećenstva pozdravio je biskupa jedan misnik koji je, između ostaloga, rekao i ovo: "Evo 25 godina upravlja našom biskupijom Ordinarij koji pred nama stoji. Nikad se u manje vremena nije više jada izlilo na naš hercegovački krš, nikad u manje vremena nije nad ovim kršom bilo više grmljavine i gromova, nikad valjda u manje vremena nije ovaj krš prenio preko sebe toliko oluja..." To je tako. Oluja je dočekala Čulu na prvim koracima biskupovanja i oluje su se nad njim izmjenjivale kroz sav daljnji tok života, sve do danas. Ove bi riječi sada trebalo opravdati, dokumentirati. Kako bih to lako mogao učiniti kada bi bilo moguće sve kazati. Kada bismo otkrivali svu istinu, mnoge bi njezina pojava uzjarila i uznemirila. Zapjenili bi se dokazujući svoju pravednost, a Čulinu krivicu. Vidjeli smo ih više puta u stanju koje ne dopušta pristup nikakvoj logici, pa ne ćemo dalje ni govoriti...

Kada je dr. Čule imenovan za biskupa, župnik njegove rodne župe, pok. don Ante Romić, napisao je o njemu članak u *Vrhbosni* i završio ga ovim posuđenim stihovima:

Posvetiteljju, vođe vodi, [...]

Kad smjelu riječ im reći valja

Ne pusti im da usta kalja

Ni drhtav glas, ni sraman muk,

Već poput Tvojih miljenika,

Ambrozija, Zlatousnika,

Da viču kad se javi vuk.¹⁷

17 A. ROMIĆ, *nav. čl.*, str. 208. Navod iz pjesme "Veliki svećenici" od Milana Pavečića, D. I. (1878. - 1939.).

Valja priznati da biskup Čule i u ratu nije imao "drhtav glas" niti je dopustio da iz oportuniteta njime ovlada "sraman muk", nego je znao dignuti glas za pravednu stvar i kod Negrija¹⁸ i kod Roate¹⁹ i kod Casertana²⁰ i kod mnogih drugih, da zaštiti živote ljudi, bili oni vjernici, inovjerci ili bezvjerci. Poznam prilično tu stvarnost i iz tadašnjih biskupovih nastupa i iz ondašnjega arhivskog materijala. A znam također da je i poslije rata isto tako hrabrim nastupima pokušavao braniti crkvene redove i crkvene institucije, pa i one u kojima članovi danas to namjerno žele zaboraviti.

Naravno, kada je o tom riječ, valjalo bi se prenijeti u ono minulo vrijeme. Teško je bilo imati tako snažan glas koji bi nadvikao grmljavinu oružja, teško je bilo nastupati u ime logike i pravde, kad uskipjela mržnja i suluda pomama potiskuju mirno i zdravo rasuđivanje. Ali, činjenica je da je biskup Čule, ne mjereći opasnost po vlastitu glavu, apelirao i protestirao, zvao pravdu, budio savjest...

Zaustavimo se malo na poslijeratnom razdoblju. U to se stanje danas ne može uživjeti onaj tko je životnu stvarnost započeo kasnije, kada su se strasti stišale, prilike sredile, pravni poredak učvrstio. I danas je poteško, a u onim prvim poratnim danima bilo je nemoguće, vlastodršcima dokazati da im Crkva nije neprijatelj, da ona nema nikakvih političkih pretenzija, da ne sprema nikakve poteze protiv njih. Crkva ni u tom vremenu nije pružala nikakvih razloga da bude sumnjičavo i nepovjerljivo gledana, ali nikakvim lojalnim držanjem nije od sebe mogla otkloniti sumnje. Zato su i crkvene osobe i crkvene ustanove bile izložene neugodnostima, a često i samovolji. Biskup je Čule i opet slao prigovore i proteste. Tako je pisani protest tadašnjem predsjedniku vlade BiH Čolakoviću²¹ gdje mu je predočio kako su časne sestre u Mostaru izložene samovoljnim šikanacijama, a sestre u Ljubuškom ostale u vlastitoj kući tuđinke izložene divljim napadajima i brutalnostima. Otuda, iz Sarajeva, nije bilo odjeka da se za nj zna. Možda je nekakav mig otuda dan mjesnim vlastima.

18 Paride Negri (1883. - 1954.), talijanski general, zapovjednik talijanske vojske u Mostaru, 1942./1943.

19 Mario Roatta (1887. - 1968.), general, zapovjednik talijanskih snaga u Drugom svjetskom ratu na okupiranim područjima i u NDH.

20 Raffaele Casertano (1897. - ?), talijanski veleposlanik u NDH (1941. - 1943.).

21 Rodoljub Čolaković (1900. - 1983.), premijer vlade Bosne i Hercegovine (1945. - 1955.).

Napomenimo i ovo. Svećenici mostarskog samostana i župe u onim prvim poratnim danima nisu se usuđivali držati nedjeljom i blagdanima propovijedi, jer je svećenik morao riskirati da svaka njegova riječ, ma kako bila evanđeoska i taktična, bude krivo shvaćena, još krivlje protumačena, namjerno izvrnuta i da je skupo plati. Stoga ih je biskup Čule dispenzirao od propovijedanja, a sam je svake nedjelje dolazio u župnu crkvu i držao katehetske propovijedi i tako kroz du-lji period obradio cijeli katekizam.

Crkvenim se ljudima znalo ponekad reći da im je crkvena služba uhljebljenje, profesija, način egzistencije. I kada bi ih pritislula nevolja, a pružila im se mogućnost ugodna života izvan toga zvanja, svi bi oni, tako se govorilo, priklonili kraju svoje svećeništvo i sve svoje duhovno blago. Bog je htio takvim zamlatinama pružiti drugačije dokaze. Pripustio je takve prilike u kojima su crkveni ljudi morali polagati ispit iz svoje vjernosti Bogu, Evanđelju i zvanju. I Crkva je položila taj ispit. Svećenici su bili posve osiromašeni tako da je onaj misionar u Aziji ili Africi sa svojim stanjem pravi bogatun i gavan prema poratnom svećeniku ovdje, jer su ovdje tada rijetki svećenici ostali na pogolemu teritoriju, jedan se morao brinuti za nekoliko župa, a ništa drugo nije imao osim vlastitih nogu. Tako su svećenici polagali ispit iz svoga zvanja. A polagao ga je i biskup.

Njegovi pisani podnesci vlastima, kojima je nastojao zaštititi redovnike, redovnice, vjerske ustanove i vjernike, pa njegove propovijedi u kojima je nastojao kod svojih slušatelja podignuti vjeru i nadu u Boga, učinili su ga upravljačima teškim i nepoželjnim. A onda je pod jesen 1945. nadošlo i ono poznato Pastirsko pismo. Upravljači su ocijenili kao inicijatore toga pisma nadbiskupa Stepinca i biskupa Čulu. Čulu valjda zbog toga što je u tom Pismu navedeno u obranu širokobrijeških fratara²² da oni nisu oružje prihvaćali kako im

22 PASTIRSKO PISMO katoličkih biskupa Jugoslavije, izdano s općih Biskupskih Konferencija, Zagreb, 20. rujna 1945., sadrži i ovaj odlomak: "Tko može dokazati da su toliki na smrt osuđeni katolički svećenici uistinu zločinci, koji zaslužuju smrtnu osudu? Zar su oni svi bili koljači? Tako su npr. u franjevačkom samostanu na Širokom Brijegu poubijani bez sudskog postupka svi franjevci, koji su se tamo nalazili - njih 28 na broju - premda nitko od njih nije uzeo ni puške u ruke, a kamoli se borio protiv narodno-oslobodilačke vojske - kako ih se lažno optuživalo - i premda su gotovo svi bili poznati kao protivnici fašističke ideologije." JURAJ BATELJA, *Blaženi Alojzije Stepinac svje-*

se imputiralo. To se kosilo sa službenom verzijom, a onda i cijelo je Pismo ondašnju vlast jako ubolo i sada je bilo samo pitanje pogodna trenutka i pronalaženje nekoga motiva, pa da plati to pismo onaj koji je ocijenjen kao njegov koautor.

Dana 22. travnja 1948. bez radija i telefona, od usta do usta za nekoliko sati obišla je svu Hercegovinu vijest da je biskup Čule zatvoren u Mostaru. Istraga je nad njim trajala do srpnja, a onda je vrelo hercegovačko ljeto donijelo Mostaru i široj regiji vrelu senzaciju - suđenje biskupu Čuli, javno suđenje pred narodnim sudom.

Suđenje je pratila pažljivo odabrana i posebnim propusnicama opremljena publika. Publika fanatizirana, zlorada, s neiživljenim osvjetničkim i kojekakvim instinktima. Najveća dvorana u Mostaru, kino dvorana, izabrana je za sudište. A među tom publikom kao i pod križem bile su dvije-tri duše koje su sa simpatijama gledale u optužena biskupa. To je ponajprije bio Papin nuncij msgr. Patrick Hurley, msgr. Andrija Majić²³ i tadašnji bogoslov Marko Perić.²⁴ - Nije se sudilo samo biskupu Čuli, on je bio provooptuženi na listi. S njim se sudilo i nekolicini svećenika franjevac i don Mati Nuiću. Svima, koji su s biskupom bili optuženi, pružila se prilika da svoju sudbinu olakšaju tereteći biskupa. I svi su uglavnom tu priliku iskoristili, osim don Mate Nuića. Jedini od suoptuženih odolio je sugestiji, napasti i pritisku. Neki su misnici za usluge pružene optužbi odmah na suđenju oslobođeni i pušteni iz zatvora. Biskup je osuđen na 11 i pol godina robije, don Mate Nuić na 8 godina.²⁵ Osuda je pročitana uz pljesak publike i uz tužno zgleđanje one dvojice-trojice crkvenih ljudi.

Što o tome sada reći? Nije još zgodno govoriti o tom procesu kao i o onom što je procesu prethodilo. No, sada poslije trideset godina može se reći ovo: kada bi se kojim slučajem svi sudionici u tom procesu ponovo našli na svojim mjestima, kao što se nađu ljudi da pro-

dok Evanđelja ljubavi, Knjiga 3, Zagreb, 2010., str. 270. I ti su podatci služili za optužnicu protiv biskupa Čule 1948., vidi L. ZNIDARČIĆ, "Biskup Čule u zatvoru i zatočeništvu", u: *Za Kraljevstvo Božje*, str. 152-156.

23 O don Andriji Majiću zbornik radova: ŽELJKO MAJIĆ (prir.), *Sluga dobri i vjerni*, Mostar, 1998.

24 O don Marku Periću, dugogodišnjem tajniku biskupa Čule, i kotorskom biskupu (1981. - 1983.) vidi zbornik radova: ANTE KOMADINA (prir.) *Veličina evanđeoske malenosti*, Mostar, 1997.

25 ŽELJKO MAJIĆ (prir.), *Izvedi narod moj, o Gospode!, Život i djelo mons. Mate Nuića*, Mostar, 2003.

slave tridesetgodišnjicu mature, pa njihov razrednik ponovo sjedne za katedru, a oni posjedaju u klupe - kada bi se tako svi sudionici u biskupovu procesu ponovo našli na svojim mjestima, mislim da bi se svi, osim biskupa i don Mate, osjećali nelagodno. Teško bi im bilo, siguran sam, ponovo odigrati uloge koje su tada imali, ponovo reći što su tada rekli...

Kako je biskupova osuda odjeknula po gradu Mostaru i po Hercegovini? Katolici su bili šokirani i potišteni. A kod pravoslavnih i muslimana odjeci su bili različiti. Jedni slijegali ramenima u znak suosjećanja, a drugi su se euforično naslađivali. One strasti, koje su inače potiskivane, a u ovakvim slučajevima dobiju mogućnost da se zakonito zadovolje i ižive.

A biskup Čule, do tada pritvorenik, a otada osuđenik. Dok je bio pritvorenik pod istragom, još su prema njemu pokazivali izvjestan obzir i istražitelji i milicioneri-čuvari. Mogao je u zatvorskoj ćeliji misiti, moliti brevijar, nositi vlastito odijelo, koje je podržavalo u čovjeku savjest ljudskoga dostojanstva, unatoč svim poniženjima koja redovito prate čovjeka koji se nađe u tim zidinama s malim prozorima debelih rešetaka. A poslije osude ne može više misiti, ni nositi ruho. A ostale misne potrepeštine mora vratiti u biskupiju, mora skinuti vlastito odijelo i obući zatvoreničko. Tako biskup Čule počinje novi komad života koji će trajati nešto više od sedam godina. Postaje pravi zatvorenik, stanovnik nekoliko kaznionica. Nije to bila *custodia honesta* [častan zatvor], kakva se nekad pruža uglednim ljudima, nego pravi pravcati zatvor kakav je vrijedio i za najobičnijeg zatvorenika. *Infandum, regina, iubes renovare dolorem!*²⁶

Dakle biskup Čule bio je osuđen na strogi zatvor kao i drugi slični osuđenici i zatvorski se personal ponekad brižno trudio da biskup Čule zaista i osjeti da on nije ništa drugo nego zatvorenik, koji mora raditi fizičke poslove na koje se teško svikava u drugoj polovici života, nositi, tegliti, vući, naprezati se, pa uz to još ribati zatvorske hodnike i čistiti tzv. sanitarne prostorije. Sve to uz oskudnu hranu, u oskudnoj zatvoreničkoj odjeći, kojom samo pokriva golotinju, a ne pruža zaštitu od studeni. Svoje zatvorske dane počeo je u Sarajevu i početkom listopada 1948. nastavio u Zenici. Tu mu ipak bijaše lakši

26 PUBLIJE VIRGILIJE, *Eneida*, II., 3, doslovno: "Ti mi, kraljice, naređuješ da neizrecivu obnovim bol"; prijevod Tome Maretića: "Golemu, kraljice, bol ponoviti mi u srcu veliš".

rad u bačvariji gdje je trebalo naprezati svu muskulaturu u pedesetoj godini života uz blanju i pilu, nego malo kasnije boraviti u samici bez knjiga, bez svećeničkog brevijara i bez posla.

Mogao se ipak domoći slobode uz izvjesne kompromise, ali je odbio.

Dva puta bijaše u opasnosti da u zatvoru završi svoje dane. Prvi put kada je jedan mali broj zeničkih zatvorenika prebacivan u Srijemsku Mitrovicu. To je bilo svršetkom travnja 1951. Prebacivani su u posebnoj željezničkom vagonu uz pratnju. Vagon privezan za redovitu kompoziciju stigao je do postaje Slakovci kod Vinkovaca. Tu je otkopčan, maknut na sporedni kolosijek, čekao daljnji transport. Na taj osamljeni vagon naletio je u noći brzi vlak. I među zatvorenicima i među njihovim čuvarima bilo je mrtvih i ranjenih. Biskup je Čule ostao na životu, iako su četvorica iz njegova kupea poginula. Ostao je u životu, ali i u teškim ranama. Desna noga u kuku iščašena, lijeva poviše gležnja prelomljena. To su bili teški trenutci. Jauk ranjenih razlijegao se u noćnoj tišini slavonskom ravnicom, dok u to zabačeno i mirno selo nije stigla medicinska pomoć i preživjele prebacila i Sr. Mitrovicu u bolnicu.

Drugi put iste godine u studenom jedva je izmaknuo smrti. Vraćen je u Zenicu i tu zbog neugodnih uvjeta života dobio tešku prehladu, pa uz nikakvu njegu naprtio sebi proces na plućima. Život mu je bio došao na rub. Injekcije streptomicina, PAS tablete i snažna konstrukcija zaustaviše proces. Zdravlje je okrpano, ali nikada sasvim popravljeno.

Biskup Čule ipak nije odsjedio svih 11 i pol godina u zatvoru. Pušten je prije isteka vremena kazne na slobodu, najprije uvjetnu, a onda potpunu. Jesu li određeni čimbenici usvojili njegovo stajalište, da je glavni razlog njegove osude nepostojeći? Je li njegovu puštanju na slobodu pomogla molba američkih biskupa upućena predsjedniku SAD-a Eisenhoweru²⁷ kada se njegov državni sekretar za vanjske poslove Dulles²⁸ spremao u posjet Jugoslaviji? Tko bi to znao? O tom podnešku američkih biskupa Eisenhoweru pisale su tada naše novine.

27 Dwight David Eisenhower (1890. - 1969.), predsjednik Sjedinjenih Američkih Država (1953. - 1961.), republikanac.

28 John Foster Dulles (1888. - 1959.), državni tajnik SAD-a (1953. - 1959.).

Kada su vlasti već po svoj prilici donijele odluku da biskupa Čulu puste iz zatvora, željeli su to urediti tako kao da to učine na njegovu molbu. Stoga su biskupa nagovarali u zatvoru da napiše mobu za pomilovanje, pa da se tako riješe ovoga neugodna zatvorenika. Biskup im je odgovorio da on ne će pisati molbe, jer bi to značilo priznati sebe krivim, a on sebe nikada nije smatrao krivcem. Onda su ga nagovarali da ipak napiše molbu za pomilovanje i da slobodno u njoj navede da se ne osjeća krivim. Biskup je Čule i to odbio. - Ipak su ga konačno pustili na uvjetnu slobodu i odredili mu boravak u franjevačkom samostanu u Tolisi u Bosanskoj Posavini.

Dne 30. listopada 1955. poslije sedam godina, šest mjeseci i osam dana izlazi iz zeničkoga zatvora biskup Čule u pratnji organa SUP-a u malom automobilu putuje iz Zenice prema sjeveru u Tolisu. Iscrpljen je, teško podnosi putovanje. Pratlja je uvidavna pa na nekoliko mjesta zaustavljaju vozilo, da se dojučerašnji zatvorenik malo osvježi, da iz sebe izdahne zatvorski zrak nakupljen u Mostaru, Sarajevu, Zenici i Srijemskoj Mitrovici, a u pluća primi svjež zrak slobodna čovjeka.

Još će dvije godine biskup Čule biti na uvjetnom otpustu, liječiti će se i oporavljati narušeno zdravlje u Zagrebu, Selcu, Korčuli dok se konačno nije riješio i te uvjetne slobode, pa u listopadu 1957. ponovo preuzima upravu biskupije.

Obnova biskupske administracije

Biskupska rezidencija u Mostaru ponovo je vidjela svoga domaćina, biskupije mostarsko-duvanjska i trebinjska svoga poglavara. Imale su ove dvije biskupije i u vrijeme "sede impedita" (u odsustvu ordinarija) dobre i vrijedne administratore, ali unatoč njihovoj vrsnosti, bilo je ovo područje katolicizma sirotno bez svoje prave glave.

Biskup po svom dolasku iz zatvora sve čini da biskupija poslije dugih godina opet počne živjeti redovitim životom. Imenuje osoblje potrebno za administraciju u biskupskoj kuriji, imenuje konzultore biskupije i dekane na terenu. Uskoro počinje s kanonskim pohodima župa i s krizmama. Mnogi ga župnici dočekuju na način kojim je svijet od davnina naviknut dočekivati biskupa: izlaskom brojnih župljana preda nj najprije na konjima, a kasnije s automobilima. On neprestano ističe da mu nije potrebna nikakva pompa, nego da želi nečujno doći i otići. Župnici su mu, međutim, znali reći da poštuju njegovu osobnu skromnost, ali ovakav doček biskupa svijet smatra religioznom aktom, javnim priznavanjem vjere i privatna skromnost mora to uvažiti.

Biskup se zdravstveno lijepo opravlja. Reparira se i fizički i psihički.

Odmah po izlasku iz zatvora šalje papi Piju XII. brzojav s izrazima odanosti. I nikada ne propušta nijednu zgodu, a da nasljednicima sv. Petra ne istakne svoju odanost. On u Papi, to se od njega često čuje i u privatnim razgovorima i propovijedima, gleda namjesnika Kristova, tvrđavu pravovjernosti i garanta crkvenoga jedinstva. Kada je postao posve slobodan, 1958. odmah žuri u Rim u pohod *ad limina*. Ali ondje više ne nalazi Pija XII. koji ga je imenovao biskupom, nego prispijeva u Rim upravo u trenutku kada je izborni kolegij kardinala izabrao novoga papu Ivana XXIII. Tako prisustvuje i krunidbi novoga Pape.

Novi je Papa uskoro najavio saziv Koncila. Otpočele su pripreme za taj povijesni skup, ustanovljene su pripravne komisije, pa je u jednu od tih komisija imenovan članom i biskup Čule.²⁹ Zato u tim predkoncilskim godinama biskup mora često putovati u Rim na sjednice.

U cijeloj se biskupiji obnavljaju crkveni objekti ili podižu novi. Popravljaju se kuće, uređuju crkve, posuvremenjuje se njihova nutrina tako da svaka crkva ima potreban namještaj kao ispovjedaonicu, klupe i sl. U cijeloj je biskupiji, i trebinjskoj i mostarsko-duvanjskoj, natjecateljski zamah izgradnje. Pri svim tim pothvatima sudjeluje i biskup Čule. Savjetom i poticajem svugdje, a gotovo svugdje novčanom pomoći. Pri svršetku svake godine u *Vjesniku biskupije*³⁰ donosi pregled radova na crkvenim objektima u biskupiji, pa time sve potiče na rad.

Vodi brigu i nad katehizacijom djece i mladeži. Potiče svećenike da to shvate kao bitan dio svoje svećeničke službe, pa kod krizmanih

29 TOMO VUKŠIĆ, "Biskup Čule i Drugi vatikanski sabor", u: *Za kraljevstvo Božje*, str. 201-260.

30 Od 1958. godine, kako je biskup Petar Čule izišao iz zatvora, izlazi *Službeni vjesnik Mostarsko-duvanjske i Trebinjske biskupije* koji je 1959. naslovljen: *Obavijesti Biskupskoga Ordinarijata u Mostaru*; 1960. godine: *Obavijesti i Narredbe Biskupskoga Ordinarijata*; 1967. godine: *Dijecezanski Vjesnik (Okružnice i Službene vijesti) Biskupskoga Ordinarijata*; 1971. godine: *Službeni vjesnik Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanjske biskupije*; 1989. do 2006. izlazi zajedničko službeno glasilo Metropolije vrhbosanske pod nazivom *Vrhbosna*. Od početka 2007. godine izlazi dijecezansko glasilo pod naslovom: *SLUŽBENI VJESNIK biskupijâ Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske*.

pohoda pomno ispituje vjeronauk provjeravajući ne samo koliko djeca i mladež znaju katekizamskih odgovora napamet, nego koliko su poučavani da shvate vjerske istine, kako bi im vjera bila razumno služenje - *rationabile obsequium*. Tako nastoji ustanoviti nivo vjerskoga znanja kod mladeži, a i to kolikom su savjesnošću i spretnošću katehizirani.

Odgoj dijecezanskoga klera i početak hercegovačkoga slučaja

Spomenuto je već prije kako je dr. Čule od prvih svećeničkih dana vodio brigu o odgoju dijecezanskoga klera. To je još više nastavio kada je postao biskup. No, nije mogao žarče to željeti nego i prije, nego je kao biskup oko toga mogao još bolje raditi, jer mu više nitko nije pravio smetnje, niti nametao tzv. *numerus clausus*. Ta njegova zauzetost kroz cijeli život oko odgoja biskupijskoga klera nije bila rezultat nikakvih njegovih prohtjeva, nego je dolazila iz želje da time udovolji nakanama i željama Crkve, a kao biskup znao je da mu to nalaže biskupska služba. Crkva je već nekoliko stoljeća prije Čule stavljala u dužnost biskupima da odgajaju biskupijski kler i Trident-skim koncilom [1545.-1563.] obvezala ih da za odgoj klera moraju ustanoviti i sjemeništa. Dakle, brigom za odgoj klera biskup Čule čini ono što čini i svaki drugi biskup, ali možda s manje uspjeha. On se brine ne samo da biskupijski kler brojčano naraste, nego da se i kvalitetno podigne, pa nekolicini mladih sposobnih ljudi omogućuje odlazak u inozemstvo na daljnje usavršavanje. Tako biskupija dobiva stručnjake u pojedinim teološkim granama.

Dakle, velikom brigom biskupa Čule broj dijecezanskih svećenika naglo raste, a prostor na kojem dijecezanski kler djeluje postaje žalosno tijesan. Od ono malo župa koje pastorizira dijecezanski kler, nastoji cijepanjem stvoriti nove, a time i nova radna mjesta, ali to je sve premalo.

U Tobijinoj Knjizi piše kako je stari Tobit unatoč svojoj dobroti zapao u nezdravlje i u siromaštvo. A onda se sjetio da se kod Gabaela, sina Gabrijeva u Ragesu nalazi njegovih 10 posuđenih talenata. I šalje tamo sina Tobiju da posuđeno donese prema zadužnici koju je Gabael u svoje vrijeme potpisao.

Nešto se slično dogodilo i u mostarskoj biskupiji. Godine 1899. tadašnji mostarski biskup fra Paškal Buconjić u dogovoru s franjevačkom provincijalnom upravom predlaže Svetoj Stolici koje će župe biti za biskupijski kler. Sveta Stolica njegov prijedlog usvaja i donosi

odluku koja ima biti *firma et stabilis* - "čvrsta i trajna" o raspodjeli župa. Budući da u tadanjim uvjetima upravljanja biskupijom broj dijecezanskih svećenika nije narastao, franjevci su 1922. zatražili od Svete Stolice da im se daju na upravu i one župe, koje su odredbom iz 1899. predviđene za dijecezanski kler. Sveta Stolica im molbi samo djelomično udovoljava. Daje im te župe *ad nutum S. Sedis*. To znači "do volje Svete Stolice", tj. do drugačije odredbe. Drugim riječima bile su im te župe posuđene na upravu. Da im je to Sveta Stolica htjela dati u trajno vlasništvo, dala bi im s drugačijom formulacijom. I biskup Čule 1965. moli Svetu Stolicu da se te župe vrate onima za koje su i predviđene, tj. biskupijskom svećenstvu.³¹ Franjevci su se tome usprotivili i tako je nastao spor koji još traje.

Da je sin jedinac ostao jedinac, ne bi bilo nikakve nevolje oko podjele očevine. Ali, rodio se i drugi sin. Rodio se - i sada taj stariji, privilegirani ne može se pomiriti s tim da i mlađi brat zakonito postoji i ima svoje pravo. Dijecezanski se kler tu rodio po nakani, želji i volji Crkve. I biskup Čule ništa nije poduzeo što ne bi i svaki drugi biskup na svijetu poduzeo. Nisu to mogli shvatiti oni kojima se od novicijatskih dana stalno meće u glavu kako su njihove stoljetne pozicije nedirljive i kako je njihov monopol pastve do vijeka osiguran. I započe žestoka ofenziva na biskupa Čulu: potpisana i nepotpisana pisma, delegacije iz franjevačkih župa, nekada manje nekada više brojne, a redovito nasilnički raspoložene.

Jedan dio redovnika koristi i privatne susrete i propovijedi i duhovne vježbe i pisanu riječ da kod svega svijeta ugled biskupa i kao osobe i ugled biskupske službe slisti do ništa. I postiže to. Na nekoliko mjesta prigodom dijeljenja sv. krizme njihovi vjernici pokazuju da su "pouke shvatili".

Samo jedan primjer shvaćene pouke. Jednoga dana u popodnevni satima razjarena skupina težaka provali u zgradu biskupije. Biskup se nalazio u kapelici. Provalili i tamo. Te vjernike, na poseban način formirane i odgajane, nije sakralni prostor smetao da se na biskupa deru, viču, izbacuju pogrdne izraze i da mu tu u svetištu psuju sveti-nje! Nije to teško bilo postići. Teže je naći 10 osoba koje će ispovijedati prve petke, nego 100 osoba koje će psovati i to i drugo. Iz povijesti znamo da su sektaši uspijevali postići da devastiraju crkve u koje su prije toga pobožno gledali, da uništavaju slike i razbijaju kipove pred

31 Vidi: "Biskup Čule i hercegovački franjevci", u zborniku: *Za Kraljevstvo Božje*, str. 329-359.

kojima su se prije toga molili, da su i posvećene hostije nogama gazili... Takvi su vjernici slika svojih pastira.

Nije čudo dokle su se ti pojedinci i skupine ponijeli prema biskupu Čuli i divljački i suludo. Nisu ga tukli, ali su ga nastojali i poniziti i moralno uništiti ne birajući sredstava, odnosno nekada pomno birajući momente, poteze i riječi kako bi ga što teže pogodili.

Tko pogleda u biskupijskom arhivu pisma i dopise i vođa i vođenih, vidjet će i po stilu i po sadržaju i po rječniku da tu nedostaje ne samo onaj minimalni respekt koji i inovjerci, pa i bezvjerci pokazuju prema vjerskom predstavniku, nego ponekada u tom se pisanom materijalu ne može naći ni ona najosnovnija građanska pristojnost koju pokazuje čovjek prema čovjeku, pa makar mu taj bio i protivnik. Tu je pravo natjecanje tko će biti siroviji, divljiji i bezočniji u pristupu, u oslovljavanju, u izrazima...

Onaj tko ništa ne zna o sukobu u Hercegovini, morao bi imati na pameti ovo:

a) zainteresirane strane mogu dokazivati svaka za sebe pravednost i pravovaljanost svoga stajališta, ali kada netko treći, na koga su se obojica pozvala, izreče presudu, onda bi logika tražila da se obojica koja su u sporu, pokore pravorijeku toga trećega. U ovom je slučaju upravo to izostalo. I zato se nevolje i dalje gomilaju;

b) ni biskup Čule, ni branitelji njegova stajališta nisu iskorištavali propovijedi i pouke da pred narodom opravdavaju svoje gledište, a kamoli da su onu drugu stranu u javnim govorima omalovažavali i obezvrjeđivali. A druga strana nije štedjela ni rječnika ni truda da biskupa i biskupijske svećenike prikaže u najgorem obliku;

c) biskup i biskupijsko svećenstvo - neka se pogledaju dokumenti - nisu se služili onim narogušenim i zapjenjenim rječnikom, kojim se često služila druga strana;

d) ona druga strana predbacivala je biskupu mnogo puta juridičku krutost, paragrafsko nemilosrđe, anakronično posizanje za crkvenim kaznama itd. A da su se oni slučajno našli na mjestu biskupa Čule, s punom svijesti da i pravda i pravo i crkveni pravorijek stoje uz njih, a da se Čule našao na njihovim pravno i crkveno nesigurnim pozicijama, kako bi oni biskupa Čulu samljeli paragrafima, cenzurama i ekskomunikacijama!

Kada nepristran promatrač sve ovo vidi, nije mu teško doći do razumna zaključka.

U biografiji sam morao dodirnuti dvije neugodne epizode: biskupovo suđenje i hercegovački slučaj. I u jednoj i u drugoj stvari lako je govoriti istinu, ali teško je s njom izlaziti u javnost, jer... Nisam imao nakanu nikomu tjerati crvenilo u lice, ali sam onu najmanju dozu istine morao pustiti na svjetlo.

Recenzije i prikazi

***Recensions and
Book Reviews***

JOHANNES GROHE - GREGOR WURST - ZVJEZDAN STRIKA - HERMANN FISCHER (Hrsg.), *Begegnung der Kirche in Ost und West im Spiegel der synodalen Strukturen, Historisch-theologische Beiträge. Festschrift zum 70. Geburtstag von Petar Vrankić*, EOS Editions Sankt Ottilien, 2017., str. 558.

Prošle 2017. godine izišao je voluminozan Zbornik od 558 stranica u čast sveuč. prof. dr. don Petra Vrankića, u povodu 70. obljetnice njegova života (r. u Glavatičevu 1947.). Izdanje benediktinske opatije EOS Sankt Ottilien u Bavarskoj (biskupiji Augsburg). Uredila četvorica znanstvenika: Johannes Grohe profesor sa Santa Croce iz Rima, Gregor Wurst sa Sveučilišta u Augsburgu te Hermann Fischer i Zvezdan Strika pedagozi također sa Sveučilišta u Augsburgu. Naslov: *Begegnung der Kirche in Ost und West im Spiegel der synodalen Strukturen* - "Susret Crkve na Istoku i na Zapadu u zrcalu sinodalnih struktura". Spomenspis rezultat je dogovora i tvora slavjenikovih profesora, školskih ili nastavnčkih kolega, njegovih studenata i prijatelja. Među njima valja osobito istaknuti kard. Waltera Brandmüllera (r. 1929.), koji je s majčine strane bio protestant do mladičke dobi pa obraćenik, postao katolički svećenik 1953., župnik u Walleshausenu i profesor crkvene povijesti na KBF-u Sveučilišta u Augsburgu od 1971. do 1998. te od 1981. do 1998. član Papinskoga odbora za povijesne znanosti u Rimu, a od 1998. do 2009. predsjednik istoga Papinskog odbora. Od 2010. kardinal pa potom zaređen za biskupa. Pod njegovim je vodstvom dr. Vrankić 1995. obranio habilitacijsku radnju *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina 1878-1918*, Paderborn, 1998. Značajno je i to da je Vrankić naslijedio Brandmüllera i kao profesora na Sveučilištu od 1998. do 2012. i kao župnika u Walleshausenu do 2017. Vrankić je također bio profesor u Rimu na papinskom sveučilištu Santa Croce, od 1998. do 2004. (str. 527). Brandmüllerov je članak: "Renuntiatio Papae - einige historisch-kanonistische Überlegungen" / Odreknuće Pape - nekoliko povijesno-pravnih promišljanja.

Kada se pogleda Sadržaj ovoga Zbornika (str. XIII-XV), uočava se da je 6 studija hrvatskih auktora: V. Blaževića, J. Gregura, T. Mrkonjića,

Ž. Puljića, Z. Strike i M. Zovkića, a od ukupno 20 znanstvenih članka njih se barem 15 odnosi izravno ili neizravno i na susret Istočne (Pravoslavne) - kao cjeline i Zapadne (Katoličke) Crkve u svjetlu sinodalnih struktura, tj. na ekumenske katoličko-pravoslavne odnose u prošlosti i u sadašnjosti u zrcalu koncilskih dokumenata, pregovora i susreta. Dostojno je i pravedno da tako i bude jer i među Vrankićevim znanstvenim radovima od njih 52 (str. 528-534) barem 30 studija, među kojima i četiri knjige (br. 4, 8, 13 i 17), ima veze s ekumenizmom i koncilskim naporima dviju Crkava, ne računajući ona četiri rada u pripremi (str. 535). Može se nekome učiniti da je to malen broj radova. Ali kako malen, ako se ima u vidu, uza sve druge obveze na Sveučilištima, župi, sudioništvu na međunarodnim simpozijima i u raznim znanstvenim i dobrotvornim društvima, da je to više od 2830 stranica opremljenih gustim znanstvenim bilješkama iz Arhivâ Rima i Pariza, Carigrada i Dubrovnika, Sarajeva, Beča, Budimpešte i Zagreba, ispisanih kroz 40 godina znanstvena proučavanja i objavljivanih na raznim jezicima: hrvatskom, talijanskom, njemačkom, engleskom, španjolskom, poljskom, albanskom... Vrankić je uostalom bio profesor Crkvene povijesti i Ekumenske teologije u Sarajevu od 1979. do 1986. Među tim radovima značajan je i njegov komentar "*Unitatis redintegratio* - Dekret o ponovnoj uspostavi kršćanskoga jedinstva u povijesno-teološkom kontekstu" - objavljen u: *Annuarium Historiae Conciliorum*, 43, 2011., str. 407-444; *Bibliographie*, br. 39 (str. 532).

Ovdje je samo osvrtno na 25 stranica Zovkićeva engleskog teksta u Vrankićevu Zborniku: "Kako su hrvatsko-katolički i srpsko-pravoslavni teolozi prihvatili nauku II. Vatikana o istočnim pravoslavnim Crkvama" (str. 449-475). Pod "ekumenizmom" razumije se moderni kršćanski pokret koji uključuje riječi i djela koja vode k jedinstvu kršćanskoga svijeta. Ponajbolji prikaz toga ekumenskoga gibanja predstavljen je upravo u dekretu *Unitatis redintegratio* 1964. na Drugome vatikanskom koncilu, gdje je sudjelovalo i oko 50 promatrača nekatoličkih kršćana.

Drugi vatikanski koncil priznaje apostolsko nasljedstvo i Euharistiju u Pravoslavnoj Crkvi i prema tomu eklezijalnost te Crkve (UR, 14-18). Prvi koji vrjednuju pozitivan odnos Koncila prema pravoslavlju s pravoslavne strane na domaćem terenu jesu beogradski profesori D. Dimitrijević, Č. Drašković, L. Milin, a na katoličkoj strani zagrebački profesori B. Duda, T. Šagi-Bunić, J. Turčinović (Zovkić je doktorirao pod vodstvom Šagija-Bunića na temu "Obnova Crkve prema II. vatikanskom koncilu", 1969.).

U članku se može uočiti struktura hijerarhijskih susreta i teoloških simpozija.

Odnosi Rim - Carigrad: Najznačajnija gesta, povijesna, jest prvi susret Rimskoga pape blaženoga Pavla VI. s carigradskim ekumenskim patrijarhom Atenagorom I. na Bogojavljenje, 6. siječnja 1964. u Jeruzalemu (str. 459). Iste godine u studenome objavljen je Dekret o ekumenizmu, a 7. prosinca dokinuta su izopćenja koja su 910 godina uzajamno visjela nad Rimom i Carigradom.

Godine 1978. na sprovod pape Pavla VI. dolaze delegacije gotovo svih kršćanskih Crkava. Od tada do sada ti su se odnosi između Rima i Carigrada svake godine potvrđivali i učvršćivali: uvijek je jedna visoka delegacija iz Vatikana nazočila proslavi sv. Andrije apostola, zaštitnika Carigrada, 30. studenoga na Fanaru, a druga je delegacija carigradskoga patrijarhata s Fanara nazočila proslavi sv. Petra i Pavla, 29. lipnja u Vatikanu. Rimski Pape pohodili su Carigrad: Pavao VI. 1967., Ivan Pavao II. 1979., Benedikt XVI. 2006. i Franjo 2014. I carigradski patrijarsi Atenagora, Dimitrije i Bartolomej također su posjetili Papu u Vatikanu.

Katoličko-pravoslavni teološki dijalog. Usporedo s tim "dijalogom ljubavi" ili gestama bile su i riječi, jer su se odvijale plenarne sjednice Mješovite međunarodne komisije za teološki dijalog između Katoličke Crkve i Pravoslavne Crkve kao cjeline od 1979. do danas, gotovo 40 godina, ponekad s oduljim kriznim razmacima. Bilo je do sada 14 takvih plenarnih zasjedanja. Zovkić ih donosi 13, str. 460-461 (on je pisao članak za Zbornik 2015.), a 14. zasjedanje održano je u Chietiju u Italiji u rujnu 2016. Nije svako zasjedanje polučilo teološki uradak. Od 1990. prava je kriza u izboru tema. Pravoslavci inzistiraju na raspravama o unijatizmu i prozelitizmu, osobito Rusi kojima je od 1990. godine izmaknulo oko 5 milijuna ukrajinskih grkokatolika koji su bili prisilno sjedinjeni s Pravoslavnom Crkvom Staljinovim dekretom iz 1946. godine, kao i veći dio Ukrajinske pravoslavne Crkve koji je pripadao Moskovskom patrijarhatu. Balamanski dokument iz Libanona 1993. postavio je pravilo: nije više ekumenska metoda ni unijatizam ni prozelitizam, ali povijest se ne može prepravljati po vlastitom ukusu. Nakon toga nastupila je ekumenska kriza bez teološkoga dokumenta do Ravenne 2007. - "Ekleziološke i kanonske posljedice sakramentne naravi Crkve: crkveno zajedništvo, sabornost i auktoritet". A posljednji je dokument iz Chietija 2016.; "Sabornost i prvenstvo u prvom tisućljeću: Prema zajedničkom razumijevanju u službi jedinstva Crkve".

Iako rezultati tih teoloških razgovora kao takvi nikoga ne obvezuju, ipak ovakvim se dijalogom, uz molitvu i dijalog ljubavi, utiru putovi za sutrašnju formu jedinstva između Katoličke Crkve i Pravoslavnih Crkava.

Domaći ekumenizam. Na našoj domaćoj sceni uočljiva su također dva vidika koja Zovkić spominje ili opisuje.

Prvi je aspekt, u vrijeme Jugoslavije, razne geste i susreti najviših vrhova Katoličke Crkve i Srpsko-pravoslavne Crkve od 1964. do 1989. Značajan je ekumenski susret kardinala Franje Šepera i patrijarha Germana Đorića u Srijemskim Karlovcima, 1968. (str. 467). Sve su te geste praćene raznim komentarima, refleksijama, kritikama, a nerijetko su razgovori započinjali od Drugoga svjetskog rata i njegovih žrtava. Ekumenski odnosi između hrvatskih katolika i srpskih pravoslavaca, koji su zajedno živjeli u jednoj državi od 1918. do 1991. opterećeni su političkim napetostima i zlodjelima koja je počinila i jedna i druga strana i u Drugom svjetskom ratu, od 1941. do 1945., kao i u ratu koji je pratio raspad Jugoslavije, od 1991. do 1995.

Međufakultetski katoličko-pravoslavni teološki dijalog. Usporedo s tim gestama i posjetima, uspostavljen je i *drugi aspekt* - dijalog triju teoloških fakulteta: ljubljanskoga, zagrebačkoga i beogradskoga od 1974. do 1990., dakle prije nego je otpočela Međunarodna teološka komisija. Navodimo mjesta, godine i naslove tema:

STIČNA, 1974., "Pastoralni problemi kršćana u Jugoslaviji u odnosu na sakramente, posebno na Euharistiju".

LOVRAN, 1976., "Evangelizacija u našem vremenu i prostoru".

ARANĐELOVAC, 1978., "Crkva u suvremenom svijetu".

LJUBLJANA, 1980., "Duhovni život na našem tlu".

ZAGREB, 1982., "Isus Krist jedini Spasitelj svijeta - navještaj spasenja danas".

STUDENICA, 1984., "Vrijeme Duha Svetoga - vrijeme Crkve".

STIČNA, 1986., "Misterij Crkve i službe u Crkvi".

ĐAKOVO, 1988., "Euharistija u vjeri i životu Crkve".

VRDNIK - FRUŠKA GORA, 1990., "Sakrament Krštenje". Teolozi iz Zagreba molili su da se fruškogorski simpozij odgodi zbog agresije na Hrvatsku. Drugi nisu htjeli to uvažiti, pa tako ni zagrebački KBF nije sudjelovao u tom simpoziju. S nekih su skupova predavanja objavlje-

na u zajedničkim zbornicima, druga samo djelomično u zbornicima, a neka su objavljivana u raznim teološkim časopisima.

Rat od 1991. do 1995. unio je živi nered: prekid ekumenskih simpozija, nastupilo je uzajamno nepovjerenje i druga opterećenja, ne isključujući i razne optužbe. Još su ostali samo kakvi-takvi susreti. Zovkić posvećuje pozornost nekim domaćim katoličkim i pravoslavnim svećenicima koji raspravljaju o potrebnu razlučivanju vjerskih od nacionalnih elemenata (str. 470-472).

U članku se ne spominju susreti i priopćenja katoličke i pravoslavne hijerarhije na području Bosne i Hercegovine. Susreti su održavani naizmjenično, najprije kod pravoslavnog episkopa, pa onda kod katoličkoga biskupa:

Tuzla, 18. ožujka 1998.; Banja Luka, 5. studenoga 1998.;

Sarajevo, 3. srpnja 2000.; Banja Luka, 1. travnja 2003.;

Mostar, 4. studenoga 2003. sa zajedničkim stajalištem o vjeronauku;

Trebinje, 4. studenoga 2004. i Banja Luka, 11. prosinca 2006. I tu se stalo.

Posebno valja istaknuti Zajedničku poruku i čestitku katoličkih biskupa i pravoslavnih episkopa BiH pod naslovom "Slava na visinama Bogu, a na zemlji mir ljudima, miljenicima njegovim!", iz prosinca 2004.

Kriza. Dok nastoji održavati ekumenske odnose, susrete i dijaloge s Katoličkom Crkvom, pravoslavlje, u kojem ima 14 nacionalnih autonomnih i autokefalnih Crkava, doživljava određenu krizu. Poznato je da na Istoku nije bilo općega koncila od 8. stoljeća. Od 1960. pripremao se pravoslavni sabor. Najavljen je i održan 2016. na Kreti. Na njemu je trebalo doći do manifestacije svakovrsna jedinstva između svih 14 Crkava, a dogodio se neočekivan lom: izostale su čak četiri Crkve, i to Patrijarhati: Antiohija, Bugarska, Gruzija i Rusija, koje imaju više klera i vjernika nego svih deset ostalih Crkava.

Zaključak. Ekumenizam je nježna biljka za ove balkanske vjetrovine, elementarne nepogode i česte ratne kovitlace s teškim posljedicama na religioznom i nacionalnom biću. Imajući u vidu da je želja "da svi budu jedno" Isusova molitva te da je to ujedno zadaća koju Bog zadade Isusovim sljedbenicima, ne bi nas smjeli obeshrabrivati promašaji u tolikim pokušajima, jer nije naše postavljati zapreke na putu djelovanja Duha Svetoga, nego biti poslušni Duhu. Postoji u medicini prvo pravilo: *Noli nocere!* - Nemoj da bude gore! Mi smo

u "ranjenoj ekumeni" i trebalo bi poduzeti, prvo pravilo, da ne bude gore, pa koliko bude bolje. Zovkić je kao angažiran svećenik i profesor Svetoga Pisma i ekleziologije na KBF-u u Sarajevu nastojao i nastoji riječju i djelom promicati kršćansko jedinstvo zahvaćajući iz Biblije i Crkvenoga učiteljstva, napose iz dokumenata Drugoga vaticanskog koncila. A polazi mu za rukom tečno predstaviti domaću, nerijetko neodgonetivu situaciju, i europskom čitatelju.

Ratko Perić

Bosanski ban Tvrtko "pod Prozorom u Rami", Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Prozoru 11. kolovoza 2016., TOMISLAV BRKOVIĆ (ur.), Synopsis - Općina Prozor-Rama, Prozor - Sarajevo - Zagreb, 2016., str. 881.

Međunarodni znanstveno-stručni skup *Bosanski ban Tvrtko "pod Prozorom u Rami"* održan je 2016. godine u organizaciji Općine Prozor-Rama. Iste godine izašao je iz tiska i zbornik radova koji objedinjuje članke koji se bave analizom Povelje koju ban Tvrtko za različite zasluge izdaje vojvodi Vukcu Hrvatiniću. U toj povelji, datiranoj na 11. kolovoza 1366., prvi je spomen Prozora u Rami. Osim članka koji se bave isključivo poveljom, u zborniku su objavljeni članci koji s različitoga aspekta analiziraju povijest kako same Rame, tako i srednjovjekovne Bosne. Tu su i članci koji su posvećeni ramskome području u kasnijim povijesnim razdobljima te članci koji se bave administrativnom, kulturološkom i religijskom pripadnošću Rame.

Zbornik je podijeljen u šest većih tematskih cjelina. Predgovor (str. 5-7) je napisao organizator skupa Jozo Ivančević. Prva cjelina naslovljena je *Tvrtkova povelja pod Prozorom u Rami*. Iz naslova je vidljivo da se autori u svojim člancima bave isključivo analizom spomenute isprave. Milko Brković u svome radu naslovljenom *Diplomatičarsko-povjesničarska analiza povelje bana Tvrtka vojvodi Vukcu Hrvatiniću u Podprozoru 1366. (11. VIII.)* (str. 13-32) bavi se diplomatičkom analizom isprave. Analizira diplomatičke formule, daje izvanjski opis povelje, njezin sadržaj i okolnosti nastanka. Donosi nam i transliteraciju povelje. Paleografskim opisom Prozorske povelje bavi se Mateo Žagar u naslovu *Paleografska analiza Prozorske povelje iz 1366. godine (Prilog problematiziranju tipologije ćiriličnog pisanja u srednjovjekovnoj Bosni)* (str. 33-60). Osim paleografske analize same povelje, autor je postavio niz problema koje pokušava definirati. Raspravlja o razlici između ustava i poluustava kao i o pitanju širenja diplomatičke minuskule (naime, povelja je pisana majuskularnom bosanicom) te oblikovanjem bosanske minuskule u 15. st.

Amira Turbić-Hadžagić u članku *Jezik Povelje bosanskoga bana Tvrtka vojvodi Vukcu Hrvatiniću od 11. 8. 1366. godine pisane "pod Prozorom u Rami"* (str. 61-72) obuhvaća analizu teksta na ortografskoj, fo-

nološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj osnovi. *Zakletve i kletve u poveljama srednjega vijeka (Kletve dijaka Dražeslava u Povelji bana Tvrtka od 11. 8. 1366.)* (str. 73-81) naslov je članka autora Ante Šoljića u kojemu komparativno promatra sankcije u nekim srednjovjekovnim ispravama i vidljive su razlike ovisno o zapadnom ili istočnom stilu. Pavao Knezović u svome radu bavi se likom bana Tvrtka u suvremenim dokumentima napisanim u njegovim kancelarijama, ali i u drugim središtima poput Dubrovnika, Splita, Trogira, Venecije. Iz tih dokumenata vidljiv je njihov odnos prema Tvrtku, ali i obrnuto. U drugome dijelu rada donesen je pregled onoga što o Tvrtku piše naša i strana historiografija na latinskome jeziku do kraja 18. st. Rad je naslovljen *Tvrtko I. u latinskoj historiografiji* (str. 83-118). Amer Suljmanagić u radu *Metrologija Tvrtkova banskoga novca* (str. 119-136) istražuje i definira periodizaciju i redosljed kovanja tipova Tvrtkova banskoga novca (od 1354. do 1377. god.) kao i novčane stope, odnosno uporabe monetarnih sustava. Posljednji članak u ovoj cjelini autorice Branke Grbavac odnosi se na oporuke stanovništva istočnojadranskih komuna upućene bosanskim franjevcima. Rad je naslovljen *Oporučni legati Zadrana i Trogirana bosanskim franjevcima u doba Tvrtka I.* (str. 137-161). Analizom oporuka vidljiva je veza između dvora kralja Ludovika I. Anžuvinca i bosanskih franjevac, a ta se veza ogleda u potpori koju su pružali kraljevski vitezovi iz Zadra i Trogira kao najjači kraljevski uporišni centri u Hrvatskoj i Dalmaciji.

Druga cjelina *O srednjovjekovnoj Bosni i Humu* sadrži četiri rada, a prvi je autora Franje Šanjeka *Bosansko-humski krstjani i Crkva bosanska* (str. 165-181). Kroz rad se autor bavi naukom i ustrojem Crkve bosanske te povlači paralelu s drugim dualističkim sljedbama koje su se u to vrijeme pojavile u Europi. Također se dotiče, u zadnje vrijeme popularne, ali kako i sam autor ističe neutemeljene teze o prijelazu krstjana na islam. *Katolička crkva u Bosni od preseljenja biskupa u Đakovo do pada Bosne pod Osmanlije (1252-1463)* rad je autora Josipa Kolarića (str. 183-194). Autor donosi kratak prikaz srednjovjekovne bosanske povijesti, zatim se bavi bosanskim biskupima od osnutka Bosanske biskupije (1088.) do pada Bosne pod osmansku vlast. Rad završava ulogom Stolnoga kaptola i sakralnom umjetnosti na tlu Bosne, a u zaključnom dijelu posebno se osvrće na djelovanje dominikana i franjevac u srednjovjekovnoj Bosni. Dženan Dautović svoj rad temelji na pismu *Regie magnitudinis litteras* koje papa Inocent III. šalje kralju Emeriku 9. studenoga 1202. Autor se bavi značenjem ovoga pisma za srednjovjekovnu bosansku povijest te pokušava naći odgovor krije li se iza imena Guban, predvodnik vojske koja pustoši ugarske

zemlje, bosanski ban Kulin. Osim analize ranijih objava ovoga pisma i njegove primjene u historiografiji, u radu je sagledana i politička situacija u zemljama jugoistočne Europe krajem 12. i početkom 13. stoljeća. Rad nosi naslov *Prilog tumačenju značaja pisma Inocenta III. od 9. novembra 1202. godine* (Reg. Vat. 5, ff: 53v-54r, E: 103) za proučavanje političkih odnosa u jugoistočnoj Europi početkom 13. stoljeća (str. 195-212). Doprinos Zvonimira Jakobovića ovom zborniku jest rad *Mjeriteljstvo drevne Bosne i Hercegovine - tragovi kulturnih, trgovačkih i inih dodira s okolnim zemljama* (str. 213-229). Autor se bavi povijesnim, arheološkim, jezičnim, običajnim i drugim tragovima razvoja mjeriteljstva u Bosni i Hercegovini od antike do kraja 19. st.

O srednjovjekovnoj Rami naslov je trećega dijela ovoga zbornika. Prvi rad u ovoj cjelini autora Emira O. Filipovića bavi se heraldičkom tematikom, točnije grbom "ruka s mačem". Rad je naslovljen *Kako je "grb Rame" postao "grb Bosne"* (str. 233-263). Kako i sam autor navodi, cilj rada jest da ispita podrijetlo grba Rame u habsburškoj vladarskoj ideologiji te da ukaže na mogućnost da je prvobitni grb Bosne zamijenjen grbom Rame kako bi se na taj način pomirila vladarska titula i heraldički repertoar ugarskih vladara. *Plemićki grad Prozor u Rami* naslov je rada autora Krešimira Regana (str. 265-309). Kroz rad autor analizira višestoljetnu povijest plemićkoga grada Prozora i zaključuje da ga je sagradio Stjepan II. Kotromanić. Iako nisu odrađena arheološka istraživanja koja bi pridonijela točnijoj rekonstrukciji izgleda same utvrde, autor je uz pomoć analize povijesnih opisa i crteža pokušao riješiti problem podrijetla pojedinih dijelova i ugrubo rekonstruirati razvoj ove utvrde kroz kasni srednji vijek. Rad završava ekskursom o mogućem boravku bosanske kraljice Katarine u Prozoru 1463. god. Lidija Fekež-Martinović bavi se srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima u Rami, kako je i nasloвила svoj rad (str. 311-346). Svoja istraživanja temelji na prikupljenim podacima iz literature i vlastitim obilascima nekropola ramskoga kraja. Pokušala je sistematizirati ono što je svojstveno i najbitnije ramskim stećcima. Na temelju dostupne arhivske građe i literature autorica Zrinka Nikolić Jakus bavi se spomenom ljudi bosanskoga podrijetla u komunama sjeverne i srednje Dalmacije tijekom 14. i 15. st. Autorica je u radu na nekim primjerima dostupnim u arhivskoj građi pokušala dati skicu prilika u kojima su se prelamale sudbine bosanskoga i dalmatinskoga stanovništva. Rad je nasloвила *Ramljaci i Bosanci u dalmatinskim gradovima u četrnaestom i petnaestom stoljeću* (str. 347-373). Posljednji rad u ovoj cjelini jest *Vinogradarstvo Rame u vrijeme srednjovjekovne bosanske države* autora Jure Belje i Ane Mandić (str.

375-386). Cilj rada jest prikazati karakteristike vinogradarstva i opseg proizvodnje u 15. i 16. st.

Četvrta cjelina *O stanovnicima Rame i migracijama iz Rame* sadrži tri opširna članka. Prvi je autora Ante Ivića s naslovom *Prilozi poznavanju pučanstva Rame od srednjeg vijeka do konca osmanske vladavine* (str. 389-490). Rad prikazuje podatke o naseljima, konfesionalnoj pripadnosti stanovništva, demografskim promjenama i prezimenima u Rami u naslovu spomenutome razdoblju. Kao prilog u radu autor donosi najstariji sačuvani matični upis župe Rama iz 18. st. Migracijama ramskoga stanovništva od sredine 18. st. u Lepeničku dolinu i na sarajevsko područje bavi se u svome radu Milo Jukić (str. 491-588). Za svaki doseljeni rod navedena je i eventualna prisutnost u biskupskim popisima, kao i podatci o kretanju na području na koje su doselili i o tome ima li ih i danas na tome području. Rodovima ramskoga podrijetla u gornjovrbaškom kraju bavi se rad autora Ante Škegre (str. 589-622). Svoja istraživanja temelji na matičnim knjigama skopjanskih župa.

Peta cjelina, *Rama u Bosni i Hercegovini*, započinje radom Ante Jeličića s naslovom *Administrativna, crkvena i kulturološka pripadnost Rame - nekad i sad* (str. 625-681). Radi se o kratkom prikazu povijesti stare župe Rama, od prapovijesnoga vremena do današnjih dana. Rad je upotpunjen prilogom s povijesnim zemljovidima Bosne i Hercegovine. Autor Ivan Markešić u svome radu istražuje konfesionalno-nacionalnu strukturu stanovništva prozorsko-ramske općine od ilirskih vremena do danas. Svoja istraživanja temelji na relevantnoj literaturi, povijesnim dokumentima, kao i popisima stanovništva. Rad je naslovio *Promjene religijskoga zemljovida prozorsko-ramske općine tijekom povijesti* (str. 683-772). Značenjem i razlikovanjem pojmova blagdan i praznik bavi se autor Pero Sudar u radu s naslovom *Teološko-pravno značenje i razlikovanje blagdana i praznika* (str. 773-783). *Granični i korelacijski identitet Rame. Značenje Tvrtkove povelje za općinu Prozor-Rama* (str. 785-795) rad je autora Ivana Šarčevića. Autor najprije govori o manipulacijama s prošlošću, a zatim iznosi i obrazlaže neka značenja koja povelja, kojoj je i posvećen ovaj zbornik radova, omogućuje za razumijevanje graničnoga i korelacijskoga identiteta Rame kroz povijest.

Posljednja cjelina, *Zapisi i spisi*, sadržana je od četiri rada. Prvi rad posvećen je prirodi u kronikama franjevačkih pisaca i historiografa, a autorica Jelena Mrgić izdvaja kronike fra Nikole Gojaka, fra Petra Antulovića, fra Marijana Bogdanovića i fra Nikole Lašvanina. Rad je

nasloвила *Osećanje i osećajnost prema prirodi u franjevačkim hronikama* (str. 799-812). Lejla Nakaš u radu *Apotropejski zapis iz Slatnice* (str. 813-830) analizira ćirilčni natpis pronađen u blizini Prozora i ovom prilikom donosi novo čitanje njegova najvećeg odlomka, koji je na grčkom jeziku. Ovaj tekst stavljen je u kontekst drugih tekstova slične namjene. Likom i djelom fra Jeronima Vladića bavi se Josip Jozić. Kroz analizu tekstova iz djela *Uspomene o Rami i Urežnjaci* u radu se pokušava sagledati Vladić kao fratar, kao povjesničar i kao Ramljak. Rad je naslovljen *Povijest kroz fratarsku ispovijest. O liku fratra i Ramljaka fra Jeronima Vladića (1848-1923)* (str. 831-840). Članak koji zatvara ovaj zbornik je filozofske tematike, *Uspomene neoskolastike do filozofije u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj* (str. 841-873), u kojemu autor Željko Pavić razmatra glavne značajke neoskolastike u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj kao i njezine glavne predstavnike.

Na samom kraju zbornika nalaze se *Vinjete u zborniku* (str. 875), popis autora u zborniku (str. 877) i *Kazalo* (str. 879-881).

Ana Zadro

FAZILETA HAFIZOVIĆ, *Kliški sandžak; Od osnivanja do početka Kandijskog rata (1537-1645. godine)*, Orijentalni Institut u Sarajevu, Sarajevo, 2016., str. 334.

Autorica Fazileta Hafizović u istraživanju i pisanju ovoga djela koristila se, uz relevantnu literaturu, i osmanskim dokumentima, u prvome redu katastarskim popisima stanovništva. Kako i sama navodi u Uvodu (str. 7-10) Kliški sandžak bio je predmet istraživanja velikoga broja istraživača koji svoja djela temelje na izvorima zapadne provenijencije. Autorica je dala analizu života stanovništva Kliškoga sandžaka na temelju dokumenta vlasti koja je osvojila ta područja i tu osnovali svoju administrativnu jedinicu. Objavljena su dva popisa stanovništva koja se odnose na Kliški sandžak iz 1550. godine, i uz ova dva autorica se služi i defterima koji još nisu objavljeni.

Knjiga je podijeljena u četiri cjeline radi lakše razrade teme. Prva cjelina naslovljena je *Bosansko-osmanski odnosi i formiranje prvih sandžaka na teritoriju srednjovjekovne bosanske kraljevine (1386-1537)* i podijeljena je u dva podnaslova (str. 11-29). Autorica upoznaje čitatelje s poviješću prodiranja Osmanlija na prostor srednjovjekovnoga bosanskoga kraljevstva. Dakle, od prvih upada 1386. godine, zatim pada Bosne i formiranja bosanskoga sandžaka, osvajanja Hercegovine i osnivanja hercegovačkoga sandžaka sa središtem u Foči 1470. godine te osvajanja Dalmacije i uspostavi osmanske vlasti na tim prostorima. Definiran je prostor koji je obuhvaćao Kliški sandžak a temelji se na popisu nahija koje su navedene u defterima. Prve podatke o ovome prostoru donose najstariji osmanski popisi bosanskoga sandžaka, a vrlo je važan onaj iz 1516. godine.

Druga cjelina naslovljena je *Stanovništvo i naselja u Kliškom sandžaku* (str. 30-237). Kroz nekoliko naslova autorica u ovome poglavlju obrađuje administrativnu podjelu sandžaka kao i stanovništvo koje je naseljavalo ovaj teritorij (konfesionalna pripadnost, gospodarska djelatnost, migracije...). Najveći broj stanovništva živjelo je na selima, a manji broj u kasabama i varošima. Autorica definira što je to kasaba, odnosno varoš i koja su glavna obilježja tih naselja. U Kliškom sandžaku, između ostalih, najznačajnije kasabe su Livno, Akhisar, Konjic dok su kasabe u dalmatinskome dijelu sandžaka osnovane iz strateških razloga. Većina tih kasaba jesu od prije naseljena mjesta, dok

su neke osnivane na nenaseljenom području, poput kasabe Novasel. Od varoških naselja autorica se bavi analizom popisa stanovništva (domaćinstava) i njihovom gospodarskom djelatnošću, a spomenut ćemo samo neke koje su pripadale Kliškom sandžaku: Drniš, Karin, Obrovac, Stara Ostrovica, Udbina, Vrana... Seosko stanovništvo bilo je najbrojnije i autorica im je posvetila znatnu pažnju. Analizira sela svih nahija koje su pripadale Kliškome sandžaku prema defterima iz 1550., 1574., 1586. i 1604. godine. Uz analizu predočuje i grafičke prikaze broja kuća u spomenutim periodima za svaku nahiju, donosi i podatke o broju muslimanskih, nemuslimanskih i broju kuća novih muslimana kao i podatke o porezima. Ovu opširnu drugu cjelinu završava kontroverzama oko podrijetla vlašškoga stanovništva naseljenoga u Kliškome sandžaku, kao i prelasku na islam i ostajanje u njemu kako vlašškoga tako i ostaloga seoskog stanovništva.

Treći dio naslovljen je *Kliški sandžak od 1593. godine do početka Kandijskog rata 1645. godine* (str. 238-261). Autorica donosi kratki povijesni pregled događanja s kraja 16. i prve polovice 17. stoljeća. Ističe da za ovo razdoblje nema katastarskih popisa na kojima bi se mogla temeljiti istraživanja kao u prethodnom poglavlju. Kasabe se u ovome sandžaku u 17. stoljeću nastavljaju razvijati: podižu se novi sakralni objekti, razvija se gradska privreda, obrazovanje i kultura, ali ne kao posljedica kontinuiranoga prelaska na islam, nego se kasabe razvijaju iz želje da se status utvrdi i dokaže.

U posljednjoj četvrtoj cjelini, *Posjedi zvaničnika i njihovih porodica u Kliškom sandžaku u XVI stoljeću* (str. 262-290), autorica se bavi konkretnim podacima navedenim u više osmanskih popisnih deftera, koji se odnose na zemljišne posjede. Odnosno, pažnju je posvetila karakteristikama Kliškoga sandžaka u pogledu bogaćenja lokalnih moćnika kroz zemljišne posjede. Na kraju knjige autorica donosi *Zaključak* (str. 291-295) koji je preveden i na engleski jezik (str. 296-299), zatim *Skraćenice* (str. 300), *Rječnik termina korištenih u radu* (str. 301-308), popis korištenih izvora i literature (str. 309-319) i *Indeks imena i pojmova* (str. 320-334).

Ana Zadro

MILENKO KREŠIĆ, *Vrijeme lomova: katolici jugoistočne Hercegovine od 10. do početka 17. stoljeća*, Katolički bogoslovni fakultet - Glas Koncila, Sarajevo - Zagreb, 2017., str. 263.

U zajedničkom izdanju Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Sarajevu i Glasa Koncila iz Zagreba tiskana je knjiga Milenka Krešića s gore navedenim naslovom. Knjiga započinje sadržajem i kratkim predgovorom u kojemu autor objašnjava različita značenja riječi lom i primjenu tih značenja na katolike jugoistočne Hercegovine u razdoblju od 10. do početka 17. stoljeća, gdje su vjerski, kulturni i civilizacijski utjecaji odredili sudbinu stanovništva na spomenutom prostoru. Kao osnova za izradu knjige poslužila je autorova doktorska disertacija *Odnosi katolika jugoistočne Hercegovine s muslimanima i pravoslavnima u vrijeme osmanske vladavine. Od osmanskog zauzeća do Bečkog kongresa (1482.-1815.)* obranjena na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2008. godine. U predgovoru se nalaze i zahvale recenzentima te daje kratak prikaz teme po poglavljima nakon čega slijedi obrada naslovljene teme u šest poglavlja, zaključak, popis izvora i literature, sažetak na hrvatskom i engleskom jeziku, kazalo osobnih imena, te kazalo zemljopisnih pojmova. Knjiga je obogaćena i slikovnim prikazima različitih dokumenata, natpisa, te prikaza crkvene arhitekture.

U prvom i ujedno najopširnijem poglavlju naslova *Vjerske prilike u jugoistočnoj Hercegovini u srednjem vijeku* (str. 13-77) autor obrađuje vjerske prilike na humsko-trebinjskom području od 10. do početka 15. stoljeća. Spomenuti je prostor do početka 20-ih godina 13. stoljeća bio pod jurisdikcijom Rimske Crkve i pastoralnom skrbi trojice biskupa: stonskoga, trebinjskoga i dubrovačkoga. Na početku poglavlja autor na temelju analize ranijih istraživanja i izvora daje prikaz prilika u Stonskoj i Trebinjskoj biskupiji te njihovim biskupima do pred kraj 12. stoljeća. Zbog neposredne blizine Istoka, odnosno Bizanta, dolazilo je do miješanja zapadnoga i istočnoga obreda dok je bogoslužni jezik bio staroslavenski. Osnutkom Srpske arhiepiskopije 20-ih godina 13. stoljeća osnovane su nove eparhije. Jedna od njih bila je i Humska eparhija čime se pojačao i utjecaj Istočne Crkve na prostoru Stonske biskupije koja je ušla u sastav Srpske arhiepiskopije. Analizirajući izvore autor

zaključuje da osnutak Humske eparhije, što su ga omogućile povoljne političke i crkvene prilike, nije doveo do većih poremećaja u vjerskom, odnosno crkvenom pogledu jer se tada još nije osjećala velika napetost među Crkvama. Početkom 14. stoljeća, kada su Humom ovladali katolički Šubići, dolazi do prvih sukoba sa srpskim kraljem Milutinom, koji je tada vladao trebinjskim krajem. Izvori 80-ih godina 13. stoljeća bilježe prisutnost katoličkoga stonskog biskupa na humskom području, dok se prisutnost zahumskoga pravoslavnog biskupa umanjuje da bi 30-ih godina 14. stoljeća i sama Humska eparhija bila ukinuta. Od početka 14. stoljeća utjecaj srpskih kraljeva na Humsku zemlju, kao i na Ston i Rat, bio je neznatan. Analizirajući u literaturi često navođenje postojanja raskolnika i heretika u Stonu i Ratu, autor neosporno dokazuje da na poluotoku u to vrijeme nema nikakva spomena o pravoslavnima. Slijedi prikaz prilika u Trebinjskoj oblasti kojom od 1186. do 1368. vladaju srpski kraljevi. U prvo vrijeme njihova vladanja nije bilo nikakvih vjerskih poremećaja, u prvom redu zbog jedinstva srpskih kraljeva s Katoličkom crkvom. U drugoj polovici 13. stoljeća kod srpskih vladara na spomenutom prostoru još nije postojala vjerska opredijeljenost za Zapadnu i Istočnu Crkvu. Autor navedeno potkrepljuje činjenicama da su kraljica Jelena i njezini sinovi Dragutin i Milutin na područjima svojih vladanja gradili ili obnavljali jednako i katoličke i pravoslavne crkve, kao i samostane/manastire. Nakon smrti kraljice Jelene 1314., te smrti njezina sina kralja Dragutina 1316. vjerske prilike se počinju mijenjati. Vjerojatno su ratovi koje je kralj Milutin vodio sa susjednim kršćanskim vladarima oko posjeda njegova brata Dragutina doveli do promjena u odnosu prema katolicima na njegovu području, jer upravo u to vrijeme dolazi do prvih progona i nasilnog prevođenja katolika na pravoslavlje. Situacija nije bila ništa bolja ni u vrijeme cara Dušana, što potvrđuju i četiri članka njegova zakonika iz 1349. godine u kojima piše protiv "latinske hereze". Dolaskom Balšića na trebinjsko područje 70-ih godina 14. stoljeća situacija za katolike se popravlja jer novi gospodari pristupaju jedinstvu s Katoličkom crkvom. U završnom dijelu poglavlja dat je pregled crkvenih prilika na humsko-trebinjskom području u vrijeme bosanskih vladara u sklopu kojega se autor osvrće na najznačajnije humske velikaše i njihove posjede te izgradnju franjevačkih samostana. Također ističe da na humskom području u vrijeme bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića, koji je bio podložnik ugarsko-hrvatskoga kralja i sklon franjevcima, nije dolazilo do promjena u vjerskom opredjeljenju. U vrijeme vladavine kralja Tvrtka I., koji je ovladao i trebinjskim krajem, nastale su povoljne okolnosti za djelovanje Katoličke crkve i na tom području.

Međutim, razdoblje njegove vladavine je i vrijeme intenzivnoga naseljavanja vlaških skupina iz Raške i istočnih zemalja, što će dovesti do širenja pravoslavlja na humskom području. Na samom kraju poglavlja dat je kratak osvrt na *bosanske i humske krstjane* na humsko-trebinjskom području.

U drugom poglavlju pod naslovom *Osmansko osvajanje jugoistočne Hercegovine* (str. 79-99), autor navodi tri faze u preko sto godina dugom osvajanju Hercegovine. Prvo razdoblje koje je započelo prvim akindžijskim provalama 1386. i trajalo do početka 15. stoljeća karakteriziraju akindžijske provale i pustošenja koja su za cilj imala slabljenje gospodarske snage protivnika, kao i izazivanja straha i nesigurnosti kod stanovništva. U drugom razdoblju početkom 15. stoljeća dolazi do zaokreta u odnosima humskih velikaša prema Osmanlijama. To je razdoblje kada Osmanlije na pozive humsko-trebinjske vlastele rješavaju njihove međusobne razmirice i od protivnika i neprijatelja postaju saveznici. Osmansko prisustvo i djelovanje usko je povezano s politikom u to vrijeme najznačajnijega humskog velikaša Stjepana Vukčića Kosače, koji 1435. poziva u pomoć Osmanlije kako bi učvrstio vlast na svojim naslijeđenim posjedima te se lakše suprotstavio neprijateljski raspoloženim susjedima. U trećoj, završnoj fazi osvajanja Hercegovine sredinom 15. stoljeća dolazi do zaokreta i u politici sada već hercega Stjepana, kada se on okreće kršćanskim vladarima tražeći od njih savezništvo. Takav će postupak izazvati Osmanlije na nove napade i pustošenja Hercegovina teritorija. Donoseći tijekom osmanskoga osvajanja jugoistočne Hercegovine, autor se posebno osvrće na osvajanje Počitelja 1471., Novoga 1481. te utvrde Koš na Posrednici čijim je padom 1491. i posljednji branjeni komad Hercegovina teritorija bio izgubljen. Nakon toga autor prelazi na posljedice osmanskih osvajanja, gdje se osvrće na bježanje stanovništva u susjedne zemlje, u prvom redu u Dubrovačku Republiku, mletačke posjede u Boki kotorskoj i Dalmaciji te Apuliju. Kratak osvrt dat je na još uvijek nedovoljno proučeno pitanje deportacija stanovništva u unutrašnjost Osmanskoga Carstva, te trgovinu robljem. Sve navedeno utjecalo je na depopulaciju Hercegovine, stoga i ne čudi što prvi osmanski popisi bilježe velik broj pustih i polupustih sela. U isto vrijeme dolazi do velikoga povećanja broja stanovnika u Dubrovačkoj Republici iz čega autor zaključuje da je za to zaslužan upravo priljev izbjeglica s prostora jugoistočne Hercegovine.

Treće poglavlje *Prvo stoljeće života pod "islamskim polumjesecom" - od osmanskog zauzeća do Žitvanskog mira 1606.* (str. 101-123) obra-

đu je prilike u vrijeme mletačko-osmanskih sukoba kada je opasnost od mletačkih napada prijetila i Hercegovini, što je dodatno unosilo nesigurnost i nemir među stanovništvom. Obrađujući spomenutu tematiku autor daje kratak osvrt na razdoblje vladavine sultana Sulejmana Zakonodavca i njegovih nasljednika. Ratovi i stalni granični sukobi između Osmanskoga Carstva i kršćanskih sila neizravno su se osjećali i na hercegovačkome području. Osim toga stanovništvo je bilo izloženo i uskočkim upadima, čije je prvo djelovanje na prostoru jugoistočne Hercegovine zabilježeno još krajem 15. stoljeća. Njihovi upadi nastaviti će se kroz cijelo 16. stoljeće, a najčešće su ih pratili mletačko-osmanski sukobi, iako su se oni nerijetko događali i izvan tih sukoba. S osmanske pak strane narod je bio izložen razbojstvu i hajdučiji koji su najčešće bili odgovor na uskočke upade i pljačke, ali su razbojnici nerijetko djelovali i zbog čisto materijalne koristi. Česte pojave gladi dodatno su otežavale život na prostoru jugoistočne Hercegovine. U nastavku autor prvo daje opći prikaz o osmanskome državnom uređenju donoseći strukturu osmanske vlasti u pokrajinama i glavne nositelje vlasti, nakon čega slijedi osvrt na administrativno uređenje jugoistočne Hercegovine u okviru Hercegovačkoga sandžaka osnovanoga 1470. godine.

Katolici jugoistočne Hercegovine od pada pod osmansku vlast do početka 17. stoljeća (str. 125-146) naslov je četvrtog poglavlja u kojemu autor obrađuje crkvene prilike i pastoralnu djelatnost. Osmanska su osvajanja osim populacijske napravila i crkvenu pustoš, budući da je srednjovjekovna crkvena struktura u potpunosti bila uništena. Za srednjovjekovnu Tribuniju se zna da je i dalje pripadala pod jurisdikciju trebinjsko-mrkanskih biskupa koji su stolovali u Dubrovniku, dok se to za prostor stare Stonske biskupije u Humskoj zemlji ne može sa sigurnošću ustvrditi. Autor pretpostavlja da je i Stonska biskupija pripadala jurisdikciji trebinjskih biskupa ili dubrovačkih nadbiskupa. U nastavku slijedi popis trebinjsko-mrkanskih biskupa i njihov odnos prema povjerenoj im biskupiji, te uvjetima u kojima su morali djelovati. Brigu o vjernicima vodili su domaći svećenici, ali kako je vrijeme odmicalo, a broj svećenika se sve više smanjivao, brigu o vjernicima preuzimaju franjevci iz obližnjih dubrovačkih samostana i dubrovački svećenici. Na kraju poglavlja autor donosi svjedočanstva o broju i prisutnosti katolika iz kojih proizlazi da su katolici imali većinu na područjima uz dubrovačku granicu, posebno u Popovu i Zažablju. Oslanjajući se na izvore autor navodi da je u prvim godinama osmanske vladavine katolika bilo zabilježeno, iako u manjem broju, sve do Blagaja i Gacka.

Peto poglavlje nosi naslov *Odnosi osmanskih vlasti prema katolicima i prelasci katolika na islam* (str. 147-183) u sklopu kojega se autor bavi općim načelima prema kojima su se nemuslimani morali ponašati u islamskoj državi kakva je bila Osmanska država. Za nemuslimane u Carstvu, pa tako i za katolike jugoistočne Hercegovine, vrijedile su odredbe o zimijama prema kojima nemuslimani nisu smjeli učiniti ništa na štetu islama. Zauzvrat osmanska je država bila obvezna štiti njihov život i imovinu te dopustiti slobodu vjere. U nastavku autor razmatra položaj pojedinih vjerskih zajednica i porezna opterećenja dok je poseban prostor posvećen odnosu osmanskih vlasti prema katolicima na prostoru jugoistočne Hercegovine. Iz iznesenoga teksta razvidno je da je odnos osmanskih vlasti prema kršćanima u razdobljima mira bio tolerantniji, dok je u vrijeme ratova prelazio u izravno nasilje. Prijelazi na islam još su jedna karakteristika toga vremena, a najintenzivniji prijelazi bili su sredinom 16. stoljeća. O tome autor iznosi činjenice i svjedočanstva, ali i uzroke i okolnosti koji su utjecali na prihvaćanje vjere osmanskih gospodara.

U šestom, završnom poglavlju pod naslovom *Srpska Pravoslavna Crkva i katolici jugoistočne Hercegovine* (str. 185-207) autor obrađuje uređenje Srpske Pravoslavne Crkve te odnos pravoslavne hijerarhije prema katolicima na prostoru jugoistočne Hercegovine. U prvom stoljeću osmanske vladavine Srpska Pravoslavna Crkva se sve više širi prema Zapadu, s čime je usko povezana i izgradnja pravoslavnih manastira. Tako se već početkom 16. stoljeća grade manastiri Tvrdoš i Zavala, a sredinom istoga stoljeća izgrađen je i manastir Žitomislići. Njihovu izgradnju kroz cijelo 16. stoljeće pratila je aktivna gradnja i obnova crkava. U odnosu srpskopravoslavne hijerarhije prema katolicima naglasak je stavljen na pokušaje podvrgavanja katolika pod pravoslavnu jurisdikciju koji su s promjenjivim uspjehom trajali od 1498., kada je zabilježen prvi takav pokušaj, pa sve do 1778. kada je na prostoru jugoistočne Hercegovine zabilježen posljednji pokušaj podvrgavanja. Autor se potom bavi prijelazima katolika na pravoslavlje i razlozima koji su do toga doveli. Zbog nedostatka vlastitih svećenika katolici su se obraćali pravoslavnom svećenstvu što će s vremenom dovesti do smanjenja broja katolika. To zorno pokazuju i biskupska izvješća s početka 17. stoljeća koje autor navodi, a iz kojih je vidljivo da su stanovnici mnogih sela djelomično ili u cijelosti prešli na pravoslavlje.

Ovdje predstavljena knjiga, autora Milenka Krešića, obrađuje tematiku koja u znanstvenim krugovima nije nova, ali u kojoj autor donosi

jedan novi pogled na položaj katolika na prostoru gdje su se kroza stoljeća smjenjivali kulturni, civilizacijski i vjerski utjecaji. Analizom izvora i odabrane stručne literature autor prikazuje surovu svakodnevicu katoličkoga življa obilježenu ratovima, gladi, vjerskim i poreznim pritiscima osmanskih vlasti i pravoslavne hijerarhije, pritom donoseći nova saznanja o određenim pitanjima te popravljajući i nadopunjujući ranije krivo iznesena mišljenja ili nedovoljno razjašnjena pitanja. Upravo je u tome vrijednost ovoga djela koje će zasigurno izazvati velik interes ne samo u znanstvenim krugovima nego i šire.

Dijana Pinjuh

SRĐAN RUDIĆ - SELIM ASLANTAŞ (ur.), *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule* [Država i društvo na Balkanu prije i poslije uspostave osmanske vlasti], The Institute of History Belgrade - Yunus Emre Enstitüsü - Turkish Cultural Centre Belgrade, Beograd, 2017., str. 352.

Turski kulturni centar Yunus Emre u Beogradu na čelu s ravnateljem Selimom Aslantaşem organizirao je 2017. godine, u suradnji s beogradskim Istorijskim institutom, međunarodnu znanstvenu konferenciju o povijesti Balkana od 14. do 17. stoljeća. U radu konferencije sudjelovalo je sedamnaest autora iz sedam država, i njihovi su referati našli svoje mjesto u zborniku radova s konferencije pod naslovom *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*. Autori radova su istaknuti srpski, bosanski, hrvatski, makedonski, turski, njemački i rumunjski medijevisti, osmanisti i drugi istraživači povijesti jugoistočne Europe u kasnom srednjem i ranom novom vijeku. Na kraju svakoga rada nalaze se sažetci na turskom i srpskom jeziku. Sažetci na srpskom jeziku pisani su ćirilicnim pismom.

U prvom radu u zborniku, naslovljenom "Effects of the early Ottoman conquests on the state and social structure of the Lazarević Principality" (str. 7-23), Marko Šuica obradio je utjecaj osmanskih osvajanja na državnu i društvenu strukturu oblasti Lazarevića krajem 14. i početkom 15. stoljeća. Autor je naveo da su osmanska osvajanja prouzročila gubitak teritorija u ratnim sukobima, ali i sukobe između samih srpskih plemića koji su se otimali za posjede. Srpski despot Stefan Lazarević uspostavio je svoju vlast nad teritorijima koji su dotad bili pod vlašću obitelji Branković, ali je nakon bitke kod Angore 1402. obnovljena oblast Brankovića, koji su povratili ranije izgubljene teritorije. Autor je ustvrdio da su osmanska osvajanja i sultanska politika bili najznačajniji čimbenik u promjenama koje su se dogodile u srpskim zemljama u navedenom razdoblju.

Neven Isailović je u članku naslovljenom "Legislation concerning the Vlachs of the Balkans before and after Ottoman conquest: an overview" (str. 25-42) analizirao zakonodavnu građu srednjega vijeka i početka ranoga novog vijeka u kojoj se određuje pravni status vlaš-

koga stanovništva na području Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije. Autorova teza jest da ni nakon uspostave osmanske vlasti nije došlo do većih promjena vlašškoga pravnog statusa, nego da je osmanska uprava održala kontinuitet srednjovjekovnih zakonika. Štoviše, osmanska je vlast proširila vlaške zakone na širi sloj društva, ustvrdio je autor, čime su praktički dovršili pravni proces koji su započeli posljednji predosmanski vladari balkanskih država.

Miloš Ivanović je u članku "Cyrillic correspondence between the Commune of Ragusa and Ottomans from 1396 to 1458" (str. 43-64) obradio ćiriličku korespondenciju između Dubrovnika i Osmanskoga Carstva u 13. i 14. stoljeću. Dubrovčani su komunicirali s osmanskim vojno-upravnim dužnosnicima na području današnje Srbije, Makedonije i Albanije, te su izbjegavali kontakte s osmanskim sultanima jer su se bojali nametanja danka. Cilj korespondencije generalno je bilo ishodaenje povelja o slobodnoj dubrovačkoj trgovini po Balkanu.

Članak "In the hands of the Turks. Captives from southern Hungary in the Ottoman Empire (14-16th centuries)" (str. 65-78) Adriana Magine govori o osmanskim upadima u južnu Ugarsku, a ponajviše u Banat, te o osmanskome odvođenju zarobljenika od druge polovice 14. stoljeća nadalje. Ta je pojava uzela maha u 15. i 16. stoljeću, i iz toga vremena potječe najveći broj izvora koje je autor koristio. Iz izvora se može iščitati tegoban proces pregovora i otkupa zarobljenika iz osmanskoga zarobljeništva.

Emir O. Filipović u radu "The Ottoman conquest and the depopulation of Bosnia in the fifteenth century" (str. 79-102) govori o utjecaju osmanskih osvajanja na demografsko stanje u Bosni tijekom 15. stoljeća. Filipović je zaključio da je Bosna pretrpjela velik demografski gubitak, koji se ne može iskazati preciznim brojkama zbog manjkavosti kako srednjovjekovnih bosanskih, tako i ranonovovjekovnih osmanskih izvora. Jedino što je sigurno jest da su osmanska osvajanja uzrokovala velike pokrete stanovništva koji su rezultirali osjetnim smanjenjem broja bosanskoga stanovništva.

Srđan Rudić je u radu pod naslovom "Bosnian nobility after the fall of the Kingdom of Bosnia in 1463" (str. 103-128) obradio sudbinu bosanskoga plemstva nakon pada Bosne 1463. godine. Dio plemstva poginuo je u sukobima s Osmanlijama, ili je bio zarobljen i pogubljen. Dio plemstva nastavio je borbu protiv osvajača, i to u izbjeglištvu u Ugarskoj. Dio plemstva, pak, stupio je u osmansku službu, i to ponajviše sitno plemstvo, koje se islamiziralo s postupnim uklapanjem u osmanski upravni poredak.

Aleksandar Krstić u članku "'Which realm will you opt for?' - the Serbian nobility between the Ottomans and the Hungarians in the 15th century" (str. 129-164) opisuje srpsko-ugarsku vojnu suradnju u sukobu s Osmanskim Carstvom u drugoj polovici 14. i tijekom 15. stoljeća, te masovne migracije srpskoga stanovništva na ugarski teritorij. Srpski plemići u velikom su se broju borili na ugarskoj strani protiv Osmanlija i u Ugarskoj predvodili srpske vojne odrede, a s vremenom su se djelomično i asimilirali i uklopili u ugarsku plemićku sredinu.

Machiel Kiel je u članku naslovljenom "The Ottoman castle of Ram (Haram) in Serbia and the accounts of its construction, 1491" (str. 165-190) opisao dvije srednjovjekovne srpske utvrde, Ram i Kulič, na obali Dunava u blizini Smedereva. Ram je u drugoj polovici 15. stoljeća bio pogranična utvrda između dvije zaraćene države, Ugarske i Osmanskoga Carstva. Ram i Kulič su u drugoj polovici 17. stoljeća bili okruženi relativno razvijenim osmanskim naseljima s vojnim garnizonima i nekolicinom javnih zgrada, kako ih opisuje osmanski putopisac Evlija Čelebi. Autor kao dodatak radu, osim primjera troškova popravke različitih utvrda krajem 15. stoljeća, donosi i kopiju računa o početku gradnje utvrde Ram 1491. godine, nekoliko fotografija njezinih ostataka snimljenih 1969. godine, te nacrt položaja utvrde i varoši Ram.

Hatice Oruç u radu "The city of Višegrad based on fifteenth and sixteenth century tahrir defters" (str. 191-204) opisala je osmanski Višegrad na temelju osmanskih poreznih popisa iz 15. i 16. stoljeća. Višegrad je u ranom osmanskome razdoblju bio relativno razvijen grad i posve nemuslimansko naselje, ali od 1530. godine nadalje u gradu se javljaju muslimanski stanovnici, da bi 1604. godine nemuslimani činili dvije trećine od ukupnoga broja stanovnika Višegrada. Rad je popraćen tabelarnim prikazima sastava stanovništva u višegradskim mahalama u razdoblju od 1485. do 1604. godine i jednom tabelom u kojoj je za isto razdoblje donijet prikaz kršćanskih i muslimanskih domaćinstava u Višegradu.

Članak "Application of derbend organization in the Balkans: an example of continuity of Balkan institutions in the Ottoman system" (str. 205-222) autora Ayşe Kayapınar i Levent Kayapınara govori o predosmanskoj i osmanskoj praksi poznatoj kao "vigla" ili derbendžijska služba, odnosno o službi lokalnoga balkanskog stanovništva kao čuvara riječnih putova, morskih obala i planinskih klanaca od djelovanja razbojnika. Autori na temelju osmanskih arhivskih izvora uspoređuju različite primjere derbendžijske službe diljem osmanskoga Balkana i njihovu rasprostranjenost. U dodatku radu nalazi

se ilustracija kule "vigla" i nekoliko izvadaka iz osmanskih izvora s informacijama o obvezama stanovništva po pitanju derbendžijske službe, koji su pisani na osmanskome turskom jeziku i transliterirani su s arabice u latinično pismo.

Dragi Gjorgiev u članku pod naslovom "Some aspects of spreading of Islam in Macedonia (XV-XVI c.)" (str. 223-234) analizirao je širenje islama na prostoru današnje Makedonije tijekom 15. i 16. stoljeća. Ono se najprije proširilo među albanskim stanovništvom na prostoru današnje istočne Albanije, a sljedeće žarište islama u Makedoniji bilo je juručko stanovništvo istočne Makedonije. Središnji slavenski prostori Makedonije sporije su prelazili na islam, a u drugoj polovici 16. stoljeća islamiziranje Slavena najviše se odvijalo kroz djelovanje konvertita i uz pomoć osmanskih vlasti, koje su poticale islamizaciju uz nagradu u obliku smanjenja poreza za obitelji koje bi prešle na islam.

U radu pod naslovom "Introduction of rice culture in the central Balkans (15th and 16th century)" (str. 235-255) Dragana Amedoski ustvrdila je da je proizvodnja riže slijedila put širenja Osmanskoga Carstva, i da se tako riža proširila i u riječnim dolinama na području današnje Srbije. Osmanske vlasti podupirale su uzgoj riže kao značajne namirnice i u tu su svrhu davale porezne povlastice. Proizvedene količine riže, međutim, bile su malene, a malo ledeno doba i pojava malarije utjecali su na smanjenje i prestanak uzgoja riže na navedenom području.

Güneş Işıksel je u članku pod naslovom "Managing cohabitation and conflict: frontier diplomacy in the Dalmatian frontier (1540-1646)" (str. 256-282) opisao osmansko-mletačke pogranične vojne i diplomatske odnose u ranom novom vijeku u zaleđu Dalmacije. Lokalna vlast na obje strane nerijetko je postupala u suprotnosti s naredbama iz središnjice i s vremenom je razvila specifične lokalne odnose s neprijateljem na drugoj strani granice. Autor tako opisuje specifičnu "pograničnu diplomaciju", koja je funkcionirala u skladu s vlastitim pravilima, i poroznost osmansko-mletačke granice, koju su podanici dviju država često prelazili i ulazili u službu druge strane.

Aşkın Koyuncu u članku "Kavânin-i yeniçeriyân and the recruitment of Bosnian Muslim boys as devshirme reconsidered" (str. 282-318) analizira nekoliko verzija osmanskog izvora o janjičarskim pravilima iz 1606. godine. U tim se pravilima opisuje postupak devširme, odnosno novačenja janjičara. Iako se inzistiralo na nemuslimanskim novacima, bosanska muslimanska djeca činila su iznimku u tom procesu. Autor opovrgava tvrdnje o povlaštenosti bosanskih

muslimana po pitanju devširme i o velikoj brzini prijelaza bosanskih muslimana na islam, te ustvrđuje da se u Bosni tijekom klasičnoga razdoblja pristupalo novačenju muslimanske djece u janjičare. Prema njegovu mišljenju, osmanski su državnici možda smatrali da će sinovi obraćenih Slavena biti lojalniji osmanskoj državi. Rad donosi i dodatak od nekoliko kopija Janjičarskoga zakona, koje su pod različitim nazivima sačuvane u knjižnicama u Istanbulu i Bratislavi.

Nenad Moačanin u članku pod naslovom "Division of *cizye*-payers into three classes as foreshadowed in the pre-reform 17th century 'pseudomufassals'" (str. 319-330) iznosi svoje zaključke o osmanskoj poreznoj praksi u Slavoniji na temelju osmanskih poreznih popisa iz 17. stoljeća i habsburških komorskih popisa iz 1698. i 1702. godine. Autor ustvrđuje da su i prije porezne reforme iz 1691. godine postojale tri klase osmanskih poreznih obveznika, koje su bile određene prema razini podaničke sposobnosti da plaćaju poreze.

Emma Miljković je u članku "From 'dhimmitude' to Turkism - confessional and ethnic policy in the Ottoman Empire" (str. 331-350) analizirala osmansku politiku prema nemuslimanskim podanicima Carstva kroz cjelokupno razdoblje postojanja osmanske države. Dva glavna smjera osmanističkih istraživanja spomenute teme govore da su, s jedne strane, osmanski nemuslimani bili građani drugoga reda, a s druge strane, da su bili zaštićeni u okviru tolerancije. Autorica je zaključila da je položaj osmanskih nemuslimana bio bolji nego u drugim tadašnjim europskim državama, ali da je tolerancija supostojala s diskriminacijom, jer su nemuslimani bili podređeni muslimanima.

Sudjelovanje velikoga broja spomenutih znanstvenika u radu konferencije i u izdavanju ovoga zbornika pruža dobar temelj za povezivanje znanja iz različitih poddisciplina povijesne znanosti. Međutim, prevelika širina opće teme zbornika radova rezultirala je velikom nepovezanošću tema uključenih autorskih priloga. Ono što zborniku nedostaje jest nekakva uvodna studija u kojoj bi se dao pregled svih tema obrađenih u člancima, ili nekakav uvodni pregledni rad u kojemu bi se zainteresiranim čitateljima dao pregled povijesti država i društava na Balkanu neposredno prije, za vrijeme i neposredno nakon osmanske vlasti - kako i stoji u naslovu samoga zbornika. Kada se taj nedostatak ostavi po strani, može se reći da velika većina autorskih priloga pruža nove i utemeljene poglede na brojne kompleksne predosmanističke i osmanističke teme. Zato će zainteresirana znanstvena i šira javnost u njemu pronaći mnogo korisnih i zanimljivih članaka.

Andjelko Vlašić

LJERKA ŠIMUNKOVIĆ, *Problematika prevođenja povijesnih dokumenata na talijanskom jeziku*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2018., str. 135.

Sveučilište u Zadru objavilo je 2018. godine knjigu prof. dr. Ljerke Šimunković pod naslovom *Problematika prevođenja povijesnih dokumenata na talijanskom jeziku*. Konceptualno, knjiga sadrži šest poglavlja. Nakon sadržaja i predgovora, slijede tri poglavlja s naslovima *Problemi vezani uz transkripciju i jezik dokumenata ili tekstova pisanih na talijanskom jeziku prožetom dijalektom*, zatim *Poteškoće koje se javljaju kod prevođenja starih tekstova* i *Prevođenje u prošlosti Dalmacije*. Četvrti dio donosi određene primjere prevođenja dokumenata i tekstova, a peti dio sadrži rječnik kratica i toponima. Zadnji dio sadrži izvore i literaturu te popis ilustracija i sažetak na hrvatskom i engleskom jeziku.

U prvom poglavlju koje je naslovljeno *Problemi vezani uz transkripciju i jezik dokumenata ili tekstova pisanih na talijanskom jeziku prožetom dijalektom* ukratko je prikazan jezik dokumenata te čitanje i transkripcija rukopisnih dokumenata. Tijekom mletačke vlasti u Dalmaciji i Istri talijanski jezik bio je jezik uprave, trgovine i književnosti, a u vrijeme francuske uprave postao je i službeni jezik na tom području. Tema poglavlja su i različiti načini objavljivanja dokumenata kao što su diplomatsko, diplomatsko interpretativno te poludiplomatsko ili interpretativno izdanje. Naglasak je stavljen i na kratice u rukopisnim i tiskanim tekstovima. Osim toga, prikazane su i određene vrste pogrešaka koje su nastale prilikom pisanja ili prepisivanja dokumenata. Česte grješke koje se mogu vidjeti u dokumentima jesu takozvani *lapsus calami*, međutim, u jednakoj su mjeri zastupljene grješke koje su prepisivači pravili zbog toga što nisu uspjeli pravilno pročitati određenu riječ pa su je onda zamijenili drugom riječju. Poglavlje završava s određenim gramatičkim i ortografskim pogreškama te pregledom jezičnih poteškoća kod starih dokumenata i tekstova. Iako se pisarima, sastavljačima i prepisivačima starijih dokumenata često pripisuje nemar, nepismenost i nepreciznost, zapravo njima je veliki problem predstavljala nedovoljna gramatička ujednačenost talijanskoga jezika onoga vremena. Talijanski jezik počeo se normirati tek u 16. stoljeću, a o određenim ortografskim i gramatičkim pravilima može se govoriti tek u 17. i 18. stoljeću.

Drugo poglavlje u knjizi nosi naslov *Poteškoće koje se javljaju kod prevođenja starih tekstova*. U ovom poglavlju autorica ističe kako prevođenje predstavlja dugotrajan i mukotrpan posao. Od osobe koja prevodi neki dokument ili tekst često se traži da prouči sve važne aspekte koji su vezani za konkretni dokument ili tekst. Tako se od njih traži da dobro prouče povijesne i kulturne okolnosti, te način življenja, mišljenja i djelovanja ljudi u određenom povijesnom razdoblju. Određena riječ tijekom prošlosti često je imala različita značenja. Tako na primjer riječ *terra*, koja se vrlo često koristi u tekstovima i dokumentima, može označavati *zemlju, komunu, područje, oblast, grad* i slično. Najčešće pogrješke koje nastaju prilikom prevođenja dokumenata ili tekstova autorica je razvrstala u četiri dijela. Prve su pogrješke koje nastaju zbog sličnosti sa značenjem u suvremenom jeziku, zatim pogrješke nastale zbog vremenske distance, potom pogrješke koje su nastale zbog nemara ili slabe koncentracije te pogrješke koje su nastale zbog nepoznavanja kulturnoga okruženja. U daljnjem tekstu autorica daje određene prijedloge za točnije prevođenje dokumenata i tekstova. Oni se uglavnom odnose na prevođenje određenih titula, naziva država te mjera. Poseban problem predstavljaju izrazi koje je teško prevesti na odgovarajući način. Takve riječi se uglavnom odnose na određene dužnosti, položaje ili službe, te prilikom njihova prevođenja često treba opisati što određena služba ili dužnost predstavlja.

Treće poglavlje u knjizi naslovljeno *Prevođenje u prošlosti Dalmacije* bavi se važnim trenutcima pisanoga i usmenoga prevođenja ili tumačenja. Na području dalmatinskih gradova tijekom prošlosti u uporabi su bili latinski, talijanski i hrvatski jezik. Latinski jezik s vremenom je postao službeni jezik gradske uprave. Njime se još, osim svećenstva, služilo malobrojno plemstvo. Važan trenutak u povijesti dalmatinskih gradova predstavljao je dolazak potestata odnosno gradonačelnika i to uglavnom s područja Apeninskoga poluotoka. Služba potestata trajala je godinu dana i svaki potestat je sa sobom morao dovesti notara, sudca i deset vojnika. Strani upravitelji govorili su talijanski jezik, a upravljali su na latinskome jeziku. Problem se stvorio prilikom komunikacije s lokalnim stanovništvom koje je govorilo samo hrvatskim jezikom. Kako bi doskočili u kraj tim poteškoćama, već je u 13. stoljeću u dalmatinskim komunama uspostavljena služba egzaminatora. Njegova uloga bila je da ispita svaki notarski spis, a osim toga, on je bio i posrednik između notara koji nije poznao hrvatski jezik i stranke koja nije poznavala ni latinski ni talijanski jezik. S vremenom je Mletačka Republika u dalmatinskim gradovima dopustila tumače za hrvatski jezik, a prvi tumači su se pojavili u Zadru 1410. godine. Tumače

su uglavnom tražili građani i pučani, što znači da su se plemići koristili talijanskim ili latinskim jezikom. Tijekom 16. stoljeća u dalmatinskim gradovima se spominje postojanje službenoga tumača kojeg je plaćala Republika, ali i komunalnoga tumača kojeg je plaćala gradska uprava. Služba komunalnoga ili javnoga tumača prenosila se s oca na sina. U vrijeme kad je Osmansko Carstvo postalo izravni susjed dalmatinskih gradova do posebnoga izražaja došla je služba dragomana. Na području mletačke vlasti ovaj izraz isključivo je označavao tumača za turski jezik. Njegova plaća bila je čak tri puta veća u odnosu na komunalnoga tumača. Na području Dalmacije već od srednjega vijeka odvijala se tradicija pisanoga prevođenja pri čemu su uglavnom prevođena djela talijanske književnosti. Prevođenjem i kopiranjem tih djela pisci su na određen način bogatili vlastiti vokabular brojnim posuđenicama, jezičnim kalkovima, konstrukcijama i frazemima. S vremenom su se javile i prve kritike prijevoda. Među poznatijim kritikama ili raspravama vezanim uz pisano prevođenje jest ona između svećenika Stjepana Rusića i zadarskoga nadbiskupa Mate Karamana, te Bartula Bare Poparića i Vjekoslava Cezara Pavišića. Na području mletačke vlasti od 1740. godine dopušteno je izdavanje dvojezičnih talijansko-hrvatskih proglašaja. Kratak pregled problematike vezane uz prevođenje na hrvatski jezik autorica je pokazala kroz tiskanje prvih novina pod nazivom *Il Regio Dalmata - Kraglski Dalmatin*.

Četvrti dio knjige kako sam naslov govori *Neki primjeri prevođenja dokumenata i tekstova* donosi određene prijevode dokumenata i tekstova s talijanskoga na hrvatski jezik u vremenskom rasponu od 15. pa do sredine 19. stoljeća. Pojedini primjeri predstavljaju i prve prijevode tih dokumenata na hrvatski jezik. Peti dio knjige donosi rječnik kratica i toponima, a u šestom dijelu navedeni su izvori i literatura.

Kako sama autorica kaže, ovo djelo predstavlja rezultate njezina dugogodišnjega istraživanja u arhivima, knjižnicama i muzejima Dalmacije. Plodove toga rada autorica je odlučila pretočiti u knjigu, ili bolje rečeno priručnik koji daje dragocjene upute i sugestije u prevođenju starijih dokumenata i tekstova pisanih na talijanskom jeziku. Autorica je poseban naglasak stavila na pogrješke koje su prevoditelji pravili prilikom prevođenja, te ujedno daje prijedloge za točnije transkribiranje i prevođenje dokumenata. Ovo djelo predstavljat će vrijedan priručnik ne samo za povjesničare i talijaniste, nego i za ostale istraživače koji se odluče na znanstven način proučavati arhivsku građu na talijanskome jeziku.

Goran Mijočević

SINIŠA MALEŠEVIĆ, *Države-nacije i nacionalizmi. Organizacija, ideologija i solidarnost*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2017., str. 247.

U nakladi izdavačke kuće Jesenski i Turk prevedena je s engleskoga na hrvatski jezik knjiga *Države-nacije i nacionalizmi: Organizacija, ideologija i solidarnost*, uglednoga sveučilišnog profesora Siniše Maleševića. Na početku knjige nalazi se sadržaj i zahvale te sedam poglavlja naslovljenih: *Značaj nacionalizma, Solidarnost u skupinama prije države-nacije, Rađanje i širenje nacionalizma, Nacionalističke ideologije i nasilje, Svemoć trivijalnost, S onu stranu nacionalnog identiteta i Buđenje nacionalizma*. Na kraju knjige nalazi se bibliografija te kazalo osoba, mjesta i pojmova.

Kroz prvo poglavlje *Značaj nacionalizma* (str. 11-29) autor nas uvodi u problematiku svoje knjige te ujedno razjašnjava tri ključna procesa koja su važna za oblikovanje država-nacija i nacionalizama. Ta tri povijesna procesa imaju obilježje dugoga trajanja (*longue durée*, izraz su skovali znanstvenici okupljeni oko časopisa *Annales*). Prvi od njih je kumulativna birokratizacija prisile. Autor ističe kako se još od Maxa Webera birokratizacija smatra najučinkovitijim sustavom upravljanja velikim brojem pojedinaca, dodajući još tome da se birokratska forma temelji na prisili. Ključnim se smatra kumulativni karakter prisile organizacijske moći koji se još od prvih društvenih organizacija konstantno povećava, da bi se u vrijeme nastanka država-nacija nevjerojatno ubrzo i intenzivirao. Drugi važan proces dugoga trajanja jest centrifugalna ideologizacija. Autor drži da je ovaj povijesni proces s vremenom prodirao u cjelokupna društva tako da su različiti društveni slojevi lako prihvaćali ne samo ideološka opravdanja za određene postupke u društvu, nego i ideološku mobilizaciju u ostvarivanju kolektivnoga djelovanja. Treći proces koji je važan u oblikovanju država-nacija jest solidarnost. Ovdje se posebno naglašava odnos između mikrosvijeta, kojega predstavljaju obitelji, prijatelji, susjedi, mještani i sl., i kojega karakteriziraju neformalnost, privrženost, nehijerarhijski odnosi i ljubav, te makrosvijeta koji predstavlja državu-naciju kao birokratsku jedinicu koju karakterizira formalnost, legalnost, hijerarhija, profesionalna distanciranost i sl. Cilj je da se ova dva suprotna područja povežu, a za takvo što

ključan je nacionalizam. Autor zaključuje da ideologija nacionalizma nastoji povezati ono što predstavlja "država" i "nacija" u državi-naciji, pri čemu naciju poima kao zajednicu bliskih prijatelja ili divovsku proširenu obitelj.

Drugo poglavlje naslovljeno je *Solidarnost u skupinama prije države-nacije* (str. 31-67). Ono proučava predmoderne društvene organizacije odnosno poretke kao što su jednostavne družine sakupljača, složena sjedilačka plemena lovaca i ratara, poglavništva, gradove-države, lige gradova, "krovnna" carstva i modernizirajuće imperije. Kao bitno obilježje svih ovih poredaka autor navodi slab organizacijski i ideološki prodor u mikrosvijet, a osim toga, svoje postojanje opravdavali su mitologijom, religijom, imperijalnom doktrinom ili njihovim kombiniranjem. Iako država-nacija postoji tek nekih dva stoljeća, ipak i danas ima autora koji smatraju da su bivanja nacijom, pa čak i nacionalizmi postajali već u antici, u što su ubrajali Židove i Grke. Drugi su pak naglašavali da se određeni oblici nacionalnoga mogu vidjeti u gradovima-državama ili prvim tzv. "krovnim" carstvima kao što su rimsko, egipatsko, kinesko ili aztečko carstvo. Međutim, kroz cijelo poglavlje autor jasno pokazuje zašto se nijedna od navedenih društvenih ili političkih organizacija, pa čak ni modernizirajuća carstva kao što su britansko, francusko i nizozemsko, koja su razvila moćne organizacijske i protoideološke strukture, ne može smatrati državom-nacijom.

Treće poglavlje nosi naslov *Rađanje i širenje nacionalizma* (str. 69-102). U njemu autor razrađuje temeljne postavke za koje smatra da su ključne jer su upravo one oblikovale moderne države-nacije. Riječ je o jačanju organizacijske i ideološke moći države-nacije te o prodoru u mikrosvijet solidarnosti. Kroz ovo poglavlje autor se upušta u polemiku s drugim znanstvenicima. S jedne strane riječ je o autorima koji naglašavaju modernistički pristup u oblikovanju države-nacije te ističu da prije moderniteta nisu postojali organizacijski uvjeti za razvoj države-nacije. Među tim autorima su Gellner, Hobsbawm, Anderson, Hroch, Breuilly i Mann. S druge strane su neodurkheimovski autori koji zastupaju etnosimbolistički i perenijalistički pristup te ističu važnost kulturnoga kontinuiteta između modernih nacija i predmodernih etničkih zajednica. Toj skupini autora pripadaju Smith, Hutchinson, Llobera, Hastings i Armstrong. Za razliku od prve grupe autora Malešević ističe da ipak postoji određeni kontinuitet između modernih i predmodernih političkih zajednica, međutim, on ne smatra da je riječ o kulturnom kontinuitetu, kako

to naglašavaju autori iz druge skupine, nego da se ponajprije radi o organizacijskom kontinuitetu i ideološkoj moći.

Nacionalističke ideologije i nasilje tema je četvrtoga poglavlja (str. 103-133). U njemu autor istražuje vezu između nacionalizma i organiziranoga nasilja te pokazuje do koje mjere su ti odnosi složeni i proturječni. Kad je riječ o nasilnom nacionalizmu, autor poseban naglasak stavlja na društvene organizacije i ideologiju, za razliku od drugih autora koji naglašavaju ulogu pojedinaca i moćnih vođa (Robespierre, Napoleon, Hitler, Mussolini i sl.) ili pak nasilnih nacionalističkih pokreta kao što su IRA, ETA, UÇK ili Tamiški tigrovi. Autor zaključuje da do promjene nacionalističkih ideja u nasilne postupke dolazi zbog prisilnoga birokratiziranja, centrifugalne ideologizacije i njihovom vezom sa svijetom mikrosolidarnosti.

Naslov petoga poglavlja je *Svemoć trivijalnosti* (str. 135-169) i u njemu se poseban naglasak stavlja na trivijalni oblik nacionalizma. Takav oblik nacionalizma, kako autor ističe, susreće se na športskim natjecanjima, javnim svečanostima, u kinematografiji, nacionalnoj kuhinji i sličnim prilikama. Autor nastoji jasno razlučiti "vrući" od "banalnog" odnosno "službeni" od "pučkog" nacionalizma, te ujedno osporava mišljenja kako je banalni nacionalizam slaba forma koja se razvija u zapadnim zemljama nakon Drugoga svjetskog rata. Na primjeru Danske i Sjeverne Koreje Malešević vrlo jasno pokazuje kako se nacionalizam najbolje razvija kada je nevidljiv i kada je najmanje ratoboran.

Šesto poglavlje naslovljeno je *S onu stranu nacionalnog identiteta* (str. 171-195). Autor se u ovom poglavlju bavi propitivanjem onoga što je nazvano nacionalni identitet, a koji je označio kao "pojmovna hимера". Za razliku od etnosimbolista, koji naglašavaju da nacionalni identiteti idu do predmodernih etničkih veza te modernista koji drže da su nacionalni identiteti rezultat moderniteta, Malešević naglašava da postoji vrlo malo dokaza, a posebno empirijskih, koji govore o postojanju nacionalnih identiteta, kako prije modernoga vremena, tako i poslije. Zapravo autor ističe da se nacionalne identitete ne treba shvatiti kao dane, neproblematične, normalne, nego fokus istraživanja treba preusmjeriti prema društvenoj organizaciji, ideologiji i solidarnosti, kao pojmovima koji su empirijski snažni, operativno djelotvorni i analitički održivi.

Zadnje poglavlje u knjizi nosi naslov *Budućnost nacionalizma* (str. 197-214). U njemu su sumirani najvažniji argumenti koje je autor predstavio u svojoj knjizi, s posebnim osvrtom na budućnost kako

nacionalizma tako i države-nacije. Unatoč zamislima pojedinih autora kako državu u novije vrijeme ugrožavaju brojni čimbenici, a među kojima se posebno navodi globalizacija te uz nju vezan konsumerizam, kapitalizam, liberalizacija, vanjska politika i slično, država-nacija ipak ostaje i danas dominantan oblik političke zajednice. U jednakoj mjeri ni religijska buđenja u suvremenome svijetu, s posebnim naglaskom na islam, nisu umanjila snagu nacionalizma.

Šest godina nakon što je prevedena i na hrvatski jezik objavljena knjiga *Sociologija rata i nasilja*, Naklada Jesenski i Turk prevela je i izdala 2017. godine drugu knjigu, uglednoga profesora sociologije na dublinskom University Collegeu te danas jednoga od najistaknutijih teoretičara nacije i nacionalizma u svijetu, Siniše Maleševića, pod naslovom *Države-nacije i nacionalizmi: Organizacija, ideologija i solidarnost*. Djelo je izvorno objavljeno na engleskom jeziku 2013. godine. Ukoliko je suditi prema raspravama koje je autor vodio s najuglednijim i najistaknutijim teoretičarima nacije i nacionalizma i prije nastanka ove knjige, onda će se ta rasprava vrlo vjerojatno nastaviti i nakon što je predstavljena široj čitalačkoj javnosti, a među temama zasigurno će se naći i pitanje nacionalnoga identiteta. Kad je riječ o državi-naciji i nacionalizmu, njihovu postanku, organiziranju i oblikovanju, uglavnom prevladavaju dva diskursa. Jedan od njih je modernistički koji naglašava bitne povijesne procese koji se događaju tijekom 18. i 19. stoljeća, a koji su utjecali na nastanak moderne države i nacije. Drugi pristup je etnosimbolistički i perenijalistički koji ističe značajne kulturne veze modernih nacija s predmodernim etničkim skupinama. Za razliku od ova dva metanarativa, Malešević fokus istraživanja usmjerava prema organizaciji, ideologiji i solidarnosti. Drugim riječima, autor smatra da su kumulativna birokratizacija prisile, centrifugalna ideologizacija te solidarnost, procesi koji imaju karakter dugoga trajanja, imali ključnu ulogu u oblikovanju modernih država-nacija i nacionalizama. U tom pogledu, Maleševićovo djelo predstavlja originalan i zanimljiv rad koji se preporučuje čitalačkoj javnosti.

Goran Mijočević

VLADIMIR KECMANOVIĆ, *Dva krsta i jedna krv*, Svet knjige, Beograd, 2017., str. 304.

Djelo koje ne pridonosi kulturi dijaloga

U nakladi izdavačke kuće *Svet knjige* u Beogradu svršetkom 2017. godine objavljena je knjiga o stradanju mostarskoga srpskog stanovništva u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941. - 1945.). Riječ je o djelu *Dva krsta i jedna krv*, srpskoga publicista i kolumnista u dnevno-političkom tisku Srbije i Republike Srpske Vladimira Kecmanovića.

Kecmanović je rođen 1972. u Sarajevu. Opću književnost diplomirao je 1997. na Filološkom fakultetu u Beogradu. Vlasnik je i urednik beogradske izdavačke kuće VIA te je do sada objavio nekoliko pripovijedaka i romana: *Posljednja šansa* (1999.), *Sadržaj šupljine* (2001.), *Feliks* (2007.), *Top je bio vreo* (2008.) i drugo. Kolumnist je lista *Politika*, a povremeno i beogradskih *Večernjih novosti* i banjolučkoga *Glasa Srpske*.

Knjiga *Dva krsta i jedna krv* ispisana na 304 stranice, razdijeljena u dva poglavlja, objavljena je, kako se navodi, zahvaljujući mostarskoj obitelji Peško čiji su predci u vrijeme Kraljevine SHS od talijanskih doseljenika kupili, između ostalih, i obiteljske vile na mostarskome Rondou. Predgovor potpisuje Vladimir Pištalo, a u prilogu istoga djela, kao pogovor, donesen je tekst "Doprinos mostarskih Srba razvoju kulture i privrede Mostara", mostarskoga novinara Zlatka Serdarevića (str. 269-300).

Progovoriti na stručan i znanstven način te kroza sveobuhvatan i neemocionalan rad o stradanju i srpskoga stanovništva na mostarskome području tijekom Drugoga svjetskog rata, svakako bi bio prinos istini i povijesnoj znanosti, ali i izraz poštovanja prema žrtvama. Međutim, kroz ovo se djelo zapravo proteže pokušaj neargumentirana sučeljavanja s putopiscem Zulfikarom Zukom Džumhurom (1920. - 1989.), suautorom fotomonografije *Mostar*,¹ koji navodno u

1 IVO ANDRIĆ - ZUKO DŽUMHUR - IHSAN ICO MUTEVELIĆ, *Mostar - fotomonografija*, Mostar, 1982.

tom djelu, objavljenu 1982., ne govori o "pravoslavnoj suštini grada na Neretvi" (str. 71).

Autor, bez priziva na autore, bez mjerodavne literature, na selektivan i pristran način govori o događajima u Mostaru 1941. - 1945. te stoga ovo djelo nije temeljit ni ozbiljan pregled stradanja mostarskih Srba u navedenom razdoblju. Uz to, udaljavajući se od osnovne teme djela, Kecmanović, kroz zasebna poglavlja, odlazi u priče o sv. Vasiliju Ostroškom, o *Nevesinjskoj puški*, o Aleksi Šantiću i njegovoj Emimi, o Vatikanu, o "novomučeniku Vukašinu Jasenovačkom", o Turcima i poturicama i sl., a u svemu vidi *vatikanske zavjere* (str. 124-126).

Izdvajamo samo dio: jednu od važnijih osoba srednjovjekovne Humske zemlje Stjepana Vukčića Kosaču, kao uostalom i sve onodobne bosanske i humske vladare, Kecmanović naziva "srpskim plemićem" (str. 26), a Hercegovinu od najstarijih vremena do 1945. godine - "srpskom zemljom koja je bila poprište islamizacije i katoličenja pravoslavnog življa, što je bio jedan od ključnih uzroka ustaških zločina u Drugom svjetskom ratu" (str. 27).

Ne ćemo se osvrtni na podrijetlo autorova prezimena Kecmanović, o tome su drugi već pisali,² ali ćemo napomenuti da govoriti o nacionalnoj svijesti, u današnjem smislu, u vremenu hercega Stjepana Kosače te ga nazivati *srpskim plemićem* (str. 26) i *pravoslavnim Srbinom* (str. 56), kao i duhovnika na njegovu dvoru gosta Radivoja (str. 69) (na temelju čega?), nije uopće umjesno.

Kada je riječ o "katoličenju pravoslavnog življa" u Hercegovini, nije potrebno posebno spominjati činjenicu, koju i sam autor nije mogao prešutjeti, da je rodonačelnik srpske vladarske loze Nemanjića - Stefan Nemanja, kasniji *sv. Simeon Mirotičivi*, otac *sv. Save arhiepiskopa (Nemanjića)*, kršten po latinskome obredu (str. 24) te kasnije s katoličanstva prešao na pravoslavlje. Kecmanović je za to pokušao naći razloge pa je naveo da je Nemanjin otac "prilikom povlačenja pred naletom protivnika, bio prinuđen na privremene političke ustupke Vatikanu" (str. 24). Međutim, s razlogom ćemo postaviti pitanje zbog čega se, primjerice, 25. studenoga 1189. papa Klement III. (1187. - 1191.) obratio velikomu županu Nemanji i braći mu Stracimiru i Miroslavu, preporučujući upravo Bernardina, katoličkoga nadbiskupa u Dubrovniku, kao pastira i njihovih duša? Ili zbog čega je isti katolički

2 KRUNOSLAV S. DRAGANOVIĆ, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, Mostar, 1991., str. 61.

nadbiskup u 12. stoljeću pozvan od humskoga kneza Miroslava da posveti crkvu sv. Kuzme i Damjana u Zahumlju;³ Upravo to Kecmanović (str. 72) izostavlja.

Nazivajući najpoznatijega humskog vladara iz dinastije Kosača - Stjepanom a ne Stefanom, Džumhur je, kako navodi autor, nastojao hercega pretvoriti u Hrvata (str. 29), a taj je, prema Kecmanoviću, "univerzalni, simbolički predak svih Hercegovaca bio Srbin". Po ovome bi, da je istina, izgledalo da je svaki Stjepan Hrvat, a Stefan Srbin. Istodobno, isti autor, citirajući ljetopisca i monaha Prokopija Čokorila (1802. - 1866.), navodi da je Pravoslavnoj Crkvi u Mostaru zemlju "zavještao" izvjesni Luka Stjepan (str. 67). No, taj Stjepan, s obzirom na to da ga tako imenuje pravoslavni monah, čini se, nije sporan. Da se radi o različitim inačicama istoga imena grčkoga podrijetla, nije potrebno posebno tumačiti.⁴ Međutim, ovoga humskoga vladara, između ostalih, Stjepanom naziva i jedan od vodećih srpskih povjesničara 20. stoljeća Mihailo Dinić.⁵

Navodeći kako su Srbi, izbjegli pred Turcima u mletačku Dalmaciju, pretvoreni u katolike, autor kao da ne zna da su upravo katolički vjerski poglavari od Zadra do Budve doseljenim pravoslavcima ustupali katoličke, latinske crkve za obavljanje bogoslužja, od kojih je znatan dio i danas u rukama Pravoslavne Crkve. Da se jedno "od najmasovnijih nasilnih prekrštavanja Hercegovine dogodilo u 17. veku", Kecmanović je u pravu, međutim, kako su katolici tada svedeni na ostatke ostataka, a pravoslavci brojčano ojačali, govori o tome tko je nad kim vršio *prekrštavanja*.⁶ Istodobno, pišući o sv. Vasiliju Ostroškom, autor zaboravlja da je taj monah umro kao katolik.⁷

3 MARKO VEGO, *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, Sarajevo, 1957., str. 15; *Starinar* - organ Arheološkog instituta, nova serija, VII.-VIII., Beograd 1956. - 1957., str. 337; LJUBOMIR STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, I., Beograd - Sr. Karlovci, 1929., str. 85.

4 ANKICA ČILAŠ ŠIMPRAGA, "Prilog proučavanju odraza svetačkoga imena *Stjepan* u hrvatskoj antroponimiji", u: *Folia onomastica croatica*, 24, Zagreb, 2015., str. 1-22.

5 MIHAILO DINIĆ, *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd, 1978., str. 178-269.

6 K. S. DRAGANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 37-70.

7 CAROLUS NEŽIĆ, *De Pravoslaviv Jugoslaviv - saec. XVII ad catholicam fidem reversiv, necnon de eorum conceptu Romanae Ecclesiae*, [O jugoslavenskim pravoslavcima - obraćenima na katoličku vjeru u XVII. st. i o njihovu pojmu Rimske Crkve], Rim, 1940., str. 36, 46, 49, 109, 172; K. S. DRAGANOVIĆ, *nav. dj.*, str. 19; BRANKO SBUTEGA, *Kurosavin nemir svijeta*, Beograd, 2009., str. 179.

Dok svaki svoj podatak tumači kao posve istinit i vjerodostojan, do tle za Džumhurove podatke o Mostaru (kao da nikada nijedno drugo djelo o Mostaru nije napisano), opovrgavajući time sebe, ističe da "ne postoji istoriografski spis za koji je moguće tvrditi da je u potpunosti verodostojan" (str. 37).

Kroz ovo se djelo konstantno navodi da sve što je Džumhur dobro napisao, prepisao je od Ive Andrića (str. 40), a što je za Kecmanovića u startu ispravno. No, zaboravlja da ipak Andrić nije povjesničar! Istodobno zamjera Džumhuru što u monografiji o Mostaru o turskim zulumima govori "tek stidljivo i retko" (str. 41), premda to i nije tema spomenute fotomonografije. S druge strane, na više mjesta Kecmanović navodi da Džumhur "koresponduje jednostrano" i da je stoga "njegov rad invalidan" (str. 42). Na žalost, za razliku od Kecmanovićeve knjige, gdje su zločini osnovna tema (str. 17), o zločinima nad nesrbima u Mostaru, mostarskome kraju i uopće u Hercegovini - ni riječi!

Istodobno, autor konstatira da je Džumhur "prećutao versku pripadnost" stanovnika Mostara prije osmanlijske okupacije (str. 44), aludirajući, naravno, da ne bi mogli biti ništa drugo nego pravoslavni Srbi! Kao i svugdje! Za njega su Srbi u Mostaru živjeli "stotinama i stotinama godina pre petnaestog veka" i "sve vreme te okupacije" (str. 63). A koliko sam autor zapravo bježi od stvarnoga identiteta, dok istodobno o drugima (Hrvatima) govori da su "pomahnitali mrzitelji sopstvenog porekla" (str. 188), tj. srpskog, ukazuje i njegovo bježanje od svake riječi koja bi iole sličila hrvatskomu jeziku.

Pozivajući se često na Andrićeve izreke, Kecmanović, opet, pogriješno navodi naziv knjige čiji je izdavač *Zadužbina Ivo Andrić* iz Beograda. Tako umjesto "Na početku svih staza - Andrić i Višegrad",⁸ Kecmanović, valjda zbog površna pristupa i tomu, navodi: "Na početku svih staza - Andrić u Višegradu" (str. 87). Ili, kada staroga Pešku, pretka financijera svoje knjige, na jednome mjestu naziva Đorđo, na drugom Đorđe. A između ostaloga, i kada Šantićevu pjesmu "Ostajte ovdje" ekvizira i piše je kao "Ostajte **ovde**" (str. 105). Površan je pristup u pisanju i na ovaj način iskazan! No, o svemu ovome ne bismo ni govorili da Kecmanović kao jedno od nedostataka monografije *Mostar* ne ističe i *pravopisne greške* (str. 50).

Da je za Kecmanovića olako istaknuti da su *Srbi svi i svuda* i da je ta neumjesna priča opet zadobila maha, za njega su svi "uskoci što su

8 ŽANETA ĐUKIĆ PERIŠIĆ, *Na početku svih staza - Andrić i Višegrad*, Beograd, 2015.

bili u službi Mlečana" u tursko doba bili pravoslavni Srbi (str. 51). I ovdje je Kecmanović kontradiktoran jer je, samo koju stranicu prije (31-34), kazao kako su prelaskom pod mletačku vlast pravoslavci silom morali prihvatiti katoličku vjeru.

Je li se Kecmanović u literaturi o Mostaru i mostarskome kraju odmaknuo od spomenute fotomonografije, ne znamo, ali kada navodi *Ljetopis* Joanikija Pamučine⁹ (1810. - 1870.), ističe "kako ga je, po Džumhurovim rečima, okarakterisao letopisac i kaluđer Pamučina" (str. 56). Zašto "po Džumhurovim rečima", nije li sam mogao uzeti *Ljetopis* i pročitati?

Nastranu što Kecmanović sve autore, čija mu pisanja ne idu u prilog, naziva "stručno nepotkovanim" (str. 70), a one čija stajališta odobrava zove relevantnima (str. 69, 71), osnovnu je neupućenost iskazao o crkvenome raskolu 1054. godine (str. 71), kao i, između ostaloga, o Hercegovačkome ustanku (str. 80). Za Džumhura izričito navodi da "ono što mu se ne dopada, on jednostavno ne pominje" (str. 80). Tu Kecmanović kao da je pošao od sebe, jer upravo on u Hercegovačkom ustanku ne spominje ni don Ivana Musića ni Krupu na Neretvi, kao ni bilo koga drugoga osim pravoslavnih Srba, ali zato ističe da su "hercegovački ustanici bili predvođeni budućim srpskim kraljem Petrom I Karađorđevićem" (str. 80).

Teško stanje srpskoga stanovništva pod Austro-Ugarskom Monarhijom autor je više puta naglašavao, istodobno govoreći da je hercegovačkim župnicima Austro-Ugarska Monarhija bila po volji (str. 88) te da je Monarhija pridonosila širenju katolicizma na Balkanu. Međutim, činjenica je da, za razliku od Pravoslavne Crkve i Islamske zajednice, jedino Katolička Crkva u BiH u vrijeme Dvojne Monarhije nije imala vjersko-prosvjetnu autonomiju.¹⁰ Kolika je bila ugroženost Srba u BiH za vrijeme vladavine bečkoga cara, odnosno u vrijeme "habsburške tamnice naroda" (str. 113), Kecmanović sam sebe demantira navodeći da su tada "Srbi u Mostaru dominantna ekonomska sila" (str. 91), da su mostarske pravoslavne obitelji "bogatstvo i ugled stekle u doba Austrougarske" (str. 14), a da je Mostar bio "najznačajniji kulturni centar okupiranog srpstva" (str. 111).

9 P. ČOKORILO, J. PAMUČINA, S. SKENDEROVA, *Ljetopisi*, Sarajevo, 1976.

10 ZORAN GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb, 2001., str. 212-221.

Istodobno, katoličko se stanovništvo, bez obzira otkuda dolazilo, naziva *kuferasi*, što je, čini se, uobičajeno za cijelu ovu zemlju, dok se, u isto vrijeme, za doseljene pravoslavne Srbe iz istočne Hercegovine ili sa sjevera Crne Gore, pa i samu obitelj Peško, kao financijere ove knjige, to ne će reći. No, za arhitekta Miloša Komadinu, katolika rođena 14. rujna 1856. u Rastattu u Badenu, Njemačka, kojemu je na krštenju u katoličkoj crkvi nadjeveno ime Miloš Stephan Franz Filip i koji je, zajedno sa svojom suprugom Angelikom, pokopan najprije u *Novom katoličkom groblju* u Mostaru, a poslije, prilikom ekshumacije toga groblja, mostarska je Općina posmrtno ostatke i spomenik prenijela u katoličko groblje *Masline* u Mostaru,¹¹ Kecmanović navodi da se radi o "Srbinu pravoslavcu" (str. 200).

Kako gotovo iz svake Kecmanovićeve rečenice izbijaju nervoza, pomankanje znanja i proizvoljni zaključci, tako se, uz prve škole i kulturno-prosvjetna društva u Mostaru, uopće ne spominju ni katolička škola u sklopu kompleksa stare biskupske rezidencije u Mostaru, izgrađene u prvoj polovici 19. stoljeća u Vukodolu, tada izvan, a danas na periferiji Mostara, Hrvatska tiskara, Hrvatska glazba, pjevačko-glazbeno društvo *Mrvoje*, kao i prinos tih društava kulturalnomu razvoju grada i regije.

Autor navodi da je, poput proroka, pjesnik Jovan Dučić (1871. - 1943.) "na vreme spoznao užas i razmere" ustaških zločina. Iz toga zaključujemo da je isti Dučić, kao nešto mlađi, spoznao užas i razmjere ubojstva hrvatskih zastupnika u beogradskoj Skupštini, šestosiječanjsku diktaturu, a znatno prije toga, još 1918., strahote koje je hrvatski narod Mostara proživio od srpske vojske koja je tada ušla u Mostar.

Niz je još proizvoljnih tumačenja, kao npr. da su mostarski gimnazijalci "potomci junaka Nevesinjske puške" (str. 100), u čiju bi se neistinu sam autor uvjerio pogleda li popis učenika mostarske Gimnazije s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Dok su atentatori na srpskoga kralja zločinci, dotle su Bogdan Žerajić i Gavrilo Princip *neustrašivi junaci* (str. 101-102).

Uz ovakva tumačenja, autor kulminaciju doživljava s nekoliko čudnih tvrdnji. Hrvatskoga književnika Augustina Tina Ujevića (1891. - 1955.) naziva "veliki južnoslovenski pesnik kršten po zapadnom obredu" (str. 101), što za Ivu Andrića, koji je također kršten "po zapadnom obredu", ne će reći.

11 KARLO D. MILETIĆ, *Mostar - susret svjetskih kultura*, Mostar, 1997., str. 40-42.

Pišući izravno o ratnom stradanju srpskoga stanovništva, Kecmanović ignorira pozitivnu i istinski kršćansku ulogu dvojice biskupa koji su na biskupskoj stolici u Mostaru bili tijekom Drugoga svjetskog rata - Alojzije Mišić do 1942. i Petar Čule¹² od 1942. godine. Njihova je uloga čak i negativno okarakterizirana te autor, između ostaloga, naglašava da biskupu Mišiću "ideja uništenja pravoslavlja nije bila strana" (str. 175). Okružnica biskupa Mišića od 8. srpnja 1941., u kojoj poziva na razborito postupanje u ratnim prilikama i pomaganje siromašnima, prosvjedujući pritom protiv progona nedužnoga stanovništva, bila je zapravo protumjera na Pavelićeve zakonske odredbe "O prijelazima s jedne vjere na drugu", od 3. svibnja 1941.,¹³ kao i "Upute glede prijelaza s jedne vjere na drugu", što je 27. svibnja 1941. objavilo Ministarstvo bogoštovlja i nastave Vlade NDH.¹⁴ Istodobno, spašavanje srpskih civila s područja Mostara, što su tajno činili brojni katolički svećenici, nije uzeto u obzir.¹⁵

Tek usput i sporadično, autor sugerira čitatelju da su postojali rijetki ili zanemariv broj pojedinaca koji su mostarske Srbe štitili, čime je autor iskazao nemar oko zaokruživanja istine u ovoj tematici. Stoga vidimo da knjiga nije pisana s namjerom da sustavno analizira stradanja mostarskih Srba tijekom trajanja NDH, o čemu sugerira i sam naslov knjige "Dva krsta i jedna krv".

S jedne strane potpuno je zanemaren čin nastanka nove države 1918. godine, unatoč protivljenju najviših hrvatskih dužnosnika, kao i represija nad nesrpskim stanovništvom, započeta s 1. prosincem 1918. Odnosno da je sam čin ujedinjenja, poznat kao Prvoprosinački akt, učinjen bez prethodna izjašnjavanja hrvatskoga stanovništva.¹⁶ No, događaji nakon petoprosinačkoga krvoprolića bili su samo uvod u

12 Kratki curriculum vitae biskupa P. Čule, počeo pisati 28. 11. 1977., završio 30. 12. 1977., str. 17.

13 JURE KRIŠTO, *Katolička Crkva i Nezavisna država Hrvatska 1941.-1945.*, Dokumenti, Zagreb, 1998., str. 36-37.

14 J. KRIŠTO, *nav. dj.*, str. 52.

15 MENSUR SEFEROVIĆ, "Župnikova ponoćna maršruta", List *Sloboda*, Mostar, 24. rujna 1984., str. 11.

16 ŽELJKO MARTAN, "Nemiri u Hrvatskoj od proglašenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba do Prosinačkih žrtava", u: *Povijest u nastavi*, vol. XIV., br. 27 (1), Zagreb, 2016., str. 1-30. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/177091> (20. ožujka 2018.).

izraziti centralizam, a i diktaturu koja je uslijedila.¹⁷ No, o predratnoj i ratnoj diktaturi, stradanju Hrvata katolika i njihove imovine u Hercegovini, ni riječi!

Zanimljiv je i podatak da "pored sveg zla učinjenog mostarskim Srbima nije zabilježen ni jedan slučaj osvete prema mostarskim katolicima i muslimanima" (str. 232). Međutim, popisi četničkih pokolja izvršenih nad Hrvatima katolicima na području Hercegovine od 1941. do 1945., kao i prvo ubojstvo u Klepcima od tzv. bilečkih pitomaca, izvršeno 14. travnja 1941., potom popisi ubijenih katoličkih svećenika u istočnoj Hercegovini izravno od četnika te brojna druga očuvana dokumentacija, ne samo da Kecmanovića opovrgavaju, nego, po vremenu stradanja, pokazuju tko su zapravo bili prve žrtve Drugoga svjetskog rata u Hercegovini - kako istočnoj, tako i zapadnoj.¹⁸

"Pravednost" se kod Srba očitovala i 1945., kako navodi Kecmanović, dodajući da su "sredinom februara partizanske snage - u kojima su ogromnu većinu činili Srbi - ušle u Mostar, čime je okončana nemačko-hrvatska okupacija ovog grada" (str. 251).

Navodeći sve ovo i prikazujući pritom katoličko svećenstvo (u Hercegovini i općenito) u najgorim bojama (str. 187-188, 196), premda je istina sasvim drukčija, Kecmanović ide i korak dalje te zagrebačku katedralu naziva mjestom gdje *grobnica ustaških vođa* "i danas zauzima počasno mesto" (str. 185), te da: "Pošto su" [ustaše], "na satane dostojan način, pobili svoje žrtve, zločinci su na ponoćku verovatno otišli. Kao što je verovatno da se u crkvi našao župnik spreman da ih ubedi kako su im neoprostivi gresi oprošteni" (str. 238).

Premda autor navodi da mučenička smrt ovom knjigom ne će postati ni ostati želja živih za osvetom, ili kako u predgovoru piše Vladimir Pištalo, u knjizi se ne radi o *počiniocima zločina nego o žrtvama*, ovo

17 BRANKA BOBAN, "Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskoga rata", u: ROMANA HORVAT (gl. ur.), *1918. u hrvatskoj povijesti: Zbornik radova sa znanstvenog skupa 29.-30. listopada 2008.*, Zagreb, 2012., str. 390.

18 Popis ubijenih stanovnika Župe Klepci (danas Čeljevo i Dračevo) od starojugoslavenske vojske, četnika i komunista u Drugom svjetskom ratu prema Matici umrlih župe Klepci, detaljnije u: *Stradanje Hrvata tijekom Drugog svjetskog rata i poraća u istočnoj Hercegovini*, Humski zbornik, V., Zagreb, 2001. (župa Čeljevo, str. 131-158; župa Dračevo, str. 197-238); ZDRAVKO DIZDAR, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Zagreb, 2002.; ANDRIJA NIKIĆ, *Stradanja Hrvata u Hercegovini po franjevačkim izvješćima 1942.-1944.*, Mostar, 1998.

je djelo, na žalost, usmjereno na produblјivanje nemira i sјljanje novoga sjemena zla na našim prostorima. Istodobno, u Kecmanovićevu radu ima najmanje podataka o žrtvama, ali zato stranice obiluju nacionalnom i vjerskom netrpeljivošću prema svemu u našem okruženju što nije srpsko ni pravoslavno. Tako je i ovim nastavljena praksa da se na bazi povijesnih falsifikata sustavno ne govori istina, a pritom i dalje proizvodi mitologija. Što posebno zabrinjava!

Na žalost, i autor i izdavač, zaboravljaju da, kada se gradi zdrava vlastita autentičnost, ujedno se otvara mogućnost da i oni drugi i drukčiji od nas grade svoju te time stvaraju i njeguju zajedničke ljudske vrijednosti. Tada se omogućuje prostor vlastite slobode, koja ne će biti na štetu drugih, što je ovim djelom propušteno.

Anton Šarac

ANTON ŠARAC - ANTE LUBURIĆ (prir.), *Katolička Crkva u Nevesinju i Gornjoj Hercegovini. Od pokušaja osnutka samostalne župe do 2000. godine: govore nam dokumenti*, Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije Nevesinje, Nevesinje, 2017., str. 676.

Knjiga *Katolička Crkva u Nevesinju i Gornjoj Hercegovini. Od pokušaja osnutka samostalne župe do 2000. godine: govore nam dokumenti* objavljena je povodom ponovne izgradnje, u ratu porušene, župne crkve Velike Gospe u Nevesinju i 25. obljetnice biskupske službe mons. Ratka Perića, biskupa mostarsko-duvanjskoga i apostolskoga upravitelja trebinjsko-mrkanskoga. Župa Uznesenja Blažene Djevice Marije u Nevesinju uništena je, demografski i fizički, tijekom posljednjega rata. Stradanje Hrvata katolika na području ove župe imalo je katastrofalne posljedice za opstanak i razvoj župne zajednice. Osim progona Hrvata katolika, uništena je i katolička crkva te župni arhiv, pa knjiga koju prikazujemo ima neprocjenjivu vrijednost iz više razloga. Naime, don Ante Luburić i Anton Šarac, svojim požrtvovnim radom, prikupili su povijesnu građu koja ponovo svjedoči o nastanku i rastu župe i župne zajednice te mukama i patnjama kroz koje je hrvatski katolički puk sa svojim duhovnim pastirima prolazio, kako u župi Nevesinje tako i u čitavu istočnom dijelu Hercegovine. Važno je napomenuti da se u ovoj knjizi nalazi više od 500 dokumenata koji se, prije svega, odnose na župu Nevesinje, ali i onih vezanih uz Foču, Čajniče i Gacko.

Na početku knjige nalazi se Predgovor (str. 11-17), Recenzija iz pera Stjepana Kožula (str. 19-34), te Uvod (str. 37-63), a potom slijedi sedam poglavlja. U Predgovoru don Ante Luburić, nevesinjski župnik, govori o svojem imenovanju župnim upraviteljem prognane župe Nevesinje te ističe kako su Župne matice ove župe sačuvane, a sve ostalo trebalo je pronaći i vratiti. Posebno ističe neprocjenjivu važnost obnove Arhiva župe Nevesinje, te navodi kako je najviše arhivske građe prikupljeno u arhivima Mostarsko-duvanjske biskupije i Hercegovačke franjevačke provincije u Mostaru, a potom u Arhivu nadbiskupskoga ordinarijata vrhbosanskog, Provikarskom arhivu u Stocu te Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Na kraju donosi podatke o načinu objavljivanja ovih dokumenata ističući kako su

doslovce prepisani (bez ikakvih izmjena), a u knjizi su objavljene i preslike originalnih dokumenata koji se odnose na osnutak i život župe Nevesinje.

Nakon recenzije, kako je spomenuto, slijedi Uvod u kojemu A. Šarac, na temelju povijesnih izvora i literature daje kratak povijesni prikaz župe Nevesinje od njezina utemeljenja pa do 2000. godine. Autor ovdje navodi sela koja pripadaju župi Nevesinje, njihove prve spomene u povijesnim vrelima, te prezimena katoličkih obitelji vezana uz pojedino selo. Nadalje govori o radu školskih sestara franjevki, i o osnivanju udruga na području ove župe. Posebno je zanimljiv prikaz stanja kroz povijest u Foči i Čajniču te dio posvećen katolicima u Gacku koje inače administrativno pripada župi Trebinje (Trebinjsko-mrkanska biskupija). Nakon toga, navedena su duhovna zvanja te znameniti Hrvati podrijetlom iz ove župe, a na samom kraju nalazi se popis katoličkih grobalja u ovoj župi te sažeti statistički podaci gdje je posebno zanimljiv dio koji se odnosi na broj vjernika katolika u ovoj župi. Naime, najveći broj vjernika u ovoj župi zabilježen je neposredno prije Drugoga svjetskog rata (malo više do 2000 vjernika), a prema popisu iz 2013. godine u ovoj župi živi oko 150 katolika.

U prvome poglavlju s naslovom "Pastoralna briga za katolike u Gornjoj Hercegovini s nastojanjem oko osnutka župe do imenovanja prvoga redovitog župnika" (str. 65-148) nalaze se arhivske isprave iz razdoblja od 1868. do 1898. godine. Navedeni dokumenti popraćeni su dijelom koji govori o osnutku župe Nevesinje (preuzet iz članka: IVICA PULJIĆ, "Nastanak novih župa na povijesnom području povijesne župe Dubrave", u: *300 godina župe Dubrave*, Humski zbornik, IX., MILENKO KREŠIĆ (prir.), Aladinići, 2006.), te životopisima važnijih osoba (biskupa i svećenika) koji se spominju u navedenim dokumentima (tekstovi su preuzeti iz knjige RATKO PERIĆ, *Da im spomen očuvamo*, Mostar, 2000.).

"Kanonsko utemeljenje Župe Nevesinje i imenovanje prvoga župnika" (str. 149-390), naslov je drugoga, ujedno i najopsežnijega poglavlja u kojemu se nalaze dokumenti od osnutka župe 1899. godine kada je nevesinjskim župnikom imenovan don Marijan Kelava do 1999. godine kada je župnim upraviteljem postao don Ante Luburić. Ovi dokumenti rasvjetljuju pojedine događaje iz života ove župe u turbulentnim vremenima promjena vlasti i režima.

U poglavlju s naslovom "Administratura Čajniče - Foča" (str. 391-488) nalazi se 68 dokumenata (iz razdoblja od 1868. do 1996. godine)

koji govore o izgradnji crkve u Foči, o razgraničenju dijeceza u kotarevima Foča i Čajniče, te o skrbi vojnih kapelana na tome području.

Četvrto poglavlje naslovljeno "Filijale u planini (Morine, Ulog, Borač, Seljani, Kruševljani)" (str. 489-548) donosi 41 dokument koji se odnosi na navedene župne podružnice (filijale) i to u razdoblju od 1899. do 1975. godine. Na kraju se nalazi i tekst objavljen 1987. godine u časopisu *Mir i dobro*, a koji se odnosi na izgradnju crkve u Ulogu, te vijest o gradnji crkve Rođenja sv. Ivana Krstitelja u mjestu Seljanima, koja je objavljena u *Službenom vjesniku Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije* (siječanj 1981.).

U sljedećem poglavlju s naslovom "Gacko (Filijala Župe Trebinje)" (str. 549-576) nalazi se 28 dokumenata iz razdoblja od 1900. do 1935. godine, koji govore o pitanju vjeronaučne nastave za katoličku djecu, ulozi vojnih kapelana te pohodima nevesinjskih župnika u Gacko.

Šesto poglavlje nosi naslov "Biskupi u Hercegovini i župnici Župe Nevesinje" (str. 577-614), a u njemu su doneseni životopisi najprije hercegovačkih biskupa počevši od msgr. Alojzija Mišića do sadašnjega mostarsko-duvanjskoga biskupa i apostolskoga upravitelja Trebinjsko-mrkanske biskupije, msgr. Ratka Perića, a potom nevesinjskih župnika od osnutka župe 1899. godine sve do danas.

U sedmom poglavlju naslovljenu "Prilozi i studije" (str. 615-651) nalaze se četiri priloga. Prvi od njih govori o Tomi Budislaviću, porijeklom iz Nevesinja, a rođenu u Dubrovniku 1545., kojega je papa Pavao V. potvrdio 25. rujna 1606. za biskupa Trebinjsko-mrkanske biskupije. Autor ovoga kao i drugoga priloga s naslovom "Mučeništvo Marka Milanovića" je biskup Ratko Perić. Slijedi tekst o Leopoldu Judexu, sjemeništarcu iz Foče, koji je objavljen 1921. godine u *Glasniku Presvetoga Srca Isusova*. Posljednji prilog je stručni članak Ante Škegre s naslovom "Boga hvaliti, puk sabirati, mrtve oplakivati. Katoličko zvono sa sahat kule u Foči u sjeveroistočnoj Hercegovini", koji je objavljen u časopisu *Hercegovina* 2016. godine.

Na kraju knjige nalazi se Kazalo imena (str. 668-672) te Zahvala (str. 673) don Ante Luburića. Važno je kazati i da ovu knjigu vrijednom čine i doneseni zemljovidi Župe Nevesinje, kao i objavljene fotografije nekadašnjega izgleda župnih i filijalnih crkava, te onih koje oslikavaju nekadašnji način života Hrvata katolika na ovome prostoru, a posebno onih na pojedinim katunima. Osim njih u knjizi se mogu pronaći i slike srednjovjekovnih nekropola te katoličkih grobalja iz novijega vremena koje svjedoče o kontinuitetu života na ovome prostoru.

Ova knjiga, kao svojevrsna zbirka dokumenata koji se odnose na župu Nevesinje, svakako će biti najzanimljivija onima koji su dio svoga života proveli u ovoj župi kao i njihovim potomcima, a također, zbog publicirane arhivske građe, probudit će interes i kod povjesničara. Ovim, hvale vrijednim djelom, župa Nevesinje spašena je od zaborava, a ovo djelo može biti putokaz drugim katoličkim župnim zajednicama u Bosni i Hercegovini čiji su vjernici prognani a njihove crkve uništene, kako da te župe sačuvaju od zaborava i svjedoče budućim naraštajima kroz arhivske dokumente i objavljene knjige.

Ivica Glibušić

In memoriam

Boško Marijan (1956. - 2014.)

Opaka i česta bolest današnjeg vremena uzela je, poslije nekoliko godina liječenja, život arheologa Boška Marijana u njegovoj 58. godini. Vrijeme nosi ovozemaljski zaborav ili potiskivanje u individualnom i kolektivnom pamćenju, pa napisati nekrolog dragom i zaslužnom čovjeku jedino je što preostaje u takvoj situaciji. S obzirom na to da sam s Boškom bio prijatelj od svoje rane mladosti, osjećam dužnost i obvezu da na njegovu ličnost, život i djelo podsjetim sve one koji su ga poznavali, odnosno uputim sve one koji ga nisu imali priliku izravno upoznati.

Boško Marijan rođen je 15. ožujka 1956. u Priluci kod Livna, gdje je završio osnovnu školu, dok je gimnaziju završio u Livnu. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu studirao je jednopredmetnu arheologiju gdje su mu predavali ugledni profesori Stojan Dimitrijević (prethistorijska arheologija starijih razdoblja), Nives Majnarić Pandžić (prethistorijska arheologija mlađih razdoblja), Duje Rendić-Miočević (antička provincijalna i starokršćanska arheologija, antička epigrafija i antička numizmatika), Marin Zaninović (klasična arheologija), Milan Prelog (srednjovjekovna povijest umjetnosti i arheologija), Mate Suić (povijest starog vijeka) i Nada Klaić (hrvatska povijest ranog srednjeg vijeka). Kao student sudjelovao je 1977. i 1978. sa svojom generacijom na opsežnim zaštitnim arheološkim iskopavanjima višeslojnog prethistorijskog naselja i rimskoga grada *Cibalae* u Vinkovcima, koja su tada bila najveća arheološka terenska škola u Hrvatskoj. Diplomirao je 1979. na temi arheološke topografi-

je Livanjskog polja. Iste je godine sudjelovao na iskopavanju paleolitičkog staništa u pripečku Badnju kod Borojevića u okolici Stoca pod vodstvom Đure Baslera i uspostavio izravan kontakt sa Zemaljskim muzejom Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Poslije odsluženja vojnog roka zaposlio se krajem rujna 1981. upravo u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, najstarijoj znanstvenoj i kulturnoj instituciji u Bosni i Hercegovini. Tu je u Odjelu za arheologiju radio kao kustos za željezno i helenističko doba. Taj je muzej imao vrlo jaku tradiciju u arheologiji i u njemu su se prožimali utjecaji različitih arheoloških škola i gradio se prepoznatljiv pristup, čime je stekao velik ugled u Europi i svijetu. Boško je odmah na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu upisao interdisciplinarni studij ilirologije i napisao magistarski rad *Kulturne grupe brončanog doba na centralno-ilirskom području i njihov odnos prema kasnijim ilirskim plemenima*, koji je obranio 7. svibnja 1986. pred povjerenstvom koje su uz akademika i profesora Borivoja Čovića kao mentora činili akademik i profesor Alojz Benac i dr. Milica Kosorić.

Pod vodstvom Brunislava Marijanovića, sudjelovao je od 1982. do 1984. na arheološkim iskopavanjima helenističkoga grada Daors(..)a iznad Ošan(j)ića kod Stoca. Od 1988. preuzeo je vodstvo u iskopavanjima tog nalazišta za koje je do kraja života bio emotivno vezan. Stručni konzultant mu je cijelo vrijeme bio dr. Zdravko Marić, kojeg je volio, cijenio i poštovao, a čiji je bio izravan i, brzo se pokazalo, dostojan nasljednik na istom radnom mjestu. Najbliži su mu suradnici na iskopavanjima bili Slobodan Kudra, vrhunski dokumentarist i crtač u Zemaljskom muzeju, i Đorđo Odavić, arheolog u Zavičajnom muzeju u Trebinju, s kojima se sprijateljio. Iskopavanje je svake godine vodio u kasno proljeće i rano ljeto, ali su i tada vrućine u osunčanom Stocu bile velike. Kada bi se Boško vratio u muzej s iskopavanja na Ošan(j)ićima, a Đorđo poslovno posjetio muzej (u kojem su se održavali sastanci Arheološkog društva Bosne i Hercegovine), ugledna bi arheologinja Nada Miletić svaki put, kada bi ih vidjela preplanule, s osmijehom dobacila: *Sunce ošaničko*. Time bi sve rekla. Tada je Boško, da izbjegne sunčanicu, počeo na glavi nositi bijelu sportsku terensku kapu na koju se navikao do te mjere da je nije skidao ni u kancelariji čak ni zimi. Ta je kapa dugo bila njegov "zaštitni znak", i po njoj se može prepoznati na terenskim fotografijama.

Pod vodstvom dr. Pavla Anđelića sudjelovao je 1983. na arheološkom rekognosciranju srednjovjekovnih nalazišta na području Neuma, a pod vodstvom dr. Veljka Paškvalina od 1984. do 1986. na arheo-

loškim iskopavanjima rimskog naselja u Vranjevu Selu kod Neuma, kada je otkrivena i djelomično istražena jedna starokršćanska crkva.

U Zemaljskom je muzeju bio uključen u dva vrlo važna projekta. Prvi je bio stalna izložba *Bosna i Hercegovina u prehistorijsko doba*, na kojoj je postavio dio koji se odnosi na željezno i ilirsko helenističko doba. Drugi je bio izrada *Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine* u kojem je napisao oko 150 natuknica o arheološkim nalazištima. Izložba je otvorena i leksikon objavljen 1988. prigodom proslave stote obljetnice Zemaljskog muzeja.

U Zemaljskom je muzeju, tada s oko 100 zaposlenika, upoznao etnologinju Vlastu Jemrić iz Vinkovaca, koja je bila kustos-pedagog u Odjelu za etnologiju. S njom se vjenčao u Livnu, a kum mu je bio njegov najbolji muzejski prijatelj Tihomir Glavaš.

Kada su početkom 1991. napeti politički odnosi između Hrvatske i Slovenije, s jedne, i Srbije, s druge strane, oko budućnosti Jugoslavije bili na vrhuncu, ali još uvijek pod kakvom-takvom kontrolom, u Sarajevu je početkom ožujka održan znanstveni skup *Helenistički urbani kompleks na Gradini u Ošanićima kod Stoca - problemi istraživanja, konzervacije i prezentacije*. Skup su organizirali Zemaljski muzej i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, a Boško je bio izvršni tajnik i moderator. Osim "neutralnih" i nacionalno "izmiješanih" sarajevskih arheologa i konzervatora sudjelovali su još i zagrebački, zadarski, ljubljanski i beogradski. To je bio posljednji jugoslavenski arheološki znanstveni skup! Kada je u ljeto iste godine izbio rat između Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se odrazio na južni dio Bosne i Hercegovine, Boško je izveo posljednju istraživačku sezonu na Ošan(j)ićima u okviru svog projekta. Odnos između Hrvata i Srba u Hercegovini bio je krajnje napet, a situacija na iskopavanju bila poprilično nezgodna, jer su Ošan(j)ići, odakle su bili fizički radnici, srpsko selo, a Boško je bio Hrvat. Usprkos tome, iskopavanje je za tu godinu bilo uspješno izvedeno zahvaljujući Boškovoju dobronamjernosti koju su prepoznali stanovnici Ošan(j)ića i Đorđo Odavić.

U proljeće 1992. kada se rat naveliko proširio po Bosni i Hercegovini, Boško se s obitelji zatekao na proslavi Uskrsa u Vinkovcima, koji su tada bili na prvoj liniji bojišnice i razdvojeni mirovnim snagama Ujedinjenih nacija. Više se nije mogao vratiti u Zemaljski muzej, jer je Sarajevo bilo potpuno blokirano. Tamo su mu u iznajmljenom stanu i muzejskoj kancelariji ostale sve privatne stvari i dokumentacija za disertaciju.

Krajem studenoga 1992. susreli smo se u Livnu na znanstvenom skupu *Livanjski kraj u povijesti* povodom 1100 godina od prvog spomena imena Livna. Tom smo prilikom nas dvojica i T. Glavaš razgovarali o šturim vijestima o stradanju Zemaljskog muzeja i sudbinama muzejskih radnika, posebno o profesoru Čoviću, koji se zatekao u Bihacu, odsječenom od ostatka svijeta. I u takvoj se situaciji Boško raspitivao je li helenistički kompleks iznad Ošan(j)ića oštećen ratnim djelovanjem i jesu li žitelji današnjeg sela stradali. Rekao nam je da se pokušao zaposliti u Gradskom muzeju u Vinkovcima, ali da je odbijen. Posebno su ga razočarale izjave nekih kolega "da Hrvatska ima mnogo svojih nezaposlenih arheologa da bi tek tako zapošljavala tuđe".

U proljeće 1993. vratio se u Livno gdje se u Općinskom vijeću zaposlio kao referent za zaštitu kulturnog nasljeđa. To je bila godina kada je Bosna i Hercegovina bila u najsloženijoj i najokrutnijoj etapi rata. Jedno od obilježja tog strašnog rata bilo je sustavno uništavanje kulturnog nasljeđa, kako svjesno i namjerno od šovinističkih ekstremista (u prvom redu vjerske i kulturne građevine drugih religija), tako i nesvjesno i nenamjerno tijekom uobičajenih ratnih aktivnosti (u prvom redu arheološka nalazišta na strateškim položajima). Samo u tih nekoliko godina Bosna i Hercegovina izgubila je mnoga od obilježja po kojima je bila poznata. Boškovo zapošljavanje nije u takvoj situaciji bilo oportunitizam da bi imao kakvo-takvo radno mjesto, nego njegova unutarnja reakcija na uništavanje kulturne baštine, koje mu je bilo odbojno. Tada je 1993. i 1994. na Groblju sv. Ive u Livnu, zajedno s T. Glavašem i livanjskim franjevcem i crkvenim povjesničarom fra Bonom Matom Vrdoljakom izveo opsežna arheološka iskopavanja srednjovjekovnog franjevačkog samostana i crkve sv. Ivana Krstitelja na čijim je ruševinama nastalo novovjekovno katoličko groblje. Tom su prilikom otkriveni i ranosrednjovjekovni ili starohrvatski grobovi, starokršćanska crkva, rimska zgrada i ostaci naselja iz željeznog doba. Izvoditi arheološka iskopavanja u ratnoj situaciji bilo je u očima mnogih beskorisno i suludo, ali kada su otkrivene građevine konzervirane i pretvorene u privlačni arheološki park, ljudi su se ponovo počeli navikavati da u kulturno nasljeđe treba ulagati, a ne uništavati ga.

Početak 1994. Bošku su Općinsko (ratno) vijeće Livna i Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu povjerali da bude glavni urednik Zbornika radova sa znanstvenog skupa *Livanjski kraj u povijesti*, iako je glavnu riječ u pozadini imao fra Bono. Tada, istini za

volju, dolazi do prvog kraćeg razlaza između Boška i mene. Uredništvo je prikupljene rukopise radova poslalo u Zagreb na lekturu uglednom lingvistu, akademiku Petru Šimunoviću. U to su ratno vrijeme profesori hrvatskog (do rata srpsko-hrvatskog ili hrvatsko-srpskog) jezika i književnosti, ne samo obični nego i sveučilišni profesori i akademici, zbog niskog standarda zarađivali lektoriranjem rukopisa radova pripremanih za tisak. Usput su pročišćavali hrvatski jezik od riječi za koje su procjenjivali da su nepoželjne tuđice, a zapravo liječili svoje nagomilane nacionalne i intelektualne frustracije. Posebno je riječ *povijest* postala mjerna jedinica hrvatstva. Bilo je uzaludno s takvima raspravljati da *historija* i *povijest* u humanističkim znanostima na hrvatskom jeziku nisu potpuni sinonimi, odnosno da nekome ne moraju biti istoznačni pojmovi. Posebno nazivi *prethistorija* i *prapovijest* odražavaju različita shvaćanja nepisanog doba u razvoju ljudskog društva. Boško je u novonastalim prilikama odbacio upotrebu naziva *prethistorija* (i *protohistorija*) i prihvatio naziv *prapovijest* (i *protopovijest*), dok ja nisam. Tada su me članovi uredništva i izdavačkog savjeta preko Boška počeli uvjeravati, uvjetovati i ucjenjivati da i ja tako postupim (tim više jer je naziv *prethistorija* bio u naslovu moga rada), ali sam to kategorički odbijao i povukao svoj rad. Na kraju je uredništvo nevoljko prihvatilo moj, ne materinski nego znanstveni jezik. Stvar je bila sasvim drukčija s radom uglednog orijentalista Fehima Spahe o Livnu u rano osmansko doba (jedinom o tom razdoblju u Zborniku), koji je lektoriran prema hrvatskom pravopisu. Jezične promjene te vrste u takvoj situaciji bile su ne samo nepoštivanje Spahinog materinskog jezika (kako god da ga je on tada nazivao) i dijalekta, nego još više nezahvalnost za susretljivost, a u konačnici bezosjećajnost, jer je F. Spaho upravo u to vrijeme poginuo u Sarajevu pod opsadom. Boško je tu, istini za volju, nažalost postupio pragmatično, a ja sam zbog "buntovništva" bio "ponižen" od izdavača na svečanoj prezentaciji Zbornika u Zagrebu u proljeće 1994. godine.

Kada je Boško shvatio da općinske vlasti u Livnu neće ili ne žele riješiti zapošljavanje njegove supruge, koja je cijelo to vrijeme živjela u Vinkovcima sa sinom Nikolom, i kada je osjetio da je on fra Boni u prvom redu pokriće za njegove kolekcionarsko-antikvarne interese i ciljeve, a da su znanstveni u drugom planu, dao je otkaz i u proljeće 1995. napustio Livno. Na njegovo se mjesto ubrzo zaposlio povjesničar i arheolog Davor Marijan, inače njegov daljnji i mlađi rođak (koji je također jedno vrijeme sudjelovao na iskopavanju nalazišta Groblje svetog Ive), ali je i on vrlo brzo dao otkaz. Spretni fra Bono je u jesen

te godine uspio institucionalizirati Franjevački muzej i galeriju na način da zaposlenike financira livanjska općina, ali da on odlučuje tko se (ne)može zaposliti. Međutim, svi su se njegovi dotadašnji arheološki suradnici već bili distancirali od njega. Do potpunog razlaza između njih došlo je kada je fra Bono, čije zasluge nisu sporne, svojevremeno odlučio da dva mlada arheologa iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu objave sve najvažnije nalaze s iskopavanja na Groblju sv. Ive u katalogu *Arheološka zbirka Franjevačkog muzeja u Livnu*. Taj je potez postao razlog zašto rezultati tih ratnih iskopavanja do danas nisu u cjelini objavljeni.

Boško je ostatak 1995. i veći dio 1996. proveo u Njemačkoj na gradilištima kao fizički radnik, odnosno u Vinkovcima i Zagrebu dovršavajući svoju doktorsku disertaciju pod mentorstvom profesorice N. Majnarić Pandžić. Ponovo se pokušao zaposliti u Gradskom muzeju u Vinkovcima, ali je opet bio odbijen. Tek se u prosincu 1996. zaposlio u malom Zavičajnom muzeju *Stjepan Gruber* u Županji kao arheolog i ravnatelj. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu obranio je 9. travnja 1997. doktorsku disertaciju *Željezno doba u istočnoj Hercegovini* pred povjerenstvom, koje su osim N. Majnarić Pandžić, činili profesor Marin Zaninović i dr. Dunja Glogović. Rješenjem Hrvatskog muzejskog vijeća iste je godine stekao zvanje muzejskog savjetnika. Nažalost, ubrzo mu je preminula supruga od teške bolesti, tako da je neko vrijeme ostao u kući njezinih roditelja zbog sina Nikole, koji je bio dječak. Godinama je putovao svaki dan iz Vinkovaca na radno mjesto i natrag. Izgledalo je da se u Županji na margini svih arheoloških i općenito društvenih zbivanja u poslijeratnoj Hrvatskoj, sve dok 2000. nisu počela voditi opsežna zaštitna arheološka iskopavanja na trasi autoceste kroza županjsku općinu. Posebno je opsežno iskopavanje vodio na neolitičkom naselju Dubovo-Košno, koje je trajalo pola godine s vrlo velikom ekipom, a na kojem sam na njegov poziv sudjelovao u dva navrata. Tada smo se još više sprijateljili. Zatim je vodio iskopavanje na obližnjem brončanodobnom naselju Dubovo, a 2004. na brončanodobnom naselju i groblju Popernjak kod Bošnjaka.

Dok je bio ravnatelj Muzeja u Županji, adaptirane su dvije kulturno-povijesne građevine (jedna od njih je posljednji čardak iz vremena Vojne krajine) u kojima je muzej smješten, uz njih je izgrađena nova zgrada s uredima i opremljenim spremištima, revidirane su muzejske zbirke, konzervirani i restaurirani mnogi predmeti, postavljena stalna muzejska i preko 40 privremenih izložbi, obnovljen *Županjski*

zbornik te 2003. dostojno proslavljena 50. obljetnica muzeja s izložbom i spomen-knjigom. Muzej u Županji profitirao je s Boškovim dolaskom, ali je to za njega, poslije Zemaljskog muzeja u Sarajevu, ipak bila degradacija. Više je puta sa sjetom govorio kako nikad više neće imati radne uvjete kao u Zemaljskom muzeju i da je to bio najbolji muzej na Balkanu. Kada je zaključio da je za Muzej u Županji uradio dovoljno, odlučio je potražiti novo radno mjesto, odnosno okušati se u sveučilišnoj nastavi arheologije. Međutim, ni to nije prošlo bez teškoća.

Od posljednjeg rata naovamo, većina arheologa u Hrvatskoj nije objavljivala svoje disertacije kao zasebne knjige i tako ih nije dala na uvid široj znanstvenoj javnosti radi procjene njihove kvalitete i vrijednosti. U najboljem slučaju, objavljivali su samo probrane dijelove kao članke u časopisima. Za razliku od njih, Boško je proširio svoju disertaciju i pripremio je za tisak. Tražio je izdavača koji bi mu objavio disertaciju u obliku knjige i pri tome se odrekao honorara. Zemaljski muzej u Sarajevu i druge institucije u Bosni i Hercegovini upravo su se oporavljale od rata i nisu imale sredstava za objavu njegove knjige. Nudio ju je ograncima Matice hrvatske u Bosni i Hercegovini, ali nije bilo sluha. Poslao ju je Institutu za prethistorijsku arheologiju Slobodnog sveučilišta (*Institut für Prähistorische Archäologie, Freie Universität*) u Berlinu, gdje je tada radila profesorica Ljubinka-Biba Teržan iz Ljubljane, ali se disertacija navodno izgubila u poštanskom transportu. Vjerovao je da će u Hrvatskoj lakše objaviti svoju disertaciju, jer su tu objavljene mnogobrojne luksuzne arheološke knjige. Međutim, za objavu njegove disertacije kao knjige nije bilo zanimanja. Na kraju je 2001. svoju disertaciju objavio u *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku*, ali ne kao predviđeni i očekivani *supplementum* nego "članak" od preko 200 stranica. Za utjehu je dobio 50 separata koji su opsegom imali oblik knjige.

Usprkos našem prijateljstvu nisam se ustručavao napisati recenziju toga njegova uistinu vrijednog znanstvenog djela, a da izađe što prije objavio sam je u stručnom časopisu *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*. Tu je, na žalost, naknadnom svojevolumenom uredničkom intervencijom narušen moj stil i upravo tamo gdje se Boško nije svojevremeno usudio intervenirati (razlikovanje *historije* i *po-vijesti*) urednikov zakašnjeli hrvatski nacionalizam i terminološko nerazumijevanje nanijeli su štetu. Ubrzo sam zažalio što mu recenziju nisam dao na uvid prije objave da možemo prodiskutirati neke probleme, a posebno što je nisam objavio u nekom uglednom znan-

stvenom časopisu dvojezično da može biti pristupačna specijalistima za željezno doba izvan južnoslavenskoga govornog područja. Boško je bio jedan od rijetkih na čije sam se djelo kritički osvrnuo, a da se to nije odrazilo na naš privatni ljudski odnos. Nije nikad napismeno reagirao, ali mi je prvom prilikom rekao da uglavnom ostaje pri svojim postavkama i zaključcima, odnosno da ne prihvaća moje, da sam bio previše oštar ali ne i zlonamjieran i neobjektivan te da sam "fasciniran djelom Bore Čovića", čije sam teorije tom prilikom branio, slijedio i razvijao.

Boško je i poslije objave disertacije mukotrpno i pošteno probijao svoj znanstveni put u arheologiji. Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske propisalo je zakon da za izbor u više znanstveno i sveučilišno zvanje kandidat mora objaviti knjigu, ali ne i to da ta knjiga treba biti izvorna. Zbog toga je česta praksa da (pre)ambiciozni arheolozi, historiografi i povjesničari umjetnosti (čije ambicije nisu proporcionalne njihovom znanju, sposobnosti i marljivosti) nalaze rupu u zakonu i objavljuju svoje sabrane ili probrane radove kao poglavlja knjiga, koje ponekad, najblaže rečeno, imaju čudne (i čedne) naslove za znanstvena djela. Za razliku od njih, Boško je objavio knjigu u kojoj je iscrpno i pedantno predstavio rezultate svojih iskopavanja brončanodobnih nalazišta na županjskom području. Svojoj je knjizi dao naslov *Crtice iz prapovijesti Slavonije (brončano doba)*, u čemu se također vidi njegova skromnost.

Kada je profesorica N. Majnarić Pandžić otišla u mirovinu, a da nije ostavila izravnog nasljednika za nastavu brončanog i željeznog doba, Boško se u jesen 2003. natjecao za radno mjesto docenta na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Odbijen je od povjerenstva Odsjeka za arheologiju s objašnjenjem da ne ispunjava uvjete (tu se vjerojatno mislilo na nedostatak nastave), a to je radno mjesto popunjeno tek 2005. kada je stasao favorit tog odsjeka. Tada sam ponovo zažalio što sam objavio recenziju Boškove disertacije, barem što je to bilo prije tog izbora, jer sam pomišljao da bi i to mogao biti alibi za odbijanje Boška.

Neuspjeh u krilu njegove *Alma mater* Boška je razočarao, ali ga nije pokolebao. Priznanja su zaredala na drugim sveučilištima. U isto vrijeme, u ljetnom semestru školske godine 2003./2004. pozvan je kao honorarni predavač na tek pokrenutom studiju arheologije na Pedagoškom fakultetu, ubrzo Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru, gdje je godinama predavao prehistorijsku arheologiju brončanog i željeznog doba. Prešao je 2005. na Sveučilište u Zadru na stalno

radno mjesto docenta na Odjelu za arheologiju. Tu je predavao kolegije: *Uvod u arheologiju*, *Zaštitu spomenika kulture* i *Muzeologiju* na preddiplomskom studiju i prethistorijsku arheologiju brončanog i željeznog doba na poslijediplomskom studiju. Kupio je stan na kredit i preselio se sa sinom u Zadar. Nije se uklopio u novoj radnoj sredini s nadređenim starim muzejskim kolegom i iznenada je u jesen 2007. napustio Zadar i prešao na Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku. Tamo je na studiju povijesti predavao predmete arheoloških tema. Ponovo se nastanio u Vinkovcima i putovao na radno mjesto. Poslije objave svoje knjige o brončanom dobu promaknut je 2011. u zvanje izvanrednog profesora. Na poziv Filozofskog fakulteta u Sarajevu predavao je na tek pokrenutom studiju arheologije kao gostujući profesor teme iz eneolitika, brončanog i željeznog doba od zimskog semestra školske godine 2008./2009. Zbog nedostatka nastavnika za prethistorijsku arheologiju i dalje je povremeno sudjelovao u nastavi i obranama magistarskih radova na poslijediplomskom studiju arheologije u Zadru. Zbog bolesti je u ljetnom semestru školske godine 2009./2010. morao otkazati nastavu u Mostaru, Sarajevu i Zadru, jer su ga duža putovanja iscrpljivala. Svaki put kada bi se oporavio poslije mučnih terapija držao je nastavu u Osijeku, sve do potpune iznemoglosti nekoliko mjeseci prije smrti 27. siječnja 2014. godine. Njegovo iscrpljeno tijelo predano je zemlji na katoličkom groblju u rodnoj Priluci, njegov duh vraćen našem Stvoritelju u kojeg je čvrsto vjerovao i pred kojim je bio ponizan, a nama ostaju znanstveni plodovi njegovog bistrog uma.

Glavno polje Boškovoog znanstvenog i istraživačkog rada bili su željezno i helenističko doba, pa je razumljivo da je tu dao najveći doprinos. Prvi njegov objavljeni rad posvećen je bogatim nalazima iz jedne željeznodobne delmatske ravne zajedničke grobnice u zaselku Vašarovinama u njegovoj rodnoj Priluci. Naime, tu je smješten značajan kompleks željeznodobnih i rimskih nalazišta, ali on nije nikad arheološki iskopavan. Kako mi je pričao, upravo ga je arheološko bogatstvo u Vašarovinama kao mladića privuklo arheologiji kao životnom pozivu. Zapravo, nas smo se dvojica i upoznali početkom kolovoza davne 1986. zahvaljujući arheološkim nalazima iz Vašarovina koje sam ja prikupio.

Zatim je uslijedio rad o davno nađenim, ali najvećim dijelom neobjavljenim željeznodobnim grobnim nalazima iz Gradca kod Neuma i novim nalazima s Prenjske gradine kod Stoca, dakle na području gdje je upravo sudjelovao na terenskim istraživanjima. Već u ta dva potonja rada nazirala se tema njegove buduće disertacije o željeznom dobu u

istočnoj Hercegovini, koje je bilo vrlo slabo poznato. U svojoj je doktorskoj disertaciji prikupio gotovo sve njemu poznate i pristupačne nalaze u istočnoj Hercegovini. Po prvi su put obrađeni i objavljeni grobni nalazi iz tumula u zaselku Ždrijeloviću u Ljubomiru kod Trebinja, koje je iskopavao njegov predšasnik Z. Marić. Posebno mu je izašao u susret dr. Miroslav Palameta, profesor starije hrvatske književnosti na sveučilištima u Mostaru i Splitu, koji je kao strastveni arheolog-amater otkrio nekoliko nalazišta i prikupio ili spasio važne grobne cjeline i ponekad jedinstvene predmete u okolici Stoca (Radimlja-Konštica, gradina Martinovića gomila u Hodovu, Pješivac i Donji Brštanik). Zatim je Boško proširio svoju temu na nalazišta na Dubrovačkom primorju s otočjem te Boku kotorsku, koji predstavljaju prirodnu cjelinu s istočnom Hercegovinom. Opisao je gotovo sva poznata nalazišta na tom području i kvalitetnom tipološko-kronološkom metodom obradio nalaze, a svojom je monografijom popunio veliku prazninu koja je bila u monumentalnom petom svesku (tomu) edicije *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, posvećenom željeznom dobu.

Dok je radio u Livnu, slučajno je nađena ostava oružja i ratničke opreme na Grepcima blizu Gradine iznad Vašarovina. Zahvaljujući Boškovom ugledu i poznanstvu nalaznik ga je odmah obavijestio o njezinu otkriću, pa je tako sačuvana za znanost i kulturu. Ta je ostava zbog svoga sadržaja vrlo važna i značajna za poznavanje prijelaza iz brončanog u željezno doba na zapadnom Balkanu. Boško je velikom brzinom napisao studiju o toj ostavi, čiju je vrijednost umanjila samo loša tehnička obrada i reprodukcija ilustracija u časopisu u kojem ju je objavio. Ta je ostava ujedno bila poticaj da dovrši svoju disertaciju o željeznom dobu. U proučavanju prijelaza iz brončanog u željezno doba nadovezuje se i njegov doprinos simbolici vodenih ptica na osnovi rekonstrukcije pektorala iz znamenite ostave oružja i nakita u Velikom Mošunju kod Travnika.

Helenistički grad Daors(...) iznad Ošan(j)ića, središte ilirskih Daorsa, bio je najvažnije nalazište koje je iskopavao. Svojim četverogodišnjim iskopavanjima znatno je dopunio i proširio poznavanje toga grada. Na akropoli je otkrio druga ili sjeveroistočna vrata u megalitskom bedemu. U predgrađu je iskopao veći broj stambenih i poslovnih građevina te definirao četvrti, ulice i pretpostavio agoru. Rezultate iskopavanja vezanih za arhitekturu i urbanizam objavio je u nekoliko zapaženih studija, ali mnogobrojne pokretne nalaze, nažalost, u novonastalim životnim okolnostima nije imao mogućnost i priliku u potpunosti obraditi i objaviti. U zasebnim je radovima obradio pro-

toantička utvrđena naselja u okolici Stoca i Mostara s obrambenim zidovima koji imitiraju megalitski način gradnje.

Još dok su mu glavne preokupacije bile željezno i helenističko doba, našao je na Prenjskoj gradini ulomak obredne posude kakve su poznate u neolitiku i upozorio da ako gradinski položaji nisu bili naseljeni u neolitiku, mogli su biti korišteni u kultne svrhe. U Županji je proširio svoje zanimanje na neolitik. Gotovo u potpunosti je iskopao neolitičko naselje sopotske kulture u Dubovu-Košnu. Tada se jasno na velikoj površini pokazao raspored i karakter različitih građevina, od kojih su neke likovno rekonstruirane. Također je svoje zanimanje proširio na eneolitik i brončano doba. Upozorio je na novo nalazište vučedolske kulture u Štitaru. Proučavao je tzv. tekstilni način ukrašavanja keramičkog posuđa u županjskom kraju, prikaze shematiziranih antropomorfnih likova na keramičkom posuđu povodom nalaza iz Repovca kod Štitara, te posebno kulturnu skupinu Barice-Gređani, kojoj je svojom monografijom dao najveći pojedinačni doprinos.

Dok je radio u Livnu, svoje je zanimanje već bio proširio i na rimsko doba na Livanjskom polju. Upozorio je na mogući rimski vojni logor na Drinovcu u blizini Priluke, opisao je nepoznatu dionicu rimske ceste između Prispa i Velikog Kablića, istražio je grobnicu kod Prispa, čiju su arhitekturu činili dijelovi starijih tzv. urni, a zapravo osuarija kojima je prvi put dao prijedlog rekonstrukcije, osvrnuo se na kasnoantičku ili starokršćansku crkvu u Livnu.

Navedene teme koje je obradio i kvaliteta kojom je to napravio govore o Boškovoju velikoj intelektualnoj širini i znanstvenoj erudiciji. Nažalost, nije mu bilo dano da poživi duže da arheologiji doprinese još više i da zaokruži svoje životno djelo. Usprkos tome, trag koji je ostavio dovoljno je velik da će Boškovo ime i djelo biti trajno prisutni u arheologiji na prostoru u kojem je djelovao, što se vidi i iz njegove bibliografije. Ali, u konačnici je najvažnije kakav je tko čovjek, a Boško je bio pojam skromnosti, dobronamjernosti i prijateljske susretljivosti. Takvome teško da netko može nešto zamjeriti, ali se o takvog lako može ogriješiti.

BIBLIOGRAFIJA BOŠKA MARIJANA

Monografije i sinteze

1. "Željezno doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija)", u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 93 (2000), Split, 2001., str. 7-221, 31 slika, 5 grafikona, 4 tabele i 17 tabla. Summary: "The Iron Age of the Southern Adriatic Area (Eastern Herzegovina, Southern Dalmatia)", pp. 199-204.
2. *Zavičajni muzej Stjepana Grubera 1953. - 2003.*, Županja, 2004., 70 stranica, 39 slika.
3. *Crtice iz prapovijesti Slavonije (brončano doba)*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera Osijek, Filozofski fakultet Osijek, Osijek, 2010., 261 stranica, 73 table, 34 slike (fotografije, planovi, tabele, grafikoni). Summary: "Notes of Prehistory of Slavonia (bronze age)", pp. 157-174.

Studije i rasprave

4. "Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija*, Nova serija, 40/41 (1985/1986), Sarajevo, 1986., str. 23-38, 2 table, 2 slike. Summary: "Iron Age Communal Grave from Vašarovine near Livno", p. 36.
5. "Grobni nalazi iz Graca kod Neuma", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija*, Nova serija, 42/43 (1987/1988), Sarajevo, 1989., str. 35-59, 2 slike, 5 tabla. Résumé: "Les trouvailles sépulcrales de Gradac près de Neum", p. 49.
6. "Protohistorijski nalazi s Gradine u Prenju kod Stoca", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija*, Nova serija, 42/43 (1987/1988), Sarajevo, 1989., str. 61-71, 3 slike, 2 table. Résumé: "Trouvailles protohistoriques de la Gradina de Prenj près de Stolac - Bosnie-Herzégovine", p. 69.
7. "Staklene posudice iz Grčke u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine (Sarajevo)", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija*, Nova serija, 42/43 (1987/1988), Sarajevo, 1989., str. 73-82, 3 table. Résumé: "Petits récipients en verre originaires de Grèce au Musée national de Bosnie-Herzégovine", p. 79.
8. a) "Sjeveroistočna vrata na megalitskom zidu na Gradini u Ošanićima kod Stoca", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija*, Nova serija, 46, Sarajevo, 1991. (ponovo tiskano 2005.), str. 87-112, 3 table,

7 planova, 1 slika. Résumé: "Porte nord-orientale dans le mur mégalithique de la cité illyrienne de Daors..a à Ošanići chez Stolac", p. 109.

8. b) "Sjeveroistočna vrata u megalitskom zidu na Gradini u Ošanićima kod Stoca", u: *Diadora*, 18-19, Zadar, 1997., str. 19-46, 7 planova, 6 slika i 1 tabla. Summary: "The northeastern gate of the megalithic wall at the hillfort of Ošanići near Stolac", pp. 44-45.

9. "Nalaz dijela obredne posude na Gradini u Prenju kod Stoca", u: *Opuscula archaeologica*, 18, Zagreb, 1992., str. 49-55, 1 slika. Zusammenfassung: "Fund eines Kultgefäßes auf der Wallburg in Prenj bei Stolac", S. 55.

10. "Jedan zanimljiv skup arheoloških nalazišta na Livanjskom polju", u: *Livanjski kraj u povijesti*, Izdavač: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split, Općinsko hrvatsko vijeće obrane - Livno, Split - Livno, 1994., str. 31-41, 7 slika. Zusammenfassung: "Eine interessante Gruppe der Archäologischen Ablagerungen im Livanjsko Polje (Livnos Feld)", S. 41; Summary: "An interesting group of archaeological sites in the field of Livno", p. 41.

11. "Ostava ratničke opreme na Grepcima u Livanjskom polju", u: *Opuscula archaeologica*, 19, Zagreb, 1995., str. 51-67, 2 table, 4 slike i 1 karta. Summary: "Hoard with the War Equipment at Grepci in Livno Field", p. 65.

12. "Naseobinski obrambeni sustavi helenističkog doba u stolačkom kraju", u: *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Humski zbornik, IV., Zagreb - Stolac, 1999., str. 73-91, 5 priloga. Zusammenfassung: "Hellenistische Fortifikationssysteme in der Gegend von Stolac", S. 85-86.

13. "Ploče rimskih urna na Grepcima kod Livna", u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, XXXII-XXXIII (1999-2000), Zagreb, 2000., str. 165-186, 12 slika. Summary: "Roman urn slab sin Grepci near Livno", pp. 185-186.

14. "Gradina u Ošanićima u Stocu (treba: kod Stoca - sic!) (naseobinski okviri i problemi arheoloških istraživanja)", u: *Hercegovina*, 6-7 (14-15), Mostar, 2000. - 2001., str. 7-29, 4 slike i 2 plana. Zusammenfassung: "[nedostaje: Gradina im Ošanići bei Stolac - sic!] Siedlungsrahmen und Schwierigkeiten bei archäologischen Untersuchungen", S. 25-27.

15. "Jedan nalaz vučedolske kulture iz županjske Posavine", u: *Osječki zbornik*, XXVI, Osijek, 2002., str. 9-26, 19 slika, 2 table. Summary: "One Find of Vučedol Culture from Županja Sava Region", p. 26.

16. "Razvoj simbolike vodenih ptica na primjeru prsnoga nakita kasnoga brončanog i ranoga željeznog doba u Bosni i Hercegovini", u: *Spomenica Alojzu Bencu, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XXXII/30, Sarajevo, 2002., str. 217-234, 1 slika i 1 prilog. Zusammenfassung: "Die Entwicklung der Symbolik der Wasservögel am Beispiel des Fingerschmucks der Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien-Herzegowina", S. 231.
17. "Crtež na fragmentima keramike iz Repovca kod Štitara (Županja)", u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 27, Zadar, 2003., str. 1-28, 20 slika. Summary: "A Drawing on the Pottery Shards from Repovac near Štitar (Županja)", pp. 26-28.
18. "Nalazi keramike s licenskim ukrasima u županjskom kraju", u: *Opuscula archaeologica*, 27, Posvećeno Nives Majnarić-Pandžić, Zagreb, 2003., str. 103-115, 5 slika. Summary: "The Pottery with the Litzen Decoration from the Area around Županja", pp. 114-115.
19. "Pretpovijesna arheološka nalazišta Dubovo-Košno i Dubovo kod Županje", u: *Županjski zbornik*, 11, Županja, 2003., str. 13-22, 4 slike.
20. "Neolitičko naselje Dubovo-Košno kod Županje", u: *Od Sopota do Lengyela. Prispjevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturah med Savo in Dravo, Annales Mediterranea*, Koper, 2006., str. 43-51, 13 slika. Summary: The Neolithic Site at Dubovo-Košno near Županja, p. 51.
21. "Nasebinski elementi na neolitičkome lokalitetu Dubovo-Košno kod Županje", u: *Archaeologia adriatica*, 1, Zadar, 2007., str. 55-84, 6 slika, 1 tabela, 11 tabla. Summary: "Settlement Elements at the Neolithic Site od Dubovo-Košno near Županja", pp. 83-84.
22. "Brončani i koštani predmeti iz Popernjaka kod Bošnjaka - Županja", u: *Histria Antiqua*, 19, Zagreb, 2010., str. 233-244, 4 table i 3 slike. Summary: "Bronze and bone artefacts from near Bošnjaci - Županja", p. 244.
23. "Gradina u Ošanićima - transformacija prapovijesnoga gradinskog u urbano naselje", u: *Histria Antiqua*, 20, Zagreb, 2011., str. 177-187, 7 slika. Summary: "The Hillfort in Ošanići: the transformation of a prehistoric hillfort settlement into a proto-urban/urban settlement", p. 187.
24. "Protopovijesno doba u Hercegovini", u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa odr-

žanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009., knjiga I., Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011., str. 25-54, 7 tabla. Summary: "The Proto-historic Era in Herzegovina", pp. 53-54.

25. "Polog u prapovijesti", u: *Župa Polog*, Crkva na kamenu - Župni ured Polog, Mostar - Polog, 2013., str. 95-107, 7 slika.

Znanstveno-popularni radovi

26. "Informacija o stanju i kvalifikovanosti naučnih kadrova iz arheologije u Bosni i Hercegovini" (suautor Tihomir Glavaš), u: *Arheološke novosti*, 4, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1986., str. 26.

27. "Novija arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima", u: *Slovo Gorčina*, 18, Stolac, 1990., str. 29-32.

28. "Bistrički samostan na groblju sv. Ive u Livnu", u: *Kalendar svetoga Ante*, Livno, 1995., str. 120-126, 1 plan.

Prethodna priopćenja

29. "Zaštitna istraživanja arheoloških lokaliteta uz južni trak autoceste Zagreb - Lipovac, dionica V. Kopanica - Županja, poddionica Babina Greda - Županja", u: *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 2, Zagreb, 2001., str. 35-45, 1 karta, 1 plan, 1 slika. Summary: "Archaeological Rescue Excavations at the Site along the Southern Carriageway of the Motorway Zagreb - Lipovac, Section Velika Kopanica - Županja, Subsection Babina Greda - Županja", p. 45.

30. "Popernjak, Bošnjaci", u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1 (2004), Zagreb, 2005., str. 24-26, 3 slike.

31. "Zaštitna arheološka istraživanja nalazišta Popernjak kod Bošnjaka (Županja)", u: *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXVII/2, Zagreb, 2005., str. 35-41, 5 slika. Summary: "Archaeological Rescue Excavations at the Popernjak Site near Bošnjaci (Županja)", p. 41.

Katalozi izložbi

32. *Popernjak: naselje i nekropola brončanog doba*, Zavičajni muzej Stjepana Grubera, Županja, 30. studenog - 22. prosinca 2005., 20 stranica, 13 slika.

Darko Periša

Tomislav Anđelić (1937. - 2018.)

Arheolozi odlaze tiho, prešavši tu tanku granicu života i smrti, po kojoj su profesionalno "kopali" za života, rekonstruirajući žive slike iz mrtvih krhotina prošlosti i po svojoj vokaciji iščitavajući život iz smrti.

Jedan od istaknutih znanstvenika mr. Tomo Anđelić tiho nas je napustio 6. ožujka 2018. u 81. godini života nakon kratke bolesti.

Rodio se 20. ožujka 1937. u Sultićima na području Neretvice (Klis) u Općini Konjic. Školovao se u Seonici, Konjicu i Sarajevu, gdje je diplomirao povijest, te u

Zadru gdje je 1977. magistrirao na postdiplomskom studiju "Pomoćne povijesne znanosti" na temu *Kasnoantička arhitektura u okolici Mostara* i prijavio doktorsku disertaciju na temu *Kasnoantička sakralna plastika u Hercegovini*. Radio je kratko kao gimnazijski profesor u Kaknju, a od 1965. do 1991. godine kao voditelj arheološko-povijesnoga odjela u Muzeju Hercegovine u Mostaru i muzejski savjetnik. Od 1991. do 1997. godine zaposlen je u Muzeju HZ HB u Mostaru, a u mirovinu odlazi 2002. godine s dužnosti savjetnika za kulturu u Federalnome ministarstvu obrazovanja, znanosti, kulture i športa.

Djetinjstvo "tamo gdje je bilo lijepo odrastati" u Neretvici, idiličnoj i zelenoj, ali siromašnoj i dalekoj, bogatoj poviješću i baštinom, materijalnom i duhovnom, stećcima i "gradovima" i narodnom predajom, među narodnim guslarima i pjevačima, formativno je djelovalo na mladoga Tomislava i njegove profesionalne afinitete - kasna antika i srednji vijek. Utjecaj dr. Pave Anđelića, koji nije bio samo stariji brat,

nego i hranitelj i odgajatelj, najveći uzor i podrška do kraja života, usmjerio ga je više k arheologiji.

Kao grad svoga življenja izabrao je Mostar, za koji je bio vrlo vezan i koji je proslavio u znanstvenim krugovima otkrićem kasnoantičke bazilike u Cimuu, za koju je vjerovao da je sjedište neubicirane župe Sarsenterum, poznate sa Salonitanskoga koncila iz 533. godine, i jedinstvene dvojne kasnoantičke bazilike u Žitomisliću. Posebno se zanimajući za sakralnu arhitekturu, istraživao je ostatke kasnoantičke bazilike u Vinjanima kod Posušja te srednjovjekovnih crkava u Trijebnju kod Stoca i Tepčićima kod Čitluka. Uz brata Pavu Anđelića istraživao je srednjovjekovne gradove Bobovac, Kraljevu Sutjesku, Stjepangrad kod Blagaja, grad Bokševac s palačom kod Konjica, te samostalno grad na vrelu Lištice kod Širokoga Brijega, u kojem je pretpostavljao ranosrednjovjekovni Porfirogenetov Kruševac. Između ostaloga bavio se istraživanjem prapovijesnih grobnih gomila na mostarskom području (Gubavica - Buna i Gorica - Malo polje).

Osim u arheologiji i muzeologiji nemjerljiv je njegov doprinos kao urednika godišnjaka za kulturno i povijesno nasljeđe *Hercegovina*, od početka izlaženja časopisa 1981. godine, kao tadašnjega izdanja Muzeja Hercegovine, te glavnoga urednika nove serije *Hercegovine* od 1996. do 2011. godine.

Svojoj drugoj velikoj ljubavi - pčelarstvu, posvetio se isto tako sve-srdno i znanstveno, jedno vrijeme kao predavač na Univerzitetu u Mostaru, a bio je i predsjednik Pčelarskoga saveza.

Pamtit ćemo ga kao velikoga prijatelja, skromnoga i neumornoga kulturnog radnika, nesebičnoga učitelja i znanstvenika, čiji gubitak ostavlja veliku prazninu, osjećajući ponos i privilegij da smo bili dio njegova života.

Bibliografija

Knjige - monografije

Srednjovjekovne humske župe, Ziral, Mostar, 1999. (u suautorstvu s Pavlom Anđelićem i Marijanom Sivrićem)

Starokršćanska cimska bazilika u Mostaru, Ured gradonačelnika, Mostar, Mostar, 1997.

Ranokršćanska dvojna bazilika - basilica geminata u Žitomisljima kod Mostara, Općina Mostar - jug, Mostar, 1999.

Radovi u časopisima

"Crkvina, Cim, Mostar - kasnoantička bazilika i srednjovjekovni nalazi", u: *Arheološki pregled*, 8, Beograd, 1966., str. 142-144, Tab. XXIX., sl. 1, 2; Tab. XXX., 1 (u suautorstvu s Petrom Lekom).

"Crkvina, Cim, Mostar - kasnoantička bazilika i srednjovjekovni nalazi", u: *Arheološki pregled*, 9, Beograd, 1967., str. 140-144, Tab. XL-VII., 1-4 (u suautorstvu s Petrom Lekom).

"Bokševac, Kostajnica, Konjic - srednjovjekovna gradska palača", u: *Arheološki pregled*, 11, Beograd, 1969., str. 231-232, Tab. LXIV., 1.

"Nekoliko prahistorijskih nalaza u Hercegovini (Gubavica, Rabina, Stolac)", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. arh. sv. XXIV., Sarajevo, 1969., str. 109-113.

"Crkvina, Žitomislić, Mostar - kasnoantička bazilika", u: *Arheološki pregled*, 12, Beograd, 1970., str. 144-146, Tab. XLVI., 1, 2.

"Žitomislić, Mostar - kasnoantička bazilika", u: *Arheološki pregled*, 13, Beograd, 1971., str. 74-75, Tab. XLVIII., 1, 2.

"Crkvina, Žitomisljici, Mostar - kasnoantička dvojna bazilika", u: *Arheološki pregled*, 14, Beograd, 1972., str. 101-102.

"Crkvina, Žitomisljici kod Mostara - kasnoantička dvojna bazilika (III. nastavak)", u: *Arheološki pregled*, 15, Beograd, 1973., str. 80-81, Tab. LI., 1, 2.

"Gorica, Malo Polje, Mostar - nekropola sa tumulima", u: *Arheološki pregled*, 16, Beograd, 1974., str. 55-57, Tab. XXIV., 1.

"Grad na vrelu Lištice, Lištica - kasnosrednjovjekovni grad", u: *Arheološki pregled*, 17, Beograd, 1975., str. 153-154.

"Vrelo Lištice, Lištica, Hercegovina - srednjovjekovni grad", u: *Arheološki pregled*, 18, Beograd, 1976., str. 123-124, Tab. XLVIII.

"Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. arh. sv. XXIX. (1974.), Sarajevo, 1976., str. 174-244, Tab. LXXIII., 1, 2.

"Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomisljima kod Mostara", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. arh., sv. XXXII., Sarajevo, 1977., str. 293-330.

"Rimski nalazi iz Biograca u Hercegovini", u: *Tribunia*, 3, Trebinje, 1977., str. 51-66.

"Vinjani kod Posušja (Hercegovina) - kasnoantička bazilika", u: *Arheološki pregled*, 19, Beograd, 1977., str. 87.

"Srednjovjekovni grad kod vrela Lištice u Hercegovini", u: *Tribunia*, 4, Trebinje, 1978., str. 11-30.

"Kasnoantičke bazilike u Cimu i Žitomislčićima kod Mostara", u: *Arheološki vestnik. Acta Archeologica*, XXIX., Ljubljana, 1978., str. 629-640.

"Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislčićima kod Mostara", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. arh. sv. XXXII., 1978., str. 293-330 + Pl. 1.

"Bratački Gradac, Nevesinje, Hercegovina - rimsko nalazište", u: *Arheološki pregled*, 23, Beograd, 1982., str. 99-101.

"Ostaci kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja", u: *Hercegovina*, 1, Mostar, 1981., str. 27-39.

"Ostava srednjovjekovnog novca iz Međina kod Mostara", u: *Hercegovina*, 2, Mostar, 1982., str. 33-34.

"Crkvina, Tepčići kod Čitluka, Hercegovina - kasnoantička i srednjovjekovna sakralna arhitektura", u: *Arheološki pregled*, 23, Beograd, 1982., str. 99-101.

"Arheološka istraživanja u Bratačkom Gracu kod Nevesinja", u: *Hercegovina*, 3, Mostar, 1983., str. 7-14.

"Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni i Humu", u: *Tribunia*, 7, Trebinje, 1983., str. 81-100.

"Dva nova natpisa na stećcima u Donjem Lukavcu kod Nevesinja", u: *Tribunia*, 8, Trebinje, 1984., str. 7-10.

"Crkvina Tepčići kod Čitluka, Hercegovina - kasnoantička i srednjovjekovna sakralna arhitektura", u: *Arheološki pregled*, 24, Beograd, 1985., str. 109-110.

"Ostava vizantijskog zlatnog novca iz Blatnice kod Čitluka", u: *Hercegovina*, 5, Mostar, 1986., str. 19-22.

"Tepčići kod Čitluka i Trijebanj kod Stoca, sakralni objekti", u: *Arheološki pregled*, 25, Beograd - Ljubljana, 1986., str. 74-75.

"Srednjovjekovna crkva u Tepčićima kod Čitluka", u: *Hercegovina*, 1 (9), Mostar, 1995., str. 95-115.

"Srednjovjekovna crkva u Trijebnju kod Stoca u Hercegovini", u: *Hercegovina*, 2 (10), Mostar, 1996., str. 49-59.

"Preliminarno izvješće o slučajnom arheološkom nalazištu na lokalitetu Gradac u Uzdolu kod Prozora", u: *Hercegovina*, 3 (11), Mostar, 1997., str. 7-15.

"Starokršćanska (kasnoantička) bazilika u Cimu kod Mostara", u: *Motrišta*, Mostar, 1-2/1997., str. 59-63.

"Relikvijari iz starokršćanske bazilike u Cimu", u: *Motrišta*, Mostar, 3/1997., str. 43-45.

"Dijaci u službi srednjovjekovnih humskih feudalaca", u: *Motrišta*, 8, Mostar, 1998., str. 64-67.

"Starokršćanska (kasnoantička) bazilika u Cimu kod Mostara", u: *Motrišta*, 9, (izvanredni), Mostar, 1998., str. 40-41.

"Dijaci u službi srednjovjekovnih humskih feudalaca", u: *Motrišta*, 9, (izvanredni), Mostar, 1998., str. 49-52.

"Izvješće o revizionom arheološkom iskopavanju starokršćanske bazilike u Mokrom kod Širokog Brijega", u: *Hercegovina*, 4/5 (12/13), Mostar, 1998./1999., str. 241-243.

"Životopis Pave Anđelića", u: *Hercegovina*, 8/9 (16/17), Mostar, 2002./2003., str. 236-238.

"Životopis Pave Anđelića", u: *Motrišta*, 23, Mostar, 2002./2003., str. 38-40.

"Kulturni djelatnik mr. Anđelko Zelenika (Biografija i Bibliografija)", u: *Hercegovina*, 22, Mostar, 2008., str. 9-15.

"Par trojagodnih kasnosrednjovjekovnih filigranskih naušnica iz Hodbine kod Mostara", u: *Hercegovina*, 23, Mostar, 2009., str. 187-188.

"Stanje kulturno-historijskih spomenika jablaničkog kraja od prahistorije do XV. stoljeća", u: *Hercegovina*, 25, Mostar, 2011., str. 11-38.

Radovi u zbornicima

"Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara, Nevesinja i Metkovića", u: IVAN MAROVIĆ - ŽELJKO RAPANIĆ (prir.), *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka: Znanstveni skup - Metković 4.-7. X. 1977.*, Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1980., str. 257-260.

"Srednjovjekovna župa Dubrave", u: PERICA JURKOVIĆ (priř.), *Povijest hrvatskog Počitelja, Zbornik znanstvenog simpozija održanog 16. i 17. veljače 1996. god. u Čapljini*, Humski zbornik, II., Općinsko poglavarstvo Čapljina - MALA ma Zagreb, Čapljina - Zagreb, 1996., str. 151-167.

"Srednjovjekovne crkve u Tepčićima kod Čitluka i Trijebnju kod Stoca (Hercegovina)", u: EMILIO MARIN (ur.), *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve: Znanstveni skup Metković, 6.-9. listopada 2001.*, Izdanja Hrvatskoga arheološkog društva, vol. 22, Hrvatsko arheološko društvo - Grad Metković - Arheološki muzej, Zagreb - Metković - Split, 2003., str. 375-378.

"Područje Blidinje u sustavu srednjovjekovnih humskih župa", u: Ivo ČOLAK (ur.), *1. međunarodni znanstveni simpozij "Blidinje 2005."*, zbornik radova, Park prirode Blidinje, Blidinje, 2005., str. 413-421.

"The area of Blidinje in the system of medieval parishes (districts) of Hum", in: IVO ČOLAK (ed.), *The first internacional scientific symposium Blidinje 2005*, Park prirode Blidinje, Blidinje, 2005., p. 387-393.

"Dubrave u srednjem vijeku - Srednjovjekovna humska župa Dubrave", u: *300 godina župe Dubrava*, Humski zbornik, IX., Aladinići, 2006., str. 19-39 (u suautorstvu s Marijanom Sivrićem).

"Životopis dr. Đure Baslera", u: *Hercegovina*, 20, Mostar, 2006., str. 139-141.

"Životopis Pave Anđelića", u: MARKO KARAMATIĆ (ur.), *Zbornik o Pavlu Anđeliću. Znanstveni skup posvećen arheologu i povjesničaru Pavlu Anđeliću (1920 -1985) u povodu 85. obljetnice rođenja i 20. obljetnice smrti*, Sarajevo, 14. i 15. listopada 2005., Franjevačka teologija, Sarajevo, 2008., str. 9-11.

"Razvoj arheološke djelatnosti muzeja Hercegovine u vremenu od 1950-2010 godine", u: *Zbornik radova. Naučni skup 60 godina Muzeja Hercegovine*, Mostar, 19. januar 2010., Muzej Hercegovine, Mostar, 2010., str. 31-40.

"Moje prijateljstvo s prof. Perom Marijanovićem", u: *Stolačko kulturno proljeće, Godišnjak Matice hrvatske Stolac*, IX., Stolac, 2011., str. 69-71.

Prikazi

"Tribunia 7, Zavičajni muzej, Trebinje, 1983.", u: *Hercegovina*, 4, Mostar, 1984., str. 373-375.

"Tribunia 9, Zavičajni muzej, Trebinje, 1985", u: *Hercegovina*, 6, Mostar, 1987., str. 265-266.

"Đuro Kriste, Župa Trebinja (Trebimlja), Povijesno-etnografski prikaz - život, korijeni, običaji, Dubrovnik 1999.", u: *Hercegovina*, 8/9 (16/17), Mostar, 2002./2003., str. 223-225.

"Dr. Jusuf Mulić, Konjic i njegova okolina - starosjedilački rodovi, Sarajevo 2005.", u: *Hercegovina*, 20, Mostar, 2006., str. 253-254.

Leksikoni

"Biograci, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 290.

"Bošnjaci, Potoci - Bošnjaci, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 291.

"Bunsko, Blagaj - Vinogradine, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 291.

"Crkvena, Biograci, Lištica", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 291.

"Crkvena (Podgradina), Mokro, Lištica", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 292.

"Crkvena, Potoci, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 292.

"Crkvena, Tepčići, Čitluk", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 292.

"Crkvena, Žitomislčići, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 292.

"Crkvine, Cim, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 292.

"Drvar, Tepčići, Čitluk", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 294.

"Gomila 1, Cim, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 294.

"Gomila 2, Cim, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 294.

"Gomile, Slipčiči, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 295.

"Gorica, Malo polje, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 295.

"Gradina, Lištica", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 297.

"Tepčiči, Čitluk", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 298.

"Međine 2, Međine, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 302.

"Novi, Miljkovići, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 303.

"Ograđ, Hodbina, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 303.

"Orah, Blagaj - Orah, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 304.

"Orlovac, Razlomište, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 304.

"Rodoč 1, Rodoč, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 305.

"Velika gradina, Slipčiči, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 307.

"Žitomislići 1, Žitomislići, Mostar", u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. III., Sarajevo, 1988., str. 309.

Ivanka Miličević-Capek

UPUTE AUTORIMA

Časopis *Hercegovina* izlazi jedanput godišnje i objavljuje neobjavljene radove iz humanističkih znanosti u kojima autori obrađuju teme vezane za Hercegovinu, njezinu povijest, kulturu i tradiciju, ali i one koji se na bilo koji način odnose ili imaju utjecaja na ovo područje.

Radovi se mogu slati tijekom cijele godine elektroničkom poštom na jednu od adresa uredništva: **hercegovina@ff.sum.ba** ili **casopis.hercegovina@gmail.com** kao i na nekoj vrsti prijenosne memorije. Redovito časopis za određenu godinu zaključuje se s radovima pristiglim do kraja veljače, a u iznimnim slučajevima urednik rad može primiti i nakon isteka ovoga roka.

Radovi podliježu dvostrukoj anonimnoj recenziji.

Nakon pristiglih recenzija radovi mogu biti kategorizirani kao:

1. **Izvorni znanstveni rad** - odlikuje se izvornošću zaključaka ili iznosi neobjavljene izvorne rezultate znanstveno koncipiranog i provedenog istraživanja.
2. **Prethodno priopćenje** - sadržava prve rezultate istraživanja u tijeku, koji zbog aktualnosti zahtijevaju brzo objavljivanje, ali bez visoke razine obuhvatnosti i utemeljenosti.
3. **Pregledni rad** - sadržava temeljit i obuhvatan kritički pregled određene problematike, ali bez osobite izvornosti rezultata.
4. **Stručni rad** - sadržava znanja i iskustva relevantna za određenu struku ali nema obilježja znanstvenosti.

Ukoliko se recenzije razlikuju u pogledu kategorizacije, može se tražiti i treće-ga recenzenta. Odluku o konačnoj kategorizaciji rada donosi urednik i članovi uredništva.

Svi radovi trebaju imati na početku manji sažetak (nekoliko rečenica), ključne riječi, te na kraju veći sažetak (do jedne kartice) i ključne riječi. Sažetak i ključne riječi na kraju rada bit će prevedeni na engleski jezik.

Radovi se ne honoriraju, a autori članaka dobivaju dva besplatna primjerka dotičnoga broja časopisa *Hercegovina*. Uz priloge autori trebaju dostaviti i sljedeće podatke: ime i prezime, akademsko zvanje, te naziv i adresu institucije u kojoj su zaposleni i e-mail adresu.

Osim ovih radova *Hercegovina* objavljuje recenzije, prikaze, osvrte, obavijesti i slično. Autori ovih priloga dobivaju besplatno po jedan primjerak časopisa.

Tehničke upute za pisanje priloga u časopisu *Hercegovina*

Svi prilozima trebaju biti pisani na računalu u programu Word. U tekstu priloga veličina slova je 12, a prored 1,5. Bilješke se pišu na dnu stranice (podnožne bilješke), veličina slova je 10, a prored 1.

Molimo autore da radovi opsegom ne prelaze dva arka (32 kartice). U iznimnim slučajevima uredništvo časopisa može odlučiti i o objavljivanju rada s većim brojem kartica.

Tabele trebaju biti uredno opisane i sadržavati broj, naslov i legendu.

Grafičke priloge treba poslati odvojeno od teksta u JPG formatu.

Molimo autore radova da se pridržavaju uputa i metodologije koja je usvojena za ovaj časopis.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Hercegovina*

IME I PREZIME AUTORA - mali verzal

"Naslov članka" - u navodnicima, obična slova

Naslovi svih publikacija - kurziv

Isto - kurziv (kada se radi o istom autoru i istom djelu)

ISTI - mali verzal (kada se radi o istom autoru a različitu djelu; naravno, navodi se naslov toga djela)

nav. dj. - kurziv

Do tri autora navode se njihova imena i prezimena, a ako ih je više stavlja se SKUPINA AUTORA.

Svaku novu bibliografsku jedinicu u istoj bilješci treba odvojiti točkom-zarezom.

Prilikom prvoga navođenja bibliografske jedinice treba navesti sve podatke a nadalje u skraćenom obliku.

Arhivi:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (dalje: DADU), *Lettere di Levante*, sv. 4, f. 32r-33v.

Knjige:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, 32014., str. 25-27.

Isto, str. 30-31.

Kada se isto djelo ponovo navodi na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni oblik. Npr.: M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, str. 35. Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica *nav. dj.* ako se od istoga autora spominje samo jedno djelo.

Časopisi:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", u: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014., str. 50.

I. IVIĆ, *nav. dj.*, str. 50.

Zbornici:

JURE JURIC, "Jezik Augusta Šenoae", u: MATE MATIĆ (prir.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014., str. 122-132.

Biblija:

Uobičajeno je da se biblijske knjige ne navode u bilješkama ispod crte nego u zagradi odmah iza teksta. Npr. "U početku bijaše Riječ" (Iv 1,1).

Enciklopedije:

"Neretva", u: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005., str. 580-590.

Dnevne novine:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", u: *Večernji list*, br. 8245, Zagreb, 15. 11. 1999., str. 141-143.

Intervjui:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (razgovarao PETAR BAŠIĆ), u: *Hrvatsko slovo*, br. 467, Zagreb, 24. 3. 2004., str. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr>, ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011.).

AUTHOR GUIDELINES

Herzegovina is an annual journal which accepts unpublished papers from humanities covering the topics of Herzegovina, its history, culture and tradition as well as the topics in any way related to or have an impact on this area.

All submissions should be sent to the editorial board throughout the year at the following e-mail addresses: **hercegovina@ff.sum.ba** and **casopis.hercegovina@gmail.com**, or on any kind of removable memory. Annual submission of papers is open by the end of February, however, in exceptional circumstances the editor can accept a paper after the deadline has expired.

Submitted papers undergo the double-blind review process. The articles are classified according to one of the following categories:

1. *Original scientific article* is only the first time publication of original research results in a way that allows the research to be repeated, and the findings checked.
2. *Short communication* of preliminary but significant results which summarizes the findings of a completed original research work or a research work in progress.
3. *Review article* is an overview of the latest works in a specific subject area, the works of an individual researcher or a group of researchers, in which the author's original contribution to the research of the same topic should be presented.
4. *Professional article* is the presentation of what is already known in a specific subject area and does not have to contain the original research results.

If the reviewers' opinions differ, the editorial board may ask for the opinion of the third reviewer or the board may decide on final categorization. All papers should include short abstract (several sentences), key words, and a page long summary which will be translated into English.

Authors will not be paid for the articles, however, they will get two free copies of a published issue. The manuscripts should include author's name and surname, academic position, institutional affiliation (name and address) and e-mail address.

Apart from the mentioned categories *Herzegovina* will publish other submissions, such as short essays, reviews, commentaries, bibliographies, notifications, opinion articles etc., the authors of which will get a free copy each.

Technical guidelines

Manuscript format should be *Microsoft Word*, font *Times New Roman*, font size 12, line spacing 1.5. Footnote font size should be 10, single line spacing.

Preferable length of article should not exceed 32 standard pages (1,800 characters per page). Extensions are permitted with agreement from the editorial board.

Tables should be properly described including number, title and key. Graphics should be submitted on a separate sheet in JPG format.

Author(s) are asked to comply with the format and style of the journal.

Referencing

AUTHOR'S NAME AND SURNAME – small capitals

"Title of the article" – in quotation marks, standard font

Titles of all publications – italic

Ibid. – italic

ID. – small capitals

op.cit. - italic

For up to three authors of the article, the names are cited, if more than three, the term GROUP OF AUTHORS is used.

Each new bibliographic unit in the footnote should be separated by semi-colon.

The first time a source is cited, full bibliographic details should be provided, whereas in repeat citation shortened forms should be used.

Archives:

DRŽAVNI ARHIV U DUBROVNIKU (henceforth: DADU), *Lettere di Levante*, Vol. 4, f. 32r-33v.

Books:

MATE MATIĆ - ANTE ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, Globus, Zagreb, 32014, pp. 25-27.

Ibid., pp. 30-31.

When the same reference is cited, the second time it is mentioned the shortened form should be used, e.g. M. MATIĆ - A. ANTIĆ, *Povijest Hercegovine*, p. 35. The acronym *op.cit.* should be used only in short articles with few footnotes, if only one work of the same author is cited.

Journals:

IVAN IVIĆ, "Kulturna baština Hercegovine", in: *Povijesni prilozi*, 63, Zagreb, 2014, p. 50.

I. IVIĆ, *op.cit.*, p. 50.

Proceedings:

JURE JURIC, "Jezik Augusta Šenoae", in: MATE MATIĆ (ed.), *Povijest hrvatske književnosti u 19. stoljeću*, Školska knjiga - Marijan tisak, Zagreb - Split, 2014, pp. 122-132.

Bible:

It is customary for the Books of Bible not to be cited in the footnotes, but in the brackets immediately after the text, e.g. "In the beginning was the Word"(John 1:1).

Encyclopedias:

"Neretva", in: *Hrvatska enciklopedija*, I., Zagreb, ³2005, pp. 580-590.

Daily newspapers:

MARKO MARKIĆ, "Stećci na prostoru Hercegovine", in: *Večernji list*, no. 8245, Zagreb, 15. 11. 1999, pp. 141-143.

Interviews:

MATE MATIĆ, "Ovo je sveta zemlja" (interviewed by PETAR BAŠIĆ), in: *Hrvatsko slovo*, no. 467, Zagreb, 24. 3. 2004, pp. 3-4.

Internet:

<http://www.znanost.hr>, ANA ANIĆ, *Etnička slika Bosne i Hercegovine* (15. 9. 2011).